

KABDEBÓ LÓRÁNT

SORSFORDÍTÓ PILLANATOK

TARTALOM

Sorsfordító pillanatok

Szentkuthy Miklós
Sötér István
Vas István
Szántó Piroska
Weöres Sándor és Károlyi Amy
Takáts Gyula
Kolozsvári Grandpierre Emil
Karinthy Ferenc
Nemes Nagy Ágnes
Mándy Iván
Lakatos István
Rába György
Jánosy István
Szabó Magda
Határ Győző
Kardos G. György
Mezei András
Páskándi Géza
Fodor András
Bertók László
Orbán Ottó
Ágh István
Kiss Anna

Sorsfordító pillanatok

A beszélgetések nagy része egy évtizeddel ezelőtt készült, a szereplők többsége azóta már a halhatatlanság részese. Amikor készítettem a szövegeket: akár aggastyán korban is alkotóerejük teljében - örökifjak. De már a fiatalabbak is „beleöregedtek” a sorba. Mint maga a kérdezőjük is. Csakhogy ez a beleöregedés egyben egyfajta visszafiatalodást is jelenthet: visszatérést ahhoz a korhoz valamilyen jogfolytonosság okán, amelyről a beszélgetések szóltak.

Akkor ugyanis úgy látszott, hogy mindaz, amiről kérdezek, elmúlt, a történelemben elsüllyedt mindörökre. Emléket állítottunk a „régmúltnak” úgy, hogy értékeit próbáltuk átemelni egy változott világba. Ma, amikor ez a kötet megjelenik, az a világ folytatódhat, amelynek *értékeiről* beszélgettünk. Az emlékezetben persze megszépült a szép, kisimult a rút, és azt hihettük, vagy hitethettük el, hogy volt olyan korszaka a korábbi magyar történelemnek, amikor a hősiesség valóban hősiesség volt, a kultúra humanista kultúráltságot jelenthetett, és nézetek egymás mellett élhettek úgy, hogy megvallóit nem a börtönőr és fegyenc szereposztása osztotta meg. Mert íróink szemében az 1945-öt követő pár év a demokrácia álmokképeként élt az azután következő évtizedekben. Tudták persze az árnyékokat, de hitték: a megelőző évtizedek efelé haladtak, itt csúcsosodhatott az álom, ami azt követte, lett csak a hanyatlás, sőt mi több a bukás. Ezt a képzeletbeli Magyarországot, Ottlik Géza meghatározásával „a másik Magyarország”-ot idézik fel ezek a beszélgetések.

Hogy miért épp ezt? Mert a kérdező éppen erre volt kíváncsi. Saját maga jogán is. Hiszen kisgyermekként még megismerhette azt a Márai-leírta városi polgárvilágot, amelyben a dolgos munka szervezte az életet. Láttam, vagy inkább gyermeki játszadozás mellett hallhattam, hogyan épül fel háborús romjaiból egy kisváros, még ott lehettem azokon a vasárnapi kártyázgatásokon, ahol a város vezetői, részben rokonai alapon összejöttek, és megbeszélték (nem a Móricz-regényre emlékeztetően a város „zsebrevágását” - mit is lehetett volna akkor zsebre vágni? -, hanem épphogy) összerakását. Ahogy felvirágzott, majd államosítva széthullott szemem előtt egy kisváros fénykora, úgy épült és hullott szét az irodalom rövidéletű aranykora íróink elbeszélésében.

Széthullott - mégis megmaradt. Megmaradt a művekben, és élt tovább az egyes emberekben. Az a baráti kör, amelynek ifjabbként is tagja lehettem, ebben az emlékből élt. Formálisan az évente Szigligeten télen össze-összejövő „Szent István-ozós kör”, meg havonta a PEN-ben, első csütörtökönként. Játszottunk, és hangzottak a történetek. Meg kellett örökíteni a kerek anekdotákat. Mert ezáltal lehetett őrizni az álombeli mértéket.

Az az időszak volt, amikor már lehetett beszélni, de még - éppen a leglényegesebb dolgokat - nem lehetett megírni. Ekkor hangzott el beszélgetésünk barátommal, akivel közöltem, hogy Lakatos Istvánról könyvet szándékozom írni. „Nem lehet - mondta -, vagy nem írod meg az igazat, vagy feljelened a könyveddel!” Végül is megírtam körülírva-kimondva benne azt is, hogy L.I. a polgári értelemben megfogalmazott szabadság költője. És tettem ezt úgy, hogy aggályoskodó barátom nyíltszíni kritikában igazolta vissza teljesítményemet.

A legendát kellett kikeresnem, mert jöttek újabb nemzedékek, amelyek ehhez a korszakhoz akartak visszakötődni, alkotói beszédmódjuk az akkor született művek mondatait folytatták, a példáik által feltett kérdéseken tanultak meg újra kérdezni. A csak feleletekre szoktatottak visszatantultak az irodalom ősi megszólalási módjára: a *kérdezésre*.

Kérdeztem tehát én magam is, azoktól, akiktől a fiatalabbak tanulták a kérdezés mikéntjét. Négy sorozaton át idézhettem fel ugyanazt a mértéket sugárzó legendás - talán nem is volt -

világot. Eseményekre kérdeztem, történeteket hallgattam, kapcsolatokat ébresztettem. Először a háború utolsó éveit, a megmaradás történetét idéztem fel *A háborúnak vége lett* című sorozatban: a humanista kultúra és az emberi helytállás kapcsolatának példázatait. A visszaigazolás bizonyíthatta vállalkozásom helyességét. Ottlik Géza - a szellemi mérték hív őrzője - kapcsolódott hozzá, megírva *A másik Magyarország* című írását, és engedélyezte, hogy a kötet *függelékeként*, mintegy külső visszhangjaként közölhessem. De külföldi elismerés is érkezett, igaz akkor még csak a határon átcsempésztett plakett és díszoklevél formájában: az amszterdami Mikes Kelemen Kör kitüntetését 1983-ban Cs. Szabó László javaslatára nyertem el, laudációját (amelyet betegeskedése miatt Amszterdamban Sárközi Mátyás olvasott fel) utóbb a párizsi Irodalmi Újság közölte.

Másodszorra egyes alkotások létrejöttének körülményei szolgáltak kiindulásul a történelem felidézésére. A rádióban *Költészet és valóság* címmel hangzottak el, könyvben *A műhely titkai* sejtelmes fedlappal jelentek meg: arról faggatóztam, századunk nehéz, mégis izgalmas történelme hogyan hat a művészeti alkotásokra.

A *Sorsfordító pillanatok* egy-egy írói pályának azokat a pilléreit idézi fel, amelyekre épülhetett, amelyek segítségével úgy ívelhet, ahogyan ma ismerjük. Hogyan találkozik egy-egy ember a sorsával, ez önmagában is izgató példa lehet. Még inkább érdekes lehet, ha azokról az írókról van szó, akiknek a műveit jól ismerjük, becsüljük, szeretjük, vitatkozunk róluk.

A kötet beszélgetéseinek jó része a rádióban hangzott el először, 1983 és 1986 között (rendkívül toleráns és segítőkész engedélyezője Dorogi Zsigmond, szerkesztője Dénes István, technikai lebonyolítója Molnár Gyula volt), az átdolgozott változatokat nagy részben a Kortárs című folyóirat közölte. A beszélgetések eredeti hangfelvételei részben a Magyar Rádió archívumában, egészében pedig a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtárában találhatók. A Lakatos Istvánnal készült beszélgetés a következő, *Elveszett otthonok* című beszélgetéssorozatból került kötetünkbe, mivel ez az írás egybefogja az „újholdasok” emlékezéseit, úgyszintén kapcsolódik ugyanehhez a személyi körhöz Határ Győző (Londonban, a Soros-Oral History támogatásával 1988-ban készült életműinterjú alapján íródott) *Életút* című önéletrajzának ironikus-önironikus részlete.

Nagy részben évtizede publikált szövegeket olvashat a kötetben az érdeklődő. Irodalmi szövegeknek tekintem a beszélgetéseket, nem változtattam, nem aktualizáltam. (Legfeljebb néhány visszaváltoztatott utcanév esetében a mára érdektelen akkori azonosítást elhagytam. És most már visszaállíthattam azokat a mondatokat is, amelyeket a közlő - azóta már halott - főszerkesztő nem hatalmi, hanem óvó baráti szeretettel javasolt elhagyni külföldi vonatkozásai miatt Páskándi Géza szövegéből.) Megváltozott azóta a politikai akusztika, a mondatok ma már másképp hathatnak, mint akkoriban. Most például éppen azzal a megjegyzéssel vitatkozunk (olvasók is, de magunk, a szerzők is), amelynek akkor közölhetőségéért aggódhattunk, vagy épp ellenkezőleg, mára csillan fel sokértelmű fénnel valamely akkor rejtett vagy rejtekező tartalom? De rangos írók megérdemlik, hogy változtatás nélkül nézhessenek szembe... mivel is? Talán a halhatatlansággal. A szövegek éljék a maguk, egyszer már önállósult életét.

A beszélgetések sorrendje a történelmet követi. Persze az olvasó tetszése szerint változtathat ezen. Az én számomra imígyen kapcsolódnak, eképpen épülnek egymást kiegészítő történetté az egyes szövegek.

Kabdebó Lóránt

Szentkuthy Miklós

K.L.: - A sorsfordító pillanatok írók számára leginkább akkor jelentkeznek, ha életük nagy műveihez megtalálják az ötletet. Ha a nagy mű lehetőségével találkozunk, és ezt ki is tudják használni, a lehetőségéből meg tudják teremteni a művet. Szentkuthy Miklóssal dolgozó-szobájában könyvek, képek, reprodukciók, lemezek, jegyzetek között arról beszélgetünk, hogyan született meg az a műve, amelyik szinte átfogja és bekeretezi egész életét: a *Szent Orpheus Breviáriuma*. Bevezetőben hadd idézzek egy szinte ismeretlen Szentkuthy-szöveget. *Orpheus* címmel közreadott Szentkuthy Miklós 1938-ban egy prospektust, mely előfizetési ívként is szolgált, hiszen az első *Orpheus*-füzetek éppúgy, mint az őket megelőző művek (köztük a *Prae* is) a szerző kiadásában jelentek meg. Ebben a röplapban vázolta először élete főművét:

„A mű, melynek nagyobb összefüggő részletei most negyedévenként fognak megjelenni, keretes esszé-sorozat. Minden fejezete élén egy-egy szent rövidebb vagy hosszabb életrajza olvasható - s egy-egy ilyen életrajzhoz csatlakoznak azok az irodalmi vagy történelmi tanulmányok, regényrészletek, elbeszélések, lírai költemények és aforizmák, amelyeknek tárgya összefüggésben van a fejezet elején álló szent életének és korának kérdéseivel. Erre a szerkesztési formára utal a címben a »Breviárium« elnevezés. Az »Orpheus« név a gondolati alaphangulatot fejezi ki: az alvilágban bolyongó Orpheus a valóság sötét titkai közt tévelygő agy örök jelképe. A mű célja: egyrészt természet és történelem valóságát mind végletesebb precízióval ábrázolni - másrészt a szemlélődő ember minden bizonytalanságát, az érzelmek ingatagságát s a gondolatok és bölcséleti rendszerek tragikus meddőségét az európai szellem történetének változatain keresztül bemutatni. A »szent« jelző pedig azért áll Orpheus neve előtt, mert a mű úgy az európai történelmet, mint a természet vegetatív világát lényegében vallási, természetfölötti nézőpontból ábrázolja. Noha úgy a szentéletrajzok, mint a történelem egyéb alakjai, híres könyvei és kulturális megnyilatkozásai tulajdonképpen csak egy lírai önarckép különböző vonásai, a szerzőnek mintegy szerepei és álarcai: a mű lényegében »vallási«, mert szerelemtől politikáig mindenütt a civitas dei és civitas mundi harcán van a hangsúly.

A kb. 100-150 oldalas füzetek nem fogják a napokra beosztott breviáriumszerkezetet mutatni, mivel így technikai nehézségekbe ütköznék lehetőleg egyforma terjedelmű füzeteket kiadni. Egy-egy füzet (jelen tájékoztató alakjában) három-négy hónaponként jelenik meg: egy füzet ára 2,80 P. Az első, április elején megjelenő részlet: »Széljegyzetek Casanovához«

(a 18. sz. irodalmának, társadalmának és művészetének képe az Emlékiratokon keresztül); a tervezett következő három füzet:

»Ágoston olvasása közben«

(az antik mitosz, az Ószövetség és kereszténység s végül az európai történelem mérlege);

»Vázlatok Tudor Erzsébet ifjúkori arcképéhez«

»Orpheus tíz álarca«

(vagyis tíz fejezet-éli szentéletrajz). ”

Mi valósult meg ebből a programból? 1939-ben, Tóth László nyomdájában, az Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt-nél (a Tanú és a Válasz nyomdájában) megjelent a *Széljegyzetek Casanovához* - melyet utóbb közszeméremsértés okából és vallásgyalázásért elkövetők,

szerzőjét csak egy konzervatív koronaügyész igazságérzete mentette meg a meghurcolástól. Ez a példány ma már könyvritkaság. De ritkaságnak számít a többi öt füzet is, amely az idézett programhoz képest módosult tematikával 1942-ig megjelent, magas fokon képviselve a humanista szellemiséget a mind komorabbá, embertelenebbé váló történelmi helyzetben. Ekkor újabb tervezetet tett közzé a szerző, de a háborús évek elnyelték a folytatást. A hetedik füzet már nem jelent meg. Jó néhány közbeékelődő - festőkről, írókról, zeneszerzőkről alakított - regénylátomás után 1972-ben készült el *II. Szilveszter második élete* című kötete. Végül 1973-ban. Sík Csaba kezdeményezésére egybegyűjtve, két kötetben megjelent az addigi hat füzet, plusz a *II. Szilveszter*, most már mindegyik az ekkor elkészített „szentéletrajzokkal” bevezetve. Újabb, harmadik kötet - *Kanonizált kétségbeesés* - a következő évben bővült a sorozat. Majd ez a három kötet pillanatok alatt megérte második kiadását. A negyedik kötet *Véres számár* címmel készült el. De ha jól tudom, már készülöben az ötödik kötet is. Mik azok az események, azok a sorsfordító pillanatok, amelyek kiváltották belőled ennek a műnek az alapgondolatát?

Sz.M.: - Sorsfordító pillanatok - úgy hallottam - ennek a sorozatnak a címe. Első gondolatom az volt, hogy 75 éve minden percem tulajdonképpen sorsfordító pillanat, születésem is az volt, egész életem az, nyilván halálom is az lesz. De hát válasszunk mégis a sokból egy jó nagyot, egy jó kövéret, egy jó vastagot. Természetesen adódik, hogy melyiket választom: a *Szent Orpheus Breviáriuma* tervének születését. Az a pillanat 1937 őszén volt, Velencében, ahol éppen egy óriási Tintoretto-kiállítást láttam, a Palazzo Pesaróban. Többször is megnéztem, a kiállítás után elmentem Tintoretto sírjához, a templom üres volt, senki nem volt ott az ezer külföldi turistából, én egyedül gondolkoztam és imádkoztam ott, miközben a világ minden számára nyüzsgött a kiállításon. Olyan óriási élmény volt ez nekem, hogy mikor hazajöttem, feleségemmel rögtön közöltem: itt a csoda, itt van életemben és művemben a sorsfordító pillanat, gyere, neked is látnod kell. Azt hiszem, szombaton érkeztem haza, és vasárnap délután már ismét utaztunk Velencébe, újból megnéztem feleségemmel a Tintoretto-kiállítást.

K.L.: - Milyen ötlet, milyen terv volt az, amit a Tintoretto-kiállítás kiváltott belőled?

Sz.M.: - Arról rögtön beszámolok. Kezdődnék a sorsdöntések és a sorsfordulatok, csak úgy fordulnak és dőlnek majd, ha belefér ebbe a rövid riportba vagy interjúba, vagy minek becézzük. Ez indított *Orpheus*-művem megírására, hiszen a következő évben, 1938-ban már közöltem a prospektust és az előfizetési felhívást. Ihletésem okai ekkor, 1937-ben, a következők voltak. Tintoretto, mondhatni, összes képei, amelyek ott a palazzóban ki voltak állítva, ábrázolták a szentírásnak, legendáriumnak ezer történetét, figuráját. Láttam drámai jelenetek tömegét, figurák sokaságát. Nekem mindig vágyam volt nagy színpad sok figurával - persze nem egyenruhás statisztákra, hanem olyan nagy tömegre gondolok, amelyben minden figura külön-külön egyéni legyen, külön lelki kosztümmel és külön igazi kosztümmel, külön igazi profillal. Tintorettonál a drámai jelenetek tömege tolongott, történelmi figurák, korabeli velencei dózsák és nagyurak, azután - ami döntő - gyönyörű női aktok! Testek, meztelenségek, pogányság engem mindig izgatott - nem is vagyok ebben olyan különleges, ugye, legföljebb engem egy fokkal különlegesebben izgatnak ezek. Az isteni Danaé-festmény, az isteni Zsuzsanna, amely ott volt vendégségben a bécsi Kunsthistorisches Museumból, az isteni Éva a pokol tornácán, amikor Krisztus meghirdeti a megváltást, és a *Három Grácia*.

És ami a legfontosabb a görög mitológiából: Ariadné, olaszosan Ariana. Én bizony - és most már nagyon közeledünk *Orpheus*-művemhez -, én bizony jól ismertem Monteverdi zenész úrnak egy töredékét, Ariana vagy Ariadné lamentációját, siralmát, - hiszen mindenki tudja a mitológiából, elhagyja őt Thészeusz, ha jól emlékszem az úrfi nevére, és Ariadné nagyon

kesereg, meg akar halni. Ezt én kottából már régen, zongora mellett énekeltem, páratlan zongoraművészettel és utolérhetetlen tenor hangommal, senki se bírta ki, magam se.

Na de itt, ha már Monteverdinél tartunk, és a *Szent Orpheus Breviáriumá*-nak születéséről beszélek, meg kell jegyezni, hogy Monteverdi *Orfeo* című operája döntő hatást tett rám, zeneileg, irodalmilag. Hallottam sokféle előadásban, már előzőleg is - és *Orpheus*-művem címe Monteverdi *Orfeo*-jának köszönhető.

De visszatérve Tintorettohoz: az isteni szép *Három Grácia*-val, azután a *Muzsikáló hölgyek*-kel (hatan vannak) többször is találkoztam. Velencében volt ekkor vendégségben Drezdából ez a gyönyörű Tintoretto „aktgyűjtemény”, azután Drezdában is láttam őket, később pedig Budapesten volt ez a hat gyönyörű meztelen hölgy vendégségben, mert a drezdai képtárnak szép kincsei itten vizitáltak nálunk a Szépművészeti Múzeumban. Tintoretto képei barokk képek voltak - zuhanó angyalok, repülő angyalok, mint már említettem, dráma, mozgás, szenvedély, színesség. Külön jegyzem meg, hogy - különösen későbbi műveiben - vad ecsetkezelése volt, ami engem is ihletett arra, hogy miként ő a pemzlijét vadul dobta a vászonra, vagy plafonra, vagy falra, úgy - én is vadul vágjam saját szavaimat papírra. Úgyhogy a barokk megismerését is jelentette: egész világ volt, antik világ volt, keresztény világ volt, minden, amit akartok - mindenestre: amit akarok.

1937-ben megszületett bennem a vágy, hogy egy Tintoretto-típusú, egész világot magába foglaló művet alkossak, és erre eszembe jutottak mindazok az előzmények életemben, amelyek tulajdonképpen akarva, nem akarva, tudva, nem tudva, már mind előkészítettek az *Orpheus* megírására.

K.L.: - Tehát elképzelted, hogy egy Tintoretóra emlékeztető látomás-sorozatot fogsz írni, és ehhez életed emlékeit hívtad segítségül. Milyen emlékek gyűltek ebbe a látomásba?

Sz.M.: - Úgy hívtam őket, mintha múzsák lennének, akik most engem segítenek - minden emlékem egy-egy ilyen múzsa, egy-egy grácia, úgy, ahogy Tintoretto festette. Ezeket a sorsfordító emlékeket magamban már akkor is úgy neveztem, hogy „olümposzi sokkok”, amelyek befolyásolták kisdéd életemet. Még eszembe jutott az is - bolondság talán, annyi baj legyen -, ahogy III. Richárd, Shakespeare drámájában, valahol a sátorban találkozik a meggyilkolt szellemekkel. Én? Egy boldog negatívja - vagy pozitívja? - vagyok ennek; az én orpheusi sátoramba most, amikor az *Orpheus* negyedik kötetét már befejeztem, és az ötödiken dolgozom, most nem meggyilkolt kísérteteket, hanem élő gyönyörű múzsákat, emlékeket hívok meg. Jöjjön az első! Ha már Shakespeare-nél tartunk, a régi Shakespeare-fordítások szava jut eszembe: jövelj, jövelj! Hát jövelj, első múzsa, első emlék, első grácia!

1925-ben szüleimmel szentévi jubileumi zárandoklaton vettem részt, amelynek első állomása Velence volt. Azt a pillanatot, azt aztán próbáljam elfelejteni! Mikor megérkeztünk Velencébe, és a pályaudvaron a vámhivatalnokok piszkálták a kofferokat meg miegymást, én a pályaudvar egyik ajtaján kinéztem, megpillantottam egy zöld kupolás templomot, előtte a vizet is láttam, és megéreztem a víz, a laguna meg a tenger szagát - azt az eksztázist, azt el nem felejttem! Ott született az *Orpheus*! Édesanyám se felejtette el soha, hogy apám meg anyám kénytelenek voltak a vámhivatalban a kofferokkal vacakolni, és én folyton mondtam, hogy nézzétek, nézzétek, nézzétek, még a lélegzetem is elállt, vagy pedig éppen hogy nagyon sokat lélegeztem.

Velence ezután egy egész életen át kísért, mert ott volt nekem Bizánc, a Kelet-római Birodalom, a kelet-római ortodox kereszténység, ott volt az arab és a gótikus építészet összefüggése, onnan indultak el a keresztes hajók, amelyeket nagy dózse-handlék adtak drága pénzért a kereszteseknek. Hajózás, hajózás! A hajókat imádtam, a tengereket imádtam, a Földközi-

tengerből jobban születtem, mint Vénusz. Ott volt nekem a velencei zene, a velencei opera, a velencei karneválok, a velencei *commedia dell'arte* - mindenféle *commedia dell'arte*, amilyeneket én magam szerkesztettem később, és játszottam, ez mind ott született. Casanova életét, - ehhez kapcsolódott az első *Orpheus*-füzetem - később ismertem meg, de aztán ez is Velencét jelentette. A történelem minden tarkasága, részegítő színessége, értelme és értelmetlensége ott tárult föl előttem, Velence számomra az alfa és az omega. De ismétlem, az a pillanat, amikor megérkeztem tizenhét éves koromban, és a pályaudvaron megpillantottam egy szűk kis ajtóban a szemben lévő templomot, vizet, gondolat, vaporettót, éreztem a szagot - az felejthetetlen! És felejthetetlen nekem az is, mikor már angoltanár voltam, és tanítottam Byront, *Harold lovag* vándorlását. Abban van egy gyönyörű rész Velencéről, és mikor a gyerekeknek szavaltam, és szenvedéllyel magyaráztam - nem voltak nagyon költői temperamentumok, de Isten bocsássa meg, hogyha hízelgek magamnak -, bénult némasággal hallgatták. Úgy magyaráztam, hogy is néz ki Velence, mintha egy krimit mondtam volna, és úgy bénultak a srácok is, mint hogyha egy detektívregényt hallanának.

Aztán? Jönnek az „Olümposzi sokkok” tovább. 1925-ben Rómában is jártam, ami megint nagyon orphikus pillanat volt. Egyébként nagy készültséggel mentem Rómába, mert mikor tudtam, hogy 1925-ben „szent zárándok” leszek, akkor a nagyszerű (hallom, hogy még ma is nagyszerűnek tartják a szakemberek) Petz Vilmos-féle óriási *Ókori lexikon*-t végigtanulmányoztam, Róma térképét, az egész mitológiát, mindent, gyerekfejjel és szenvedéllyel. Olyan kis prae-Orpheus, embrionális Orpheus valék.

Rómában természetesen a katolikus liturgia pompája is felizgatott, legszívesebben azt mondanám, amit a görög tragédiákban kiáltanak néha „halleluja” értelemben, néha tragikus ajvé értelemben, hogy dajmón, dajmón! Hát ilyen dajmón, dajmón volt, amikor először hallottam egyházi zenében, misében (én, szegény budai kis srác, a Krisztina-templom után) trombitákat, hegedűket, dobokat, mindenféle nagy zenekarokat, Palestrina-kórusokat. A liturgikus barokk pompa is óriási élmény volt nekem.

1925-ben, tizenhét éves koromban, persze hogy szenzáció volt a katolikus barokk világ - és: a pogány világ. Hát persze ez a reneszánszban, sőt az egész európai művészetben banalitás, de egy tizenhét éves gyereknek nem banalitás, amikor Vénuszokat és Krisztusokat, Golgotákat és Aphrodité-barlangokat kell valahogy összeegyeztetnie. Ez nekem akkor nagy szenzáció volt, megsúgom, hogy azóta is szenzáció. A gimnáziumban tanultam a Mária Kongregációban az ifjúság védőszentjeiről, Gonzaga Szent Alajos, Berchmans Szent János, Kosztka Szent Szaniszló meg magyar Szent Imre - utána meg rohanni a múzeumokba, ahol meztelen Vénuszok és szatírok tombolnak! Tehát: szexualitás és vallásosság témája - végigkíséri életemet! Talán azt mondanák, vagy képzelnék, hogy nahát, ez nagy tragikus komplexust jelenthetett számomra. Érdekes módon: valahogy simán meg tudtam oldani, mindenféle hivatalos és előírt válság és krízis nélkül. Ugyanígy történt ez a hit és hitetlenségek kérdésével - amelyből lehetne ilyen-olyan tragédia, tépettség, tudathasadás és mindenféle -, van nagy készlet ebből is, ugye a pszichológiában. Ezt is valahogy megoldottam, de foglalkozom vele: az *Orpheus* harmadik kötete, *Kanonizált kétségbeesés*, többek között, hit és hitetlenség küzdelméről szól. Úgy fogalmaznám meg, hogy életemet kíséri ez a kettősség: Don Juan és San Juan (ez utóbbit talán nem nagyon ismerik, hát akkor most ismerjék meg: a spanyol barokk irodalom nagy szentje és költője Keresztes Szent János, spanyolul San Juan de la Cruz) - e két véglet ellentéte és kapcsolata. És ezzel összefüggésben egész Spanyolország, az egész spanyol barokk világ!

És megint egy „olümposzi sorsforduló”, egy gyerekkori emlékem, akit meghívtam, jöjjön most a Tintoretto hatása alatt megszületendő és kivajúdandó Orpheushoz: Greco festészete, aki aztán velem igazán vérrokon, ma is szellemileg vérfertőző viszonyban vagyok vele, mint ahogy az egész úgynevezett manierista festészettel és művészettel.

K.L.: - Említetted első olasz utadat, említetted a Tintoretto-kiállítást, és most a spanyol kultúrával való együttélésedről beszélsz. Az *Orpheus* harmadik füzetének címe: *Eszkoriál*, és most *Dogmák és démonok* címmel Don Carlos alakja köré szövöd új regényedet. De Spanyolországban, ha jól tudom, nem jártál.

Sz.M.: - Spanyolországban nem jártam, 39-ben akartam menni, a háború akkor megakadályozta, de tetszeni, nem tetszik, be kell vallanom, hogy nem is sajnálom. Rengeteget utaztam, igen nagy a fantáziám, és nagyon sok ragyogó képeskönyvem van - persze hallom a közbeszólást: ó, ó, a valóságot nem pótolhatják az emlékek, nem pótolhatja fantázia, nem pótolhatják ragyogó képes albumok. *Pótlom!*

K.L.: - Tehát térjünk vissza a spanyol kultúrához és a manierizmushoz.

Sz.M.: - Persze a spanyol barokk mellett az angol barokk költészet is óriási hatást tett rám, szintén az *Orpheus* nagy befolyásolója volt.

K.L.: - És ez újabb utazásokra is emlékeztethet téged.

Sz.M.: - Igen. Nem tudom, bocsánatot kell-e kérnem, hogy esetleg kulturálisan túlterhelt, amit mondok, de hát mit tehet ez a szegény Orpheus, akit a történelem és élete sorsa Nyugat-Európa különböző tájaihoz, jelenségeihez, irodalmihoz, nyelveihez hozzácsapott, mint a tengerparti hullámok a szegény medúzákat meg polipokat jól hozzácsapják a parti sziklához, azok ott döglenek meg - remélem, én életben maradok, eddig még bírtam szusszal, ki tudja, meddig.

Utazás? Óriási utazás volt, amikor 1928-ban, tehát három évvel zarándok utam után, apámmal beutaztam egész Európát, ekkor ismertem meg Párizst, Londont, Nizzát, Milánót, és ezer más helyet. Ennek az utazásnak emléke, leszűrődése, sűrítése *Prae* című munkám, melyet 1928-ban kezdtem írni, és amely azután 1934-ben jelent meg.

K.L.: - Ez volt az első és mindjárt nagy sikerű műved, amely ismertté tette a nevedet. Ennek részletét Németh László közölte folyóiratában, a Válaszban, és barátaid, az esszéíró nemzedék tagjai lelkes méltatással fogadták a megjelent könyvet.

Sz.M.: - Ez igaz, és ezzel most közösen leszögeztünk egy filológiai adatot, amelyre boldogan emlékszem, mert ez nekem nemcsak irodalomtörténet, hanem szerető emlék és élmény és barátság.

K.L.: - De térjünk vissza a *Prae*-t, és méginkább az *Orpheus*-t tápláló utazásokhoz.

Sz.M.: - Harmadik nagy utazásom 1931-ben volt, mikor ifjú feleségemmel ösztöndíjat kaptam Angliába. Akkor egy év alatt nemcsak Angliát, hanem ismét egész Európát beutaztam. Döntő volt a katedrálisok hatása, mámora! Franciaországban, Németországban, Itáliában, Angliában a katedrálisoknak ha nem is százait (nem én vagyok a hibás, hanem az angolok meg a franciák, mert százakat mégse csináltak, ha lett volna, megnéztem volna) néztem végig, de tucatjait biztosan. Két katedrális emléke a számomra tengernyi élmény, benyomás, szenzáció, mámor, csoda, ihletés közül: Amiens és Angliában Lincoln. Nem is tudom, hogyan kell mondani: megszülettem, vagy meghaltam? - ez olyan, mint a szerelmi regényekben, a főhős azt se tudja, hogy mit mondjon, mikor orgazmusban van, „meghalok”, vagy „most élek igazán”. Hát így voltam én az amiens-i és lincolni katedrális előtt. A lényeg: a monumentalitás, a millió

részlet, a millió szobor gazdagsága, ugyanakkor a kompozíció szigorúsága. Érdekes itt említenem, hogy az amiens-i katedrális kapujában vásároltam meg a számomra addig ismeretlen *Amiens-i Biblia* című könyvet. Marcel Proust fordította le Ruskin nagy angol műtörténész könyvét franciára. (A pletyka azt mondja, hogy nem is ő fordította, hanem édesanyja, mert az jobban tudott angolul, mint Marcel.) A cím annyit jelent, hogy az amiens-i katedrális ezer szobra az egész Bibliát - Evangéliumot és Ószövetséget - figurákkal ábrázolja. A figurákat, a legkülönbözőbb egyéni alakokat - már előbb beszéltem erről - eksztatikusan szeretem, ezért volt nekem ez sorsdöntő.

Na most, egy intermezzo, de nagy mezzo. Természetes, hogy a nagy sorsdűlőkben és sorsdöntésekben és sorsfordulókban sokat szerepeltek - nők. Ez nem az indiszkrécio pillanata, de meg kell mondanom, hogy mint fiatalember és mint Tintoretto Gráciái bájainak csodálója - nagy hívűk voltam. Nemrégiben Csáth Gézáról írtam tanulmányt. Egyik novellájában szerepel egy fickó, akiről azt írja, hogy csak a rossz nőket szerette. Hát én sokáig valóban csak rossz nőket ismertem. Nagyon jó nők voltak! Na, elég az hozzá, hogy 1928 nyarán egyszer bementem a tudományegyetem angol irodalmi szemináriumának könyvtárába. Angol szakos voltam, és az volt leendő feleségem, Dolly is. Kulcsunk volt a szemináriumba. Nyár volt, nem volt senki, csak ő meg én, és akkor én kezet csókoltam neki szerelemből. Ebben a kézcsókban ismertem meg a szerelmet a rossz nők után. Emlékszem, hogy utána aztán el kellett válnunk, mert édesapja beteg volt, hamar haza kellett mennie, és én, mint az örült, egyedül szalagáltam a Margitszigeten déltől majdnem estig, a Duna-parton a fák között. Megismertem a szerelmet egy kézcsóktól, karóra volt a csuklóján, és emlékszem a számokra is. Ezek a római számok, karcsú vonalaikkal, nagyobb orgiát jelentettek, mint a Csáth Géza-féle rossz nők eddig. Ez bizony sorsforduló volt, és sorsforduló volt, hogy ez a hölgy azután a feleségem lett, és nélküle a *Prae* és sok minden nem született volna meg, és nem történt volna meg. Ez nem udvariasság, ez nem rokkó, ez nem pukedli, ez nem bók, hanem realizmus.

K.L.: - És itt ül, és ő is hallgatja ezt a beszélgetést.

Sz.M.: - Hallgassa. Nem árt neki. De te hallgasd tovább; újabb múzsák, emlékek jöjjenek!

A nagy olvasmányok! Persze, hogy nagyon sok nagy olvasmányom volt, de egypár döntőt, egypár dór oszlopot, egypár vastag szellemi pillért említenem kell. Spengler: *A Nyugat alkonya, Untergang des Abendlandes*. Hogy igaza volt, hogy nem volt igaza, érdektelen számomra pillanatnyilag, de tény, hogy döntő volt az *Orpheus* számára a történelem ezer figurájának, Egyiptomnak, Kínának, Indiának, Görögországnak, Rómának, modern Európának, aztékoknak, föníciaiaknak ábrázolásához. Történelmek és kultúrák ezeregyéjszakája ez a legmagasabb perspektívákból. Hogy a végső konzekvencia - ismétlem - téves vagy nem, az most nem érdekel, de a parádé, a fölvonulás, a világtörténelem szédületes színes kavalkádja, ez igenis ihlető volt, ez az *Orpheus*-ba alaposan belemúzsálgodott, hogy így mondjam.

Olvastam Proustot - mindenki olvasta Proustot -, nagy hatást tett rám, mint olvasóra, futó hatást tett rám, mint íróra, a *Prae*-ben van itt-ott nyoma. De a *Prae*-ben inkább matematikai tanulmányaimnak van nyoma. A matematikát is ideidézhetném a Parnasszusról, mint múzsát, mert borzalmas szenzáció volt a matematika és az elméleti fizika tanulmányozása, amely ma is fegyelmez, mert a matematikai szigorúság és rend és precízió és logika nagyon jó az én bolond ópiumos - már nem gyakorlatilag, hanem szellemileg ópiumos - deliriumaimhoz és fantáziámhoz.

K.L.: - Akkor egy újabb múzsára hadd kérdezzek rá: a keleti olvasmányaidra. Ahogy a keleti kultúrát összevetetted az európaival, az, azt hiszem, először nálad történt jelentős alkotásban a magyar irodalomban.

Sz.M.: - Óriási hatást tettek rám a keleti irodalom nagy művei, a *Mahábhárata* meg a *Rámájana*. Angol, francia fordításban olvastam. Óriási hatást tett rám egy kínai regény, az *Arany Lótusz*, valamint egy japán regény, a *Genji*, amelyről aztán írtam is, az *Orpheus Európa Minor* kötetében.

A keleti irodalmak mellett a keleti művészet is rendkívüli erővel hatott rám. Amikor a perzsa miniatúrákat fölfedeztem, akkor szintén szellemi részegségbe estem. A „szellemi részegség” rendkívül fontos kifejezés, mert valóban az eksztázis végtelenségében élek jóformán folyton, és ugyanakkor ráció, szigor és rend kíséri ezt bennem. A perzsa miniatúrák és keleti olvasmányaim (kínai, japán, hindu, persze angol, német, francia fordításban) hatására született meg az *Orpheus-nak Európa Minor* kötete, amely nekem nagy szenzáció volt. Már nem a kötet, hanem az a tény, amely ihlette ezt a kötetet: hogy mi nagyon soká a hellén-római klasszikus műveltség hatása alatt éltünk, és a Kelet kvázi valami homályos, barbár, misztikus dolog volt, de nekem nagy csoda és izgalom, hogy: hohohó, nem Róma és nem Athén volt a világ teteje, van földgömbünkön más csúcs is! Ezért találtam ki a gúnyos címet: *Európa Minor*, hát ugye kicsit hátrább az agarakkal!

K.L.: - Azt hiszem, egy újabb múzsádat is idézhetjük, a természettudományokat. Az *Orpheus*-ban - és egész szemléletedben - egybeérzékeled a világ összes jelenségét, a kicsit és a nagyot, a természet minden csodáját, minden földrajzi, biológiai, csillagászati jelenségét.

Sz.M.: - Nahát akkor jöjjön, jöjjön megint egy újabb múzsa (újabb emlék), akit meghívtam a Tintoretto hatása alatt készülő és születő nagy műhöz: természettudományi olvasmányok és tapasztalatok sora! Persze, hogy nagy szenzáció volt számomra, amikor először ismertem meg közelebbről könyvekből, most már nem mondok neveket, de természettudományos könyvekből, a növények életét, az állatok életét. A legpontosabban a növényeket, de az állatokat is borzasztóan szeretem, főleg a mikroszkopikus állatokat. Volt is mikroszkópom, vásároltam egy nagy tudományos könyvet, amely megtanított arra, hogyan kell ragyogó metszeteket csinálni növényekből, hogy a mikroszkóp alatt láthatóak legyenek. Utazásaim alkalmával az akváriumok borzasztóan foglalkoztattak, és az akváriumokon keresztül őssallatok, őshalak, a Föld őstörténete. Az *Orpheus* egyik leglényegesebb gondolata az örök összehasonlítás a történelem mindössze ötezer éve és a kozmosz ezermilliárd és billió éve között. Az a nevetséges minimum, az a semmi, az a porszemnél mikróbb mikro dolog, amit a mi nyomorult kis ötezer évünk - amely számunkra csodálatos gazdag fejlődést mutat, dehát ez mégiscsak ötezer év -, és a kozmosz és az őssallatok és a Föld és a csillagok: évmilliókat jelentenek. Ennek az összehasonlítása: a történelem nevetséges minimuma a térben és időben, szemben a kozmosz térbeli és időbeli monumentalitásával. Ez a kontraszt, ez az *Orpheus*-nak egyik keserves és mámorító ihletője.

K.L.: - Eddig műved (műveid!) komponenseiről, ihletőiről, részleteiről beszéltünk. De mindegyik múzsád egyszersmind a mű (művek!) kompozíciójának is ihletője. Téved az, aki könyveid olvasása közben csak a részletek gazdagságában gyönyörködik. Hiszen ezek a részek állandóan figyelmeztetnek az általuk is szüntelen jelzett teljességre: az egészre. Mint a katedrálisok, mint a történelem, mint a természet világa.

Sz.M.: - Itáliai utazásomhoz fűzzem? Egész életemhez kell fűznöm, meg kell jegyeznem, ki kell kiáltanom, hogy mikor egy ilyen egyetemes mű gondolata született meg bennem a Tintoretto-kiállítás hatására, akkor természetes, hogy - Dante jutott eszembe. Dante, mint múzsa, mert Dantéban benne van az egész világ. És nem lesz botrányos, hogy ide dobom be Joyce nevét, mindjárt megmondom, hogy miért, nem szeszélyből, sem frivolitásból, sem blöffből. Mert Joyce-nál is (akit fordítottam is utóbb) és Daniélánál is izgatott a kettősség: a mitológikus képzeletvilág és a mindennapi élet legapróbb hipernaturalisztikus megfigyelése együtt.

Remélem, világosan mondtam. És ez nekem is szenvedélyem, írói aktivitásomnak gerince és kormánylapátja: a mitológiai nagy kozmikus fantázia és a mindennapi élet minden apróságára való legérzékenyebb reagálás. Ez nekem, hogy úgy mondjam, azért is könnyű, mert valóban mitogén - szabad ilyen szót használnom, ugye? -, mítoszokat szülő természetem van, és ugyanakkor egy óriási naplót írok napról napra, amelyben minden napnak legapróbb jelensége, tárgya szerepel, és ezek állandóan fonódnak, és párhuzamban vannak. Dantében és Joyceban ezt élveztem, és elkerülhetetlen, hogy ezt az *Orpheus* születésénél meg ne említsem. Dantében együtt van az egész világ: elsősorban a mitológia és a mindennap, beszél ő az Atyaúrstenről, a Szentháromságról, beszél királyokról, császárokról, és utána beszél arról, hogy hej, te Giacomo, aki ottan egy rossz gitárt akartál eladni nekem, nem tudom, milyen utca sarkán, és alkudtál velem, de én nem vettem meg, akkor átkozódtál, és akkor bementél egy kocsmába, én bementem a másik kocsmába, ez az - szóval Beatrice, Isten, Szentháromság, és aztán - kiskocsmái pletykák meg rosszul hangolt gitárok „problémái” együtt, mint Joyce-nál és mint legcsekélyebb csekélységemnél.

Megjegyzem - ha már egyszer megjegyzek dolgokat -, hogy egy különleges élményem volt Bécsben: Andrea Riccionak (nagy reneszánsz-barokk szobrász, főleg kisplasztikát csinált, szobrai mindig imádtam), tehát ennek a Riccionak egy magángyűjteményben több műve volt látható. Többek között - a címe németül volt a katalógusban - *Höllenberg*, vagyis *Pokolhegy*. Nagyon érdekes szobor, vagy minek nevezzem. Valóban hegyet ábrázol, egy sziklás, mondjuk otromba piramist, aminek oldalában barlangok, ezekben a barlangokban vagy szakadékokban mindenféle fantasztikus aktok heverésznek, amelyek az embernek vagy hipererotikus, vagy szadisztikus fantáziáját elégítik ki, a klasszikus halál és gyönyörűség, szerelem és pusztulás keveredése és párhuzama látható ezekben a szobrokban, és félelmetesen illusztrálja Dantét, ahogy nagyon jól illusztrálta Doré Gusztáv francia rajzoló is. No, ez szintén az *Orpheus* világát, figuraburjánzását segítette elő.

De visszatérve a dantei műhöz, abban éppen az imponált nekem, ami a katedrálisoknál is: a kompozíció, a részletek végtelenségének nagy rendbe foglalása, amely esetleg első pillanatokban nem látszik. Elvégre Marcel Proust könyvében is az első kötetekből nem látszott, hogy micsoda nagy hiperkompozícióba fog az egész összeállni, úgy a *Szent Orpheus Breviáriuma*-ban is esetleg gyanús, hogy nem látszik a nagy kompozíció. Nem is volna baj tulajdonképpen, mert egy breviáriumnak nem kell okvetlenül megkomponálva lennie, mint egy katedrális főhajójának. De én bizony össze akarom egyeztetni a breviárium impresszionisztikus részleteit egy nagy, egységes szerkezettel.

K.L.: - A szerkezetről beszélsz. A Petőfi Irodalmi Múzeum számára készített beszélgetéssorozatunkban említetted nekem, hogy egyik itáliai utazásod során (amelyikről Sötér István *Fellegjárás* című regényében is szó van, ahol is Konstantin alakjának néhány vonása terád is emlékeztet), Sienában barátod társaságában felvázoltad az *Orpheus* leendő szerkezetét, elvét.

Sz.M.: - Sienában már valóban nagyon érett volt, mert ez 37-ben történt, és Sienában Velence után voltam. Először csak egy külsőség juttatta eszembe az *Orpheus* szerkezetének felvázolását. A külsőség a következő: gyermekes módon elképzeltem - aztán nem úgy történt persze -, hogy milyen formában fog megjeleni az *Orpheus*, milyen lesz a címlapja. És a címlapját mitől ihlettem meg magamban? A sok-sok templom padlóján látható domborműves sírkölapok egy-egy figurát ábrázolnak, és téglalap alakúak természetesen, és a téglalap keretén van a szöveg, az elhalt püspök vagy herceg vagy királynő neve, esetleg valamilyen vallásos szöveg vagy valamilyen dicséret és imádság. És ezt képzeltem: nahát, ha megjelenik az *Orpheus* - a Tintoretto-elvek alapján, hogy így mondjam -, akkor majd az első kötetnek valami olyanfajta címlapja lesz, mint például Sienában is egy templompadlón lévő sírdombormű, és a szöveg

majd a keretben lesz. De ez a külsőséges, ez a dekoratív szempont aztán persze - hogy is mondjam - olyan cerebláris vakarózásra izgatott, úgyhogy körülbelül azokat a gondolatokat mondtam el barátomnak, amelyeket most itt mondok. Már akkor is jöttek ezek a múzsák emlékeimből, akiket kineveztem - és némi joggal - a nagy kiterjedésű *Orpheus*-mű előhírnökeinek.

K.L.: - És Sienában hol zajlott le ez a komponáló, témakijelölő jelenet?

Sz.M.: - Sienában van egy nagy tér, amelynek az alja egy kicsit konkáv alakban lejtős.

K.L.: - Kagyló alakú.

Sz.M.: - Olyan. Kagyló alakú. Nagyon szégyellem, hogy a nevére nem emlékszem, hát persze rögtön meg tudnám mondani, mert ezer fényképalbum ábrázolja, nagy épületek vesznek körül, de még örülök is, hogy nem jut hirtelen eszembe a neve, mert nem szeretem, hogy olyan sok műveltség legyen a dumában, örülök, hogy valamit egy kicsit laikusán mondok. Emlékszem, borzasztóan szerettem egy angol drámaíró, Christopher Fry egy verses drámáját, amelynek az elején a színpadi utasítás így szól: egy gótikus katedrális, úgy ahogy az emberek általában a gótikát elképzelik. Azt hiszem, Claudel is írt egyszer egy ilyen színpadi utasítást - ezzel rokonítom mostani tudatlanságomat. Hát olyan Siena: régi épületek vannak, várak meg templom-oldalak meg tanácstermek. No, hát ezen a téren volt az a beszélgetésünk, nagyon melegünk volt, és emlékszem, sört kértünk, és akkora palackokat hoztak, mint a Matterhorn, hatalmasak voltak. Na, ott történt ez a jelenet.

K.L.: - Közben Mari előhozta a Siena-albumot, és megkereshetjük ezt a teret. Igen itt van a kép, a kagyló alakú tér: Piazza del Campo.

Sz.M.: - Ugye most, életem alkonyán (nem tudom, mikor lesz vége, de mindenesetre már alkony jellegű a dolog, ha az ember 75 éves, semmi esetre sem tavasz, még hogyha 175 éves lesz, akkor sem), tehát most, életem alkonyán Dante kompozíciójáról beszéltem. Ezzel egy szoros-logikus képzettársítás: megadatott nekem az, hogy ifjúságomat, azt az ifjúságot, amelyet a Tintoretto-képek előtt éltem 1937-ben, szülőgetvén és vajúdgatván a *Szent Orpheus Breviárium*-át, ezt az ifjúságot újrateremtette a sors jóvoltából mostani munkatársam és társszerzőm, Tompa Mária. Ez valóban sorsdöntő, és az *Orpheus*-szal kapcsolatban ezt a tényt meg kell jegyeznem. A kompozícióval kezdtem, hogy a „kompozíció” szó mit jelent nálam, és ezzel kapcsolatban Dante idézte föl munkatársam alakját. Ebben a vallomásban ő az utolsó nagy mûzsa, a last not least, az - utolsó, de nem a legkisebb.

K.L.: - Azt hiszem, a legújabb *Orpheus*-kötetben meg is mintáztad alakját Maria Montemedale személyében.

Sz.M.: - Igen, az én kedves interjúvolóm rendkívül tájékozott, de ez alkalomból tájékozottságát nem kell megdicsérnem, mert én tájékoztattam erről; de azt hiszem, ha nem tájékoztattam volna, ő magától is tud mindent, a még meg sem született írók életrajzát is már pontosan tudja dátumról dátumra. Na, szóval a „kompozíció” szóhoz, tényéhez ragaszkodom, mert amikor a *Prae* második kiadása jelent meg, akkor - hogy úgy mondjam - átkomponálta kompozícióját.

K.L.: - Tehát akkor ő csinálta az új tördelést?

Sz.M.: - Hát nemcsak a tördelést, hanem az új fejezetelést, bekezdéseket - a szöveg persze hogy változatlan maradt. Ez a munkatársam azért jelenti ifjúságom megújulását, mert 15 évig élt Párizsban. Nekem ifjúkoromban, már gimnazista és egyetemista koromban - és ebben nem vagyok egyedül - a Nyugatot, a műveltséget, a művészetet, a festészetet, a mondainséget Párizs jelentette. Részleteket most nem mesélek, mennyi dokumentumom van arra, hogy

milyen mohón vágytam Párizsra, mennyi képet gyűjtöttem, fényképeket, albumokat, míg végre aztán 28-ban eljutottam oda. Ő tehát Párizssal azonos: így már ebből a szempontból is ifjúságommal azonos. De ez a munkatársam a világot is beutazta, Glasgow-tól a régi Trójáig, Spanyolországot, Németországot, Itáliát, görög szigeteket, mindent, úgyhogy az egész világot, ami engem a Tintoretto-képek előtt megihletett, most itt újból valóságban megláttam. Óriási könyvtára van, óriási képgyűjteménnyel, ajándékokkal elhalmozott, zene, festészet, minden birtokában van, úgy, ahogy elébb, mikor arról beszéltem, hogy feleségem (akkor még nem feleségem) révén az igazi szerelmet megismertem, és megjegyeztem, hogy itt semmiféle udvariasság, hízélgés, gáláns ajándék, névnapi csokor nincsen, hanem - furcsa talán ebben a kapcsolatban a szó - kegyetlen valóság és démoni realitás -, úgy itt is ez áll: megújult ifjúságom, visszatért az a pillanat - és ezáltal talán kompozíciója is van ennek a vallomásnak -, visszatért az a pillanat, amikor a Tintoretto-képek előtt megszületett bennem az *Orpheus* gondolata.

Sötér István

K.L.: - Mindnyájunk életében vannak olyan pillanatok, amelyekről utólag megállapíthatjuk, hogy életünk alakulására döntő hatással voltak. Némelyikről az átélés pillanatában már érezzük, hogy most itt valami fontos történik életünkben, legtöbbször azonban csak visszatekintve állapíthatjuk meg: ekkortól valami más is elkezdődött. Írók, művészek pályája még inkább telített az ilyen sorsfordító pillanatokkal. A te életedben hogyan jelentkeztek az ilyen pillanatok, hogyan tartod számon ezeket pályád alakulásában?

S.I.: - Régimódi regényekben olvassuk az ilyen kifejezéseket: „a hős most érezte, hogy élete vagy sorsa fordulóponthoz érkezett.” Én bevallom, azt hiszem, az ilyesmi csupán képzelődés. Hiszen életünk minden órája sorsforduló, mert minden órában eldől, hogy megteszünk-e vagy sem valamit, folytatunk-e vagy újat kezdünk, belesüppedünk-e vagy sem a régibe - és így aztán az is sorsfordulat, hogy semmit sem fordul a sorsunk. De elismerem, vannak az életben fordulópontok, ám ezeket, ahogy te is mondtad, mindig csak utólag, jóval később ismerjük fel. Még abban is tévedhetünk, hogy amit ilyen sorsfordulónak érzünk, valójában nem volt az, hanem csak zsákutca, amelyből vissza kell fordulnunk. Az élet csak a lezárulta után magyarázza meg önmagát, és akkor is mások magyarázzák, akik ezt az életet valamennyire ismerik. Ha a magam életének valódi sorsfordulóira gondolok, ezeket nem a nagy találkozásokban, a mégoly nagy emberekkel, mesterekkel, mintaképekkel, barátokkal való találkozásban találom meg. Persze vannak a magánéletnek olyan rejtett eseményei, melyek valóban meghatározzák sorsunkat, de ezek inkább a lélek, az érzelmi világ történetéhez, semmint a külső élet biográfijához tartoznak. Van egy külső életünk, melyről életrajzot írhatunk mi magunk vagy mások, és van egy rejtettebb, benső világunk, melyről csak mi magunk tudunk szólni, ha e szóolás képessége nekünk megadatott. Az ilyen magukról szólni tudókat nevezik költőknek, művészeknek, gondolkodóknak. A legtöbb ember sohasem jut el odáig, hogy önmagáról nyilvánosan szólhasson, én ebben nem hiányt, hanem inkább valamiféle mentességet látok. És a legtökéletesebb állapotnak az állatokét érzem, melyeknek legmélyebb tudatállapotaiba sohasem tekinthetünk be.

K.L.: - Végül is te mint író hogyan érzed az életed sorsfordulóit?

S.I.: - Életem igazi sorsfordulói néha olyan apró eseményeken múltak, hogy amikor ezek az események megtörténtek velem, alig tulajdonítottam nekik jelentőséget. Például az, hogy író és tudós lettem, tehát a képességeimet kétfelé osztó, de mégis egyesítő pályára kerültem, és hogy olyan erősen kapcsolódom a francia kultúrához, vagyis hogy Párizsban fejeztem be tanulmányaimat, hogy doktori disszertációm a francia irodalmi problémáról írtam, a XVII. századi francia retorikák stilisztikai doktrínájáról és a régi, valamint a modern francia irodalom sok más kérdéséről, meg az is, hogy a francia tudományos élet megbecsült, kitüntetett, és a franciák közt sok és tartós barátságra tettem szert és így tovább, mondom: ez csaknem mellékes eseményen, úgyszólván a véletlenen múlt.

Gyermekkorom igen nehéz viszonyok közt telt el, de ezt is csak utólag látom, mert anyám mindenről lemondott, hogy öcsémekkel kettőnknek minél jobb nevelést adjon. Édesapám elesett fiatalon az első világháborúban, és mi anyámmal együtt nagyanyám szerény nyugdíjából éltünk. Zárt, de bensőséges család voltunk, nagyanyám és anyám a szeretet olyan bőségével árasztottak el, hogy én azt a gyermekkoromat ma is szépnek és idillinek látom. Sohasem kellett lázadnom a családom ellen, mint annyi másoknak. Ez a szeretet azzal is járt, hogy természetesnek és magától értetődőnek látszott, ez pedig azzal a kockázattal járhatott, hogy nem becsüli eléggé, aki részesül benne. Én megbecsültem, mert én is szerettem anyámat és

különösen nagyanyámat és általuk Szegedet, ahol születtem és felnevelkedtem. Szegedhez még ma is eltéphetetlenül hozzáköt az ő emlékü, mert amit ők jelentettek, az a város utcáira, házaira, égboltjára és a napszakok színére is kiáradt.

Apa nélkül felnőni nehéz, de nagyanyám olyan erélyes jellem volt, egyszersmind annyira érzékeny, finom, törekeny, és annyi lelki kultúrát hozott magával, hogy egy ilyen kivételes egyéniség még az apát is pótolni tudta. Úgy kézben tartott mindent, egész életünket, mint egy férfi. Mikor azonban tizennégy éves lettem, dönteni kellett a jövőmről, a húszas évek Magyarországn, egy olyan világban, melyben azok, akik engem neveltek, nehezen ismerték ki magukat.

K.L.: - Hát igen, az első világháború utáni évek nehéz életet jelentettek: a pályaválasztás a középosztály fiai számára valóban nehéz feladat volt, hiszen a diploma nem jelenthetett egyúttal állást is.

S.I.: - Igen, így van. Nagyanyám a bátyjához fordult tanácsért, hogy milyen pályát válasszak. Ez a nagybátyám nyugalmazott ezredes volt, akinek a monarchiabeli Honvédelmi Minisztérium volt még a hivatala. Különc ember volt, szikár, a visszautasításig rideg és rigolyás aggregény. Tüstént nyugdíjaztatta magát, mihelyt Horthy Miklóst kormányzóvá kikiáltották, azért, mert ahogyan mondta, ő a királynak esküdött föl, és ragaszkodott ehhez az esküjéhez. Annyira különc volt, hogy József utcai legénylakásába még a harmincas években sem engedte be a villanyt, és talán ő volt az utolsó ember Budapesten, aki gázzal világított. (Alakját egyébként megörökítettem *Öregség* című novellámban.) Mikor nagyanyám tanácsért fordult a bátyjához, ő nem tanácsot, hanem egyenes, tömör parancsot adott: azonnal jelentkezem a budai hadapródiskolába, utána a Ludovikára kerülök, mert úgy vélte, hogy a katonatiszti pálya az egyetlen, amelyre alkalmas lehetek. Utasításával lehetetlen volt ellenkezni, a jelentkezés megtörtént, és itt következett be a sorsdöntő fordulat, melynek súlyát csak évtizedek múltával mérhettem föl.

A jelentkezést elfogadták, de azzal a feltétellel, hogy francia nyelvből különbözeti vizsgát kell tennem. Márpedig én franciául egy szót sem tudtam, mivel a szegedi piarista gimnáziumban latint és görögöt tanítottak, egyébként kitűnően, annyira, hogy bizonyos latin szövegeket ma is elég jól olvasok. Ezenkívül németet tanultunk, ami nekem könnyen ment, mert nagyanyám a Szepességből származott, velünk németül szeretett beszélni, ahogyan lánykorában megszokta, és német könyveket olvasott, Fontánét és Jókait, ez utóbbit persze német fordításban, és nekem Jókai könyvei először német nyelven kerültek a kezembe, mert könyvszekrényünkben csak a lipcei kiadású piros kötésű német Jókai volt meg.

K.L.: - Ez a szepességi rokonság motiválja a *Bűnbeesés* című regényed családi rajzát is.

S.I.: - Nem tagadom, nagyanyám alakját rajzoltam meg a *Bűnbeesés* Teréz nevű nőszereplőjében.

Hogy visszatérjek az előbbiekre, fél év alatt kellett franciául megtanulnom, rendkívüli lelkiismeretes tanáromtól, egy fiatal szegedi jogásztól, Muráti Györgytől. Tanárom francia levelezésbe kezdett velem, tankönyvül megszerezte a francia középiskolák irodalmi olvasókönyvét, mely bővelkedett a francia oktatásban már akkor általános szövegelemzésekben. A szövegelemzéstől és különösen a verselemzéstől talán mindmáig ez a tankönyv vette el a kedvemet - de magukat a szövegeket, szótár segítségével persze, annál nagyobb ámulattal olvastam. Itt találkoztam először Flaubert-szöveggel, az *Emma Bovary*-ból, mégpedig az egész könyvnek talán a legnehezebb szövegével, amelyikben Flaubert az Emma esküvőjére érkező falusiak fogatait, a különböző kocsifajtákat, lószerszámokat és öltözékeket leírja. Nem a szöveg nyűgözött le, hanem a stílus ritmusa, melyet tudásom elégtelensége miatt talán csak annál inkább

érzekeltem. Ez a regényrészlet annyira elragadott, hogy belevettem magam Flaubert-be, a francia irodalom legnehezebb nyelvi és stilisztikai feladatába, előbb magyarul, majd zsebpénzemből megvásárolt, filléres kiadásokban franciául, és mindez annyira elbűvölt, hogy már csak Flaubert-t akartam mindig olvasni, mégpedig franciául, és ekkor határoztam el, és életemben először határoztam el valamit: nem franciául, de magyarul valami hasonlót szeretnék írni. Hogy a műveimre is utaljak: a *Kisértet* című kisregényem tulajdonképpen ennek az élménynek a folytatása. Többé már hallani sem akartam a katonai főreáliskoláról, és a fényes tiszti pályáról, és csakhamar megkönnyebbülten néztem azokra a ludovikás fiatalemberekre, akik szünidőben Szegedre hazalátogattak. Jelentkezésemet a hadapródgimnáziumból visszavontuk, nem a ludovikára kerültem, hanem az Eötvös-kollégiumba - és egyvalaki volt, aki ezt sohasem bocsátotta meg nekem: nagybátyám, akit gázvilágítású lakásában Eötvös-kollégistaként is rendszeresen meglátogattam, de aki úgy fogadott, mint pazarló rokont, aki elkártyázta a család vagyonát, és egy pálya legfényesebb lehetőségét vetette el magától. Pedig szegedi tanáromtól az alföldi környezetben olyan tisztességesen megtanultam franciául, hogy ma már talán hengegés nélkül mondhatom el: Eötvös-kollégiumi felvételi vizsgámon új tanárom, Gyergyai Albert franciatudásomon elcsodálkozott, igaz ugyan, hogy ő somogynagybajomi kiejtéssel beszélt franciául, én pedig bizonyára kissé szegediesen.

K.L.: - Említetted német nyelvtudásodat, elmondtad a francia nyelvvel és kultúrával való első találkozásodat, de ismerjük angol fordításaidat, annak is van valamilyen története?

S.I.: - Van bizony. Eszembe jut, hogy egyik kitűnő fiatal irodalomtudósunk, akit régóta szeretek és becsülök, valamelyik nyilvános alkalommal kijelentette, hogy „könnyű azoknak, akiknek angol, francia és német nevelőnők voltak gyermekkorukban”. Nos, én a németet nagyanyámtól ingyen tanultam, a franciát pedig nehezen megtakarított pénzből tanáromtól, aki a szerény óradíjra maga is rászorult, de itt is az én szótárazó Flaubert-olvasásaim lehettek a döntőek.

Angolul bár nem tudok annyira, mint németül vagy franciául, ezt a nyelvet valóban a saját erőmből tanultam meg, és ez az erő bizonyos mértékben gyengeség is. Mindez úgy történt, hogy fiatal házaspár voltam, és 1939-ben még válogatni lehetett szebbnél szebb, de drágábbnál drágább lakások között, melyeket - képzeljük ezt el - a kapukra kitett terjedelmes listákon kínáltak. Mi a Várban vettünk ki egy számunkra bizony nagyon drága lakást, melyet azonban nem tudtunk bebútorozni.

K.L.: - Ismét a *Bűnbeesés* motívumával találkozunk. A Rosty család és *Az elveszett bárány* és a *Budai oroszán* főhőse, Ettore Ferenc szintén ott élt a Várban.

S.I.: - Ez teljesen igaz, az író mindig azokat a környezeteket tudja megeleveníteni, amelyekben maga is élt, amelyeket ismer.

Tehát, hogy visszatérjek a lakásra, a Várban vettük ki, nem tudtuk bebútorozni, és így kapóra jött, hogy Sárközi György, ez a finom és érzékeny költő, az Atheneum Könyvkiadó irodalmi vezetője rólam, a kezdő íróról valamiért azt hitte, hogy magyar-angol szakos tanár vagyok, holott magyar-francia szakos voltam. Babits akkor ajánlotta lefordításra az Atheneumnak Emily Brontë csodálatos regényét, az *Üvöltő szelek*-et. Sárközi engem kért fel ennek az igazán nehéz szövegnek a lefordítására, én pedig, mivel a pénzre nagyon szükségünk volt, nem mertem elárulni neki, hogy angolul keveset tudok, még egy Somerset Maugham-szöveget is kinnal olvastam, nemhogy egy Emily Brontë-t. Ezt is szótárazva fordítottam tehát, és közben Arany Jánossal vígasztaltam magam, aki szintén szótárazva fordította Shakespeare-t, de beszélni annyira sem tudott angolul, hogy az angol szavakat hangosan nem a kiejtésük, hanem a betűik szerint olvasta, és amikor öreg korában fiával, Arany Lászlóval Shakespeare-t angolul

olvasztott fel magának, az angolul jól tudó Arany Lászlónak a szöveget nem kiejtési, hanem betű szerinti hűséggel kellett olvasnia. Az *Üvöltő szelek* mindmáig mintegy másfél tucat kiadást ért meg, de ennél fontosabb volt nekem, hogy egymás után kaptam fordításra angol könyveket, mindig csak angolokat, mivel továbbra sem mertem elárulni Sárközinek, hogy nem vagyok angol szakos tanár. Így aztán sorban kaptam az angol regényeket, de ezeket már egyre könnyebben fordítottam. Másodikul mindjárt Graham Greene *Hatalom és dicsőség*-ét, mely majdnem ügyéshi eljárás hozott a nyakamra, mert 1942-ben, amikor a könyv megjelent, az akkori jobboldal még a parlamentben is felszólalt egy olyan regény kiadása ellen, melyben rokonszenves beállításban szerepel egy kommunista rendőrtiszt. Ezt a regényt végül is a Szent István Társulat akkori elnöke, Erdősi pápai prelátus védte meg, teljes főpapi díszében állva ki Graham Greene mellett. Egyébként ezt a regényt is Babits ajánlotta kiadásra, élete utolsó olvasmányainak egyikét, ami Babits éles szemét és biztos ítéletét is bizonyítja. Magam is a *Hatalom és dicsőség*-et tartom Graham Greene legjobb regényének, többre becsülöm az egyébként annyira népszerű *Csendes amerikai*-nál. Annál sajnálatosabb, hogy amióta a magyar fasiszták megtámadták, ez a regény máig sem került újbóli kiadásra. Talán csak nem azért, mert egy rossz papról szól, aki végül is vértanúhalált hal, mert hiába rossz pap, Isten nem engedi ki őt kezéből, és „az ég vadászkutyáinak” - ez utalás egy angol versre - végül is zsákmányává válik? Lefordítottam továbbá Hemingway *Akiért a harang szól*-ját, bevallom, kevesebb élvezettel, mint az előző kettőt, és több más regényt, melyeknek kézírata elégett az ostromban, és valamennyi közül a legnehezebbet, Dickens *Nehéz idők*-jét.

K.L.: - Ezt a regényt mikor fordítottad?

S.I.: - 1943-ban. Meg is jelent annak idején. Hát egy-egy regény lefordítása azért tanulságos egy írónak, mert pontos képet nyer egy másik író műhelyéről, kiismeri technikáját, kitapintja erősségeit és gyengeségeit. Az angol regény eljárásai, munkamódszerei annyira különböznek a magyartól vagy a franciától, hogy ezekben a műhelyekben időzve - akárcsak Németh László Tolsztoj inasaként a Tolsztoj-fordítás közben - a magam írni tudásához szükséges hasznos tapasztalatokat szereztem. E fordítások után kezdtem *Bűnbeesés* című regényembe, melyet többször említettél, s a fordítói tapasztalatok regényírói munkámat segítették. Ezért jelentett nekem sorsfordulót írói pályámon Sárközi György tévedése és a közvetlen megismerkedés az angol regény műhelyével.

K.L.: - És saját regényeid létrejöttében milyen életrajzi események játszottak közre?

S.I.: - Ezekről hosszan lehetne szólnom. Felmerült a kérdés, hogy lehetségesek-e egyáltalán életünkben sorsfordulók, hiszen egész életünket az ifjúságunkban átéltek és tapasztaltak szabják meg. Az én életemet megszabta a szegedi gyermekkor, majd az Eötvös-kollégium, illetve, ennek epilógusaként, Párizs. Sorsfordulataim tulajdonképp ezeknek az első tapasztalatoknak keretei közt mehettek csak végbe. Én még az Eötvös-kollégiumban sem akartam tanár lenni, csak író, és ezt mesterem, Gombocz Zoltán, a nagy nyelvész rossz néven is vette tőlem. Gombocz jelentős egyéniség volt, elvesztett apám helyett vált apámmá, és úgy irányított, hogy ma is úgy próbálok élni, ahogyan ő kívánta - itt erkölcsi és nem tudományos irányításra gondolok. A *Fellegjárás* Méliuszában én Gombocz Zoltánt rajzoltam meg. És mintha ő hagyta volna rám örökségül: munkahelyemen, az akadémiai Irodalomtudományi Intézetben Gombocz egykori szobáinak egyikét foglalom el. Ezt sem én választottam, ezt is a sors akarta így.

K.L.: - Mostani beszélgetésünket is ebben az épületben folytatjuk, és ha nem is abban a szobában, amelyiket említetted, az épület szelleme jelen van beszélgetésünk során is.

S.I.: - Az egyik szemináriumi szobába kerültem ideiglenesen az építkezés miatt, véletlenül épp abba a szobába, ahol a francia szemináriumokat tartottuk Georges Deshusses vezetésével, aki akkor franciatanárom volt. Kitűnő mester volt, nagy Chateaubriand-szakértő, állandóan a *Síron túli emlékiratok* tárgyalásával foglalkoztunk. Ugyanabban a szobában dolgozom most, ahol valamikor tanultam. És ez is a véletlennek a műve, ezt se én választottam.

Vannak, akik inkább irodalomtudósként, semmint íróként ismernek, holott én az irodalmi alkotásból jutottam el az irodalomtudományhoz, emeből pedig ismét visszajutottam az irodalomhoz. Nálam ennek a két tartománynak határai megszűnnek, az irodalomból értem meg az irodalomtudományt, emeből pedig amaszt.

K.L.: - És tulajdonképpen mi vezetett a tudóspálya felé?

S.I.: - Különös, de néha úgy érzem, egy nálam erősebb akarat irányított erre a pályára. 1949-ben a szegedi egyetemre kerültem tanárnak, és ez ugyancsak fordulat, életemnek talán legnagyobb sorsfordulata volt, amely azonban szintén meghatározódott a gyermekkor emlékei, élményei által. Első regényem, a *Fellegjárás* az Eötvös-kollégiumról szól, a második, *A templomrabló* pedig Szegedről. E címek máris kettős jelentkezései az ifjúkori kettős meghatározottságnak. Engem szegedi tanárságom tett igazán irodalomtörténésszé, mert professzor úgy lehetett csak valaki, ha tudományos alkotásokat is végez. Az én szememben ez az alkotómunka adott egyáltalán értelmet és tartalmat a tanárságnak. A tudományos műveimet úgy írtam meg, hogy témájukat évekig előadtam az egyetemen, és ezáltal a téma kikerekedett, bővült, élni kezdett, és csak írásba kellett fektetni - persze ezt a csapot idézőjelben mondom -, hogy könyv legyen belőle. Mintegy tíz évembe került a téma előadása (egy egész korszaké: a Világos utáni korszak Aranytól Madáchig, mindenkivel együtt), öt évbe pedig a könyv megírása. Ahogyan a háború idején a műfordítás zárt bele az angol irodalomba, úgy szegedi tanárságomban mélyebben fekvő, de nem kevésbé csodálatos műhelyekbe kellett alászállnom: a régebbi magyar irodalom pincsesoraiba. Szegedi tanárságom egybeesett egy olyan helyzettel, amikor az ötvenes évek elején egy időre bezárultak előttem az irodalom kapui. 1948-ban megjelent *Hídszakadás* című regényemet egyes kritikusok támadták, költői antológiámat, a *Négy nemzedék*-et pedig, melynek portréit ma sokan becsülik, valóságos szőnyegbombázásban részesítette az akkori kritika.

K.L.: - Pedig ezt forrásként használjuk, és a legtöbb költő bemutatásánál, értékelésénél mint alapszövegre, a te miniesszéidre szoktunk visszatérni, én magam is gyakran.

S.I.: - Én ennek nagyon örülök, és ez nagyon megtisztelő, de ismétlem, az akkori kritikának 1950-ben nem ez volt erről az antológiáról a véleménye.

Az ötvenes évek kezdete irodalomellenes követelményeket állított az alkotók elé, ezeket én nem vállaltam, ennél többet ért az irodalomtörténet, ahol Arany, Madách, Kemény és Jókai társaságába kerültem. Pedig ez a társaság is csaknem ugyanolyan veszélyben forgott akkoriban, mint az élő irodalom jobbik része. Megvédeni őket, és fenntartani műveiket egy felvilágosultabb korszak olvasói számára: mindez szükséges és fontos volt az élő irodalom miatt is, és egyáltalán nem könnyű vagy kockázatmentes feladat. Mindezt az egyetemi tanárság tette szükségessé, másfél évtizedre tehát sorsfordulatként szabta meg életemet, hogy katedrára kerültem. Igaz viszont, hogy ennek a sorsfordulatnak minél több alkotási lehetőségét próbáltam felhasználni. És ennek köszönhetem azokat a tanítványaimat, akik ma a legjobb barátaim, és törekvéseim legjobb értői is.

K.L.: - Két éven keresztül én is tanítványod lehettem, már a pesti tanári éveid során. De elhagyván az egyetemet, te sohasem szüntél meg íróként, tudósként is figyelni, magad köré gyűjteni a fiatalokat.

S.I.: - Hihetetlen, hogy milyen élénken változik egy-egy egyetemi évfolyamnak az arca, és mennyire benne tükröződik egy-egy évfolyamban az országnak is az arculata. Az a két-három évfolyam, amelyek közül az egyikhez te is tartoztál, a legjobb évfolyamaim voltak, ez már a pesti egyetemen volt, és rájuk visszagondolni ma is valóságos felüdülés.

Hogy visszatérjek az írói munkásságra, az írói pályának az ad értelmet, hogy a művel segítünk azoknak, akiknek valamilyen szükségük van az ilyen segítségre. Mert az ilyen segítség a lélek mélyén csaknem névtelenül érvényesül. A tanári pálya is segítséget ad a gondolat és az egyéniség kibontakozásához. De ezenfelül még valami többet is, mert az igazi tanítványoktól visszakapjuk azt, néha kamatosan, amit nekik adtunk. Még egy hozadékkal járt a sorsfordulat, mely a szegedi katedrára, majd pedig, négy évvel később, a budapestire juttatott: megajándékozott a 40-50-es évek fordulójának olyan képével, melyet két egyetemen élhettem át, s mely regényemnek, a *Budai oroszán*-nak az anyagát is szolgáltatta.

Goethe, hadd hivatkozzam őrá, hitt a sorsfordulatok jelzéseinek jelentőségében, tisztelte a sorsot és annak szándékait. Tőle tanultam meg, hogy átengedjem magam a sors áramlásának, és használjam azokat a lehetőségeket, melyekkel ebben a sodrásban szembekerülök. Több mint egy évtizede ismét a szépprózához fordultam, miközben az irodalomtudományt sem akarom abbahagyni. Nem akarom, mert abbahagynom nem is lehet. Hogy életemnek egy nehéz szakaszában az irodalomtudományba merültem alá, az tette igazán lehetővé újabban, hogy a széppróza felszínén felmerülhettem. Sorsfordulatainkat nem láthatjuk előre, és ez így van jól, de én azt is hiszem, hogy eleve bízunk kell a sorsfordulatokban, mert azok csak így lehetnek kegyesek hozzánk.

Vas István

K.L.: - Bizonytalanul és óvakodva kezdem ezt a beszélgetést. Eddig megjelent emlékirataidat, a *Nehéz szerelem* vagy a *Mért vijjog a saskeselyű?*-t olvasva egyfajta kép rögzülhetett: sok minden történt veled, mert nehéz, veszélyes évtizedeket éltél át, mégis valamilyen következetes állandóság a jellemződ. Minden lassú érés eredménye nálad, semmi villámcsapásszerű fordulat. Hadd tegyem fel tárgyilagosan a kérdést: hogyan érzed te, voltak-e életedben amolyan valódi jellegzetes sorsfordító pillanatok?

V.I.: - Nem voltak sorsfordító pillanataim. Egyáltalában, voltaképpen próbáljuk valahogy - nem definiálni, mert definiálni a legkevesebb dolgot lehet, de - megközelíteni, hogy mit is gondolunk sorsfordító pillanatnak. Én őszintén bevallom, nem tudom. Nem tudom pontosan, és elég szkeptikusan is fogok hozzá ehhez a beszélgetéshez, mert én a sorsban, sőt ha úgy tetszik, a végzetben - bár azt sem tudom igazán, hogy mi a pontos különbség a kettő között - hiszek, de a sorsfordító pillanatokban nehezen, nemigen. Mi a sorsfordító pillanat? Hát például megszülettünk. Ugye, ez az volt, mert ezzel kezdődött a sorsunk. De hát tényleg ezzel kezdődött a sorsunk? Nem. Sokkal régebben, hát, minimum attól kezdve, hogy anyám és apám megismerkedtek egymással. Bár őszintén szólva ez is már csak a következménye volt valaminek. Tehát én nem a sorsfordító pillanatokban hiszek, én a sorsfordító vagy sorsalakító folyamatokban hiszek. Legalábbis az én életemben. Mert például, mondjuk, amikor kiderült, hogy nyombélfekélyem van. Ez sorsfordító pillanat volt? Nem. Bár nagyon megváltozott tőle az életem, a sorsom.

K.L.: - De én úgy gondolom, hogy sorsfordító pillanat annyiban, hogy egy bizonyos időbeli jelentkezéstől kezdve egyrészt másképp kellett élned, másrészt pedig akkor írtad meg egyik alapvető versedet, az *Ötven felé* címűt, amelyben ezt a változást tudatosítottad.

V.I.: - Igen, dehát ez nem sorsfordító pillanat volt, mert az én költészetem abban a bizonyos goethei értelemben szintén alkalmi költészet - tehát én mindig alkalmakból írok. Hát ez nagy alkalom volt, hogy ezt megtudtam. Avval kezdődött, amikor ott a röntgennél ezt kimutatták? Nem, már sokkal előbb kínlódtam.

K.L.: - De onnan kezdődött az a szériája verseidnek, amelyik a halállal való szembenézésről szól.

V.I.: - Igen, de akkor se pontos kifejezés... Ez a sorsdöntő pillanat voltaképp 25 évvel ezelőtt kezdődött - ezt meg is írtam abban a versben, amiről te beszélsz -, mert hiszen kimutatták, hogy ez már egy régi eredetű nyombélfekély, legalább 25 éves. Tehát ez nyilván magántisztviselő koromban kezdődött, amikor rendszertelenül étkeztem, vad újpesti kosztot éltem - ezt is megírtam. Tehát ez is egy folyamat volt. De vegyünk egy pillanatnyi valamit, ha már betegségeknel tartunk: agyembólia. Volt ez is vagy tizenkét évvel ezelőtt. Hát az egy pillanat volt, egy hirtelen pillanat, amikor... erről nem is szeretek beszélni. Attól fogva másképp éltem. Ezt nevezzük sorsfordító pillanatnak? Valljuk be, nem, ezt sem. A sorsfordító pillanat, mondjuk egy villámcsapás vagy természeti csapás? Amikor az autó elgázolt, ez sorsfordító pillanat volt? Nem, nem ezt nevezzük annak. Hanem valahogy azt, ami a világban van, ami benne hirtelen megváltozik. Biztosan van ilyen. Mint ahogy a világtörténelemben is vannak forradalmak. Hát ezek ilyen forradalmak az ember életében. De én nem vagyok forradalmár természet. Ez nincs összefüggésben a forradalomról való véleményemmel - ezt mondanom sem kell. De én magam nem forradalmár természetű vagyok. A forradalomhoz is nemcsak egy pillanat kell, nemcsak a kitörés, hanem egy szándék, amelyik azt megnyargalja, véghezviszi.

Tehát nem a kitörés pillanata kell hozzá csupán, hanem aztán egy elszánt akarat. Ez bennem sose volt meg. Mikor te azt mondtad, hogy beszéljek az életem sorsfordító pillanatairól, gondolkoztam ilyeneken. És mindegyiket el kellett vetnem, mert valahogy nem igazán az volt. Hát vegyünk ilyen például. Ugye ez ismert, többen is ismerik, mert megírtam többször: tehát az a nap, amikor verseimet megmutattam Kassáknak. Én akkor azt hittem, és így is írtam róla, hogy az élet-halál kérdése volt. Úgy kezdődött, hogy előző nap hirtelen - nyolcadik gimnazista koromban, ami ma a negyedik gimnáziumnak felel meg -, hirtelen beleszerettem, vagy azt hittem, hogy beleszerettem egy lányba, és ő megkérdezte ott az osztálytársaim egy csoportjától, köztük tőlem is, hogy ki mi akar lenni. És akkor egyik osztálytársam azt mondta, hogy zeneszerző, a másik, hogy fizikus, a harmadik, hogy festő, a negyedik, hogy költő. És én már úgy szégyelltem magam, meg nem is tudtam, hogy mi akarok lenni. Olyan reménytelen volt. Azt nem mondhattam, hogy költő, mert verseket ugyan írtam ősidők óta, de azt mindenki, minden társam tehetségtelennek és rossznak találta. Erről írtam, erről a kamaszkori fájdalomról, hogy a mi diáklapunkban, a Haladásban, ahol azt hiszem, Radnótinak az első verse megjelent, ott mindenkit közöltek, csak engem nem. Ez volt körülbelül a legnagyobb irodalmi kudarcom. És erre gondolni sem lehetett, úgy szégyelltem, és amikor az a lány megkérdezett, szégyenemben azt mondtam: textiles akarok lenni. Amiről szó se volt, mert ezt apám akarta, hogy textiles legyek, de én százszor kifejeztem, hogy minden leszek, csak textiles nem. De hát ezt részint daczból, részint elkeseredésből feleltem. Az e fölötti elkeseredésemben határoztam el, hogy elviszem a verseimet Kassáknak. Másnap el is vittem tízet. És ő erre elolvasta, és azt mondta, hogy: „Urám, mágá költő.” Hát ezt már megírtam.

K.L.: - Irodalomtörténeti pillanat.

V.I.: - Igen. Azt is megírtam, hogy én akkor úgy fölrepültem a mennybe, hogy mit jelentett ez nekem, óriásit, megváltozott az életem. No de valóban megfordította a sorsomat? Nem fordította meg. A lányt, akibe szerelmes voltam, ez nem hatotta meg, tehát semmit sem értem el nála - mellesleg, különben is futó szerelem volt. A fiúk nem tartottak tehetségesebbnek ezután sem, mint azelőtt. A szüleimre semmiképpen sem hatott. Ez akkor lett volna sorsfordító, ha bennem van annyi bátorság vagy annyi lendület, hogy a lányt meghódítom, ha van annyi kockáztató akaratom, hogy szembeszegülök a szüleimmel, nem megyek Bécsbe, kereskedelmire, hanem a költői pályát választom, és erre ráteszem az életemet. Akkor forradalom lett volna. De nem volt az. Hát igen, aztán utána Bécsbe mentem kereskedelmi akadémiára, utána beálltam a Standardbe hivatalnoknak. Az a pillanat nem fordította meg a sorsot. Viszont, ha ez nem történik meg, tehát Kassáknak nem mutatom meg, vagy netán nem tartja tehetségesnek a verseimet, ez nagy fájdalom lett volna, de akkor sem hagytam volna - így képelem ma már -, nem hagytam volna abba a versírást, mert hát nem tudtam volna abbahagyni. Verseket kellett írnom. Ez nem változott meg. És amellettt Kassákkal és az egész irányával szakítottam, ennek a felfedezésnek sem volt semmi további tartós nyoma. Hát énnekem ilyen pillanatnyi ön-bizalmi mámort szerzett. Nagyon pillanatnyit. Nem tudtam kihasználni a pillanatot. És aztán még sokszor kellett fölfedezni engem, és bizony ma, ha nem tudok verset írni, mint ahogy például most sem, akkor ugyanabban a kétségbeeső és csüggedt állapotban érzem magam, mint mielőtt Kassáknak megmutattam a verseimet. Tehát nem mondhatom igazán, hogy sorsfordító pillanat volt.

K.L.: - Mi a sorsfordító pillanat?

V.I.: - Ez az, ezen tanakodok én is. Most próbáljuk meg követni ezt a fonalat. Ahová nézek, mindenütt sok fontos pillanat...

K.L.: - Tudniillik a te életed egyrészt percenként keresztúton áll, ahogy te magad is írod verseidben, az idő metszeteiben állsz, másrészt pedig az egész pályádnak van folytonossága.

V.I.: - Igen, igen. Például folytassuk ugyanezt a fonalat. Ugyanezzel a lánnyal, akinek akkor hiába udvaroltam, mentünk föl Kassákhoz, és ott láttam meg Etit először életemben. Hát ennek igazán sorsfordítónak kellett volna lenni - de nem fedeztem föl ennek a pillanatnak a sorsfordító jelentségét. Forradalmi helyzet volt - visszatérve ehhez a történelmi hasonlathoz. De a forradalmi pillanatot is fel kell ismerni, ki kell tudni használni. Én ezt nem tudtam kihasználni, nem ismertem fel. Észrevettem, hogy Etinek van a legszebb lába a világon, de azért nem vettem észre, hogy ez szerelem. Nem vettem észre. A következő télen azért, hogy Kassák küldött el hozzá Bécsbe - mert Eti aztán kiment Bécsbe - avval, hogy beszéljem meg vele a Munka terjesztését, hát akkor lassan, folyamatszerűen ébredtem rá: szerelmes vagyok Etibe. Ez is csak egy folyamat volt. Egész életemet meghatározó folyamat, de nem találom benne a sorsfordító pillanatot. Vagy váltsunk át egy másik hasonló pillanatra. Váltsunk át Piroskára, aki ma a feleségem. Ez aztán tényleg egy pillanat volt, mert... De nem mesélem el az egész történetet. Szentendrre mentem ki egy barátommal, aki akkor éppen Piroksa nővérének udvarolt, aztán férje lett. És fölmentünk hozzájuk, fel a dombra, és akkor az ablakon kinézett Piroksa. Hát ez volt az a coup de foudre, a villámcsapás, mert ez volt az a szerelem első látásra, ahogy a mesékben áll. Hát annak csakugyan volt valamilyen tartós hatása az életre, mert ugye ma a feleségem. És ezt a pillanatot még fel is ismertem. De ennek a pillanatnak sem volt forradalmi hatása, mert hiába lettem bele szerelmes - hogy is mondjam? -, a szerelem nem talált meghallgatásra. Hogy aztán mégis hogy lett a feleségem? Hosszú folyamat eredménye.

K.L.: - Megint folyamat.

V.I.: - Megint egy hosszú, hosszú és voltaképp elég keserves folyamat eredményeképpen. Vagy egy másik. Hát sorsfordító pillanat volt kétségkívül, amikor Ottlik 44 őszén, a Szálasi-hatalomátvétel után felajánlotta, villámcsapásszerű kegyelemmel, hogy náluk bújjak el. Ez sorsfordító pillanat volt, mert ha ez nem történik meg... No dehát 44 nyara tele volt ilyen pillanatokkal, lebukás, börtön, menekülés... Ez az életveszélyek sorozata volt. Vagy szerencsés véletlenek, isteni kegyelmek sorozata, vagy nevezd, ahogy akarod. De a sorsfordító pillanatot nehezen tudom megtalálni - bár Ottlik ma is a barátom -, és a későbbiekben sem. Valahogy ügyetlen voltam az ilyen pillanatokban.

K.L.: - Esetleg azért folyamatos a pályád, azért maradhatott meg ez a folyamatosság, mert időnként tudsz nemet is mondani, és ez lenne inkább a sorsfordító pillanat?

V.I.: - Hát igen. De voltaképpen... Most mit mondjak? Igen. Tudok nemet mondani. Mondjam azt a sorsfordító pillanatot, amikor Méray Tibor fölhívott engem a kiadóban, és - most mondjam el, hogy miért? De hát jó, mulatságos, elmondom: írtam egy verset, *Az imádkozó sáska* címűt. Ez 49-ben volt, 49 elején jelent meg a Csillagban, és akkor fölhívott Méray Tibor. Nem mondom el az egészet, hosszú, mulatságos - hát mulatságos? már amilyen mulatságos történet.

K.L.: - Fekete humor.

V.I.: - Igen. Hogy hát nagyon tetszett az elvtársaknak az én antiklerikális versem. De hidd el, az nem volt antiklerikális vers, az imádkozó sáskáról egy szinte riportszerű verset írtam, valóban erről a bogárról. Hogy hívják? Piroksa tudná a latin nevét is. Mantis, valamilyen mantis. Ja igen, Mantis religiosa nevű szöcskéről. Semmi másra nem gondoltam, csak erre a sáskára, amit leírtam. Minthogy imádkozó sáska, hát valahogy így értették. Tehát az a megtiszteltetés ért, hogy én írjak a Szabad Népbe verset Mindszentyről.

K.L.: - Verset?

V.I.: - Verset Mindszentyről, akinek akkor kezdődött a pöre, akkor fogták el. És valamilyen rövidzárlatban - aminek szintén hosszú története van, hogy miért volt, nem mondom el, mert különben nem szoktam ilyen energikusan megtagadni valamit, inkább kitérni szoktam ilyesmi elől, de - most azt mondtam, hogy nem írok. És miért nem? Mert nem érdekel Mindszenty. Na most ez sorsfordító volt. Kettétörte a pályámat...

K.L.: - Pár évig nem írtál.

V.I.: - Hát ez is túlzás...

K.L.: - Vagy legalábbis nem jelentél meg.

V.I.: - Nem jelentem meg, igen. És a nevemet se írták le. Tehát mondjuk, hogy igen, ez sorsfordító pillanat volt 49 februárjában. Igen, de voltaképpen annak tekintsem? Ez is csak egy folyamat volt, aminek következtében, egy pillanatnyi rövidzárlatban azt mondtam, hogy nem érdekel Mindszenty. Ez folyamat, aminek következtében ilyen álláspontom volt, hogy nem. Ha ez nem történik meg, ha mondjuk, írok mégis Mindszentyről verset - amit nem tudok elképzelni, mert semmi mondanivalóm nem volt róla, őszinte volt, amit Méraynak feleltem, de mondjuk, valamiért érdekel, és írtam volna verset -, hát ez sorsfordító lett volna, mert ez valami teljesen más lett volna, mint amilyen az addigi sorsom folyamatossága volt. De az, hogy nem írtam, és ennél fogva aztán kiestem mindenhonnan, az irodalom minden protokolljából, még fordításnál se írták le a nevemet - ezt se mondhatom sorsfordító pillanatnak, mert ha akkor nem történik meg, akkor megtörtént volna egy év múlva. Tehát legföljebb az történt, hogy egy évvel meggyorsította azt, hogy kiestem az irodalmi életből. De a nem fölismeréséről tudok egy történetet, furcsa történetet, érdemes elmondani, mert önmagában véve is mulatságos és jó történet, amellettsé legjobb példája annak, hogy az én életemben nincsenek sorsfordító pillanatok. De ez szinte csodaszerűen példázza. Minthogy nem tudok neked egy igazán szerencsés sorsfordító pillanatot mondani, hadd mondjam el ezt a másfélét, amelyik valahogy a fordítottja, és valahogy valami abszolút és abszurd módon igazolja ezt az én kételyemet a sorsfordító pillanatokban.

K.L.: - Halljuk ezt.

V.I.: - Hallgasd meg úgy, mintha a „Fantasztikus történetek” című antológiában olvasnád. Tehát 42 évvel ezelőtt történt. 41 elején, valamikor kora tavasszal... Életemnek egyik mélypontján. Mélypontján, mert a feleségem - Eti - alig több mint egy évvel azelőtt halt meg. Ezt még borzasztóan éreztem. Piroskába, ahogy mondtam, előző évben mindazonáltal beleszerettem, hevesen, villámcsapásszerűen. Kipenderített. Véglegesen éppen ekkortájt, nemrég. És ez nagyon lesújtott. Az is lesújtott, hogy képes vagyok emiatt annyira szenvedni, amikor még annyira szenvedek Eti halálától. Ez is hozzájárult a talajvesztésemhez, tanácsstalanságomhoz. A tetejébe kanyarót kaptam, harmincéves koromban. A kanyaró amúgy se kellemes, azt hiszem, de felnőttkorban veszélyes is, rettenetesen meggyötört, túl voltam már rajta, de gyönge voltam, minden életkedv, energia híján. A tetejébe a húgom megkapta tőlem, szintén aránylag felnőtt korában, és önála ez mindenféle szövődményekkel járt, lelkiismeret-furdalásom is volt emiatt. Szóval borzasztó pocsék - ma úgy mondják: elkenődött - állapotban voltam. De ez kevés. Semmi energiám nem volt az élethez, írásról ne is beszéljünk. Akkoriban Radnóti ösztökélt, hogy csináljunk egy antológiát, azt a bizonyosat, nem tudom, ismered-e, *Kétezer év szerelmes versei* címmel jelent meg. Akkor még csak terv volt, hogy megcsináljuk Képes Gézával és Szemplér Ferencsel. Lényegében Radnóti meg én szerkesztettük, de négyen fordítottuk volna. És Radnóti már, akinek az ötlete, terve és szívügye volt, el is hozta a szerződést Szukitstól. Szegedi kiadó volt, az, aki például Juhász Gyulát is kiadta. Nem írtam alá a szerződést, annyira képtelennek éreztem magam arra, hogy most verseket fordítsak. Még arra is,

hogy fordítsak. Már jártam dolgozni, akkor is dolgoztam gyárban, hát azt muszáj volt. De amúgy sehová nem mentem el. Hajnal Anna, aki nagyon jó barátnőm volt, és nagy vigasztalóm a bajaimban, a férjével, Keszi Imrével együtt hívott éppen egy estére, hogy jöjjenek el hozzájuk. Nem fogadtam el a meghívást. Na most tudnod kell, hogy ebben az időben már benne jártunk a háborúban, habár a szovjet-német háború még nem kezdődött el, de már folyt a háború. Mi még nem voltunk hadviselő felek, de hát körülöttünk háború volt. És akkor rendeztek egy elsötétítési gyakorlatot. Ez volt az első. Légvédelmi gyakorlat, elsötétítés. Úgy, mintha légiriadó lett volna, el kellett sötétíteni a várost, az ablakokat. Ez énrám nagyon nagy hatást tett, talán azért, mert amúgy is, egészségileg is meg idegileg is ilyen nyomorult állapotban voltam. Ez valahogy különösen lesújtott. Jobban, mint később bármelyik bombázás, mert olyan baljóslatú volt ez a sötét város. Ez hozzátartozik a történethez, amit el akarok mondani, hogy az utca, a ház, a lépcsőház valami borzongató hatással volt rám. Mondom, később a 44-es szőnyegbombázás távolról sem hatott már így. Na, ezek után egy éjszaka sikerült elaludnom. Nehezen aludtam, altatókkal. És a következőt álmodom: Sötét van. Akkor a szüleimnél laktam, a szüleim a Sas utcában, a harmadik emeleten. És ebben a Sas utcai házban próbálok fölmenni a lépcsőkön, de sötét van.

K.L.: - Ezt álmodod?

V.I.: - Ezt álmodom. Álmomban sötét van, és borzasztó nehezen botorkálok fölfelé, egyre nehezebben a lépcsőkön. Hát nem kell Freudban különösebben otthonosnak lenni, hogy az ember tudja, mit jelent ez. De borzasztó kínos álom volt, mert nagyon nehezen veszem a lépcsőket. És fölérek az első emeletre. De ezt olyan lassúnak éreztem, mintha valóban az alatt megmászta volna egy emeletet, rettentő nehezen - és nem tudom, miért olyan nehezen, hiszen ismertem annyira a házat, dehát az irreális álom volt -, szóval ismertem annyira a házat, hogy sötétben is föl tudtam volna menni könnyűszerrel, és akkor nekem a három emelet igazán nem volt megterhelő. De álmomban rettenetes nehezen mentem, és akkor végre elértem az első emeletig. De ez végtelenül hosszú ideig tartott. Hiszen azt tudod, hogy az álombeli idő, az teljesen más, mint a valóságos idő, tehát az ember néha 10 perc alatt 100 évet tud álmodni és fordítva. És akkor a másodikra is fölérek. A másodiknál azonban már olyan kínosan elfáradtam, és olyan nehezen ment ez - nyilván azért, mert a szervezetem nagyon fáradt volt, nem heverte még ki a kanyarót, ezt átérezhettem magamban -, hogy ott a másodiktól már nem tudok járni, hanem négykézláb kúszva lépcsőről lépcsőre, a kezeimmel tapogatózva és kapaszkodva jutok följebb, egyre följebb, egyre lassabban, egyre kínosabban. És egyszerre hirtelen fölgyullad a villany. Majdnem a harmadik emeleten vagyok. A lépcsőház olyan fényárban úszik, amilyenben sohasem, akkor se, amikor teljesen ki volt világítva. Fényárban úszik, és sokkal fényűzőbb - bár ez, mondhatni, elegáns ház volt -, de sokkal fényűzőbb, mint a valóságban, olyan volt, mint egy palota az álomban, ahogy úgy hirtelen kigyúlt a tetején, mintha nem is tudom, milyen fantasztikus barokk csillár lett volna, ami teljes erőből ragyog. Fényár. Fölérek, és fönt a tetején, nem nagyon messze tőlem - el fogom érni most már -, egy nő áll. Egy nő áll, gyönyörű nő, lila dzsömperben. A boldogság maga, hogy meglátom - életem legszebb álma volt ez. Olyan boldogság, amelyik érzéki boldogság is volt, de közben valami mennyei átszellemültség is volt benne. És megyek e felé a nő felé, aki itt van, ez a világ legszebb asszonya, ez a csodanő. És erre felébredek. Hajnal van, teljes boldogság, olyan, mintha kicseréltek volna. Hirtelen valóban sorsfordulat állt be. Nyilvánvaló, hogy ez volt a végső gyógyulás. Szóval, abból az esett szervezethől hirtelen energikus, életre vágyó ember lettem. És így is keltem föl, ebben a boldogító érzésben. Nem azonnal, mert jól meggondoltam - ezt fontos tudni a következőkhöz -, jól végiggondoltam az álmomat, hogy mi volt ez a csodanő, és magam előtt pontosan leírtam, mert tudtam, hogy az álmok elröppennek, és én meg akartam

fogni az álmot. Tehát megragadtam, és ameddig még emlékeztem, pontosan magam elé rajzoltam, vagyis belém rajzolódott ez az ismeretlen nő.

K.L.: - Tehát nem volt senki ismerősöd.

V.I.: - Senkire sem hasonlított. És miután ezt az álmot úgy végiggondoltam, éreztem, hogy kicserélték az életemet, megváltozott. Fölébredek teljes energiával, és megreggelizem. Telefonálok Radnótinak, hogy aláírhatja a szerződést Szukitscsal, megcsináljuk. Aztán még egyet gondolok, mert hirtelen feltámad az életvágyam, világba menni - hát tudod, milyen ez, te még fiatal vagy, valószínűleg vannak még ilyen perceid. Telefonálok, fölhívom Hajnal Annát, hogy mégis elmegyek este. Aminek ő nagyon örül, és nagy szeretettel várnak, ő meg férje, Keszi Imre. És hát csakugyan így van, este elindulok Hajnal Annához, aki akkor az Ajtósi Dürer soron lakott. Vacsora utánra szólt a meghívás, én már kicsit elkésve érkeztem, nem tudom, miért. Úgyhogy már mindenki ott volt. Azaz nem is mindenki, de ott van Weöres Sándor, és ott van egy nő, és mikor belépek, földbe gyökerezik a lábam: ez az a nő, akit éjszaka láttam. Ugyanolyan szép, mint ahogy éjszaka láttam, nagy tigrisarca van, szép nagydarab nő - de nagyon szép. Ugyanabban a lila dzsömperben, mint amiben álmomban láttam. Erre eláll a szavam. Hát ez a megváltás, ez az életem asszonya, ez a valami különös, magam se tudom, mire véljem. Annyi bizonyos, hogy sose láttam életemben. Bemutatnak. No, most nem mondom meg a nevét, nem mintha bármi olyat mondanék, ami őrá kompromittáló, de azért nem, mert ma is él még, és sokan - habár nem elegenden - ismerik a nevét. Egy kitűnő író, akinek akkor már megjelent egy könyve, akinek a novelláit olvastam, nagyon szerettem, nagyra tartottam. Ma is egyik legjobb novellistáknak tartom, ha ugyan nem a legjobbnak az élők között. Sajnos, ezt nagyon kevesen tudják, de néhányan tudják. Szóval egy igen kiváló író volt. Egy idegen diplomatának a felesége, azt hiszem, akkor éppen elváltak, vagy válófélben voltak, ezt tudták róla. De én még soha személyesen, elevenen nem találkoztam vele. És hát belenyugszom, hát ez az életem, ez a megváltás, ez a csodatevő asszony, ezt rendelte nekem az Isten, az egek vagy mit tudom én, micsoda misztikus hatalmak, akik éjszaka... Oda is ülök mellé azzal az érzéssel, hogy most kezdődik, ugye, életem legfőbb és legcsodálatosabb fejezete. Ülünk, ülünk, beszélgetünk. És valahogy semmi sem alakul ki. Próbálok társalogni, próbálom szórakoztatni. Nem vagyok jó kozőr, nem vagyok jó társalgó, ezt talán már tapasztaltad vagy láttad, bizonyosan. De kötelességemnek éreztem, mert ugye ezt Isten maga jelöli ki.

K.L.: - Ilyenkor még rosszabb beszélni.

V.I.: - Mégis beszéltem hozzá valahogy. De semmilyen kontaktus se alakult ki közöttünk. Őt láthatóan nem nagyon érdekelt. Akármit mondtam, hétköznapi válaszokat adott, triviálisokat. Sehogy sem sikerült olyan hűrt megütni, ami méltó lett volna ehhez az előjelhez, ehhez a csodához, ami történt. Körülbelül két óráig tartott ez a fölösleges vergődés. Magamban gondolkoztam: most mit csináljak? Hát ez, itt nem lehet kétely, hát ha ez megtörtént, akkor ez valamilyen földöntúli vagy sorsontúli vagy nem is tudom, milyen fantasztikus hatalmak... Működött annyira az eszem, hogy fölmérjem ennek az egész találkozásnak a teljes irrealitását, majdnem transzcendenciáját vagy mit. Mondom, körülbelül két órába tellett, amíg magamban rá kellett ébrednem, hogy ehhez az asszonyhoz egyénileg, személyileg semmi közöm sincsen. Ne értsd félre, ugyanolyan szépnek találtam, mint amikor beléptem, sőt, mint álmomban. Nem váltotta ki belőlem azt a fizikai hatást se, mint amit nők - ha - kiváltanak belőlem, se azt a szellemi hatást, amit például novellái, amelyeket nagyra tartottam, kiváltottak belőlem. Ráébredtem, hogy semmi közünk egymáshoz. Úgyhogy amikor - elég későn - hazamentünk, akkor valahogy átpasszoltam őt, és megkértem Weöres Sanyit, hogy kísérje haza, már nem tudom, hová, azt hiszem Budára, én meg Pesten laktam. Weöres Sanyi meg akkor Budán -

nem emlékszem már ezekre a technikai körülményekre. Tény az, hogy szépen elváltunk egymástól, villamosra ülve... Az élet folyamán még egyszer-kétszer találkoztunk, teljes közönységgel. És semmi se lett belőle. Hát ez a felesleges csoda, ugye, a megmagyarázhatatlan okkultizmus, vagy nem is tudom, hogy nevezik ezt. Szóval egy ilyen hiábavaló, groteszk csoda volt. Hát ne csodálkozz ezután, ha nem hiszek a sorsfordító pillanatokban.

K.L.: - Ez, azt hiszem, kísérteties nemzedéki élményetek. Mert én olvastam már ezt a történetet.

V.I.: - Kálnoky Lászlónál olvastad. Kálnoky László, akinek ezt én rögtön elmondtam, tőlem tudatosan kölcsönvette. Meg is mondta, és én szívesen át is engedtem neki, de megmondtam, hogy a szellemi tulajdonomat azért fönn tartom erre a történetre. És most muszáj volt neked elmondani, és úgy, ahogy valójában történt.

K.L.: - Ő transzponálta tehát egy másik társasági történetbe. Homálynoky Szaniszló történetei között írta meg.

V.I.: - Igen, transzponálta. De ezt akkor rögtön elmeséltem neki, és ő kölcsönvette tőlem. Ezt tudjuk mind a ketten. Hát nem fantasztikus történet? És gyönyörű, és később is mindig nagyon szép nőnek találtam. De meg se mozdult az ipse, ahogy Goethe nevezte. De nemcsak az ipse nem, hanem még az az ízé sem, hogy egy nagy író. Kiderült, hogy a magánéletben eléggé mindennapi. Hát nemcsak ebből, a sorsfordítás szempontjából fantasztikus történet, hanem bárhogy, ha meggondolod. Ezt a dolgot, ezt se okkultizmussal nem lehet megmagyarázni, semmivel. Még akkor is, ha ebből egy megvalósult csodaszerelem vagy nem tudom, mi lett volna, egy realizálódott dolog, akkor is csoda lett volna, hogy megálmodok egy ismeretlen nőt lila dzsömperben, aki másnap pontosan úgy, ahogy álomban, megjelenik Hajnal Annáéknál, ugyanabban a lila dzsömperben, amelyikben megálmodtam. Hát erre nincs magyarázat. Erre nem is lehet mást mondani, mint hogy „több dolgok vannak földön és égen, Horatio, mintsem bölcselmek felfogni képes”.

Szántó Piroska

K.L.: - Szántó Piroskának életrajzi novellái kötetbe gyűjtve *Bálám számara* címmel olvashatók. Ebből a kötetből élete nem egy fordulópontját megismerhettük. Mégis - úgy gondolom - maradt néhány fontos esemény, amelyet említetlenül hagyott. Mindjárt az a kérdés megválaszolatlan még: hogyan lett festő. Majd pedig az, hogy miért épp ilyen jellegű festészetet alakított. Milyen döntő elhatározások irányították művészete kialakulását és további fejlődését?

Sz.P.: - Döntő elhatározások? Hát hiszen az én generációm életében egyéb sem akadt, mint sok-sok olyan helyzet, amikor szükség volt ilyen elhatározásokra. És mennyi múlt a véletlen, és hányszor múlt az ember élete azon, hogy befordult-e egy utcasarkon, ahol találkozott valakivel, akivel megállt egy szóra, vagy elment mellette, és szándékosan nem vette észre? Fölismeri az ember mindig, hogy ez az a pillanat, amikor döntenie kell? Nem tudom. Az, hogy én még élek azt bizonyítja, hogy élet, halál, politika, szerelem kérdéseiben helyesen döntöttem, de hát ez könnyű volt - nem tehettem másként. Erről már beszéltem, írtam is. Inkább arról beszélnék, ha érdekli, hogy a mesterségemben mennyiszer kellett döntő elhatározásra jutnom - amit pedig be sem tartottam mindig.

K.L.: - Magát a „mesterséget”, vagyis azt, hogy festő lesz, mikor kellett eldöntenie?

Sz.P.: - Azt? Dehogyan kellett, az adva volt. Mindig festettem, vagyis mióta emlékezni tudok, rajzoltam, ha volt festékem, festettem. Csak az volt a baj, hogy nemcsak festettem, hanem az égvilágon mindent csináltam, ami kézzel megcsinálható. Olyan környezetben éltem, ahol tudj' Isten, miért, de nem lelkesedtek ezért a gondolatért, hogy egy lány festő legyen - ez tulajdonképpen fel se merült soha, csak azt látták, hogy ügyes vagyok. Hogyne, mikor hősobroktól kezdve - igen, nemcsak hőembert csináltam, hanem hóasszonyt, hókutyát, hócicát, hóházat, hótemplomot -, tehát hősobroktól kezdve bababútort és öltöztethető papírbabát is tudtam csinálni, ünnepi dekorációt virágszirmokból, egész falut papírskatulyákból, a faragott fejű fababákról nem is beszélve. Szüleim nem voltak, a nagyanyám és a nagynéném nevelt, s állandóan azt mondogatták, hogy kár az ilyen ügyes kislánynak iskolába járni, majd odaadnak kalaposinasnak. De én gimnáziumba akartam járni, és festő akartam lenni, a kalaposságtól pedig úgy borzadtam, hogy gondolni sem szerettem rá. Mert volt egy kalapos Félegyházán, a csúf kis műhelye egy békanyálas árok mögötti kis utcában volt, iszonyú szúrós, fojtó szag áradt ki az ajtaján, s ahogy az egymásra halmozott férfikalapok mögött egy-egy barna faállványról kibámult a fej nélküli kalap, az nekem az akasztott embert juttatta eszembe - amit persze gyerekkoromban, szerencsére sohasem láttam, de épp elég rémmesét hallottam ilyesmiről. És a Vasút utcai Jozann néni üzlete sem volt szívderítő. Ott ugyan egy szép sárga női szalmakalap volt a cégtáblán, lelógó kék szalaggal és rózsabimbókkal, de ott is be lehetett látni a boltba, ahol fiatal lányok dolgoztak szorosan egymás mellett, óriási szalag és szalmahalmok mögött - szerencsétlen, ketrecbe zárt rabszolgák. Hát elhatároztam, megmutatom a családomnak, hogy mit tudok, majd elbámulnak, és belátják, hogy engem az Isten is festőnek teremtett. Mert az eddigi működésemmel ugyan nem győztem meg őket. Panni-rajzzal kezdődött ez a „korszak”, Panni zöld pizsamában a fekete haját fésülte, jellegzetesen egyenesre húzott háttal, komolyan szemlélve a tükörképét a régimódi, lábas állótükörben, a zöld csikos fal előtt. A mozdulat sikerült, a tartás, a fejforma is, az archoz hozzá se mertem nyúlni, de nem is hiányzott nekem, mert így is Panni volt, akit valahogy rögzíteni, lepréselni akartam, eldugni magamnak, hogy, elővehessem, ha elutazik - rettenetesen hiányzott, csak szünidőkre jött haza, néha mindössze egy-két hétre, mert munkát vállalt szünidőben is. Hát csináltam egy tucat Panni rajzot, ülve, állva, a díványon, hasalva, ahogy olvasott, arca egynek sem volt, de a

mozdulatnak nagyon örültem. Még nem tudtam, hogy ezt hívják „kroki”-nak, amit aztán a főiskolán napi két órában gyakoroltunk, ötpercenként, majd egypercenként változtatta a tartását a modell. Nagynéném megirigyelte a Panni-sorozatot, hát övele is megpróbálkoztam, de már nem olyan szívesen, mert ő csak nézte, hogy szép-e, csinos-e a rajzon, s a teste is, a tartása is inkább komikus volt, hát nem sok öröme telt a művemben, dühösen mondta: „Úgyse tudsz lerajzolni, hát arcom sincs?” No, gondoltam vágjunk bele. Közöltem a nagyanyámmal, hogy lerajzolom. Eléggé szkeptikusan fogadta, de hát úgyis ült, szokása szerint a kis rózsaszín ernyős lámpa alatt horgolt - vagy kötött, vagy horgolt, de soha nem láttam kézimunka nélkül a kezét. Vékony, nagyon bogos ujjai voltak, a keze külön érdekelt, hát még a nevető ráncok az arcán s a szeme körül s az óriási, a feje tetején kalácsba font haj. Sajnos, mialatt dolgoztam, megjelent Hermin néni, aki mikor látta, hogy mit csinálok, lelkendezve behívta Fischer nénit, a szomszédasszonyt, s ketten kezdtek a hátam mögött dirigálni. Hagyjam el a szemölcsöt - gyönyörű gömbölyű szőrös szemölcs volt a jobb arcán - kicsit feljebb a szemét, ne tegyek rá annyi ráncot, hogy áll rajta a szemüveg - rettentő dühös voltam, de az arckép mégis karakteres lett, borzasztóan örültem volna neki, de mikor aztán készen lett, és megmutattam, Nagymama csak sóhajtott: „Öreg vagyok, fiam.” Nagyon meg volt bántva szegényke. A nagynéném, aki szintén bejött a kész művet megnézni, már egyszerűbben reagált, lesöpörte a papírt az asztalról, s csak úgy menet közben szájon vágott. „Van pofád karikatúrát csinálni Anyuskáról?” Nem volt karikatúra, máig is őrzöm. De nagyon megrendített, hogy egy rajz ilyen fokú és ilyen különböző reakciókat tud kiváltani - hát ennyire nem tudják az emberek, hogy milyenek? Mit akarhatnak látni magukról? Mindegy, én portrét többé nem festek, mindent, csak azt nem. Mással akarom én elszomorítani vagy indulatba hozni a világot, de a saját arcával, azt nem, nem, soha többé.

K.L.: - És betartotta?

Sz.P.: - Persze, hogy nem tartottam be. Tizennyolc éves koromban szegtem meg először, s néhány emlékezetes alkalommal ezután is.

K.L.: - Mi volt az első alkalom?

Sz.P.: - A képzőművészetre jártam már, mikor egyszer szembejött velem az utcán egy pesti rokon bácsi. András bácsi. Mikor megtudta, hogy ide járok a főiskolára, tüstént felszólított, hogy fesse le őt. „Le tudsz festeni engem, Piroska?” Ugráltam örömben, most már festő vagyok, íme az első megrendelése, méghozzá ilyen kövér, szürke képű, szürke szemű, szürke hajú, disznó formájú bácsi, amúgyis borzasztóan kellett volna a pénz, ma már nehéz lenne elképzelni, hogy milyen szegények voltunk a testvéremmel, aki szintén diák volt, miféle albérletekben éltünk, és miből - számígtattam, mennyit adhat majd András bácsi, ábrándoztam, hogy talán új cipőre is telik mind a kettőnknek, de néhány komolyabb élelmiszerre okvetlenül. De hát nem adott semmit. Még uzsonnát sem, pedig épp uzsonnára volt terítve az elegáns lakás másik szobájában, amin keresztül mentem, a rajztáblámat lógatva. Viszont szépen megköszönte a rajzot, ő is, a felesége is. Biztosan nem tetszett neki, ami igaz, az igaz, eléggé szürke lett. Úgy kell nekem, gondoltam. Miért is festek portrét?

K.L.: - De hát a Szocialista Képzőművész Csoportban sem festett portrét?

Sz.P.: - Nem, dehogy. Azok a képek nem portrék voltak, amiket ott festettünk. Én akkor beleszerettem a terhes asszonyok testtartásának a különös, nehéz egyensúlyába, hát azokat kerestem és festettem. Az akkori elvárásnak - a munkástémákra gondolok - ez éppen megfelelt, később aztán a város és a táj érdekelt, de már akkor tanítottam is a csoportban. Anatómiát.

K.L.: - Mi volt a csoport?

Sz.P.: - A csoport derékhada tizennyolc ember volt. Az egyik kiadványban, a *Tizennyolc művész negyvennyolc rajz* címűben valamennyien ott vagyunk, de persze voltak olyan fiatalok is, akik ebben még nem szerepeltek. Varsányi György, Vihar András, Stark Anna, Rusznyák Bandi, Kania István és László Gyula. Nolipa István Pál volt a párttitkárunk. A csoport munkájához tartozott az iskola is. Persze ne gondoljon szabályos iskolára, ez olyan volt, mint most a szakkör. Lehet, hogy mi találtuk ki a szakkört? Összeadtuk a pénzt anyagra és modellre, ha éppen nem volt, hát egymásnak ült modellt tanár és tanítvány, akthoz természetesen nem ültünk, csak fejhez. És a növendékeink, fiatalok és öregek, mind munkások voltak, vagy ipari tanulók - akkor még inasoknak hívták őket -, akik másképpen nem engedhették volna meg maguknak, hogy rajzolni tanuljanak. Mi ingyen tanítottunk persze, és este, vagyis délután, munka után. De nem ugyanabban az időben végződött az emberek munkaideje. Hát tulajdonképpen délután négytől este tízig folyt a tanítás. Sugár Andor és Berda Ernő tanított alakrajzot. Nagyfalussi és Fekete Béla művészettörténetet, egyik előadónk volt Csömöri József, én meg anatómiát tanítottam. Új, szabad, szocialista képzőművészetet akartunk csinálni, kiállításokat rendeztünk ott, ahol lehetett, a Magántisztviselők Szakszervezetében, az Építőmunkásoknál, a legfontosabbat, *A Szabadság és a Nép* címűt meg a Magdolna utcai szakszervezetben. Az elméleti órák nemcsak a művészetről szóltak, marxista szeminárium is volt, s meg kell mondanom, hogy a rajzolni vágyó növendékek legalább annyira ezekért az órákért jártak az „iskolába”, mint a rajztanulásért.

K.L.: - De ha fejet rajzoltak, az mégis portré lehetett, nem?

Sz.P.: - Itt az ideje, hogy kimondjam, hogy nekem akkor mit jelentett ez a szó. Ha csoportban nekiültünk egy modellnek, hát csakugyan azt, az előttünk levő fejet akartuk megrajzolni, szépítés, kicsicsázás nélkül, sőt a kor divatjának s a mi realitásról való elképzelésünknek megfelelően, inkább durvítottuk, akarom mondani markánsabbá tettük a modellt, jobban hangsúlyoztuk az erőteljes formákat, a ráncokat, a szerkezeti elemeket. Bálványoztuk Derkovitsot, de az az ezüst-rózsaszín-barna tündöklés egyikünknek sem sikerült, hogy is sikerülhetett volna, nagyon fiatalok voltunk, s csak egy-kettő volt köztünk olyan, aki szabályosan elvégezte a főiskolát, keveset tudtunk, de azt a keveset teljes buzgalommal és odaadással próbáltuk nekiadni azoknak, akiknek még ennyi sem jutott. Aztán, már a felszabadulás után, még egyszer és örökre elvette a kedvemet a fejrajztól a portrégyár.

K.L.: - Az meg mi volt?

Sz.P.: - Escéhá elvtárs szervezte. Valahol a Vilmos császár úton egy félsötét, hámló falú szobában állt egy tucat festőállvány, ahol a kivonulásoknál használt táblák készültek. A vezetők képei: Lenin, Sztálin, Rákosi, Gerő arca, egyik a másik után, sok példányban. Mi csináltuk, úgy, gondolom hogy azok, akiket Escéhá elvtárs el tudott kapni erre az embertelen munkára. Igaz, a fotó drágább lett volna, meg akkor még kevés fotólehetőség volt. Én is ott dolgoztam, Escéhá elvtárrsal. Nem, nem vele, hanem nála, mert ő benn ült az irodában, kávé ivott, és irányította a munkát, persze nem járt fizetés, de akkor az ember olyan lelkesen csinálta azt, amiről úgy tudta, hogy szükség van rá, hogy az eszébe sem jutott. De egyszer aztán mondtam, hogy nem! Nem csinálom tovább.

K.L.: - Miért?

Sz.P.: - Rosszul lettem munka közben. Tudnia kell, hogy a hosszú ideig tartó éhezés és az állandó idegfeszültség árt a fiatal hölgyeknek. Nekik is sokféleképpen árt. De amikor nagyjából helyreállnak a normális életfunkciók, ezt elég komoly rosszullét előzi meg. Szédültem, iszonyú fejfájás kapott el, betámolyogtam Escéhá elvtárhoz, s kértem, engedjen haza. „Miért?

Hogyhogy? Mi bajod?” „Rosszul vagyok - mondtam -, nem bírom tovább.” „Egy kommunista nem lehet rosszul - ordított rám -, eredj vissza helyedre dolgozni!”

Ilyen megértő főnök volt. Még valahogy kihúztam a hátralévő három órát, de másnap, lesz, ami lesz, nem mentem be, és többé soha. Isten nyugtassa Escéhá elvtársat, nem hiszem, hogy helyesen értelmezte a munkafegyelmet. Hát igen. Aztán elkezdett a szocreál alapján dűlni a portréfestés, kezdve Pióker Ignáctól Rákosi Mátyásig. Gyorsan beérkezett - nem, ez kevés -, berobbant a piktúrába néhány ügyes ember, aki tudta ezt a műfajt csinálni, s aztán csinálta is, ahogy csak bírta szusszal, mi meg csak néztük, hát ezt is lehet? Szegény Goya! Őt ráncigálták le legtöbbször a spanyol festők mennyországból, tanúul hívták, hogy igenis lehet a spanyol királyról hű portrét festeni, s nagy mű lesz belőle. Goyánál persze, hogy az lett. Én meg olyan mérges lettem ettől a rengeteg, szóban és képben természetett hazugságtól, hogy megfestettem Baglyas bácsi reális arcképét.

K.L.: - Baglyas bácsi már korábbi írásában is szerepelt, ki is volt?

Sz.P.: - Hordár volt, hetvenhat éves, s ebben a műfajban az utolsó mohikán. A házunk előtt ült, gyönyörű fehér bajusza, piros-kék orra volt, s a piros sapkájának a száma negyvenegy. Ezüst számok voltak, valódi kályhaezüstporral festették. Nagyon meg volt elégedve a képével, de nem Kossuth-díjat adott érte, hanem egy nagy pusztit, s rendszeresen szerzett öt deka vaját, sorban állt érte helyettem, a tejboltban, nehogy elfogyjon, mielőtt odaérek. Csak tudni akartam, hogy meg tudom-e csinálni, azazhogy meg tudnám-e csinálni, ha rávinne a lélek, ha egy közéleti férfinak vagy egy traktorosnak hízolgő lemásolására kapnék megbízást. Mondjak még néhány rémmesét a portréfestésről?

K.L.: - Csak rémmesét tud?

Sz.P.: - Nem, már csak két esetet tudok, s mindkettőt nevetségesnek is fel lehet fogni. Egyik Réz Ádám arcképe, másik a sebészé. Melyiket választja?

K.L.: - Csak kezdje el.

Sz.P.: - Bizonyosan emlékszik Réz Ádámra. Mindig érdekes, szép feje volt, de egyszer, az ötvenes években, egy borús télvégi napon ahogy megállt az Eötvös Loránd utcai lakásunk könyvfala előtt, a sötét háttérből csak úgy világított a csakugyan rézszerű üstőke, úgy világított a világos arcában az a furcsa zöld-kék-kék-zöld szeme, hogy sosem látott fehér lett a szájában a cigaretta. Egyszóval elkapott az a sok szín, és gyorsan, nagyon gyorsan, talán egy óra sem telt belé, ott ragyogott a szürke papíromon, ő volt. Ádám szőröstül-bőröstül. Én lepődtem meg a legjobban, hogy így sikerült. Hóna alá csapta szó nélkül, indult vele elfelé, de szerencsétlenségére épp jött haza Pista, és lecsapott rá. „Piroska rajzolta? Rólad? Nem, ezt nem viheted el, sosem rajzol ilyesmit, hová gondolsz, hiszen még nem is láttam.” El akarta venni tőle, hogy megnézze, Ádám nem adta. Nem tudom miféle indulatok robbantak ki belőlük - azaz nagyon jól tudom, hiszen mindketten a kiadóból jöttek, s ebben az időben elég idegesen kerültek haza az emberek a munkából. Néhány akkori írásmű is említi, hogy odahaza milyen ingerültek és türelmetlenek voltak, elég az hozzá, hogy a két férfiú birokra kelt a képért. Én csak néztem, a dolog komolyra fordult, valódi dühtől vöröslöttek, körülbelül egyforma erősek voltak, nem tudtam, kit féltsek jobban, a férjemet vagy a vendégünket - mert Ádám, akár-milyen közeli barátunk is, most mégiscsak vendég, akinek nem illik nekiugrani, vagy a képet, amit melleleg Ádám egy percig sem engedett ki a kezéből, markolta görcsösen. Talán azért sikerült Pistának odavágni Ádámot a rekamié pereméhez, úgy, hogy (Kormos Pistát, a viadal egyik nézőjét idézve) Ádám lába miszlikbe tört. Nem volt igaz, de Pista megijedt a koppanástól, elengedte, mire Ádám feltápáskodott, még mellbe vágta egyszer Pistát, s a képpel a hóna alatt kísétált. Rejtély, hogy mire kellett neki, mert a szemtanúk mesélték, hogy egy bezárt

előszobaszekrényben tartja; egy év múlva nevetve visszaadta, mire én rövid habozás után szabályosan megajándékoztam vele - valahogy mégis rossz emléket hagyott bennem az ügy, és nem tudtam jó szívvel nézni a képet sehogy sem.

K.L.: - Hát a sebész?

Sz.P.: - Nyolc évvel ezelőtt egy rendkívüli kellemetlen és tulajdonképpen veszélyes operáción estem át. Mandibula. Ez a szépen daloló latin neve az álkapocsnak. Magát az operáló professzort nem láttam, elaltattak, de az előkészítő sebészt igen. Nem emlékszem, mikor és hogyan tértem magamhoz, csak az irdatlan fájdalom érzése maradt meg bennem, s arra is alig, nagyon homályosan emlékszem, hogy papírt és egy doboz pasztellet hozattam be Pannival, és ott a kórházban fekvé félíg eszméletlenül megfestettem a sebészt, de a képet már nem tudtam megnézni, egy hét is beletelt, mire erőt tudtam gyűjteni hozzá. Fekete alapon színes foltokból állt össze, csak a kutatóan kék szem volt tulajdonképpen a helyén, az dominált, meg a lehajló homlok. Megörültem neki, és gondoltam, nekiadom a sebésznek - úgysem akart pénzt elfogadni. Igen, de nem fogadta el a képet sem. Igaz, alapos megokolással: neki gyerekei vannak, ezt a képet ő nem teheti ki a lakásba - attól félek, ez sem volt valami hízelgő. Hát mindegy, hogy mi az oka, sorsdöntő elhatározás-e vagy valami más - nem tudok, nem akarok arcképet festeni. Pedig nagy szükségem lett volna rá, nem is egyszer. Nincs jó arckémem a két nekem legfontosabb emberről, Vas Istvánról és Szántó Annáról, a testvéremről és a férjemről. Vázlat, rajz van. Környezetbe épített figurájuk, a jelmezes, tehát egyjelentésű alakjuk is meg-megjelenik a képeimen, de csak az arcukat, ami nekem az egész lényüket jelenti, a barna szemük igazi kifejezését - mindkettőjük szeme barna - képtelen vagyok megfesteni. Mert azt szeretném, hogy minden benne legyen az arcukban, amit én láttam benne, vagy amit én tudok róluk. És az is, amit, hiába töltöttük együtt az életet, mégsem tudok. És enélkül a tudás nélkül legfőbb arc más készülhet egy fejről, de portré nem.

K.L.: - És a családi képek? Az tulajdonképpen bosszú a régi családi kritikáért?

Sz.P.: - Ó, dehogyis bosszú. Egészen más. Inkább vágyódás a család, a szabályos család után, ami nekem nem jutott. Vagy talán hamisítás, jelenben készült hamisított kutyabőr, de mégsem egészen hamisított, bár ami engem illet, egyoldalú, mert csak az anyám családjáról szól, az apai családomat nem ismertem. Ennek a sorozatnak van egy nagyon reális címe: *Egy elveszett album képei*. Talán nem mondtam még, hogy tizenennyolc éves koromig, amíg vidéken éltem, nagyon kevés képzőművészetet láttam, kiállítást egyáltalán nem, képet is inkább csak a polgári otthonokban megtűrt, többnyire még a század elején beszerzett fajtából, de nálunk is, mint a legtöbb háznál akkoriban, ott volt a szalonzasztal bársonyterítőjén a „családi album”. Rengeteget nézegettem, tudja, milyen gyönyörű volt? Vastag, csontszínű lapjain kör vagy elipszis alakú kivágásba foglalt fakult, szürke vagy finoman barna fényképek, némelyik oldalán kettő is egymás mellett - ezek rendszerint hasáb alakú kivágásból pillantottak ki. Édesanyám lánykorában, srtucctollas legyezővel vagy őszirózsát fogva. Nagymama kegyetlenül befűzve, dédanyám fodros főkötőben, Panni, „la garçonne”, hosszú szipkával, Endre bácsi zsinóros magyar ruhában, előtte sakktábla, kezében dákó. Ezek az én családomról készült képek, ahol a megbarnult fénykép hatását akartam visszaadni aszfalttal és Van Dyck-barnával. Emlékezetből készültek. Igen, mert az album elveszett, ahogy annyi minden elveszett a háború alatt, de élesen éltek bennem az album képei, mert annyit nézegettem őket. És ebben a sorozatban van egy csalás is, ez Pista képe, a *Kisfiú karddal*. Ez a fénykép Pista édesanyjáé volt, szegényke, mikor haldoklott, a gyerekei képét kérte. Éva, a kislánya, óriási fekete szemmel bámult a frufruja alól, Pista kardot szorongatott. Ennek a képnek aztán megtaláltam egy nagyítását is, ma is itt van a falon. Egy mai gyerek, vagy egy mai szülő nevetőgörcsöt kapna, ha látna egy ilyen felszerelt gyereket, fehér selyem nyakkendővel, kalaposan, kamásnisan - így öltöztették

fel, amikor kivitték sétálni az Erzsébet térre, városi gyerek volt szegény, nem tehetett róla, és ott áll ebben a lehetetlen öltözetben, de ragyogó arccal, boldogan és büszkén markolja a kardját, magasra emelve. És mikor megfestettem ezt a Pistát, azt éreztem, hogy olyan emberrel élek, hála Istennek, akinek kard van a kezében, de a kardot csak jó célra használja. Csak jó cél védelmére. És a kardos kisfiú gyerekarcából idegenek is felismerik a mostani Pistát. A *Panni jelmezben* már nem csalás. Mert hiába őszült meg, és hiába visel mostanában nadrágot Panni, nekem a mai alakja mögött az a magas, fekete hajú, vékony lány mozog, aki a mindentudó és mindenre segítő testvérem volt, a hosszú-hosszú lábával, a hátrafésült „eton”-frizurájával, az akkoriban még szokatlan karcsúsító fiúkabátban, térdig érő szoknyában. Szóval, amint látja, Lóránt, lényegében mégis megtartottam a mesterségemben ezt az elhatározásomat. Képbe foglaltam már emberi arcot, de portrét, úgy, ahogy én képzelem el a valódit, azt, ami az ember arcában lévő végtelen lehetőségeket egyetlen megjelenésbe sűríti, azt nem tudtam megcsinálni eddig soha.

Weöres Sándor és Károlyi Amy

K.L.: - Csönge és Kína: ég és föld távolság. Ha Weöres Sándor költészetére gondolunk, természetesen összetartozó világok. Hogyan épültek ezek egymásra életed folyamán?

W.S.: - Négy-öt éve már Csönge község fűzfapoótája voltam, a helybeli ifjúság meg a tanító, a pap és a rokonok élvezték kis rigmusaimat, amelyek Szabolcska Mihály, Vargha Gyula, Kozma Andor költészetének az árnyékai voltak. Legfeljebb még Petőfihez volt közöm. És ekkor - 1926 táján, tizenhárom éves koromban - újságokban, naptárakban találkoztam Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső költeményeivel. Megrendítő hatást tettek rám: eleinte valósággal iszonyodtam attól, hogy valamilyen más stílusvilágba, másik eszmekörbe lépjek. Aztán kezdtem modern verseket írni, és elég hamar sikerem is lett, tizenöt éves voltam, amikor már a Pesti Hírlap és más orgánusok közölték verseimet, és huszonegy éves koromban megjelent első, már teljesen modern verseskötetem, a *Hideg van*. Ezt érzem máig életem legnagyobb fordulójának, az átlépést - hogy úgy mondjam - a Szabolcska-stílusból a Babits jelképezte világba.

K.L.: - És hogyan kerültél ilyen fiatalon az irodalomba?

W.S.: - Egy irodalombarát szombathelyi újságíró, Bata Gábor küldte el verseimet a Pesti Hírlaphoz, Bónyi Adorjánhoz, és Bónyi révén kerültem kapcsolatba Kosztolányival. Ő ajánlott be Babitshoz és a Nyugathoz is, ahol nem siettek a verseimet közzé tenni, de két-három év múlva, 1932 végétől már a Nyugatban is gyakran megjelentem.

K.L.: - Milyen vers volt az, amit te akkor írni szeretnél volna?

W.S.: - A rigmusok, a ritmusok, a metrumok mindig vonzottak, megragadtak, és maga a költészet is. Igen, a költészet sodort el, anélkül, hogy ez szándékomban lett volna.

K.L.: - És az életforma?

W.S.: - Majdnem minden más pálya valahogy bezárult előttem. Az életnek majd minden mozzanatában balszerencsés voltam, és a költészet volt az egyetlen, ami valahogy nekem utat nyitott. Úgyhogy csak azért lettem költő, mert nem sikerült mechanikussá, mérnökké vagy ügyvéddé válnom. Maradt, mint egyetlen lehetőség: a líra.

K.L.: - Iskoláid?

W.S.: - Többnyire magántanuló voltam, anyám tanított, ő instruált. Nagyon keveset jártam iskolába, olyankor is inkább az iskola mellé. Az első néhány osztályban még jó tanuló voltam, aztán következett a rossz tanulás - vagy még pontosabban: a sehogyse tanulás -, bukásokkal, osztályismétléssel, míg aztán közel az érettségéhez, hetedikes-nyolcadikos koromban azért már tanultam valamit, és ha nem akartam tanulni, hát ott állt mellettem anyám, és valósággal rákényszerített a tanulásra. Akkor már kizárólag irodalmár voltam.

K.L.: - Mondod: gyakran magántanuló voltál. Otthon éltél. És mit adott Csönge?

W.S.: - Több mint harminc éve élek Budapesten, előtte Székesfehérváron, Pécsen, úgyhogy most már nem falusinak, hanem városinak kell mondanom magamat. Viszont a nyelvet, amit használok, ott, falun tanultam, az alatt a körülbelül húsz év alatt, amit nagyrészt Csöngén és más kis falukban töltöttem. Hol tehén-, hol disznópásztor voltam, szőlőműves vagy kavics-szedő, aki a földeket a Rába menti kavicsból tisztítja meg; falusi munkát végeztem, mint egy gazdálkodó vagy béres.

De aztán egyetemre kerültem, és attól kezdve már csak mint látogató jelentem meg - bár elég gyakran - a kis Vas megyei falvakban, ahol addig otthonos voltam. Jobban szerettem volna Pestre kerülni egyetemre, de szüleim féltettek a nagyvárostól, és inkább Pécsre íratlak be. Maga a pécsi egyetem bölcsészkarja nem volt a világ teteje, úgyhogy akikkel én ott jó barátságba kerültem, magántanárok voltak, nem professzorok. Különösen Fülep Lajossal és Várkonyi Nándorral kerültem jó viszonyba. Tiszteltem őket, nemcsak koruknál, hanem tudásuknál fogva is, így kezdődött a barátság, és így folytatódott, egészen a két említett tudós haláláig. Hol sűrűbben, hol gyéribben, de mindig meg volt velük a kapcsolat. Legtöbb kötetem címét például ők adták. A elsőé, a *Hideg van*, saját cím, *A kő és az ember*-t szintén magam találtam ki, *A teremtés dicséretét*-t Várkonyitól kaptam, *A hallgatás tornya* és a *Grádicsok éneke* címet Fülep Lajostól. Hamarjában nem tudnék többet említeni.

K.L.: - A *Tűzkút*?

W.S.: - Azt magam csináltam, saját ötlet - elég szerencsétlen cím.

K.L.: - És Thienemann, a híres szellemtörténész germanista, az akkor divatos professzor?

W.S.: - Abban az időben ő már valahol másutt járt, nagy ritkán jelent meg Pécsen, úgyhogy én még a bemutatkozásig sem jutottam el. Láttam őt rajongói körétől övezve, és módom se volt, de kedvem se az ilyen típusú nagy emberrel megismerkedni.

A pécsi egyetemen olyan írókollégáim voltak, mint Tatay Sándor, Takáts Gyula, Pécsen élt, de a jogi karra járt Csorba Győző, velük nagyon meleg és tartós barátság szövődött.

K.L.: - A nem pécsi kortársaiddal hogyan ismerkedtél meg?

W.S.: - Volt, akinek elküldtem a verseskötetemet, a *Hideg van*-t, és megkaptam köszönetképpen az ő kötetét. Volt, akivel, amikor olykor Budapestre látogattam, valamelyik Duna-parti kávéházban ismerkedtem meg, esetleg szerkesztőségben. Sokféle úton-módon keletkezett az a baráti kör, amibe én is beletartoztam.

K.L.: - Egyik versedben - *Harmadik nemzedék* - te magad belülről jellemzed ezt a baráti kört.

W.S.: - Össze-vissza voltunk szövődve egymással, kevés volt a harag, a rosszindulat, sok az egymást segítés, ráadásul jó szellemi légkört teremtett közöttünk a gyakori levelezés.

K.L.: - Te is levelezés útján kerültél bele az irodalmi életbe. Mi volt ennek az előnye, hátránya?

W.S.: - Előnye volt, hogy jobb, tisztább nyelvi közegben éltem ott falun, hátránya legföljebb annyi, hogy az összeköttetés levelezések útján kissé lassúbb és fárasztóbb, mint a személyes együttlét.

K.L.: - Mi, irodalomtörténészek utólag örülünk ennek, így vissza tudunk következtetni szellemi fejlődésekre, életrajzotok mozzanataira. De azt hiszem, nektek is hasznokra volt, hogy levélben pontosan kellett fogalmazni, átgondolni a problémáitokat.

W.S.: - Levelezés közben nagyon vigyáztunk arra, hogy a stílus épkézláb legyen, a mondatok ne legyenek kócosak vagy töröttek, úgyhogy minden levél, amit egymásnak írtunk, akár mennyire személyes dolgok voltak is bennük egyebek mellett, nagy gonddal készült.

K.L.: - A második Baumgarten-díj egyszeriben kiröpít ebből a kisvilágból a nagyvilágba: Távol-Keletre.

W.S.: - Végigjártam Indiát, Ceylont, a mostani Vietnámot (akkor még Indokínának nevezték), Kínát, sok helyen megfordultam, de csak kevés időt tölthettem ott, mert menetrendszerű hajóval mentem, és olyan csodálatos nagyvárosra, mint például Bombay, csak két nap jutott.

Hongkongra, Sanghajra kettő, és így tovább, úgyhogy alapos elmélyedést a keleti kultúrában ez a rohanó út nem nyújthatott. Nem egészen három hónapig tartott az egész.

K.L.: - Hogy jutott eszedbe az utazás, és hogyan nyílt rá lehetőség?

W.S.: - Manilában volt az Eucharisztikus Világkongresszus, és ebből az alkalomból olcsó utazási lehetőséget teremtettek. Tudták, hogy ilyen Isten háta mögötti helyre kevés jelentkező lesz, megkönnyítették az odajutást azzal, hogy sokkal olcsóbb árakat szabtak. Egy ilyen nagy utazásnak a rendes ára akkoriban háromezer pengő volt. Ez igen nagy pénz. Az Eucharisztikus Kongresszus alkalmából ezerötszáz pengőből lehetett ezt az utat megtenni, vagyis a feléért. Megragadtam az alkalmat, és végigutaztam Dél-Ázsiát.

K.L.: - Az útirány?

W.S.: - A *Conte Rosso* nevű hajóval utaztam, körülbelül huszonöt más magyarral együtt; de voltak ott olaszok, kínaiak, portugálok, és mindenféle népek. Budapestről vonattal utaztam Genuába, ott volt a hajóra szállás, Genuából Nápolyba, aztán Port Saidba, majd a kelet-afrikai Massawaba, onnan Bombayba, majd Colomboba, majd Ceylon szigetére, aztán Szingapurba, Manilába, ahol az Eucharisztikus Kongresszust tartották, és ahol éppen ezért a hajó többet is időzött, mint másutt. Manila után következett Saigon, majd Hongkong és Sanghaj, és vissza körülbelül ugyanezen az úton.

Fiatal voltam és strapabíró. Kötelező lett volna a trópusi sisak, olyan nagy volt a napszúrás veszélye, de én bizony nem védekeztem ellene; csorgott rólam a verejték a hőségtől, de azért vígan jártam gyalog és fődetlen fövel plusz 50 foknál, minden orvosi és egyéb tilalom ellenére.

K.L.: - Gondolom, ha az ember csak egy-két napot tölthet ezeken a helyeken, akkor is nagyon sok minden ráakódik emlék gyanánt.

W.S.: - Trópusi levegőt szívni, az se utolsó dolog; elviselni a „vörös kutyát”, a roter hundot: az ember egészséges, és közben a hőségtől tele van kiütéssel, a normális hőmérséklete pedig 38 fok. De ez nem jelenti azt, hogy az embernek láza van, hanem hogy ráállt a szervezet a normális trópusi hőmérsékletre.

K.L.: - 1937 elején utaztál. Milyen volt akkor a politikai légkör?

W.S.: - Abszolút békeidőszak már nem volt, Mussolini beszédeit harsogták a különböző készülékek a hajón, igaz, hogy ezzel nem sokat törődtek, jóformán senki sem jelent meg a dörgedelmeket hallgatni, mindenki ment a maga útjára. A háború - szűkebb mértékben - már akkor meg is indult. Az útitervből valami ki is maradt: Barcelona is bent lett volna a programban, de Spanyolországban akkor folyt a polgárháború, úgyhogy Barcelonát a hajó messze elkerülte.

K.L.: - Milyen hatással volt a munkádra ez a nagy utazás?

W.S.: - Csak pillanatnyi betekintés volt, mégis nagyon sokat jelentett. A témakör, a stílus gazdagodott a verseimben azzal, hogy mögöttem volt ez a keleti út, és olyan verseket írtam - nem sokat -, mint *A Bab el-Mandeb*-et (ez a Vörös-tenger szorososa), aztán az *Úti jegyzet* és a *Majál ábrándok* vagy a *Trópusi motívumok*.

K.L.: - De szerencsére még egyszer eljutottál Kínába.

W.S.: - Az már a háború után volt; feleségemmel együtt IBUSZ-utazáson voltunk Kínában, jártunk akkor Pekingben, Vuhanban, Nankingben, Sanghajban, Hungcsiangban. A második keleti út már egész más Kínába vitt. Az első út Csang Kaj-sek Kínájába, a második Mao

Cetungéba. És hát mondanom se kell, Csang Kaj-sek éhező, elhanyagolt országa sokkal jobban megfelelt az ősi és a régi Kínáról alkotott képnek, mint Mao Cetung modernül fejlődő Kínája.

K.L.: - Rengeteg kínai verset fordítottál.

W.S.: - Azoknak egy részét nagyon szeretem most is, más részét kevésbé, mert Kínában nagyon elharapódzott már a középkorban is az a szokás, hogy utánozták egymást a költők. Lefordítottam a jót és melléje azoknak a verseknek a korabeli környezetét. Ennek persze szintén megvan az érdekessége, de nem lehet olyan szeretettel fordítani, mint Kína nagyjait: Po-Csü-ji, Li Taj-po, Tu Fu, Jüan Csen verseit, Li Sang-jint és az őskínaiakat, Csü Jüant, Szung Jüt.

K.L.: - A magyar költők számára a keleti világ általában csak egzotikum volt. Legfeljebb Szabó Lőrinc került szellemi kapcsolatba a keleti költészettel, filozófiával. Hogyan nyílt rá a te szemed erre a világra?

W.S.: - Gyermekkoromban Csöngén antropozófusok is éltek, akik a kereszténységet a keleti filozófiákkal szintetizálták. Magam sose lettem antropozófus, de sokat tanultam tőlük. Ők nyitották rá a szememet a buddhista, a vaisnava, a saiva világra.

Csöngén és Celldömölkön olyan antropozófus mesterek is megfordultak, mint Albert Steffen, aki egyike a huszadik század első fele nagy drámaíróinak. Egy csöngei nő, akit Molnár Ilonának hívtak, Bécsben tanult, és ott, - hogy, hogy sem -, nem tudom, milyen körülmények között, beállt antropozófusnak. A férje is az volt, a gyermekük is. Anyósa, egy nagyon kedves, de erősen korlátolt hölgy, szintén antropozófus volt. Olykor körül voltam véve antropozófusokkal, máskor meg évekig nem láttam őket. Most is mindig van egy-kettő a láthatáron. Török Sándort említem nagy szeretettel, aki az antropozófiai társaság magyar megbízottja is volt, és aktívan tanította az antropozófiát, majd átengedte fiatalabbaknak, például Vekerdi Tamásnak. Ilyen módon még most is vannak antropozófus kapcsolataim.

K.L.: - Hatottak költői tájékozódásodra is?

W.S.: - A legnagyobb mértékben. Olyan mesterekkel ismertettek meg, mint Lao-ce. De megismerhettem a *Bhagavad-gítá*-t a brahman hallás egyik legnagyobb kánonát. És az *Upanisádok*-at, Kung Fu-ce öt könyvének egy részét. Hosszan sorolhatnám, de nem akarom halmozni a keleti neveket.

K.L.: - Ez a hatás és a Várkonyival, Hamvas Bélával való kapcsolatod ötvöződött egymással?

W.S.: - Hamvas szellemisége elég közel állt az antropozófusokhoz, bár maga sose volt az.

K.L.: - És Várkonyi?

W.S.: - Az ősvilágot sok tekintetben ő ismertette meg velem. A mezopotámiai sumér és akkád kultúrát.

K.L.: - Fülep Lajos hogy vélekedett a keleti gondolkodásról?

W.S.: - Ő is nagyra becsülte a Közel- és Távol-Kelet szellemét.

K.L.: - Térjünk vissza életed fordulópontjaira. Feleséged Károlyi Amy. Mikor házasodtatok össze? Hogyan ismerkedtetek meg?

W.S.: - Az Új Idők szerkesztőségében találkoztunk először, eléggé véletlenül, Waldapfel Imre mutatott be bennünket egymásnak. Afféle hézagossá váltás kötött össze minket. Majd írtam kritikát első könyvéről, a *Szegezettek a földhöz csillagok* címűről. Így kezdődött a kapcsolat,

ami elég lassan fejlődött házassággá. Inkább csak ismeretség volt jó egy esztendeig vagy még tovább is.

K.L.: - Hogy emlékszik erre Károlyi Amy?

K.A.: - Azt kell mondjam, a levelezés előbb volt meg, mint az ismeretség. Még nem ismertem Weöres Sándort, amikor, levelet kaptam tőle, és pedig a postás éppen egy légiriadó alkalmával nem fölhozta a lakásba - mert akkor még fölhozták a levelet -, hanem lehozta a pincébe. A légvédelmi pincébe kaptam levelet Csöngéről. Forgattam, forgattam. Ki ír nekem onnan? És akkor majdnem úgy olvastam: csengő.

K.L.: - Kik voltak azok, akik Károlyi Amyt segítették önmagára ismerni?

K.A.: - A legfontosabb közülük Babits, akit a legkompetensebb bírálónak ismertem; az ő véleménye volt, hogy érdemes írnom. Persze még csak annak a jelzésként, hogy van valami, amit érdemes csinálnom, de nagyon-nagyon fontos volt, mint kezdet. Aztán az, hogy Weöres Sándorral összeházasodtunk, mert Sándornak a költészet a legfontosabb a világon, és nem a pénzcsinálás vagy egy idegen szakma, ami mondjuk egy más házasságnál nagyon is közrejátzott volna. És itt volt Fülep Lajos, ő a hallgatás éveiben bátorított. Nagy szükség volt arra, hogy valaki mondja az embernek: amit csinál, az jó, és van távlata. Nekem nem annyira sorsfordító pillanatokra volt szükségem, mint sorserősítőkre.

K.L.: - Fülep véleménye, segítsége legendás. Hogyan tudott erőt adni maguknak a legrosszabb években is?

K.A.: - Azáltal, hogy jelen volt. Ő volt a publikum. A fiók nem elég publikum. Fülep olyan publikum volt, aki ért, és akiben hisz az ember.

A vájt fülű és ítélkező, de egyszersmind a nagyközönség. Életünknek óriási sorsjátékszerencséje, hogy ez az ember volt. Zádor Anna, amikor Fülep halála után találkoztunk, azt mondta: örülök, hogy a kortársra lehettem.

K.L.: - Mégis, mely pillanatait mondaná Károlyi Amy sorsfordítónak?

K.A.: - Gondolom, az ember életének minden pillanata sorsfordító, vagy legalábbis az lehet. Attól függ, hogy éppen kivel találkozunk, milyen személlyel, olvasmánnyal, látvánnyal, azt is mondhatnánk, hogy a véletlen hozza ezeket a pillanatok. De mégsem egészen a véletlen, mert a véletlen csak azt hozhatja ki az emberből, ami mégiscsak benne van. Azokat nevezném valóban a belső sorsunkat igazító találkozásoknak, amik a kreatív ember alkotói készségét segítik, táplálják. Ezekon kívül van külső sorsunk is, amely akárcsak a belső, a véletlenektől függ, de ez inkább olyan érvényesülésdolog: hogy milyen találkozások segítenek valakit a jupiterlámpák elé; és ez valami más, másodlagos. Maradjunk azoknál a pillanatoknál, amelyek a belső sorsot formálhatják. Ha visszagondolok, valóban döntő találkozás a számomra, mint író számára, az Emily Dickinson költészetével való megismerkedés volt. Villámcsapásszerűen világította meg az utamat, amelyet meg kell járjak. Persze, az övele való találkozás előtt is írtam én olyan verseket, amikről utólag azt mondhatná az ember, hogy hasonló sugallatra jöttek létre - de erre megint azt lehet mondani, hogy az emberből csak az jöhet ki, ami benne van. Az Emily Dickinson-hatás azt tudatosította bennem, hogy ez az utam: ez pedig a mindennapi realitásoknak a felemelése valami más dimenzióba. Ez nem nagyon lukratív út, és az ember nem remélhet külső sorsbeli sikereket; ennek vállalásához viszont éppen Dickinson életsorsa adott erőt. Arra ösztönzött, hogy a valóságot még jobban nézzem meg. Az ember megrendül a valóság pici darabkáitól, és egy székláb vagy fűszál tud olyan dimenzióba emelkedni, mint az angyalok.

K.L.: - Milyen körülmények között, hogyan találkozott Dickinson költészetével?

K.A.: - Az aztán igazán véletlen volt! Egy századfordulós kiadású kis amerikai antológia került a kezembe, mindenki szerepelt benne, aki Amerikában verset írt. Köztük Dickinson is néhány verssel. Elég volt egy-kettőt elolvasni közülük, hogy határozottan érezzem: ez az! Utánamentem, és addig nem nyugodtam, míg a kritikai kiadás nem volt a kezemben.

K.L.: - Ez körülbelül mikor történt?

K.A.: - A hatvanas évek elején. Nem sokkal utána Fülep Lajossal beszélgettem erről, és ő nagyon biztatott, hogy fordítsam Dickinsont.

K.L.: - De Károlyi Amy költészete sokkal korábbi eredetű, még a háború előtt indult.

K.A.: - Hiszen azért mondtam magának, hogy lényegében már ezt az utat jártam: például a *Harmadik ház* ciklus, amit 55-ben írtam, tisztára ezt az utat jelzi, csak akkor még, mondjuk, nem voltam teljesen tudatában, hogy ez az, amin haladnom kell, semmi más. De volt egy kis versem a Széna téri piacról, ahol a kofák harsánysága és kicsattanó egészsége kapcsolódott össze egy halottas szoba sárgaságával. Ezek az én kontrasztjaim: a mindennapok vulgaritása átemelve egy másik távlatba.

K.L.: - Nyilván emiatt van annak is fokozott jelentősége, hogy az utóbbi évtizedekben kertes házban laknak.

K.A.: - Kertes házban laktam pici gyermekkoromtól. Azután a tizedik emeletre kerültünk, de mindig visszavágytam a fű közé. Másképpen éli meg itt az ember az év- és a napszakokat, az egész nap fordulását meg az éjszakát. Természetről beszélni most nem divatos dolog, de mégiscsak benne élünk a természetben. Kilépek, és máris ott vagyok a sündisznók és bogarak között.

K.L.: - Az a sokféle látvány, ami a maga picinységében is a világmindenségre emlékezteti, szinte mind itt van maga körül a kertben.

K.A.: - Csak éppen meg kell találni őket. Amikor az ember egészen egyszerű apróságokat elmesél, a hallgatóságnak olyan, mint hogyha életében először hallana ilyen dolgokról, pedig csak ki kell nyitni a szemet, és ott van előttünk. Ha kimegyek a kertbe, mindig hozok be valamit: hol a félholdat hozom be, hol egy kavicsot, hol egy árnyékot, aztán szépen leteszem az asztalra, mint egy levélnehezéket.

K.L.: - Élete során sok emberrel megismerkedett, sokfelé járt. Ezek az élmények, találkozások, ha nem is úgy sorsdöntőek, mint mondjuk az Emily Dickinson költészetével való megismerkedés, de valahogy hozzájárulnak az összképhez.

K.A.: - Szinte feltöltik az embert, ahogy egy rádiót villanyossággal föl lehet tölteni. Amit életében megélt és látott, az ember villamostartaléka. Én nem mondanám, hogy csak a hírességekkel való találkozások, mert egy öreg takarító néninek a mozgása, beszéde, viselkedése, a lelkülete, mondhatom, tett rám olyan hatást, mint a jeleseknek a személyisége.

K.L.: - Ez következik is abból az ars poeticából, amit Emily Dickinson nevével jeleztünk.

K.A.: - Voltaképpen nem is nagyon kell nekem repülőgéppel ide-oda menni, elég, hogyha lemegyek a Közértbe vagy egy színházi ruhatárba, és teljes élményanyaggal jövök vissza, mert mindenütt mindenféle történik, csak meg kell látni.

K.L.: - Ilyen fontossá tudnak nőni a szemében a legkisebb dolgok is? Örömmel töltik el, érzelmileg befolyásolják?

K.A.: - Rendkívül rá tudok csodálkozni mindenre: megállok, mint egy szobor, úgy nézem és hallgatom, és nincs az a színjáték, ami annyira tudna érdekelni, mint az emberi színjáték.

K.L.: - És ez megértést, vagy indulatokat vált ki magából?

K.A.: - Nem is azt mondanám, hogy indulatokat, hanem megrendülést. Ilyen, olyan vagy amolyan előjelű megrendülést vagy elcsodálkozást.

K.L.: - És ez hogy kerül bele a költészetébe?

K.A.: - Vagy az élmény hatása alatt, egykettőre, vagy pedig az is előfordulhat, hogy, mondjuk, negyven év múlva.

K.L.: - Hadd emlékeztessen most magukat egy közös kalandunkra. Személyesen Miskolcon találkoztunk először. Egyik látogatásuk alkalmával az én Trabantomban szorongva mentünk, hogy megkeressük Ungvárnémeti Tóth László anyakönyvi bejegyzéseit!

W.S.: - Kistokajban született, és így feltehető volt, hogy a születési anyakönyvi bejegyzést is megtaláljuk az ottani református parókián. Így is lett. Sokat bújtam a régi magyar szerzőket, közülük egy-kettő igazán kiemelkedő nagyság, szerintem Ungvárnémeti Tóth László is az.

K.L.: - Mi volt az, ami megfogott téged ebben a költészetben?

W.S.: - Valami absztrakció, szárazság, ami a magyar költészetben nagyon ritka. A magyar költészet szereti a dús metaforákat, a természetleírásokat; Ungvárnémeti Tóthnál ellenben csak valami szimbolikus természet van. Mint az esópusi vagy a phaedrusi mesékben, ahol a róka nem róka, és a farkas nem farkas, tulajdonképpen emberek valamennyien, valamilyen állatnak álcázva. Ungvárnémeti Tóth világa ebben hasonló: ott, ha azt mondja, hogy bérce, az nem valóságos, fizikailag járható bérce, hanem a szellemvilágnak valami bérce, ha azt mondja, hogy forrás, onnan nem buzog semmi, szimbolikus forrásról van szó. Ungvárnémeti Tóthnak ez a roppant elvontsága ragadott meg. Bizonytalán nem is történt volna, hogyha sok ilyen típusú költőnk lenne. De Ungvárnémeti ebben annyira kivételes, hogy hasonlóként csupán Komjáthy Jenőt említhetem.

K.L.: - Ungvárnémeti Tóth felfedezése hatott a *Psyché* születésére is, vagy fordítva, előbb gondoltad el Psychét, és aztán találtad meg hozzá a társat?

W.S.: - Nem, Ungvárnémeti Tóth volt, akivel foglalkoztam, és Psychével, a nem létező költőnővel szinte bekereteztem Ungvárnémeti munkáit. Ilyen módon igyekeztem a magyar köztudatba visszavinni, újra olvasmánnyá tenni.

Takáts Gyula

K.L.: - Dunántúl, Somogyország. Takáts Gyula műveiből ennek a világnak a múltja, hagyományai, hangulata sugárzik. Hű maradt egy provinciához, mégis részese az egyetemes magyar költészetnek. Élete sorsfordító eseményeit számba véve arra a kérdésre is keresem a választ, hogyan kapcsolódhatnak egy író pályáját meghatározó motívumokban a személyes környezet hangulatai és a világokat változtató történelem sokszor kegyetlen jelenetei.

T.Gy.: - Nem akarok különösebben líraian válaszolni erre az eléggé patetikus kérdésre. Inkább tárgyilagosan megyek végig az életemen, és azokat a helyzeteket említem, amelyek nyersen - véletlen, vagy adott pillanatok valóságával - befolyásolták a sorsomat. Azokat a pillanatok, amelyek sokszor megszabják, vagy úgy is mondhatnám: átszabják, nemcsak egy személyiség alakuló életstílusát, de megtörténésükkel, új, átszínezett életvitel diktálásával nagy szerepet játszanak az egyéniség és az irodalmi mű alakulásában is. Egy-egy látvány például, vagy tett a legjobb versnél is mélyebb hatású lehet. Az ilyen pillanat mindig észrevehetően stílusalakító, mert legtöbbször állapotteremtő szerepet játszik az életben. Csak nagyon kevésszer gondolunk rá, sokszor el is bújunk előle. Így nem „sorsfordítók”, hanem gyakran lehetnek „sorsferdítők” is ezek a pillanatok.

Ott kezdem, hogy én meghitt környezetben születtem. Óriási kertünk volt, patak ment át rajta, szép gyümölcsöse volt, és virágoskertje, és nagyon szép gazdasága is.

K.L.: - Hol volt ez a kert?

T.Gy.: - Tabon. Tab járási székhely volt a Balaton déli oldalán, Siófok szomszédságában. Két ház is állott ott. A kisebbben születtem, a nagyban pedig inkább csak laktunk. Mindennek a hangulatát egy madárral hoztam kapcsolatba. Mégpedig egy pávakakassal, amely a legnagyobb megdöbbenést keltette bennem; nem akartam elhinni, hogy ilyen szépet egyáltalán látni is lehet. De ezt a hangulatot hamarosan megzavarta egy mondat. Fekete ruhában ejtette ki ezt a mondatot Botár tanár úr. Kint játszottunk, és így kezdte: „Meghalt Ferenc Jóska, a király.”

K.L.: - Így, hogy Jóska?

T.Gy.: - Így, pontosan ezen szavakkal mondta. Nem Ferenc József, a császár és király, hanem ezt mondta: „Meghalt Ferenc Jóska, a király.” Mi, mintha valami összedőlt volna, úgy néztünk a kirakókockáinkra, melyek mintha a jó öreg császárral a jó öreg Monarchiát jelképezték volna abban a gyerektársaságban. Természetesen nem tudhattuk, mi lesz ennek az eseménynek a következménye, de ilyen hangulat uralkodott el köztünk. Felharsant a kaposvári utcákon egy másik mondat is, hogy „Éljen a háború”. Ezt se értettük meg, csak lassan, mert ez a két mondat bizony teljesen felfordította egész életünket és környezetünket. A kertet, a pávának a hangulatát, a házat, és aztán lassan rájöttünk arra is, hogy a házat is.

K.L.: - Persze az időben ez a háborút éltető mondat a korábbi, Ferenc József később halt meg...

T.Gy.: - Természetesen. A meghalt a királyt és éljen a háborút fel kellett volna cserélnem. Egyszerűen így, ebben a sorrendben emlékszem valahogy rájuk.

Tab nagyközség volt, Kaposvár kisváros, és akkor egyszerre Közép-Európa vágódott gyermeki tudatomba és képzeletembe. Cseh-morva származású nagyanyám, Jerzsabek Amália rendkívül sokat mesélt nekünk a Szudéta-vidékről, Morvaországról, Prágáról, Bécsről. És íme, most a 44-es híres somogyi ezredet és annak a törzsét áthelyezték Reichenbergbe. Vele édes-

apámat is. Evvel együtt járt sok-sok készülődés, sírás, utazások katonavonatokon - mert én és édesanyám is velük mentünk először Bécsbe, aztán Prágába, majd a Szudéta-vidékre. Amit a mesében hallottam, egyszerre a valóságban is láttam, méghozzá eléggé kegyetlen formában. Így jutottunk el Somogyból egészen a sziléziai határ mellé. Mit jelentett ez? Bennem, a gyermekben, aki öt-hat éves voltam, általános bizonytalanság érzése uralkodott el. Hiszen a magyar katonákon kívül senkinek a nyelvét nem érthettem, minden idegen volt, az emberek és a világ. Ebből a hangulatból alakult ki bennem a vágyakozás a régi után. Valaki, valami után, ami az emberi társadalomban biztosat jelent. Ami olyan szép, mint valamikor az az otthoni kert volt. Kezdtém érezni a jó sugárzását a gyermekkori emlékből. Családunkhoz csak két év után jutottam vissza édesanyámmal. Kaposvárra és Tabra.

K.L.: - Hol töltötted végül is ezt a két évet?

T.Gy.: - Reichenbergben, ahol - mint említettem - a 44-esek ezredtörzse volt.

K.L.: - Ez az a város, ahol későbbi barátod, Radnóti diákoskodik majd, a mai Liberec.

T.Gy.: - Igen, ugyanebben a városban volt diák Radnóti Miklós. Mi akkor egy nagyon szép palotában laktunk ott. Annak az első emeletén. Amikor hazajutottam, azt hittem, hogy újra abba a jó környezetbe kerülök, amelyből a háború elragadott, de aztán rájöttem, hogy egy másik háborúba csöppentem bele, mert az első elemi osztályba való beiratkozás bennem a háború okozta zavart csak még jobban fokozta, összekevert bennem mindent. Környezetemet is ellenségemmé tette. Ekkor jött a második sokk. „A haza kis polgárainak” elnevezett elemi iskolában, hatéves koromban. Olyan helyzetbe és intézménybe kerültem, ahol - úgy éreztem - én semmi jót nem várhatok. Már az indulás is roppant szomorú volt. Kedves öreganyám fejemre tette a kezét, és lassan sírni kezdett. Nem értettem, miért kell neki sírni, amikor én szívesen megyek az iskolába tanulni. Hogy mi történt, és miért lett ez az esemény sorsfordító pillanat a háború zavarai után? Ebben az iskolában ez időben egy nagyon kegyetlen tanító tanított. És ott döbbsentem rá arra, hogy ahogyan a felnőttek között a háborúban mindig az erőszak érvényesült, ugyanúgy itt, a kicsik között is az erőszak uralkodik. Rendszeresen megpálcázta a gyerekeket. Még a leánygyermekeket is. Ekkor határoztam azután el, hogy többet nem megyek iskolába. Úgyhogy apám volt kénytelen elvezetni az iskolába, és ott kellett állnia az ajtó mögött, nehogy visszamenjek. De még a könyvekben is csak csatajeleneteket, háborúkat láttam. Erőszakot. Bitófákat. Börtönök meredtek rám. Ahogyan korábban a szépet a pávakakas jelképezte, itt a fürtelemtől egy másik szimbólum bontakozott ki lassan bennem. A lusta és kegyetlen krokodil képzete. Ez éppen egy iskolai jelenettel függött össze. Azt a házi feladatot adta egyszer a tanítónk, hogy mindenki rajzoljon egy állatot. Abban az időben még palatáblára írtunk, és palavesszővel rajzoltunk. Hogy, hogy nem, ha visszagondolok, egész biztos, hogy ez a két élmény, a háború és az iskola élménye szinte kényszerített arra, hogy én egy krokodilt rajzoljak. Valószínűnek tartom, hogy roppant jól sikerülhetett a rajzom, mert a tanítóm egyszerre azt mondta: „Te csalsz! Nem te rajzoltad! Ezt más rajzolta!” Az alaptalan vád az abszolút bizalmatlanság a gyermeki, öntudatlan tisztasággal szemben olyan sokkot jelentett a pálcá mellett, hogy mást nem tudtam csinálni, mint fölálltam, odamentem a táblához, vettem a krétát, és a táblára kezdtem rajzolni szinte freskóméretben a krokodilt. Mögöttem óriási csend lett. Akkor jöttem rá arra, hogy a krokodil az én életemben mit is jelent, mire tanított.

K.L.: - Szokott kísérteni még ma is, amikor belépsz egy iskola kapuján, ez az emlék, vagy pedig megszűnt már ennek a gyermekkori élménynek a közvetlen hatása?

T.Gy.: - A közvetlen hatása talán elmúlt. De amikor tanár voltam (mert tíz évig tanítottam), mindig fölmerült bennem, hogy vajon lesz-e haszna annak, amit tanítok. Így aztán a fekete

tábla és a krokodil napjainkig kísértőm maradt. Ám váratlanul, a magam mentségére és megmentésére egy másik világ ébredt fel bennem hamarosan - túl a hadseregek, az iskolák, templomok, intézmények zászlóin, rácsain és jelvényein. Kialakult bennem a lázadás minden ellen. Még a család és az otthon ellen is. Ez a szép mentő élmény parancs nélkül következett el egy délután. Egy állatorvos család szalonjának a képe révén lettem részese. Sohasem tudom elfelejteni, ami akkor ott velem történt. A falról hangtalanul egy kép szólított meg. Sejtelmes szakállzizegés és sápadt rózsaszín tűnődés. Egy nagy, egy igen nagy kalapú idős férfi hajtotta ott sápadt tenyerébe a homlokát. Szemhéja alól nézett egyszerre rám és magába és a langyos téli szobára, melynek karosszékeiben apámék beszélgettek a nagyapák szőlőskertjeiről. Különös világ vett körül. Csak fél füllel hallottam a szülők beszédét. Mozdulatlanul, ámulattal hallgattam a kép szavait. A színeken túl, melyek lenyűgöztek, valami olyan érzés és nyelv szólított meg, melynek létezéséről eddig mit sem tudtam, és amely attól a pillanattól kiragadott azon az alkonyaton a könyveim, a kisváros, a játszótársaim, a háború és a háború után keletkezett szegénység környezetéből. A felejthetetlen szakállzizegtető öreg egy Rippl-Rónai pasztell volt. Ezt később tudtam meg. Szóval akkor egyszerre a krokodil homlokára felült győztesen az én gyermekkori pávám, első gyerekrajzom madara. És ezzel az érintéssel az a vágy ébredt bennem, hogy ennek az érzésnek hangot kell kapnia. Úgy vélem és érzem, ez a talán tízéves korombeli pillanat határozta meg életemben a versek iránti vonzódásomat.

K.L.: - Lehetséges, hogy mindez ott dőlt el benned, abban a szalonban?

T.Gy.: - Ott, Kaposváron, a szomszéd utcában. Édesapámnak és édesanyámnak egy még gyerekkori, nagyon kedves ismerősénél. Akkor nyílt ki a szemem a költészetre, attól a képtől. Ezzel aztán megkezdődött a menekülésem a magányba és a természetbe. Ezt a címet is adhatnám életem e fejezetének. Mindkettő a szabadságot jelentette, és olyan közeget, amelyben és amelyből valami más világ születik; megközelíti és keresi azt az érzést, amelyet annak a lilarózsaszín képnek a látása pendített meg bennem. A ceruzának, a zenének és a színeknek, verseknek az iskola fölé növése kezdődött meg ezzel. Szinte belenőttem a természetbe, a soha el nem fárasztó útjaimon, óriási magányos kirándulásaimon, festékekkel és mappával a hónom alatt. Az iskolából és a tankönyvekből kiszökve, azokat cserben hagyva, a világ, a természet legnagyobb könyvtárának lettem az olvasója és tanulója egészen ifjú fejjel. A házi és iskolai rend és kötelesség boldog elmulasztása irányította óráimat és napjaimat. Épült bennem egy tágasnak mondható és boldognak érzett világ, amelybe éles nyilallással aztán egyszerre belehasított, tudatomat szinte teljesen összeszorítva, lélegzetemet is elállítva a betegség. A betegség, amely olyan hirtelen tört rám, hogy már a gimnázium udvaráról sem tudtam felmenni az osztályunkba. Az udvaron álló nagy vadgesztenye alatt az óriási téglaszeméttartó ládának dőltem. Ez a szeméthyűjtő később is a betegség és a bajok jelképévé nőtt szememben. Alig tudtam eljutni „A haza kis polgárainak” iskolájáig, ahol apám abban az időben tanított. Három egymást váltó, súlyos mellhártyagyulladás másfél évre fordította meg a gyermekéveimet. A magány, amelyikről az előbb azt mondtam, hogy a szabadságot jelentette, elsötétült. A természet ragyogása egyre messzebb szállt. A halál bordaszorítása maradt csak. És nagyon messziről a képek. Most újra a betűk jöttek, a könyvek, amelyekkel lábadozásom idején ágyamat szinte körülbástyázták a szüleim. Nem az iskola, hanem bátran mondhatom, hogy a betegség kényszerített a könyvekhez, segítette elő ezt a nagyon is különös tanulást. Sokszor öntudatlan lestem egy-egy izgatónak tűnő táj világát és olvasmányaim messze képeit szemléltem félig lázasan. Groteszk volt-e vagy szentimentális? - nem tudom, de előfordult az is, hogy az éjszakai órákon, mikor édesanyám azt akarta megnézni, élek-e még, én vigasztaltam őt egy messzi tájról, hogy ne féljen, nem fogok meghalni.

Borzasztó volt az állandó szaggasztás, másfél éven keresztül tartó gyötrődés. Furcsa hit tartott csak, és más iskola nevelt már engem akkor. Sokban lemaradtam a gimnáziumban. Meg is

látszott az osztályzataimon, de apám azután se szólt, és nem is biztatott jobbakra soha, bár tanár volt. A képeimet rámázta, mert rendkívül szenvedélyesen rajzoltam. Az irkáimat fűzte össze, amelyekből versszalagok vagy versszakok ablakai néztek egy másik osztályból az index osztályzatain túl egy másik világba. Így történt, hogy a vershez, a könyvhöz a természetből kiesve, mellhártyagyulladásom szorított. Meg kell említenem azt is, hogy ágyam mellett sok szép csendéletet raktak össze. Eljöttek a barátaim is, ők lettek a modelljeim. Amikor jobban voltam, igen sokat rajzoltam pasztellel. Ugyanazokra a sárgás, dorozmás suszterdeklikre, amelyeket nagyon szeretett használni pasztelljeihez Rippl-Rónai József. A verselés is divatos volt a régi gimnáziumokban. Családunkban is. Ágyban, ráérősen gyakoroltam és olvastam, de olyan ütést és élményt sokáig nem éreztem az irodalomból, mint a Rippl-Rónai-kép látásakor. Hiába olvastam Arany Jánost, a *Toldi* mese volt csak, és gyönyörű történet, Petőfi tűzbe hozott, de csak mint a szabadságharc hősi eseményei is, amelyekről a történelemtanár apám nagyon sokat beszélt. Végül Berzsenyinél ilyen sorokhoz jutottam: „Mágiás képek s arany látomások / Fátyola leljen”. És mint például a következő sorok, a *Magányosság* első megdöbbenő versszaka: „Égi csendesség fedező homálya / Leng reád, ó szent Egyedülvalóság! / S szívemet békés kebeledbe inti / Mágusi vesszöd.”

Vagy mondhatnám, az én állapotomra utaló sorokat: „Ó, mi tündér! Álom-e vagy csalatás ragadt el?” A hétköznapiak, a magánélet, az iskolai retorikák fölött újra megjelent valami más és valaki, és milyen szavakkal szólított meg! Ezek a szavak most újra olyan élményt sütöttek belém, mint akkor annak a képnek a látása. Az a teljesebb világ jelent meg újra bennem. Ma már tudom, hogy ezek a Berzsenyi-versek, ezek a sorok a ma fölé, a hétköznapi fölé, az agora, a piac fölé az Akropolisz szobrainak köembereit, talán nem is túlzás, ha azt mondom, hogy félisteneit állították mellém. Mai fogalmazás ez, persze, és annak a fogalmazása, aki látta már Athénben is az Akropoliszt, de amely megjelölte, felébresztette akkor egy ifjú, latinos műveltségű ifjú érzelmvilágát. Ilyen, ha nem is sors-, de szellemfordítók voltak azok a Berzsenyi-verssorok. A festés és a költészet, a forma és a hang egymás mellé emelése volt ez. Egymás szerelme a véletlentől! De ma már azt is tudom, véletlenek nincsenek, csak rend, és ebben a rendben van az egyetlen út, amely vezet bennünket.

Igen, sorsmeghatározó volt az a nap is, amikor a virágzó meggyfa alá vetett betegágyamból először álltam föl, és ellépkedtem a nagy hideg köpadig, amelyre azonban már nem ülhettem rá. Ott álltam remegve, és tudom, hogy az a perc volt, tizenhárom évesen az öntudattal hasadt második születésnapom. Az érző, látó, tudó gyerek születésnapja, az öntudatlan első születés után. A köpad után aztán újra nyakig gázoltam már a képek, jelenések, versek, a természet és az érzelmek dzsungelében.

És újra csak jött egy pillanat és mozdulat, amelynek meghatározó szerepe volt azon az úton, amelyen megyek. Egy 12 soros Cicero-körmondat volt ez, amelyet érettségi vizsgámon visszaadtam a biztosnak. A dolgozatom jó volt, a mozdulat hirtelen és természetes, hogy helytelen. A pótvizsgát a fehérvári Fekete Sas Szállóból a ciszterciek fekete-fehér szárnyai alá repülve tettem le, szeptemberben. Így aztán - itt a sorsfordítóm - kiestem a Képzőművészeti Főiskola felvételizői közül. Egy rossz mozdulat, és én ecset nélkül a pécsi egyetem bölcsészeti karán találtam magam. Egy elhirtelenkedett mozdulat volt ezúttal az irodalom felé fordítóm. Most már arról a kis irodalmi baráti körrel kell beszélnem, amely a pécsi bölcsész-folyosón és a Korzó kávéházban, az egyetemi könyvtárban és a kis pécsi kocsmákban vett körül.

K.L.: - Akkor tehát a rosszból, hogy kiestél valamiből, így született meg a jó. Ráadásul egy olyan baráti körrel együtt, amely a magyar irodalomban ma már számon tartott és irodalomtörténeti jelentőségű tagokból áll.

T.Gy.: - Ennek a pécsi körnek a két Sándor és a két Tibor volt a sarokoszlopa: Kardos és Dénes Tibor; az utóbbiról napjaink irodalomtörténete alig ejt szót, pedig az új magyar esszében Cs. Szabó László mellett a helye, s aligha tudom eldönteni, melyik a nagyobb - és a két Sándor: Tatay és Weöres. Meg ott volt Várkonyi Nándor, tudós és segítőkész baráti egyéniségeivel. A vers, az irodalom vitatkozó, gyakorló műhelye volt ez a pécsi kör. Ismertem én akkor, az első Weöres-kötet, a *Hideg van* minden versét, és Sándor is a *Kút* című első kötetem minden sorát. A *Helyét kereső nemzedék* című kötetem hatvannégy megmaradt Weöres-levele bizonyítja, hogy azután is folytatódott ez a, bátran mondhatom már, hogy nagyon magas mércéjű kritikai és segítő szellemű jelenvalóság. Iskolateremtő erő volt ez és lett, azt hiszem.

K.L.: - A kötet, amelyre hivatkozol, a barátaiddal, költőtársaiddal való levelezésedet adta közre.

T.Gy.: - Azt a 223 levelet, ami ebből az 1934-1949-es időből az ún. Nyugat harmadik nemzedékének baráti köréből megmaradt nálam. És ebből a pécsi „Olümposzból” estem én egyszerre a berekbe, a szép mocsárba. Annak a világába. Tudniillik ott Pécsen választottam doktori értekezésemnek a somogyi Nagy-berek világát. Néprajzával, madarászó pásztoraival, halászaival, szállásaival, szigeteivel ez a táj volt az, amely az én magyar Kalevalám lett. Lírámnak színét, képvilágát nemcsak kibővítette, de szókincsével, tűnő valóságával és annak idézésével sokban meg is határozta. Eléggé elkülönítette, azt hiszem, mások verseitől. Felfedezett engem ez a külön világ, amelyet talán elsőnek térképeztem fel úgy, ahogy az megengedte rejtelmesen és állandóan változó életével és természetével. Mondhatnám, életformát, költői formát és világot adott ez a Berzsenyi szomszédságú magyar vidék és mitológia, amely „véletlenei” révén nádasával az 1944-es frontvilágban életmentőm is lett. Mert ki ismerte nálam jobban ezt a rejtő területet a viadalok fronthónapjaiban? Amikor is 44-ben Fonyód, Ludaspuszta, Bézsénypuszta, Lengyeltóti között zsákomban egy fél kiló szalonnával, egyik zsebemben Arany *Hamlet*-jével, másikkban pedig egy browninggal váltogattam szállásaimat a marcali és nagyatádi ütközetek csattogásában. Persze még hosszú volt az út, amíg eddig eljutottam. És valóban sorsfordító pillanatok határozták meg, ahogyan eddig is próbáltam vázolni.

K.L.: - A pécsi „Olümposzról” a berekbe került a költő. A frissen végzett tanárral mi történt?

T.Gy.: - Most röviden arról a környezetről, szellemről is kellene beszélnem, amely az irodalomban is körülvelt. De ez ekkor már Pécsről áttevődött Kaposvárra és Budapestre. Körülbelül öt év volt ez, 1935 és 1939 között. Budapesten a volt pécsi diák, Tatay Sándor segített: Almássy téri, majd pedig a vár alatti, a Hunyadi János út 4. számú házbeli lakása jó parókiaszagával lett az otthonom. Ő fogadott be. Együtt laktunk.

K.L.: - Pesten már tanítottál?

T.Gy.: - Még nem. Akkor én szabadúszó voltam. Mondhatnám úgy is, hogy Kaposban zsebembe tettem egy hársfa nyelű tollat, és lakás, állás reménye nélkül leszálltam Pesten. Azért szerettem mint rajzoló a hársfa nyelű tollat, mert roppant könnyű volt, és ha többet írt is vele az ember, nem fárasztotta el. Ez a toll adott nekem kenyeret. Tatay Sándornál talán másfél évig is laktam.

K.L.: - Eddig nem is nagyon tartottuk számon a pesti tartózkodásodat.

T.Gy.: - Pesti életemben Tatay Sándornak és Jékelynek volt jelentős szerepe. Tatay Sándor és nővére, Eti, aki az irodalomért és öccséért minden áldozatra kész volt, akkor, a harmincas évek végén nemcsak nekem adtak szállást, hanem más, vidéken élő magyar írók vendéglátói is voltak. A Kelet Népeinek erről a korszakáról Tatay érdekes könyvet írhatna. Saját zsebünkre és zsebből, szinte utcán szerkesztette Veres Péter, Szabó Pál, Darvas, Sinka, Németh László,

Tamási, Dallos Sándor írásaiból a lapot. Ennek szemtanúja voltam, és társa abban, ahogy a kéziratokat szereztük honorárium ígérete nélkül. De a pesti irodalomnak természetesen a másik szárnya is érdekelt. A Nyugat és a Nyugat szelleme és köre, amely nagyon közel állt hozzám. Elkötelezettség nélkül mindenütt ott voltam, ahol az irodalom és a művészet jelen volt. A Duna-korzóban, Babits és Schöppflin asztaltársaságában, Illyés, Cs. Szabó László, Jankovich, Halász Gábor, Szerb Antal, Illés Endre, Vas István, Radnóti, Tolnai, Rédey, Jékely lelki és baráti szomszédságában. Jékely volt az, aki Sárközi Györggyel és a Válasszal hozott össze. A levélváltások erről az időről garmadával vallhatnak. Ugyanígy volt a Centrál köre is, ahol Szabó Dezső és Szabó Lőrinc egymástól távol ülve, messzi asztalaikkal a két pólust jelentette. És itt volt Kovács Imre, Kodolányi, Erdélyi, Féja. Fejösszedugásaikból legtöbbször fölcsattanó veszekedések törtek fel. A mi társaságunkhoz tartozott az Országház kávéházban a Vigilia és Napkelet köre is. Azok a csendes, de nagyon is tájékozott irodalmi kávézások Thurzó Gáborral, Rónay Györggyel, Lovas Gyulával, Sötér Istvánnal, Toldalagival, Molnár Katával és Bohuniczky Szeffivel, akiknek barátsága minden bizonnyal nemcsak érzelmi életünket színesítette meg, hanem az írásokat is. Annak a fiatal tanárnak az írásait is, aki innen aztán 1939-ben Babits Mihály útavalójával és kézfogásával Munkácsra indult. Pesti irodalmi köreiből az Alföld széli vár alá, amely valamikor a szabadság végvára volt, majd pedig Kazinczy korában a szabadság és a szellem embereinek börtönévé lett. Egy tény: a hagymás kurucoktól és a kárpátaljai zsidóság magyar iskolákat fenntartó magyar nemzeti szerepétől én nagyon sokat tanultam Munkácson.

K.L.: - A „véletlenek” nemegyszer alakítólag szóltak bele helytállásodba, sőt megmaradásodba is. Nem pörgetnéd le még ezeket a pillanatokat?

T.Gy.: - Ilyen pillanat volt az is, hogy érettségi után Grazba akartak küldeni. Útlevelem kiadását sorozási igazolványhoz kötötték, de katonaszándékom nem volt. A gyorsan összeült sorozóbizottság bal szememre vaknak nyilvánított. Ez a megértő jóindulat később négy év front förtelmeitől mentett meg. A második pillanat: amikor már Mohácsnál, a „hős vértől pirosult gyásztér” körül dörögtek az ágyúk, utolért az eddig is kísértő behívóm. Összecsomagoltam. Befőttesüvegbe tettem a kézírataimat, hátizsákba a holmijaimat, aztán búcsúzások, és íme, a kaposi Cigli iskolában - melynek valamikor Rippl-Rónai József édesapja volt az igazgatója - egy olyan szobába kerüljem, ahova egyedül léptem be a véletlen pillanat adottságában. A kartotékdoboz mögött egy katona ült. Átadtam a behívót. Röviden így szólt: „Az apja tanárom volt! Maga a költő?” „Igen”. Válaszomra odalépett a kályhához, a behívót összetépte és beledobta. „Menjen, ezt már többet senki sem keresi”. Sohasem tudtam meg az ördögbőrbe bújtatott mentőangyalom nevét. A harmadik, még ennél is megdöbbentőbb pillanat: ebéd közben csapott ránk Fonyódon egy angol vadászgép. Gépágyúja szétlőtte az asztalt. Négyen ültünk ott, és hajunk szála se görbült. A borosüveget úgy lőtte szét a pilóta, hogy fél liter benne maradt. Azt új poharakba öntve megittuk az ijedtségre. A negyedik: zsebemben *Hamlet*-tel, torokszorító sürgetéssel kijelentettem ágyúdörgés közben fonyódi háziasszonyunknak, akiknél ekkor mint kiűritettek, kitelepítettek voltunk, hogy azonnal elhagyjuk a lakást. És mi történt? Az elhagyott szobát még az éjjel feldúlták, háziasszonyunkat agyonlőtték. Sorsfordítók ezek?... Krimik, jelek? Líra, kép, tragédia, irodalom? Azt hiszem, mindegyik együtt, mert végül is Egry József barátsága és képeinek ragyogása sem süthetett volna rám, ha a rendező másként osztja a szerepeket.

K.L.: - Zárjuk a sort életed Kaposvár utáni második meghatározó tájával.

T.Gy.: - Utolsónak veszem tehát 1953-at, azt a pillanatot, amikor megvettem Bece-hegyet a Balaton mellett, ahol azóta papíron kívül mészkövön is írom a soraimat.

Kolozsvári Grandpierre Emil

K.L.: - Kolozsvári Grandpierre Emillel beszélgetve első regényének keletkezéséről, íróvá válásának sorsdöntő fordulatról szeretném kérdezni. Először is idéznék. *Az utolsó hullám* című életrajzi regényében ezt írja erről a pillanatról: „Első regényemet, *A rostá*-t Kolozsvárt írtam huszonhárom éves koromban. A regény témája előzőleg nem foglalkoztatott, a szülőfölddel való találkozás hatására pattant ki úgyszólván készen, mint Pallasz Athénéé Zeusz agyából. Abban a környezetben írtam a regényt, amelybe a gyökereim egész rendszere kapaszkodott, ezek a gyökerek közvetítették a szülőföld életerőit a szereplőkbe, ezek táplálták őket és a cselekményt. A hazai környezet ismerete avatta hitelessé a történetet és benne az egyéni sorsokat.” Röviden így értesülünk arról a sorsfordító pillanatról, amelynek során Kolozsvári Grandpierre Emilből tudós helyett író lett. Mert nyelvtudóst akart nevelni belőle professzora, azért küldte - ha nem is Kolozsvára, de - Romániába.

K.G.E.: - 1930 júniusától 1931 szeptemberéig egyfolytában tizenöt hónapot töltöttem Kolozsvárt. Egyetemi hallgató voltam még, a pécsi egyetem diákja, és az ötlet, hogy tökéletesítssem gyenge román nyelvtudásomat, professzoromtól, Koltay-Kastner Jenőtől származott. Ekkor Pécsen francia-olasz szakra jártam. Az olasz szak akkoriban - a hivatalos külpolitika olasz orientációja révén - eléggé divatos volt. Nem bántam meg, hogy olasz szakra iratkoztam be, nagyon sokat profitáltam belőle, sőt egy ideig úgy látszott, hogy ennek a szaknak köszönhetően nyelvészkarriert is csinálhatnék. Professzorom ugyanis jó tudományszervező volt. Annak ellenére, hogy véletlenül csöppent a tudományos életbe azon a réven, hogy hadifogságban megtanult olaszul, becsvágya nem annyira a saját érvényesülése volt, inkább a tudósnevelés. Ebben különbözött pályatársai nagy többségétől, a jobb-rosszabb tudósok tömegétől. Abban az időben a romanisztikát olasz kölcsönprofesszor, Tagliavini tanította a pesti egyetemen, s ezzel a diszciplinával az egész országban nem foglalkozott senki. Nyilván ez a felismerés sugallta az ötletet, hogy ösztöndíjat szerezzen nekem a pavai Collegio Borromeóba 1930-ban. Mikor kiderült, hogy az olasz kollégiumban töltött időt lelkiismeretesen kihasználtam, tehát nem vagyok híjával sem a nyelvérzéknek, sem a szorgalomnak, professzorom előállt az ötlettel, hogy mivel franciául és olaszul nagyjából már megtanultam, sorra sajátítsam el a többi újlatin nyelvet: a román, a spanyol, a portugál, a rétoromán, a ladint - és ilyenformán szerezzem meg azt a tudást, amelynek birtokában a hazai műveltségben tátongó „űrt” betölthetem. Az is logikus volt, hogy a tanulásban a román volt soron, hiszen valamelyest már ismertem ezt a nyelvet. Professzorom biztatott, hogy ha megtanulok románul, elintéz nekem egy német ösztöndíjat, hogy a korszak legnevesebb romanisztikusánál, Weigandnál folytathassam tanulmányaimat. Ebből az életrevaló elképzelésből született romániai utazásom terve, ami, - s ez ebben a korszakban ritkaság volt-biztos karrierrel kecsegtetett.

Derűs nyári napon érkeztem Kolozsvára. Elképzelésem az volt, hogy az egyetemi év kezdetéig, szeptemberig élvezem a vakációt, meglátogatom rokonaimat, barátaimat, aztán beiratkozom vagy a iasi-i egyetemre - ez volt az életrevalóbb ötlet -, vagy a bukarestire. Efelől még nem döntöttem. Egyvalamit kihagytam számításaimból: a szülőföld varázsát, azt a tényt, hogy annyi csavargás, annyi idegen környezet után mit vált ki belőlem az, hogy ismét otthon érezhetem magam. Honnan gyanítottam volna, hogy a Kolozsvárt töltött tizenöt hónap egész további életemre kihat? Itt dőlt el egyfelől, hogy nem tudós leszek, hanem író, ezen belül pedig az, hogy nem költő, hanem prózaíró.

K.L.: - *Tegnap* című önéletrajzi ihletésű regényedben azt írod kolozsvári tartózkodásodról, hogy „erre a kolozsvári évre mindig úgy emlékszem vissza, mint életemnek benyomásokban egyik leggazdagabb korszakára”.

K.G.E.: - Most már bizonyos lehetek ítéletemben, a későbbiek folyamán nemhogy elértem volna, de meg sem közelítettem az életnek Kolozsvárt tapasztalt teljességét és intenzitását. Sem azelőtt, sem azután nem éltem ennyire a magam életét, méghozzá ilyen hosszan. Minden gondolatomban, minden érzésemben, minden érzékemben, minden törekvésemben *én* tapasztaltam, *én* nyilatkoztam meg. Ítéletemet nem a megszépítő messzeség befolyásolja, vagyis nem az emlékezetemben szépült meg ez a Kolozsvárt töltött tizenöt hónap. Alig érkeztem vissza Pestre, majd Pécsre, máris Kolozsvárra vágytam. A távlat még hiányzott, de a veszteségét, amint azt Kolozsvárra, Kováts Jóskához intézett leveleimből kiragadott részletek tanúsítják, fájdalmasan átéreztem: „Kimondhatatlanul vágyakozom Kolozsvárra... A refrén ez: szeretnék visszamenni... Szörnyen rossz bőrben vagyok, fogyok, hull a hajam, minden régi ismerősöm megkérdi, mi bánt. Én végeredményben nem tudok válaszolni, mert hát beteg nem vagyok. Csak Kolozsvárra szeretnék visszamenni, és el innen! Minél hamarabb!” Majd Pécsről így írtam: „A kolozsvári *Élet* után olyan irtózatossá hatással van rám az itteni döglődés, hogy azt hiszem, sikerülne művészetté káromolni... Csupa sötétség, csupa önfertőzés, csupa rettenetes súly az embereken.” Kolozsvárt, amellet, hogy megszállottan írtam, atletizáltam, teniszeztam, úsztam, szerelmes voltam, flörtöltem, viszonyaim voltak, és még tanulmányírássra is szorítottam időt. „Hogyne késnék el mindenünne, hiszen semmi dolgom sincs” - mondta egy úriasszony ismerősöm. Nevettem a paradoxonon, holott igaza volt, s efelől kolozsvári tartózkodásom folyamán bizonyosodtam meg. Pécsen a nap villámgyorsan eltelt, a tétlenségtől nem jutott időm jóformán semmire, Kolozsvárt ráeszméltem, hogy minél dúsabb a napi program, annál több az idő. Vagyis az idő párhuzamosan tágul a tennivalókkal. Pécsen a nap huszonnégy órája tízre szűkült, Kolozsvárt kiszélesedett harmincnégy-negyven órára, annyi minden belefért.

K.L.: - Kétségtelen, hogy az aktív ember mindenre szorít időt. De véleményem szerint más tényező is közre játszott. Magad is említetted könyvedben, hogy erőidet, következképpen időd tartamát a szülőfölddel való találkozás sokszorozta meg. Ahogy kifejezed magad: az „antaeusi érintés”.

K.G.E.: - Akkoriban sejtelmem sem volt efelől. De utólag, évtizedekkel később, 1972-ben *Az utolsó hullám* írása közben ráeszméltem a tényre, hogy teljes életet, igazi életet csak a szülőföldünkön élhetünk, mindenütt másutt - ha mégannyira asszimilálódtunk is - végeredményben idegenek vagyunk. A kapcsolatot Kolozsvárral nemcsak azért nem tartom, mert rokonaim, barátaim meghaltak, hanem hogy épen őrizzem meg magamban azt a Kolozsvárt, ahol otthon voltam, és a magam módján boldog. 1930-31-ben nem voltam a tudatában annak, hogy azt a titokzatos folyamatot, aminek következtében „megtelt az időm”, megbénult ösztöneim, érzéseim, indulataim föltámadtak, a szülőföld varázslatos hatásának köszönhetem. Írtódom a gondolattól, hogy ahol kölyökkoromban a labdát rúgtam, ott most új lakótelep emelkedik, hogy a korzón csupa ismeretlen arc kínálkozik látványul, mint ahogy régebben az is elborzasztott, hogy a Farkas utcai régi színház helyébe egy idétlen, a környezetből kirívó betonszörnyeteget emeltek.

K.L.: - Ha ennyire fontos szerepet töltött be életedben kolozsvári tartózkodásod, akkor igyekezzük elhelyezni pályafutásodban.

K.G.E.: - Kolozsvárt születtem, ott végeztem az elemit, a gimnázium nyolc osztályát, és ott buktam meg az érettségin az úgynevezett baccalaureatusi törvény jóvoltából. Ez a törvény új feltételekhez kötötte az érettségi vizsgát, nem is titkolt célja pedig az volt, hogy az értelmiségi

pályákról kiszorítsa a kisebbségeket. Ennek megfelelően a vizsgán nem a tárgyi tudás alapján osztályoztak, hanem a román nyelvtudás volt a döntő. A mi nemzedékünk volt az első, amelyiken - hogy úgy mondjam - kipróbálták a baccalaureatusi törvényt. Az előttünk érettségiző osztályban harmincből hárman buktak el, a mi harminchatos osztályunkból az a három fiú érettségizett sikeresen, aki folyékonyan beszélt románul. Ugyanez volt a helyzet a piarista gimnáziumban, az unitáriusoknál, egyszóval mindenütt. A tervszerű buktatások évről évre ismétlődtek, s a tényekből ki-ki a vérmérsékletéhez, intelligenciájához képest vonta le a következtetést, mi - diákok - is megvitattuk magunk közt, az én baráti köröm arra a meggyőződésre jutott, hogy értelmiségi pálya helyett gyakorlati pályán kell keresnünk a boldogulást, mások a repatriálás mellett döntöttek, megint mások újra és újra megkísérelték letenni az érettségi vizsgát, és ha közben megtanultak románul - ez többnyire sikerült is.

K.L.: - Édesapád az első megoldást választotta, vagyis gyakorlati pályára adott téged. Azaz beiratott az épinali fonó- és szövőiskolába. Az iskolát ugyan nem végezted el, de megismerted a franciákat, és megtanultál franciául.

K.G.E.: - Ez a terv végeredményben irreális volt, hiszen semmi olyan tehetséggel nem rendelkeztem, aminek a textilpályán hasznát vehettem volna. Rajzolni nem tudtam, műszaki kereskedelmi érzékem nem volt, ezekkel a tényekkel azonban Épinalban nem vettem számot, elfoglalt a nyelvtanulás meg - ami még nehezebb volt - a műszaki rajz rudimentumainak elsajátítása. A vizsga két részből állt: egyfelől a főtárgyakból, másfelől a melléktárgyakból. A főtárgyakból, azaz a textillel kapcsolatos tárgyakból a legjobb eredményt az idegenek között én értem el, a melléktárgyakból viszont nem vizsgáztam, matematikai, fizikai, mértani stb. műveltségem messzi elmaradt a francia iskola követelményeitől. Hazautaztam, s otthon ismét megkíséreltem a magam lábára állni, de sikertelenül, akkor úgy határoztam, hogy visszatérek Épinalba, és osztályt ismételtem. Csakhogy mire jelentkeztem, a létszám betelt. Az épinali iskola mérnöki diplomát adott, a tournai-i iskola - aminek a létezéséről tudomást szereztem - technikus-képzéssel látta el növendékeit. Joggal tételeztem föl, hogy ott kisebbek a követelmények, s könnyebben megállom a helyem. Ami az elméleti tanulmányokat illeti, így volt, viszont a gyakorlati tárgyakkal sehogyan sem boldogultam. A küzdelmet véglegesen egyelőre nem adtam föl, Brüsszelbe utaztam, s ott megpróbáltam mint filmstatiszta keresni meg a kenyeremet, rövid ideig egy harisnyagyárban dolgoztam, sem itt, sem ott nem vittem sokra. Kénytelen voltam megállapítani, amit már Pesten is megállapítottam, hogy nem tudok a magam lábára állni, tehát meghajoltam apám követelése előtt, és 1928-ban beiratkoztam a pécsi egyetemre az olasz-francia szakra.

K.L.: - Miért éppen a pécsi egyetemre iratkoztál be?

K.G.E.: - Belgiumi kudarcaim után nem akartam vadidegen városba menni, ismét átélni azt a végletes elszigeteltséget, ami annyira megviselt Brüsszelben. Ifjúkorom legbizalmasabb barátja, Kovács Jóska a pécsi egyetemre járt. Előző nyáron meglátogattam, s akkor megismerkedtem meglehetősen kiterjedt baráti körével. Aki ebből a körből még él, máig a barátom. Az ő kedvéért, meg a barátai kedvéért mentem Pécsre, az olasz szakot ugyancsak az ő hatására választottam. Ő ugyanis eredetiben akarta olvasni Dantét, ezért választotta az olaszt.

K.L.: - Apád nem ellenezte, hogy Pécsen folytatod tanulmányaidat?

K.G.E.: - Apám mindig azt akarta, hogy diplomás ember legyen belőlem. Beírta volna az épinali vagy a belgiumi diplomával is, de az álma az egyetemi diploma volt. Örömeiben, hogy végre kedve szerint fordultak a tanulmányaim, szó nélkül belement, hogy Pécsre utazzam. Ekkor már Pesten laktunk...

K.L.: - Mikor költöztetek Pestre?

K.G.E.: - Édesapám eredetileg Kolozsvárt akart maradni, időközben azonban, épp abban az évben, azaz 1924-ben, amikor én megbuktam az érettségin, megbukott a romániai Magyar Pártnak az a frakciója, amihez apám tartozott. Nem tudom, apám ugyanis kevésbé közlékeny ember volt, hogy hirtelen elhatározását, hogy repatriáljunk, mi váltotta ki, esetleg az, hogy állás nélkül maradt, vagy túlzott érzékenysége. Nem beszélt róla.

Tehát, hogy a fonalat el ne veszítsük, kolozsvári tartózkodásom idején a családom Pesten lakott, Jóska, aki időközben befejezte tanulmányait, Kolozsvárt telepedett meg. Én úgyszólván közvetlenül Paviából utaztam szülővárosomba.

K.L.: - Két dolgról szeretnék még egyet-mást tudni. Először is, hogy hol érettségiztél, másfelől, hogy Kováts Jóska-val hogyan barátkoztatok össze. Mindkét élményed belejátszik *A rosta* történetébe. A regény egyik figurájának modellje Kováts József volt, a bukás az érettségin pedig a regény indítójelenete.

K.G.E.: - Kecskeméten érettségiztem, mint utólag kiderült, fölöslegesen. A magyar kormánynak ugyanis volt egy titkos rendelkezése, amelynek értelmében azoktól, akiket a baccalaureatusi rendelet miatt buktattak el, az egyetemi felvételhez elegendő volt az osztályvizsga. Ismerek néhány orvost, akik érettségi nélkül szereztek meg orvosi diplomájukat.

Az utolsó hullám című kötetemben tüzetesen megírtam annak a furcsán induló barátságnak a történetét, ami köztem és Kováts Jóska között szövődött. Jóska a Mikó utcában jött felém, én az akácán függeszkedtem, biztonságos magasban, onnan csúfolódtam: „Pasi... pasi...” Jóska ezen annyira fölháborodott, hogy amikor talán egy félévvel később az utcán szembetalálkoztunk, ő hegedűóráról jött, kezében a hangszer, hirtelen elém állott: „Most mondd, hogy pasi.” Mindenkor a gyorsaság volt a főerényem: „Pasi” - mondtam, majd kihasználva, hogy a hegedű miatt Jóska nem harcra kész, gyorsan behúztam neki néhányat, azzal elhagytam a csatateret. Évek múltán találkoztunk újra, mégpedig a református kollégiumban. Osztálytársak lettünk. Jóska ugyanis influenzájából származó szövődményei miatt évet vesztett, a betegség a szívére ment, hónapokig nyomta az ágyat, míg úgy-ahogy lábra állt, de soha többé nem nyerte vissza egészségét. Fél életét a kórházban töltötte, s fiatalon halt meg. Tudatában volt kórházi tapasztalatai, megfigyelései egyedülálló irodalmi értékének. *Emberek útra kelnek* címmel kórházi regény írt. Mindent elkövettem, hogy kiadják, de nem sikerült. Halála után jelent meg a regény, akkor fedezték föl, amikor már semmi haszna nem lehetett belőle.

K.L.: - Mi a véleményed most a regényről?

K.G.E.: - Kétségkívül elfogult voltam, a nyersanyag gazdagsága, tehát a lehetőség megszádított. Ebből a nyersanyagból világirodalmi remeket lehetett volna írni, és Jóska még meg is tudta volna írni, ha van hozzá ereje. Aránytalanság volt a föladat nehézsége és az író fizikai állapota között. A kiadók vonakodása érthető volt: nem akartak pénzt fektetni be egy halálosan beteg író félig sikerült regényébe. A piac törvénye. Embertelen, de érthető.

K.L.: - Te nem tudtál segíteni Kováts Jóska-nak, ő viszont nagyon sokat segített neked, amint azt megírtad *Az utolsó hullám*-ban: ő terelt a líra területéről a próza területére.

K.G.E.: - Jóska-nak ez a segítsége sokkal több volt, mint amennyinek első pillanatban látszik. Még meg se melegektem Kolozsvárt, máris beállítottam a Keleti Újság szerkesztőségébe; verset adtam a lapnak. A vers megjelent, újat adtam, az is megjelent. Ez így ment egészen addig, amíg Kováts Jóska el nem szánta magát, s némi tusakodás után így szólt: „Szeretnék megkérni valamire.” Nem ütődtem meg a kérésen, hiszen barátságunkhoz a legkülönbébb szívességek is hozzátartoztak, ha randevúnk volt, egymástól kértünk tiszta inget, cipőt, nyakkendőt, sőt, egyebet. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy készségesen vártam a kérését. Jóska még egyszer végigjáratta rajtam nagyon kifejező, nagyon fáradt tekintetét, csak aztán

szólalt meg: „*Légy szives, és soha többet ne írv verset.*” Úgy éreztem, a megdöbbenéstől eláll a szívverésem. Szédülten néztem vele szembe, a szédület fél percig, ha tartott, az agyam úgy működött, mint egy komputer, ennyi idő kellett, hogy összegezzem tapasztalataimat, és ugyanarra a konklúzióra jussak, mint Jóska, és belássam igazát. Kényszeredett mosollyal nyújtottam a kezem, amit akkor megfogadtam, mindmáig híven betartottam, nem írtam többé verset.

K.L.: - Téged általában par excellence prózaírónak tartanak, mi késztetett versírásra?

K.G.E.: - Nem figyelted, a tizenötmillió magyarból, aki a földön él, harmincmillió verset ír? Engem is megfertőzött ez a jellegzetesen magyar kór, aminek egyetlen haszna, hogy a tömegből úgy emelkednek ki az igazi költők, mint fák a pázsitból. Sajnos, biztatást is kaptam, mégpedig magától Kuncz Aladártól. Valahányszor megkísértett a kétely, hiszen kritikus alkat vagyok, mindig az ő biztató szavaiba fogódzkodtam. Pécsi barátaim, köztük Kovács Jóska is biztattak persze annak fejében, hogy én is dicsértem az ő verseiket. Egyébiránt, ami a költői tehetséget illeti, annak egyedül Jóska volt a birtokában. Jóska kérése olyanforma szerepet játszott a pályámban, mint a vad törzseknél a férfivá avatás kegyetlen szertartása.

K.L.: - A *Tegnap*-ról folytatott beszélgetésünkben sok szó esett időleges bénulásaidról, a hazulról magaddal hozott gátlásaidról s a belőlük következő csatavesztésekről, azaz kudarcokról. Szavaidból azt veszem ki, hogy valamilyen összefüggést sejtessz a versírás és a gátlások között.

K.G.E.: - Ami engem illet, nagyon is szoros az összefüggés. Beszélgetésünk elején idéztél egy mondatot *Az utolsó hullám*-ból, amiben azt állítom, hogy *A rosta* készen volt, s úgy pattant ki jóformán készen a fejemből, azaz teljes fegyverzetben, mint Pallasz Athéné Zeusz agyából. A jelen pillanatban is „készen” van az agyamban egy regény, de nem „pattanhat ki”, mert valami megakadályozza ebben, előítélet, gátlás, bénulás, Isten tudja, mi. Ma már pontosan tudom, hogy akkor - Kolozsvárt - az egyik akadály a versírás volt, a másik a stílus. Huszonhárom éves koromra, kezdve az érettségim való elbukáson, az épinali, a tourni stb. fiaskón annyi kudarc ért, annyi csatavesztés, hogy az önérzetemet csak mesterséges úton tarthattam lábon. Az újabb kudarcoktól való esztelen rettegés következtében védekezésre szorultam, hamis körben éltem, mert azzal, hogy visszahúzódtam, hogy óvakodtam a cselekvéstől, a közvetlen kudarcot ugyan elkerültem, viszont újabb kudarcok magvát ültettem el a jövőben. Sikerélményekre éheztem, de mivel nem ott kerestem őket, ahol szerencsével járhattam volna, az atlétikában például, álsikerélményekkel kárpótoltam magam, ezek közül az egyik legocsmányabbat *Az utolsó hullám*-ban el is meséltem. Öncsalásokra alapítottam az életem. Később megfogalmaztam ennek az életformának a képletét, íme: kudarc + passzivitás + öncsalás + hazugság + alibi. Vagyis ahhoz, hogy elkerüljük a kudarcokat, és ne ismerjük be passzivitásunkat, alibire volt szükség, s ez az alibi, azaz a hazugságok alapja, a végső menedék, ami indokolta a valóságtól való elfordulásomat, a „költészetem” volt.

K.L.: - Nagyon érdekes a fejtegetésed, de nem mondhatnám, hogy tudom, mire akarsz ki-lyukadni.

K.G.E.: - Igyekszem érzékletesebben megmagyarázni. Pécsen nyomorúságos szexuális körülmények között éltünk. Véletlenül adódott egy alkalom, amit elügyetlenkedtem, egyébként a kudarc éppen a kudarcból való félelem következtében következett be, már csak azért is, mert a cselekvéstől való félelem megakadályozott abban, hogy gyakorlatot, rutint szerezzek, márpedig nélkül senki sem számíthat sikerre. Én helyett, hogy elgondolkoztam volna azon, amit fentebb elmondtam, bánatomban nekiláttam verset írni, a verset mint priznicet raktam az önérzetemet fölhasító friss sebre. Más szóval a világfájdalmas versek anyagát a sorozatos felsülések szolgáltatták. Azt azért szükségesnek tartom megjegyezni, hogy odáig soha nem sülyed-

tem, hogy az elszalasztott nőről utólag megállapítsam, hogy voltaképpen nem is tetszett, hogy görbe a lába, vagy átható szájszaga van. Holott én is taktikázhattam volna, mint nem egy sors-társam azzal, hogy „előbb a doktorátus, aztán jöhetnek a nők”. A Jóskának tett ígéret, hogy soha többé nem írok verset, természetesen sokkot váltott ki belőlem, a sok hatására megbom-lott belső világom ravasz fogásokkal, önkényes tolmácsolásokkal, pótcselekvésekkel meg-óvott rendje. Most már nem vigasztalt meg a szerelmi téren elszenvedett fiaskóért a „költe-mény”, ígéretemmel kiszolgáltattam magam, rímkeresés helyett kényszerültem a tényekkel foglalkozni, most már volt időm, később bátorságom is lett, hogy szembenézzek a cselekedeteimmel, észrevegyem a párhuzamot saját viselkedésem és mások viselkedése között, kitárult előttem a világ, közeledtem a jelenhez, közeledtem a valósághoz.

Életem visszakanyarodott régi medrébe, mintha valami láthatatlan, de mindenható kéz megragadta volna 1924 júniusát, és összeforrasztotta volna 1930 júniusával. 1924-ben még nem folyamodtam semmilyen önámításhoz, hanem nagyjából reálisan láttam magamat a jelenben s a jövőben, tudatában voltam annak az új helyzetnek, ami a főhatalom változása után bekövetkezett.

K.L.: - Említettél egy másik akadályt is, a stílust. Kíváncsi vagyok erre az újabb összefü-gésre.

K.G.E.: - Derűs nyári napon érkeztem Kolozsvárra - mondtam az elején. Első időben a hazata-lálás öröme dominált bennem, fokozatosan szemet szúrtak a változások. De nem a változások megfigyelése késztetett írásra, hanem az emlékek. Változni ugyanis csak a felület változott, a szemlélet, a jellegzetes magyar értelmiségi szemlélet sértetlenül megőrződött, az értelmiséget ugyanazok a problémák foglalkoztatták, mint engem és a szüleimet annakidején, amikor elváltak az érettségi vizsgán. Vagyis azzal a valósággal találkoztam, amit átéltem, ami miatt kisiklott az életem, az *én* valóságommal. Ahány osztálytársammal találkoztam, ahánynak a sorsáról közvetve értesültem, annyi vonás egészítette ki ennek a valóságnak az arculatát. Az ilyen formán megdúsult élménytömeg ellenállhatatlan erővel sodort magával: meg kellett írni. A közlés vágya, a krónikási hivatás valósággal megszállott. Napról napra írtam.

K.L.: - Tehát föladtad a tervet, hogy nyelvészeti tanulmányaidat folytasd. Holott - be kell látnod - az adott körülmények között Kastner professzorod terve az egyetlen reális terv volt. Hiszen ebben az időben Magyarországon humán végzettséggel, sőt műszaki végzettséggel sem lehetett egykönnyen elhelyezkedni.

K.G.E.: - Gyakorlatlan lévén az írói munkában, eleinte úgy gondoltam, hogy előbb befejezem a regényt, aztán utazom a Regátba. A kolozsvári egyetemre is próbáltam beiratkozni, de nem sikerült. Tudtam, hogy az ókiráltságban sokkal liberálisabb szellem uralkodik, mint Kolozs-várt, tehát úgy határoztam, ha kész a regény, kiutazom, ami a dátumot illeti, hónapról hónapra halogattam. A lelkiismeretemet pedig azzal igyekeztem megnyugtatni, hogy szorgalmasan szótároztam, a hét hat napján harminc-harminc román szót megtanultam, vasárnap ismétlem. A regényt semmiképpen nem akartam abbahagyni, és be is fejeztem. De hadd folytassam a másik akadállyal, a stílussal. A versírásról lemondtam, viszont élni akartam a közlési lehetősé-gekkel. Kuncz Aladár szerkesztette az Erdélyi Helikont, és én őt régebből ismertem. Bemen-tem hát a szerkesztőségbe, és átadtam neki első novellámat, ami meg is jelent, azt hiszem, *Féltékenység* volt a címe. Barátságosan fogadott, leültetett, átvette a kéziratot, s az íróasztalra rakta. Néhány kérdés, majd szólt, hogy ekkor és ekkor, itt és itt keressem föl őt órákor, akkor megtudom, mi lesz a novellám sorsa. Úgy emlékszem, a Majális utcában lakott, albérletben, egyik rokonánál, a rokon lánya nyitott ajtót, leültetett, s eltűnt a lakásban. Néhány perc múlva megjelent Kuncz Aladár pizsamában, szemét dörzsölve, nyilván álmából verte föl a szép lány. Mentegetőztem, de leintett, hogy öt órán túl sohasem alszik, akár van vendége, akár nincs. Az

asztal fiókjából elővette a novellámat. Ezután következett a csoda, a főszerkesztői csoda, amihez hasonlót soha életemben nem tapasztaltam, egy órát, másfél órát tartott, amíg Kuncz Aladár végigment a novellán, mondatról mondatra, szerkezeti elemről szerkezeti elemre kiterjedően megmondta, mi miért rossz, miért jó. A szerkezet egészét nem kifogásolta, itt-ott javasolt kisebb változtatásokat, ezt a mozzanatot előbbre tegyem, amazt hátrábbra. Élesen megbírált viszont a stílusomat, én ugyanis minél szebb, minél költőibb, minél díszesebb írásra törekedtem, az ő kifejezésével élve, túlságosan *drapériás* volt a stílusom. Ezt a drapériát következetesen lerántotta mondataimról, s ilyenformán, mintegy mellékesen, rávezetett a tárgyilagos, dísztelen, de célratörő kifejezőmódra. Egyszóval megint a költészet állt az utamba, hiába dobtam ki az ajtón, visszatért az ablakon, ettől szabadított meg véglegesen ez a másfél órás beszélgetés. Tárgyilagosságra törekedni a kifejezésekben egyet jelentett a realizmusra való törekvéssel, hiszen ha valamit tárgyilagosan akarunk kifejezni, annak előfeltétele, hogy amit kifejezünk, azt - a magunk mértékével - megértsük, világosan lássuk, ne „költői” fátylakba rejtve. Idézek egy mondatot, amit poétikusnak vélt stílusomban írtam egyik barátomnak, s amin csak úgy dúskál a drapéria: „Mindazt, amit otthon szerettem, irtózatosan kimélyült bennem, látom az egész végzetet magamban: a szemlélődés kiszélesülését, azt, hogy a hangban a csendet, a csendben a hangot, a kezdetben a távoli véget látom, azt, hogy messzi, messzi látok, s azért nem elégít ki semmi, s azért keresek valamit, ami még nem pusztult el ember szeme előtt, úgy, hogy én is megtudhassam, hogy egyszer titok legyen nekem a halál...” Ennek a cicomásan semmitmondó mondatnak egyetlen tartalma az, hogy az otthoni reménytelenség elől menekültem Épinalba, a többi hazugság, például az, hogy messzire látok, mert a közvetlen közelemben sem vettem észre semmit, nem fogtam föl, nem értettem meg a helyzetemet, vagy üres szóvirág, mint a „csendben a hang”, „a hangban a csend”. Jegyzeteimben, leveleim túlnyomó részében értelmesen, világosan írtam, a meggyőződésem viszont az volt, hogy az irodalmi műveket kizárólag ezen a ködös, zavaros, megfoghatatlan nyelven szólaltathatjuk meg, ami a köznyelv és az irodalmi nyelv különbségéről való sajátos elképzelésem következménye.

K.L.: - Ezek szerint Kuncz Aladárral való beszélgetésed eredményeképpen alakult a prózád pontossá, könnyeddé, áttetszővé. Már *A rosta*-ban sok helyütt megmutatkozik ez a fajta próza, noha néhol expresszionista hatások érződnek rajta. Későbbi műveidet a kristálytisztta, félreérthetetlen fogalmazás jellemzi.

K.G.E.: - Kuncz Aladárral való beszélgetésem idején már készen volt *A rosta*-ból mintegy hetven oldal, három barokk szalonra elegendő drapériával. Beláttam, hogy amit írtam, használhatatlan, ez a tudat lesújtott, és tanácstalanná tett. Ha első indulatomnak engedelmeskedem, a regény a kályhában végzi kurtára szabott életét, a kísértés erős volt. Az ötlet, hogy írjam át a hetven oldalt, napok múltán merült föl, amikor beleolvastam a kéziratba, s az undoron keresztül észrevettem, hogy ha a mód, ahogyan megírtam a részletet, siralmasan hat is, a szerkezet, amire drapériás mondataim felraktam, nagyjából ép és egészséges. Kiegészítő ötletem is támadt, mégpedig az, hogy nem kézírással, hanem gépen írom át és folytatom a regényt, hogy minél messzibb távolodjak nemcsak a regény stílusvilágától, hanem fizikai megjelenésétől is. A kézirattal lehet alkudozni, a gépirat viszont a nyomdai oldalhoz való hasonlósága révén véglegesnek hat. Két ujjal kezdtem neki a munkának: *A rosta*-n tanultam meg gépelni.

K.L.: - Kizárólag stílusbeli javításokat végeztél *A rosta* első hetven oldalán?

K.G.E.: - Nem. Az eredeti hetven oldal kilencvenre vagy százra dagadt. Az üresjáratokat kitöltöttem, másfelől kidolgoztam a többnyire átláthatatlanul fölvázolt szituációkat. Saját élményeimhez hozzácsaptam az újonnan megfigyelt tapasztalatokat, édesanyám és apám szerepét megváltoztattam, tipikusabbá tettem.

K.L.: - Mit értesz ezen, és miért volt erre szükség?

K.G.E.: - *A rosta*-ban a keresztény középosztály a maga sajátos módján reagált a főhatalom változása következtében előállott helyzetre. Én ezt a reakciót akartam megírni, konfliktusra volt szükségem anya és apa között, ellentétes fölfogásra, vitára, amiből kibontakozik az új helyzet, s megmutatkozik a résztvevők szemlélete. Édesanyám azért nem volt alkalmas ennek a regénybeli funkciónak az ellátására, mert apám annyira elnyomta, hogy ha volt is véleménye, nemigen hangoztatta, attól meg, hogy kitartsen mellette, távol állott. Apám pedig - akiről Jászi Oszkár Isten tudja, milyen információ alapján minden magyarázat nélkül azt írta, hogy *renegát*, holott semmi nem volt tőle idegenebb a hitszegésnél, akkor is hű volt a Monarchiához, amikor az gyakorlatilag már megszűnt létezni - szintén nem volt alkalmas a regényben megkívánt szerepre, mert a valóságos helyzeteket összetévesztette a saját elképzeléseivel. Szórakozottságában a színmagyar Málnásra küldött román nyelvet tanulni, majd Franciaországba, hogy textiles legyen, ami ugyancsak rémálom volt. Mellékesen hadd jegyezem meg, hogy azt a poetica licenciát, hogy élő személyeket megváltoztathatok, ugyancsak Kuncz Aladár megjegyzései sugallották.

K.L.: - Amint mondtad, szüleid jellemét megváltoztattad, ahogy kifejezted magad, „tipikusabbá tetted”. Hadd jegyezzem meg ennek kapcsán, hogy *A rosta* figurái elütnek a tipikus magyar regényfiguráktól. Mivel magyarázod ezt?

K.G.E.: - Egyfelől annak a lényegében szerencsés körülménynek, hogy mielőtt írásra adtam volna a fejem, bejártam Európa egy részét, s benyomásaimról bőségesen készítettem följegyzéseket. Az első megrázkódtatás repatriálásunk alkalmával ért, ami természetes, hiszen a szülőváros meleg légkörét egy nagyváros hideg közege váltotta föl, ismerősök helyett ismeretlenek, ugyanaz a megrázkódtatás ért Pécsre is, jóllehet sokkal enyhébben, hiszen ott egy piciny, de szerető baráti kör fogadott be. A döntő tapasztalatokat azonban külföldön éltem át, Franciaországban másfél évig tartózkodtam, Belgiumban fél évet, Svájcban néhány hetet, háromszor kaptam ösztöndíjat Olaszországba, kétszer rövidet a perugiai nyári egyetemre, majd 10 hónapot töltöttem a paviai Coleggio Borromeóban, egyedüli magyarként, megfordultam Bécsben, és megfordultam Bukarestben. Ahány ország, ahány város, a benyomásoknak annyi tömege zúdult rám, tehát ha akartam volna, sem nézhettem úgy a hazai életformára, mint azok, akik sohasem mozdultak ki hazulról, vagy ha igen, nem oly fogékony korban, mint én. Ennek a következménye, hogy mind a kritikusoknak, mind az irodalomtörténészeknek gondot okozott, a „besorolásom”. Olyan gondot, amit máig nem sikerült megoldaniok. A helyzet az, hogy sokmindenkitől tanultam, de senkinek a tanítványául nem szegődtem. Azt a tény, hogy nem vagyok sem ide, sem oda besorolható, kritikusok, irodalomtörténészek nagyjából egyhangúan elismerik. De a tényből ez idáig egyikük sem vonta le a logikus következtetést.

K.L.: - És véleményed szerint mi lenne ez a következtetés?

K.G.E.: - Az, hogy hibákkal, félreértésekkel, következetlenségekkel, túlzásokkal - ahogyan ma mondják: sarkításokkal - írásaiban a magam sajátos világát teremtettem meg. Ezeknek az utazásoknak hatásaként gyökeresen más szemmel néztem a magyar társadalmat, a magyar típusokat, mint azok, akik soha nem mozdultak ki hazulról, és abszolútumnak vélik azt, ami nagyon is viszonylagos. Nagyképűbben is fogalmazhatok: megszabadultam a provincializmus korlátaitól. Legerőteljesebben a franciák és az olaszok életszeretete ragadott meg, az éles kontraszt az önérzetesen vállalt magyar kedélytelenséggel. Gyökeresen más volt a növendékek viszonya az iskolához, más az iskolai rendszer, mások a tanítási módszerek. Nálunk az élet élvezése többnyire iskolakerüléssel párosult és így tovább és így tovább. Mindezeket a szemléletből fakadó változásokat már pedzettem *A rosta*-ban, de csak későbbi írásaiban

mélyítettem el, elsősorban a *Tegnap*-ban. Ezt a külföldi utazások során megrögződött áttekinthetetlenül bőséges élményanyagot soha nem értékesíthettem volna, ha Kuncz Aladár racionális elemzése nem mozdít ki a „költőiség” hamis koncepciójából. Abban az első hetven oldalban, ami *A rosta*-ból elkészült, nyoma sem volt annak a kritikai szemléletnek, ami a kész regényt jellemzi, s aminek az eredetére a fentiekben céloztam. Az alakok többsége megfelelt a konvencióknak, noha hiányoztak „a tűzről pattant menyecskék” és a Böjte János-féle ál-szupermenek. Kuncz Aladár tanítása a szikár tárgyilagosságra, a kifejezés célszerűségére nem korlátozódott csak a stílusra, hanem mintegy mellékesen megváltoztatta a szemléletemet, ami a gyakorlat nyelvére lefordítva azt jelentette, hogy nem romantikusan, nem költőien, hanem kritikusan szemlélttem leendő regényem történetét és szereplőit, ám a kritikai szemlélet még nem vált véremmé, nem mindenkor tükröződött alakjaim jellemében. Ahhoz, hogy véleményemet közölhessem, szükségem volt rezonőrre, aki kommentálja az eseményeket, ezt a szerepet apámra osztottam, noha ő maga nem hajlott az efféle okoskodásra. Apám tehát az én megfigyeléseimet, az én következtetéseimet mondja el a regényben, azaz a regénybeli Szabó bíró úr már régen elszakadt apám személyétől. Más oldalról közelítve meg a tényeket: a magyar valóságot *A rosta*-ban bizonyos mértékben kívülnézetből ábrázoltam, a valóság belülről szemlélt ábrázolásához - ismét csak arányokról van szó - a *Tegnap*-ban s az utána következő írások egy részében jutottam el.

K.L.: - Tehát nem alaptalanul írod memoárodban, hogy „Kolozsvárról - 1931 szeptemberében - azzal a szent meggyőződéssel utaztam vissza Pécsre, hogy odahaza más emberré váltam, levedtettem gátlásaimat, megszabadultam a görcestől, egyszóval magamra találtam”.

K.G.E.: - Ma már úgy látom, hogy az ember sohasem talál magára, sohasem ér el - mai divatos kifejezéssel - az önmegvalósítás teljességéhez, és ebben az elkerülhetetlen külső körülmények mellett, amilyen például a háború, belső mozzanatok is akadályozzák. Az előzőkben megkíséreltem ábrázolni azt a folyamatot, ahogyan az írójelöltből író lesz. Kevésbé részletesen, de már próbálkoztam ezzel *Az utolsó hullám*-ban, így egyik kritikusomnak, aki az *Árnyak az alagútban* című kötetemmel kapcsolatban olyasmit írt, hogy Grandpierre ahelyett, hogy „fess” nőkkel foglalkozna, inkább az íróvá érés kérdéseit feszegethetné, azért nincs igaza, mivel ezt a feszegetést én *Az utolsó hullám*-ban - a magam mértékéhez képest elvégeztem. Tehát visszafordítva a vádat, kritikusom helyesebben járna el, ha a vádaskodás helyett inkább olvasgatna. Különben is biedermeier szemléletre vall, és nem tudományos meggondolásra, ha a kritikus száműz az önéletrajzból egy nőt, mivel „fess”, holott a kérdéses hölgy a szerző életének egyik leg súlyosabb válságát idézte elő.

K.L.: - Térjünk vissza *A rosta* sorsára és a te írói pályafutásodra. Mikor adtad be a regényt a kiadónak, és mikor jelent meg?

K.G.E.: - 1931 szeptemberében vittem el a kéziratot Kovács Lacihoz, aki az Erdélyi Szépművészeti Céhben a könyvkiadást irányította. Januárban már meg is jelent a könyv, és óriási sikere volt. Kovács Jóska és más barátaim levélben beszámoltak róla, a vásárlók sorba álltak érte, hiszen olyan problémákkal foglalkozott, amelyek a kétféle milliós erdélyi magyar kisebbséget egzisztenciálisan érintették. Az ezer példányban megjelent könyvből Magyarországra igen kevés példányt küldtek, a Kecskeméti utcai Studium könyvkereskedésben árulták. A közönségsiker óriási volt, a visszhang ugyancsak. Ennyi kritikát egyetlen regényem sem kapott, elismerőt és elutasítót egyformán.

K.L.: - Nekem sajnos nincs meg ez a kötet, a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárának tulajdonában egy számozott példány van, a 374-es számot viseli.

K.G.E.: - Annak dacára, hogy akkoriban egyetlen könyvem sem vert ekkora visszhangot, az Erdélyi Szépmíves Céh nem adta ki másodszor, és magyarországi kiadó sem vállalta az újranyomást. Utólag Mikó Imrének az Irodalomtörténetben megjelent cikkéből értesültem a mellőzés okáról, ami nem más volt, mint a hisztériás bolsevizmusellenesség. Szabó Laci, a regény ifjú hőse nem leli a helyét sem az erdélyi, sem a magyarországi környezetben, amolyan bizonytalan lelkivilágú, ideges alkat, végső tanácstalanságában kiszökik a Szovjetunióba. Én akkoriban jóformán teljes tanácstalanságban leledztem a Szovjetről, az ottani életformáról, mint ahogy a kommunizmusról sem voltak tisztázott fogalmaim, de ezt láttam az egyedüli kiútnak, nem tudom megmagyarázni, miért. Annyi bizonyos, hogy *A rosta*-ban nem csináltam propagandát a kommunizmusnak, hiszen az akkori helyzetben meg sem jelenhetett volna a könyv, ha kilóg belőle a propaganda lólába. Ezért nevezem a reakciót hisztériának. Ennek a hisztériának rám nézve súlyos következménye volt. Az Erdélyi Szépmíves Céhnél az volt a szokás, hogy az írókat, köztük a kezdőket, évenként meghívták a marosvécsi találkozóra. A meghívás elmulasztásával kezdődött mellőzésem sora. Vártam, mert tudtam, hogy előbb-utóbb sor kerül a regény újranyomására. De csak több mint félévszázad múltán jelent meg újra *A rosta*, az életműsorozatban.

K.L.: - Benyomásom szerint a regény másik szálának is döntő szerepe lehetett abban, hogy a kiadók vonakodtak regényedet megjelentetni. Szabó Márta, Laci néneje ugyanis feleségül megy egy román katonatiszthez, akit később Bukarestbe helyeznek. Gyerekei, akik ott születtek, már nem tudnak magyarul, s mikor Szabóné meglátogatja lányát, románul kérdik, hogy kicsoda a nagyanyjuk. Néhány kritikus fölháborodott ezen a részleten, s regényedet az asszimilációra való bátorításnak fogta föl, holott a történet egészének szelleméből kiindulva én a nemzeti-ségek összébékülésének illúzióját látom ebben a mozzanatban.

K.G.E.: - Ne feszegessük, hogy a továbbiak folyamán ez a részlet reálisnak vagy hamisnak bizonyult-e, ne sértsük az amúgyis sérült lelkeket, hanem igyekezzünk az egykorú kontextusba illeszteni a történetet. A regény az erdélyi kisebbségek életének legbékésebb, legderűsebb korszakában játszódik, a Maniu-korszakban. A harmincas évek Maniujának politikájában semmi sem árulkodott, hogy később a szélsőjobboldalhoz csatlakozik, s engedi, hogy nevével megszervezzék az úgynevezett Maniu Gárdát. Ez évekkel később történt. A harmincas években Kolozsvár kiheverte a háború okozta vérvesztéseket, magához tért, erői kibontakoztak, ekkor volt virágjában az erdélyi magyar irodalom, a román operában (regényem egyik szereplője éppen egy román énekes) és a magyar színházban egymást követték a kitűnőbbnél kitűnőbb előadások. Az Erdélyi Helikon színvonalban a Nyugattal vetekedett, számos magyar és román író mindkét folyóiratban dolgozott. Emil Isac, a költő, például. Román és magyar részről egyformán sokan munkálkodtak a két nép szellemi közeledésének előmozdításán. Chineziu tanár úr, többek közt. Tetemesen hozzájárultak a város hangulatának élénkítéséhez a románok. Nem az erdélyi románok, ők nagyjából ugyanazt az életstílust követték, mint a magyarok, hanem az ókirályságból ideáramlott, könnyed, kedélyes, hangos, latinos vérmérsékletű románok, akik pompásan érezték magukat Kolozsvárt, mert egészen másra készültek fel, mint ami fogadta őket. A Székelyföld népességének a fölöslege jóformán teljes egészében a Kárpátokon túlra áramlott, ellepték a Közel-Keletet, egészen Bejrutig lehetett magyarokkal találkozni. Bukarestben is rengeteg székely cseléd, szobalány, szakácsnő, pincér, kocsis szolgált, ugyancsak rengeteg kisiparos dolgozott, és sajnos, a prostituáltak nem csekély hányadát ugyancsak a székelyek szolgáltatták. A folyamatot híven érzékelteti Pásztor Árpád, *Vengerkák* című regényében. Ilyen tapasztalatok után joggal lepődtek meg a környezeten, amibe kicsorduló életkedvvel illeszkedtek be. Mentségem naivságomért, hogy mások, Jászi Oszkár például, sokkal kedvezőtlenebb körülmények között reménykedtek a megbékélésben. Hiszen a magyarságnak a nemzetiségekkel való viszonya már 1849-ben - ha ugyan nem sokkal előbb -

elromlott, s Jászi Oszkár mintaszerű kisebbségi elképzelései idején a kisebbségek vezetői már régen a Monarchia felosztása mellett foglaltak állást. Ami az én céljaimat illeti, én a korszakot megbékélésre alkalmasnak ítélem - tévesen, de jóhiszeműen, s Márta gyermekeinek sorsát, az asszimilálódást intésnek szántam, nem programnak.

K.L.: - Az irodalomtörténet szerint *A rosta* fordulatot jelent az erdélyi irodalomban: a realista szemlélet felülkerekedését. De miként alakult a pályád *A rosta* megjelenése után?

K.G.E.: - A következményeket akkor kezdtem sejteni, amikor Kastner Jenőnek, a professzornak átnyújtottam a tiszteletpéldányt. Abból, ahogyan megköszönte, megértettem, hogy velem kapcsolatos tudományos terveit föladta. „A magyar társadalomnak írókra, publicistákra is szükségük van” - valami hasonló mondattal temette el magában az ügyet, amiről többé szó sem esett. Miután doktoráltam - apám legnagyobb öröme - derült ki, hogy vaktában ugrottam a mély vízbe, és saját területemen sem tudok úszni. Általában füttyültem az irodalmi divatokra, mindössze kétszer csábultam el, másodjára *A sárgavirágos lány* megírásával, első ízben doktorátusom után nem sokkal, amikor megírtam *A nadrágok lázadásá-t*. Nagy reményeket fűztem ehhez a regényhez, most megértem, hogy alaptalanul.

K.L.: - Olvastam memoárodban a regényeidről szóló fejtegetéseidet, tudom, mik a főbb kifogásaid, de kíváncsi voltam rá, és elkértem tőled a kéziratot. Az a meggyőződése, hogy vitába kell szállnom veled. Nem éreztem, hogy a szálak széttartanak, maga az ötlet képes egységes szerkezetet biztosítani a regénynek. A francia újságíró hazai szereplése és a „nadrágok lázadása” nem üti egymást, inkább kiegészíti. Ha a harmincas évekre rávetítem az olvasatot, jó regénynek érzem, sőt megkoctáztatnám azt is, hogy mai stiláris és tartalmi korszerűségét is jelezzem. Talán mégis meg kellene próbálni ma ennek a regénynek a hatását. Ha már *A rosta-t* is újra megjelenteted, nem gondoltál *A nadrágok lázadásá-nak* kiadására?

K.G.E.: - A nap is fényt ad, a gyufa lángja is fényt ad. Ezen azt értem, hogy ugyanazzal a módszerrel, ugyanazt a célt tartva szem előtt egyformán földolgozhat az író fontos és jelentéktelen tárgyakat. Számos gyufalángnyi tárcanovellát írtam, s néhány kisregényt, s ezekben azt a nem túlságosan magasra helyezett célt, amit el akartam érni, el is értem. *A Nadrágok*-kal valamelyest más a helyzet. Lehet, hogy téged a két szál kétfelé húzása nem zavar, engem zavar, mert én nem így akartam, mert a téma kicsúszott a kezemből. Ezért nem adattam ki, noha mások is biztattak. Majd akkor jelentetem meg, az életműsorozatban, mégpedig a teljesség kedvéért, ha kifogyok az új művekből. A félig sikerült művek nem érdemelnek mást.

K.L.: - Ahogy gondold. Annyi mindenképpen bizonyos, hogy ilyen műfajú regény nincsen irodalmunkban, a spektrum teljességeért is érdemes volna kinyomatni. Szatirikus regény, aminek a mondanivalója nagyon leegyszerűsítve az, hogy ruha teszi az embert. S ha ez így van - sugallod te -, akkor hadd uralkodjanak a nadrágok, az emberek fölöslegese. De ne folytassuk a vitát, inkább arról beszélj: mikor és hogyan illeszkedtél be a hazai irodalmi életbe?

K.G.E.: - Az eddigiekből kiviláglik, hogy a nyelvészeti pályát nem tudatosan áldoztam föl az irodalom kedvéért. Valójában - figyelembe véve az egykorú körülményeket, az értelmiségi pályákon jelentkező munkanélküliséget - lépésemmel nagyfokú könnyelműségről tettem tanúbizonyosságot. A biztos elhelyezkedést föláldoztam a bizonytalan kedvéért. Legfeljebb az ment - noha ez nem mentség -, hogy nem tudtam minek megyek eleibe. A valóságra akkor eszméltem rá, amikor hiába kilincseltem *A nadrágok lázadásá-val*, sehol nem leltem kiadóra. A vihar, amit *A rosta* támasztott, különösképpen csöppet sem segített. Német ösztöndíj helyett, ami gondtalan életet biztosított volna és alkalmat a német nyelv megtanulására, kénytelen voltam az ADOB (Állástalan Diplomások Bizottsága) ajánlotta nyomorúságos állással beérni. A Statisztikai Hivatalban helyezkedtem el.

K.L.: - 1933-ban doktoráltál, és 1934-ben már megjelent nyomtatásban második, valójában harmadik regényed, a *Dr. Csibráky szerelmei*, ami ugyancsak feltűnést keltett, de távolról sem akkorát, mint a *A rosta*. Ettől kezdve rendszeresen publikáltál, nagyjából évenként egy kötetet. Tehát az ADOB nyújtotta állás nem viselt meg túlságosan.

K.G.E.: - Nem viselt meg, mert kitartottam eredeti tervem mellett, hogy író leszek. Kivételesen segítségre is leltem; Tolnai Vilmos, a pécsi egyetem magyar tanszékének vezetője levélben fölhívta Schöpflin Aladár figyelmét rám. A *Csibráky*-t Schöpflin ajánlotta kiadásra a Franklinnak. Közben a Nyugat kapui is megnyíltak előttem, megismerkedtem Babitscsal. Az Attila úton lakott, s a hét valamelyik napján tartott fogadóórát. Ezen a napon bárki felkereshette. A várószobában üldögéltünk, mint a fogorvosnál. Amikor a benn lévő páciens elbocsátotta, a soron következő bemehetett, átadhatta kéziratát, vagy átvehette, ha Babits visszautasította. Bírálatot Babits ritkán mondott, az is irtózatosságot okozott, hogy azt mondja: *ez a novella rossz*. Költőnek, szellemnek Babits óriási volt, de félénk ember, azt hiszem, ezek a heti fogadóórák iszonyúan kimerítették. Kritikákkal debütáltam a Nyugatban, s mindjárt az elején súlyos igazságtalanságot követtem el Szatmári István *Kazohiniá*-jával szemben. A mű zseniális – a „spenótban” mégsem említik –, s én, mint kezdő kritikus, egész olvasottságomat fölvonultatva ítéleztem fölőtte. Utólag megtudtam, hogy Babits elégedetlen volt kritikámmal, mindamellett mégis közölte. Novelláimat is elfogadta, vagyis teljesült minden kezdő íróval közös álmom: saját művel megjelentem a Nyugatban. Babits halála után a Nyugat átalakult Magyar Csillaggá, és Illyés Gyula szerkesztette. Irodalmi pályafutásom folyamán soha annyira otthon nem éreztem folyóiratnál magam, mint a Magyar Csillag szerkesztőségében. Noha nem tartoztam a klikkhez, rengeteg biztatást kaptam, s amit egyik hónapban írtam, a következő hónapban megjelent. Klikkorgánium, klikkfórum volt a Magyar Csillag is, mint valamennyi magyar folyóirat, de volt egy nagy különbség, azt a klikket egy-két kivétellel tehetséges írók alkották, akik a szerkesztésben nem érvényesítettek hátsó gondolatokat, döntéseikben nem a féltékenységek vezették őket. Klikkezésük végeredményben abból állt, hogy kölcsönösen dicsérték egymást, s a többiekről nem igen vettek tudomást. A folyóirat tárva-nyitva állott minden tehetség előtt, kivéve a nyilasokat. Ilyen nagyvonalú klikk sem azelőtt, sem később nem szerveződött Magyarországon.

K.L.: - Tehát elmondhatjuk azt, hogy pályádon az a folyamat, ami Kolozsvárt elindult, az a Magyar Csillag éveiben ért be.

K.G.E.: - Én akkor írtam egyik legjobbnak tartott írásomat, a *Tegnap*-ot és annak folytatását, illetve előzményét folytatásképpen, a *Szabadság*-ot. Tehát az otthonnak ez az érzése, a baráti légkör, a klikkezésnek ez a formája, amit ők csináltak, ami engem illet, meghozta a gyümölcsét. De azt hiszem, mások esetében is.

K.L.: - És ezzel zárult is a kör. Említetted a *Tegnap* című regényedet, amelyik éppen azzal kezdődik, hogy leutazva Kolozsvárra, eszedbe jutott a korábbi kolozsvári léted, *A rosta* írásának ideje. Ezáltal íróvá válásod sorsfordító pillanata beleépül egyik legjelentősebb művedbe, majd mindkettő (*A rosta* és a *Tegnap* közös története) kései remekedben. *Az utolsó hullám*-ban kapja meg az újraértelmezés, az összegző tanulságlevonás esztétikailag is érvényes lehetőségét.

Karinthy Ferenc

K.L.: - Karinthy Ferenc az az író, akinek életéről - azt hisszük, - mindent tudunk. Ismerjük a szülői házról szóló történeteket, a *Szellemidézés* című regényben megírt környezetet. Mégis, úgy érzem, van életednek egy időszaka, amelyből ismerünk ugyan egy-két adatot, anekdotát, de menetét a maga összetettségében nem ismerjük. Éppen ezért életednek az édesapád halálától az ostrom utánig terjedő időszakáról kérdelek, arról, amelyikben író lettél. Idézzük fel ezeknek az éveknél a sorsfordító pillanatait.

K.F.: - Lehet, hogy abból, amiket most elmondok, egyet-mást elbeszéltem már, vagy megírtam. Sajnos teljesen összekeveredik az életem - és bár a tényekre jól emlékszem, arra nem, szoltam-e róluk és hol. Ezért elnézésedet kérem, ha itt-ott ismétlésre kerül a sor.

K.L.: - Ha valamelyik történetet valahol már elmondtad is, ezen a logikai láncon még biztosan nem.

K.F.: - Azzal kezdem, van egy jellegzetes Karinthy-tulajdonság: a későn érés. Most nem akarom összemérni a különböző Karinthyakat, mert hát összemérhetetlen korokról és nagyságokról van szó - ahogy ma mondani szokták: nagyságrendekről -, de talán van olyan bujkáló, latens gén - vagy nem is latens, hanem domináns? -, amely ezt meghatározza. Apám nagyon rossz tanuló volt. Ehhez nézd meg Szalay Karsai könyveit, ő pontosan közli a bizonyítványait, bizony elég gyatrák - s ott a *Tanár úr kérem*. A jó tanulót kívülről nézi, a rossz tanuló mélyen átélte, első személy. Ezt a tulajdonságát én is örököltem, meg Gabi bátyám is. Gabi nagyon nehezen fért bele az iskolába. Egyszerűen képtelen volt időben fölkelni. Fél kilenckor, háromnegyedkor ért be a Lónyay utcai református gimnáziumba, pótvizsgázott is, azt hiszem, évet is ismételt. Valahogy úgy alakult, többnyire latin volt az első órájuk. A tanárunk humoros ember, és amikor Gabi megjelent úgy fél kilenc tájban, egy fiúnak az volt a dolga, hogy eléje menjen, lesegítse a kabátját, megkérdezze, hogy aludt stb. stb. Gabi igazán sohasem vált felnőtté. Én nagyon szerettem a verseit, és persze őt is, de emberileg a maga életét valahogy sohasem tudta megoldani. Tíz esztendeje halt meg.

Ami engem illet, én is rossz tanuló voltam. Nem tudom, milyen felnőtt vagyok, de gyerekek igen-igen buta. Első osztályú vízilabdázó, ifjúsági válogatott, s még tornából sem tudtam egyest kapni (akkor az egyes volt a legjobb osztályzat). Elég jól tudtam nyelveket, német iskolából jöttem az Eötvös reálba, és percek alatt elfelejtettem. Azért annál dörzsöltebb fickó voltam, pótvizsgáig sohasem jutottam, év végén megnyomtam egy kicsikét, nehogy a szép nyaram elvegyék.

Jól idézed, a fordulópont apám halála. Akkor kellett megnőnöm. Felnőtté válnom. Egyszerűen nem engedhettem meg magamnak a luxust, hogy továbbra is gyerek maradjak, vagy, mint Gabi bátyám, betegségbe meneküljek, bár hogy mennyire volt ez menekülés és mennyiben alkati dolog, ki tudná megállapítani, még Freud Zsigmond sem. Nagyon korán rám szakadt a családfői tiszt. Mert itt volt a súlyos beteg Gabi bátyám, anyám, aztán korán megnősültem, 1943-ban ismerkedtünk meg Ágival, akkor már ifjú özvegy, és volt egy kislánya, aki most Karinthy Judit, és Franciaországban él. Nekem kellett hajtanom a gépet. Ezek voltak azok az esztendő, apám halálától, tehát 38-tól 45-ig, amikor én buta gyerekből döntésekre, hát nem képes, de mindenesetre döntésekre kénytelen felnőtté váltam.

K.L.: - És milyen döntések elé kényszerültél?

K.F.: - Apám halála a nyári szünidőre esett. Hetedikből a nyolcadikba mentem - ez annyi, mint ma a harmadikból negyedikbe. Rájöttem, hogy nagyon jól kell tanulnom, és csakugyan, az érettségi bizonyítványom már majdnem jeles lett. A másik pedig: 39-ben, még az én érettségim előtt, anyám elutazott Amerikába. Ekkor ismét drámai döntés elé kerültem. Engem odaadtak egyik jó barátom mellé kosztos diáknak. Ismered Szilágyi János György nevét?

K.L.: - Klasszika-filológus, a Szépművészeti Múzeum ókori osztályának vezetője.

K.F.: - Özvegy édesanyjával élt a Sziget utcában, náluk laktam, míg le nem érettségiztem. Az akkori baráti körömet ismered: a bátyáim, Devecseriék, Szilágyi, Szendrő Jóska. Zolnay, Telegdi Polgár, Vajnáék, Rényi Buba, Örkény, Somlyó, Pintér Jóska, Dobrovits és Dömötör Tekla, Kosztolányi Ádám, a Benedek fiúk, Gellért fiúk, Schöpflin fiúk, vagyis a Nyugatgyerekek. No meg a lányok: többé-kevésbé egy társaság.

Anyám Amerikában megpróbált valami egzisztenciát teremteni. Nagyon sovány, satnya kis egzisztencia: tarha. Orvos volt, de természetesen a diplomáját nem nosztrifikálták azonnal, ahhoz idő kellett, elég bonyolult dolog ma is, az lehetett akkor is. Abból élt, hogy apámról előadásokat tartott, meg barátok révén írásait próbálta kiadatni.

K.L.: - Hogyan támadt az az ötlete, hogy Amerikába menjen?

K.F.: - Volt egy Terka nevű barátnője, a képét láthatod Kassák *Megnőttek és elindulnak* című könyvének a címlapján. Különbözik Terka fotográfus volt. Irodalmi körökben forgó hölgy, azt hiszem Kassák is udvarolt neki, Márainak is nagyon tetszett -, hozzánk is bejáratos. Ez a Terka Amerikában férjhez ment egy Stevens nevű magyar származású orvoshoz, és az hívta meg őt. Kint ezután az ottani Kis-Budapest, a Második Avenue és a 71., 72., 76. utca környéke - ez volt a társasága. Stevensék egy kicsit följebb laktak, már Yorkville-nél, előkelőbben: a Park Avenue és a 86. utca sarkán.

Ami az én sorsfordító pillanatomat illeti: írt nekem anyám, meg lehetne oldani, hogy én is kimenjek. Akkoriban nagyon sok európai az emigrációt választotta, és fölöttébb nehéz volt már bejutni az Egyesült Államokba. Volt a kvóta, ez egy sorszámot jelentett, de meg lehetett kerülni ezt a sort, és külön is bejutni, ehhez kellett a különleges engedély, az affidavit. Ez a megerősítése annak, hogy az illető soron kívül is beléphet. Óriási dolog volt ez, hogy mennyire, csak harminc év múlva tudtam meg, amikor én is kijutottam Amerikába. Anyám valamilyen magyar származású képviselő révén el tudta volna intézni, akkor írt tehát, hogy menjek ki, ott egyetemre is beiratkozhatok, sportolhatok; Amerika nagyon megfelelne nekem. Valószínűleg igaza is volt, Amerika nagyon kedvemre való lett volna akkor. Én azonban egyetlen pillanatig sem gondolkodtam ezen komolyan. Azzal persze eljártam nem egyszer életemben, Amerikában is, amikor már kint voltam, hogy ha akkor kimegyek, mi lett volna belőlem. Nézd, nekem még 68-ban már 46-47 éves fejjel is nagyon tetszett Amerika, hát még húszévesen hogy ízlett volna. A gyorsaság, az életstílus, a tempó. Én tehát valószínűleg boldogulok, vagy mint sportember, vagy mint filmíró. Katona is lehettem volna, talán még ki is tüntetem magam. Aztán úgy a hatvanas években szép lassan kimentem volna a divatból. Másrészt: szentimentálisan nagyon nem lett volna ínyemre nekem Amerika. Nem tudom, érted-e mire gondolok? Az amerikai életnek is van szentimentalizmusa, de nem olyan, mint a miénk, nem budai, meg francstadti szentimentalizmus. Nem akarok nagy szavakat mondani... Ismered apámnak az írását, *Hazám és a hazám...*? Pillanatig sem gondoltam arra, hogy kimenjek - és megírtam, hogy nem. Anyám rögtön válaszolt: miért nem?

Semmi komoly dolgom nem volt. Leérettségiztem, és nem iratkoztam be az egyetemre, nem csináltam semmit. Szilágyiékhoz is elköltöztem, kivettem egy szobát a Petőfi Sándor utcában. Anyám, mielőtt kiment, elintézte, hogy valami kis pénzt kapjak az Athenaeumtól, ez némi

szűkös megélhetést engedett. Barátaimmal ettem-ittam, sok barátom volt, irodalmi emberek, sportolók. Semmi dolgom Budapesten, és mégis határozottan azt feleltem, nem akarok menni. A Fradi bajnokság előtt állott, ez nagyon fontos volt, - igaz, akkor sajnos nem lett bajnok. Meg hát szerelmes is voltam, és semmiképpen sem akartam itt hagyni a kislányt, aki viszonozta érzelmemet, hogy múlt századiasan fogalmazzak. Meg hát akkor fedeztem fel Budapestet. A Lánchidat, a baráti kört, Krúdy világát. Ekkor jelent meg Szerb Antal kis könyve Budapestről. Szerettem a Belvárost, ahol laktam, abban a furcsa átjáróházban, amely a Petőfi Sándor utcából a Városház utcába vezet át. Nagyon jól éltem Budapesten. Reggel fölkeltem, megborotválkoztam, megnéztem, ki van beírva aznap ebédre, Heltaiékhoz vagy Kotsis professzorokhoz megyek-e vagy valamelyik vízilabdázó barátomhoz. Eldöntöttem, hol vacsorázom, melyik színházban mit nézek meg, persze ingyen. Semmi kedvem se volt ezen a jó életen változtatni. S hogy én nem akartam menni, anyám jött haza. Így lett ez sorsfordító az ő életében is. Ha kint marad Amerikában, nem pusztul el úgy, ahogy elpusztították, onnan azért nehezebb lett volna elvinni. Erről hadd ne beszéljünk részletesebben. Ő érezte, mi vár rá, majdnem minden este arról beszélt, hogy meg fogják ölni. Én egy pillanatig sem gondoltam erre, ő viszont tudta, s ennek a tudatában jött haza.

Amikor hazajött - ez megint fordulat, mert a szép életemnek vége lett. „Mit csinálsz te egész nap?” Rettenetes muri lett ebből. Hamar állásba kellett mennem, a Marton-irodába. A Marton színpadi kiadónál arányszámjavító lettem. Ehhez tudni kell - hát nem kell tudni, de mindenestre elmondom -, akkor már voltak „zsídótörvények”, és képzeld el, mi lehetett a Marton-irodánál, ha én lettem az arányszámjavító, mivel én a törvények szerint nem számítottam annak. Sőt, amikor anyai nagyapám meghalt, és a zsinagóga megmaradt, az én nevemre lehetett ráíratni.

K.L.: - Hol volt ez a zsinagóga?

K.F.: - Egy jól bevezetett üzlet a Károly körúton, a Dob utcától két vagy három háznyira. A sarkon a Diana patika. A házat lebontották, nagyon régi, ócska ház volt. Ezt is megörököltem, sőt, ott dolgoznom is kellett, sajnos. Nagyon utáltam, ronda, dohos helyiség volt. Meg egyáltalán az egész kereskedést borzalmasan utáltam. Gyorsan be is iratkoztam az egyetemre. Akkoriban a bölcsészkar felvételéhez a reálban végzetteknek különbözeti latin érettségit kellett tenni. Tehát Szilágyi Jancsi és Kerényi Grácika segítségével ezt el is végeztem, s mindmáig, hát nem jól, de azért elboldogulok a latinnal. Angol szakra iratkoztam be, ám Yolland Artúr, nyugodjék békében, nagyon rossz tanár volt: hátul nem lehetett érteni, mert motyogott, elől meg nem tanácsos ülni, mert köpködött. Átmentem olasz szakra. Tudod, kik voltak a Hoffmann lányok? Hoffmann Edit, mond neked valamit ez a név? A Szépművészeti Múzeum osztályvezetője.

K.L.: - Ő készítette a Nyugat nagyjairól a közismert árnyékrajzokat.

K.F.: - Babitsék baráti köréhez tartoztak. Hoffmann Edit és a nővére, Hedda meg a lánya nekem nagyon sokat segített tanácsokkal, protekcióval, hogy bekerüljek az egyetemre. Ők ajánlották, menjek olasz szakra, Zambrához, aki ugyan nem lángoló tudós, de mulatságos és szellemes ember. Később talán megszeretett engem. Aranyos ember, életművész, remek latin arcél, és nagyon kedves. Különben dühös antifasiszta, Hitlert, Mussolinist pojácának tartotta. Így átmentem az olasz szakra. Meg kellett tanulnom olaszul, ami nagyon könnyű.

K.L.: - Szóval te olasz szakra úgy mentél, hogy még nem is tudtál olaszul?

K.F.: - De három hét múlva már tudtam. Ezt dicsekvésnek ne vedd. Ez az ifjúság. Egyszerre jártam az egyetemre, voltam zsinagkereskedő, és a Marton-irodában praxi. És még mi minden fért bele... Csak úgy elgondolom ma, amikor teljesen szétfolynak a napjaim, és soha nem fér

bele semmi, és semmit nem tudok bevégezni, hogy mit jelentett az ifjúság. Németh Jamesz, atyai mesterem mondta, nosztalgiával, hogy ja, ez az a kor, amikor minden sikerül az embernek. Később megértettem ezt, később, amikor már semmi sem sikerült.

K.L.: - És volt valami, ami nem sikerült akkor?

K.F.: - Nekem? Minden sikerült. Akkor, furcsa dolog, háború volt, azt is megúsztam. Egyetemi hallgatók, ha rendesen, megszakítás nélkül végezték tanulmányaikat, halasztást kaptak a katonaságtól. Volt ugyan az egyetemen a rektori vagy dékáni hivatalban egy ronda náci tisztviselő, aki - mivel két évet kihagytam az érettségi után - beírta, hogy egyetemi tanulmányait két évre megszakította, ami szemtelen hazugság, mert amikor már beiratkoztam, attól kezdve nem szakítottam meg. De aztán anyám bement Szekfűhöz, és ő ezt kihúzta. Látnod, ez is sikerült. A fiatalság tulajdonképpen időbeosztás. Hidd el nekem, időbeosztás. Az ember mindenre ráér, most én semmire sem érek rá. Nem is értem, hogy érhettem annyi mindenre rá, még lógni, még unatkozni is.

K.L.: - És mikor kezdtél írni?

K.F.: - Nagyon szerettem operába járni. Életem történetét sürgőnystílusban két operába foglalhatom. Akkor a *Don Juan* volt a legkedvesebb, ma a *Varázsfuvola*. Ebben benne van egy élet... Emlékszem, a zsinagógában épp nem volt forgalom, és unalmamban, vagy talán mivel az előző esti előadás annyira impresszionált, elkezdtem folytatni, írtam tovább Da Ponte szövegét. Vagy inkább megírni a magamét, hiszen annyi Don Juant meg Don Giovannit írtak a világon, annyi variáns van Tirso de Molina *El burlador de Sevilla* című műve óta... (Ja, spanyolul is tanultam különben, sőt görögül is, mert abból le kellett vizsgázni a doktorátus előtt, nem bánom, hogy rákényszerítettek, nem mintha valami jól tudnék görögül, de hát azért egy picikét konyítok hozzá...) Szóval egy-két flekket - ahogy ma nevezik - már írtam éppen, amikor bejött Bródy Andris barátom, a Hungária Nyomda és Könyvkiadó igazgatójának a fia, aki szintén a mi körünkhöz tartozott: azonos a mostani ismert közigazdással, és Bródy János apja.

K.L.: - A szövegíró és zeneszerzőnek?

K.F.: - Igen. Bejön, és nézi, „Mit csinálsz te itt?” - kérdi, majd: „Írjál ebből nekünk egy könyvet.” Mondom: „Ne hülyéskedj!” „Én kiadom.” „Fizetsz is érte?” „Persze, kapsz érte ennyi meg ennyi ezer pengőt, ha megírod.” Hát erre nagyon hamar megírtam. Zseni írás volt, de azért később, kissé meghúzva mégiscsak fölvettem az életmű sorozatomba. Ez volt a *Don Juan éjszakája*. Beleírtam mindent, ami eszembe jutott a témáról, és amikor úgy gondoltam, hogy ebből kitelik egy könyv, beadtam. Nemsokára meghívtak egy szombat este vacsorázni, akkor már Áginak udvaroltam, és ő nagyon izgatottan várt. Bródyéknál ragyogó vacsorát ettem, és szerződéssel jöttem haza. Hamar meg is jelent, 1943-ban, a könyv. Azért éreztem, hogy nem minden stimmel, mert a kötet bordáján csak az volt hogy: *Karinthy: Don Juan éjszakája*. Érted? Akkor is voltak könyvterjesztő cetlik, ott meg azt írták: az ismert író fiának első munkája. Persze, nem lett semmi visszhangja. Az első igazi regényemnek a *Szellem-idézés*-t tekintem.

K.L.: - Azt hogyan írtad?

K.F.: - Lényegében 44-ben, a németek bejövetele után, nagybárára a pincében. Először csak kusza jegyzeteket írtam, mert - ezt most fogalmazom meg - valamit csinálni kellett. Az unalmat és a rettegést elűznöm. Ha az ember csak fél, az szörnyű. Ha mással van elfoglalva, fáj a lába, vagy legyeket fogdos, akkor nem figyel oda úgy a bombákra. Hát én írni kezdtem. 1944-ben már véget ért úgyis minden mentesség.

K.L.: - Próbáljuk időrendbe állítani a dolgokat.

K.F.: - A német megszállás után - ha nem is azonnal - mindenkinek be kellett vonulnia. Ám hamar kiírtam magam kórházba. Czenner Misi, a ma is ismert színháztörténész egészségügyi katona volt, hadapród, az ő segítségével felvettek a 11-es helyőrségi kórházba, az Alkotás úton. Írtam is rá egy szép verset, ilyen faramucit:

*Tiéd vagyok
tizenegyes,
helyőrségi,
hej, ősrégi
kórház.
Vakbelem, vér,
két mandula
ott búsul a
Gömbös Gyula
úton.*

Mert így hívták akkor az Alkotás utat. Hát bizony sok vért hagytam ott, de megérte. Előbb az egészséges mandulámat vették ki, majd Csatlós János, a ma Svédországban élő kiváló filológus és fordító, akkor Eötvös-kollégista és nekem egyetemi kollégám kitanított, miként kell a vakbélgyulladást szimulálni. Sőt ha heveny, gyulladt állapotban van, nem lehet operálni. Ezt játszottam meg, hetekig írkokoskodtam, míg valami tábornok ki nem szállt, és nem kezdett el rendelkezni. Akkor aztán engem is megoperáltak. Az orvosok, különben haverok voltak, heccből helyi érzéstelenítéssel, ami semmi, vágták ki a vakbelemet. Majd beledöglöttem a fájdalomba, és közben még hülyéskednem is kellett - ez volt az ára. A fejemet eközben Thassy Jenő fogta. Tudod, volt ott két főhadnagy, akiről most már elég sokat írtak.

K.L.: - Thassy Jenő és Görgey Guidó.

K.F.: - Rengeteget segítettek nekem. Minden orvost ismertek. Még cöger korukban meg a Ludovika idején sokat lógtak abban a kórházban.

K.L.: - Akkor te ismerted Kalló esperest is?

K.F.: - Jenő bemutatott neki, jártam is nála, nagyon kedves ember volt. Remélem, nem fogja senki kegyeletsértésnek érezni, ha elmondom, hogy egy hölgy is volt a társaságában, akit úgy mutatott be: a rokona. Mi körülbelül sejtettük, mit jelent ez, milyen rokonság, és persze nagyon helyeseltük. A kórházban egyébként sokan dekkoltak. Oda járt Lengyel Balázs papírokért, meg a sógora, Horváth Dezső, aztán Sötér, ő írt is erről, gyakran bejutott oda Grandpierre Emici, ő is megemlékezett rólunk. Akin tudtunk, segítettünk. Papír volt elég. De azt ne gondold, hogy ebben bármi hősiesség lett volna. Hecc volt. Jól kiszűrni azokkal a hülyékkel. Odáig vetemedtem a szemtelenségen, hogy a Lakatos-kormány engedékenyebb idejében kiírtam magam egy hónap zsoldos szabadságra, mégpedig Verőcére, ahol Ági húzódott meg a kislányával. Ott egy hónapot jól éltem, meglátogattuk Zolnay Vili barátunkat, akinek - hát nem neki, hanem a felesége családjának - Tolmácson volt kastélyuk és birtokuk. Elhatároztam, többé vissza se térek a kórházba. Átírtam az irataimat: alkalmatlan.

K.L.: - Aztán jöttek a nyilasok október 15-én.

K.F.: - Igen. Kénytelen voltam visszamenni. Fölvettek megint, valami obskurus betegséggel. De aztán egyszerre kezdett meleg lenni a talaj. A karpaszományos szobába ugyanis beraktak egy nyomozó főtörzsőrmestert, nagyon undok, szaglászó frátert. Utánam is folyton szimatolt.

Csatlós Jancsi mondta: „Vigyázz, lépj le innen, mert baj lesz.” Akkor leléptem és bementem az egyetemre. Az egyetemen ugyanis alakult egy furcsa kisegítő karhatalmi század. Tulajdonképpen a honvédség segítségére hozták létre. Egyenruhát nem tudtak adni, fegyvert is alig, csupán egyensapkát, derékszíjat és karszalagot. A honvédségnek ez lett a legnagyobb lógó szelepe. Minden lógós odaszívódott. Nem kérdeztek semmit, se azt, hol szolgáltál, milyen egységnél, se azt, ki volt a nagyapám, nagymamám, máris adtak legális papírokat, sőt még egy ordas karabélyt is. Így, a puskával jártam be a nyelvészeti intézetbe, és folytattam addigi tevékenységemet, vagyis dolgoztam *Olasz jövevényszavaink* című nagy horderejű munkámon. Ott voltam az ostrom leghidegebb napjaiban. Nem fűtöttek már akkor. Ági olyan kesztyűt csinált, levágta az ujjak hegyét, hogy tudjak lapozni, mert kesztyűben nem lehet, és sokat kellett nyálazni. Pais professzor úr mondta, hogy Karinthy felengedhetik. Az egyetemnek is sokat köszönhetek.

K.L.: - Akkor a bölcsészkar a Múzeum körúti épületben volt, így érthető, hogy az ostrom alatt meg tudtad látogatni Lengyel Balázst és Nemes Nagy Ágnest a szemben lévő ház pincéjében.

K.F.: - Igen. Bár ezen a környéken nemcsak az egyetemen lógtam. A másik búvóhelyem is arrafelé volt, a Veres Pálné és az Irinyi utca sarkán. Magyarországon ma annyira divat panaszkodni. Én nem panaszkodom. Jól éltem abban az időben is. Rettenetes villámok csapkodtak körül, a családomban is, erről talán nem is kell szólnom - de énnekem, személy szerint, semmi bajom nem esett. Pedig hónapokig éltem úgy Budapesten, hogy nem tudtam, hol alszom este. És azért mindig akadt egy barát, lányismerős, sporttárs vagy az utcán utamba kerülő kolléga, aki azt mondta: gyere, aludj nálam. Mert az éjszakák a nehezek.

De voltak stabil helyeim is. Előbb Kotsis professzoréknál meg Endrei Walter György barátomnál laktam, majd Kotsisék egy nyugatra menekült rokona náluk hagyta a belvárosi lakása kulcsát.

K.L.: - Mint a *Budapesti tavasz*-ban.

K.F.: - Ez a ház, a filmen is látható. Máriássy Félix felépítette a díszletekben majdnem ugyanazt. Különbözik többen, akik a filmben részt vettek, csaknem ötszáz méteres körben laktak. De akkor még nem ismertük egymást. Gábor Miki két sarokkal odébb. Máriássy is ott dekkolt valahol, a Rutterschmidt-pékség a Váci utcában pedig a Thurzó családjáé volt. Thurzó írta a film kitűnő forgatókönyvét, ezt el szokták hallgatni, pedig én nem tudtam filmet írni, ma sem tudok. Tehát ebben a házban éltem meg a felszabadulást, és sok személyes élményemet feldolgoztam a *Budapesti tavasz*-ban és az *Aranyidő* című novellámban, annak színterét is ebbe a házba képzeltem.

K.L.: - A *Szellemidézés*-t eszerint ott és akkor írtad.

K.F.: - Elég sokáig fenn maradtam a lakásban. Nagyon kellett lőjenek, hogy én lemenjek a pincébe. Jó nagy, masszív ház ez, öt vagy hat emeletes. Az „én lakásom” a második emeleten. Hogy miért írtam a *Szellemidézés*-t? Hülyeség, amikor egy író magyarázza a saját művét.

K.L.: - Nem a művet magyarázod ezzel, hanem a kort, amelyben született.

K.F.: - Hát a korban - ezt utólag fogalmazom meg, de öntudatlanul ilyesmi mocoroghatott bennem - lehetett tudni, hogy az a világ, ami eddig volt, elmúlik, valami egészen más jön. Hogy mi, azt nem tudtuk. De a régitt ott lőtték szét a fejünk fölött. Örök írói exhibicionizmus vagy ihlet vagy mozgató: megírni ebből a letűnő, elmúló világból azt, amit én ismertem, ami az enyém belőle. Tehát szüleim utolsó éveit és dühöngő ifjúságunk kezdetét. Amikor ki-jöttünk a pincéből, szinte készen volt a regény.

K.L.: - Te akkor még valójában nyelvésznek készültél. Mégis egy vérbeli regényt teremtettél. A *Szellemidézés* ugyanis - amelyet nyelvészként írtál - sokkal inkább autonóm alkotás, fiction, mint a később, már befutott íróként leírt *Irodalmi történetek*. Az inkább sztorik reprodukálása, ez pedig látomás.

K.F.: - Megtisztel a véleményed. Sok változata, piszkozata volt. Egy barátom tanácsára Petit, aki valójában a Devecseri Gabi korán elhunyt öccse, megtettem a saját testvéremnek, amitől a legkevésbé sem lett szorosabb és zártabb a regény, csak teljesen összekuszálta a családi viszonylatokat, az olvasó végképp nem ismerte ki magát. Később ezt visszaváltoztattam az újabb kiadásokban. Még nem döntöttem el, hogy író vagy nyelvész legyek. Inkább nyelvész akartam lenni, aki amellettt írogat is. Bár emiatt kaptam már ijesztő figyelmeztetéseket. Amikor megjelent a könyvem, professzorom, Pais Dezső, aki éppen tanársegédjének készült odavenni, azt mondja: „Cini, maga regényeket ír. Vigyázzon, már volt egy egészen tehetséges nyelvész, a vogul képzőkről jókat szedett össze, aztán rossz regényeket írt. (Ez Szabó Dezső volt.) Majd maga is úgy jár.” Nem lehettek jó tapasztalatai. A másik író, aki velük együtt indult az Eötvös-kollégiumból: Bauer Herbert, azaz Balázs Béla. Ezt is elmesélte Pais. Megnézték a Herbert darabját valami kísérleti színházban, a későbbi akademikusok, Horváth János meg Pais Dezső. Gondolhatod, mit szólhattak e korai abszurd avant-garde drámákhoz, amiket Balázs Béla írt. Szabolcsi Miklós pedig, ő ekkor a minisztériumban dolgozott, választás elé állított: „Két vasat tartasz a tűzben?”

K.L.: - A nyelvész Karinthy mit csinált?

K.F.: - Elmondom a doktorátusom történetét. A disszertációm témáját én találtam ki. A szláv, a francia, a germán s a többi jövevényszavakat már alaposan feldolgozták kitűnő nyelvészek, a finnugor elemekről nem is beszélve. Az olaszokkal valahogy nem foglalkozott senki, illetőleg csak a század végén egy eléggé dilettáns, Körösi Sándor nevű fiumei gimnáziumi tanár, aki hatra-vakra mindent olasz jövevényszónak minősített. Mondtam Paisnak, én ezt szeretném megcsinálni, biztatott - később meg is jelent az Akadémiánál. De hát a disszertációt meg is kellett védenem. Ez általában formális dolog, az én esetemben mégsem volt egészen az. Három profnál kellett vizsgáznom. Az egyik Zambra, olasz irodalom. A másik Laziczius Gyula, az akkor méltatlanul mellőzött, azóta ismét méltán felfedezett nagy nyelvész, akit nem igen fogadott be a szakma, túl modernnek, formabontónak érezték, ám én szerettem. A harmadik, a döntő: Pais Dezső. Valahogy a sok irodalom, a sok bohémság után, amiben én felnöttem, ő a konkrét, a megfogható, a maga komikus szeretetreméltóságában. Azt hiszem, kedvelt engem, én meg éppenséggel rajongtam érte. A furcsa szárazságával és az öreguras konzervativizmusával máig egyik utolérhetetlen mesterem a szépirodalomban, novellában is.

Ágival 45. március 25-én házasodtunk össze, és attól fogva Budán laktunk, a Bartók Béla úton, az ő régebbi lakásában. Pais professzor úr pedig a Ménesi úton, az Eötvös-kollégiumban. Tehát közel egymáshoz. A vizsga napján láttam a Gellértnél, amikor elindult. Akkor már megvolt a Kossuth híd, ott a Parlamentnél. És nem mertem odalépni hozzá. Ötven-száz méterről követtem. A vizsga előtti heteket az ő műveinek olvasásával töltöttem. Még a zalaegerszegi gimnázium értesítőjében közölt *Megjegyzések néhány főnévi igenév* stb. stb. című és más hasonló rendkívül izgalmas témájú dolgozatát is átlapoztam. Mikor az első két vizsgáztatóval végeztem, Pais elé kellett lépnem. Kezembe nyomta a *Halotti Beszéd*-et, hogy olvassam. Te nem tudod micsoda aknamező ez.

K.L.: - Dehogynem, volt dolgom nyelvészekkel, sőt még Pais professzor úrnál is vizsgázhattam.

K.F.: - Ha véletlenül a Mészöly Gedeon olvasatát mondom, úgy rúg ki, a közelben nem találok helyet. Kérem, hol, azt mondja, talán itt, és ekkor kezdtem: „És vimággjuk szent achszin Máriát és boudug Michaël ichangyëlt... És vimággjuk szent Peeter urot...” Magszakít: „Várjunk csak, hogy is mondta, Szent Peeter? Miért mondja, Peeter?” Válaszoltam: „Ennek ez lehetett az Árpád-kori olvasata” (az olvasatot akkoriban erre értették, nem pedig, hogy egy rendező miként írja át Shakespeare-t!). Azt kérdi: „Mire tudná ezt alapozni?” - Így, provokálva. Mondom: „Van egy régi peer halacska adat, ez is összefügg vele, Peeter halacska...” A füle elvörösödött: „Kolléga úr, hát olvasta?” „Professzor úr minden sorát.” Erre ő: „Azt hiszem be is fejezhetjük.” Egy percre kiküldtek, majd közölték „Summa cum laude.” De ez még semmi. Amikor fölsegítettem a kabátját, odaveti: „Este jöjjön le a Kruzsokba.” Az volt az igazán nagy dolog, a nyelvészek asztala.

K.L.: - Az lehetett a lovaggá ütés.

K.F.: - Még Budenz alapította. Nagyhatalom, minden ott dőlt el. Mindenki ott volt. Mintha bevezettek volna egy szabadkőműves páholyba. Ettől kezdve nyitva állt előttem minden ajtó, a professzorságig szabad az út.

K.L.: - És azután választottad az irodalmat?

K.F.: - Először is kaptam ösztöndíjat, nem is egyet. Ezt Sötér intézte el: 47-ben Párizsba, 48-ban Olaszországba. Mind a kettő több hónapos, Olaszországba már Ágival. Jó, hogy kihasználtuk, mert később már nem lehetett így utazni. De aztán el kellett helyezkedni. Éppen Pais mellé, a biztos tanársegédi kinevezésre vártam. Ám ekkor, már nem is tudom, milyen ügyben, Major Tamáshoz kellett mennem. Május elsejei műsor, vagy valami rendezvény? Annyi ilyen rendezvény volt akkoriban. Major ott lakott már a Pozsonyi út 40/b-ben. Nagyszerű ház, gyönyörű lakás, csodálatos még a lépcső is. Amikor végeztünk, már kint voltam, Major utánam szól a földszintre: „Cini, nem akarsz a Nemzeti Színház dramaturgja lenni?” „Hogyhogy? Mi ez?” Azt mondja: „Gyere be holnap a színházhoz, majd elmagyarázom.” Csábító ajánlat, nagyon jó fizetés az akkori időkben: 1500 új forint. Szabolcsi is behívatott a minisztériumba: „Most már dönts el, mi akarsz lenni, dramaturg, vagy író vagy vízilabdázó vagy pedig nyelvész!” Ekkor Paisnak nagy sajnálattal be kellett jelentenem, hogy ez egyszerre nem megy. Bár ezzel az én nyelvészeti pályafutásom nem tört egészen derékba, mert később írtam nyelvéleket, láttad, ezekből ki is telt egy kötet. Az írónak nagy előny ám az, ha egy szó múltját ismeri, és amit leír, annak körülbelül tudja a helyét nyelvünkben.

Nemes Nagy Ágnes

K.L.: - Az írók, de általában mindenki pályáján a sorsfordító pillanatok igen gyakran összefonódnak, összekapcsolódnak, közösségük, népük, vagy korszakuk még tágabb történelmi sorsfordulóival. Nemes Nagy Ágnessel beszélgetve - előzetes megbeszélésünk szerint - először egy ilyen közvetlen történelmi sorsfordulót idézünk fel. Különben is ő úgy érzi, hogy a mai fiatalabbak kevésbé ismerik azokat az eseményeket, amelyeket az előttük járó nemzedékek átéltek. Még aki az események történetét iskolásan fel tudja is mondani, az sem tudja a maguk tárgyyszerű pontosságában elképzelni a veszélyeztetettségnek olyan pillanatait, amelyeket bármelyik túlélőnek át kellett élnie. Beszélgetésünk másik történetében már egy mai békés jeletet, vitát idéz fel - ez pedig földrajzilag távol zajlott. De mind az időbeli, mind a földrajzi távolság csak a távlatot adja, amelyben saját helyzetét, mostani létét tudja pontosabban meghatározni. Például éppen ezt, az itteni pillanatot is, 1983 nyarán, Budán, a Böszörményi útra néző lakásában, ahol beszélgetésünket az utcazaj, villamos és autóbusszlárma megnyugtató, békés mormolása keretezi. Itt, most idézzük fel a régmúltat és egy másik kontinensen történeteket. Kezdjük először a régi, a háborús történettel, amelynek Szerb Antal és Halász Gábor a szereplői.

N.N.Á.: - 1944. november elején történt. Szerb Antal és Halász Gábor meglátogatott minket, Lengyel Balázst meg engem, akkori Margit körúti lakásunkon, a mai Mártírok útján. Nagyon csúnya volt már akkor a világ, 19-én bejöttek a németek, október 15-én...

K.L.: - 1944. március 19-én.

N.N.A.: - Azt nem mondtam? Bocsánatot kérek. Tehát 1944. március 19-én már bejöttek a németek, október 15-én, a háborúból való kiugrás sikertelen kísérlete után uralomra kerültek a nyilasok, a szovjet csapatok mélyen benn jártak a Kárpát-medencében, a háború Magyarország területén folyt. Na most, hogy kerültünk mi ebbe a Margit körúti lakásba? Egyáltalán, milyen volt az az 1944-es ősz? Pesten akkoriban már naponta kétszer bombáztak, olykor többször is, de egy nappali és egy éjszakai bombázásra mindenesetre számítani lehetett. Az emberek éjszakánként az úgynevezett légóböröndjükön ültek a pincében, ez egy mindig becsomagolva tartott bőrönd volt, amiben nem is elsősorban anyagi értékeket, pénzt helyeztek el, hanem ilyesmit, mint egy kiló cukor, keksz, gyógyszer, kötszer, pelenka, iratok. Ültünk a bőröndökön, mint a kivándorlók egy nagyon zajos és nagyon veszélyes várócsarnokban. Amikor hajnal felé lefűjták a riadót, mindenekelőtt azt kellett megnézni, hogy épen maradt-e a ház, amelyben éltünk. Hány belövést kapott, állnak-e még a falai. A második, amit meg kellett nézni, az volt, hogy kitörtek-e az ablakok vagy sem. Az ablakok nagyon gyakran kitörtek, ezért mindenki leszedte a belső ablaktáblasort, és ha a külső sor tönkrement, fölraktuk a belsőket. Késő ősszel és télen nem lehetett már ablaktábla nélkül élni. Ha minden kitört, akkor jöttek az üvegesek. Az üvegeseknek Budapest ama korszakában nagyon jelentős szerepük volt. Hogy mennyire tudták betölteni, és mennyire nem a háborús körülmények között, arról lehet beszélni. Voltak, akik megunták ezt az állandó küzdelmet az ablaküveggel, és már akkor bedeszkáztatták az ablakaikat, hiszen úgyis be kellett sötétíteni estére, csak egy kis ablakszemet hagytak rajtuk. Nos tehát ültünk ott a légópincében, és ilyen szerencsés éjszakák után - hiszen életben maradtunk - megkezdődött a nappali élet. Olyan volt ez a nappali élet, mint egy trombózisos vérkeringés. Minduntalan elakadt valami, lassacskán megindult, aztán megint eltömődött, torlódott, megint megindult. Irtózatossá tömegek mozogtak mindenütt az utcákon, a villamosokon, a járműveken, a hivatalokban, a vonatokon, mindenütt tipródtak az emberek.

Az élelmiszerboltok előtt végtelen sorok álltak a jegyre adott, hitvány kis élelemért. Abban az időben kaptam én, tehát 44 őszén, szegény anyósomtól tíz deka vaját és öt tojást.

K.L.: - Az akkor nagy kincs volt.

N.N.Á.: - Óriási kincs volt. Látja, most is emlékszem rá. A tíz deka vajra különösen, mert ebből kínáltam meg Örley Istvánt, a volt Magyar Csillag volt szerkesztőjét, aki meglátogatott minket ott a Margit körúton, és el voltam ragadtatva a saját magnificenciámtól, hogy vajjal tudom kínálni. Igaz, hogy avas volt, de ki törődött avval.

K.L.: - Ez volt az utolsó találkozásuk Örleyvel?

N.N.Á.: - Nem, azután még találkoztunk vele. Később közelebb is költöztünk hozzá, a Múzeum körútra. Mindenki ide-oda költözött, kibombáztak, menekülők. Nagy volt tehát a minden értelmű tömegmozgás, egyrészt mentek a vonatok a frontra, katonákkal, lőszerrel, mentek a tankok, a teherautók körülbelül Debrecen térségébe. Akkor volt az a bizonyos debreceni katlancsata, bár a pontos dátumra nem emlékszem. Másutt meg más csata, mindenütt. Ugyanakkor visszafelé is ömlöttek az embertömegek a keleti országrészekből nyugat felé. Ne értsük ezt úgy, hogy ezek mind nyugatra, Németországba akartak menni, egész egyszerűen csak a háború közeléből kívántak elkerülni. És ugyancsak visszafelé képtelen módon, mentek a lezárt vagonok, a zsidókkal, az üldözöttekkel. Hullámozott a háború, a gyilkolás. Mennyire bizakodtunk abban, hogy Budapest nyílt város lesz! Azt hiszem, délibábos elgondolás volt ez, de hát mi bizakodtunk. A nyüzsgés alkalmas volt arra, hogy üldözöttek, szökevények megbújhassanak benne. Mi úgy kerültünk a Margit körúti lakásba, hogy Lengyel Balázs, akkori karpaszományos szakaszvezető, egy sokszorosos és saját kezűleg átjavított szabadságoslevéllel tartózkodott akkor már Pesten. Egyrészt evvel óvatosan kellett élni, másrészt, és ez volt a fontosabb oka, mi akkor már megállapodtunk Szerb Antallal, hogy amikor ő elhagyja munkaszolgálatos kötelékét, hozzánk fog költözni. Már készen voltak a hamis papírai, Kántor Antal néven lett volna beépítve az én családomba. A kérdés az volt, hogy mikor hagyja ott azt a bizonyos köteléket; ettől bizony sok függött. Beköltöztünk tehát a Margit körúti lakásba, amelyet egy nyugatra távozott családtól béreltünk. Szép lakás volt, az Átrium mozinak, mostani Május 1. mozinak a háza, maga a ház is jól épített, és kellemes a berendezés. Egyetlen nagy baja volt, színültig volt poloskával. Azt maga nem tudja elképzelni, hogy mennyi féreg volt ott, konvojban mászkáltak a bútorok tetején. A régebbi időkben sokkal több volt a féreg a városi lakásokban, mint ma, poloska, svábbogár, bolha is olykor, nem voltak meg a mai rovarirtók. De az nem volt normális, nem illett össze a lakás általános színvonalával az a féreginvázió. Tudja, valahogy úgy hatott, mint valami apokaliptikus féregeső, mintha valaminek a jele vagy a szimbóluma lett volna. Hát mit csináltam én abban a lakásban? A válasz kezdetben józannak látszik: főleg takarítottam. Persze, hogy takarítottam, irtottam a poloskákat.

K.L.: - Akkor már dolgozott valahol?

N.N.Á.: - Nem, nem, hiszen akkor fejeztem be szeptemberben az egyetemet, akkor tettem le a záróvizsgáimat, nem voltam állásban. Takarítottam tehát, mert irtani kellett a férgeket, és takarítottam, mert mint nagyon fiatal házásoknak, ez volt az első úgynevezett lakásunk, ez az albérlet. Igen ám, de amikor egyszer a fürdőszobában arra ébredtem, hogy a padló meg a csempék lemosása után fémtisztítóval nekilátok a csapok fényesítésének, és közben megszólal a légiriadó, akkor önmagam előtt is valahogy föltűnővé vált ez a takarítómánia. Sőt többet mondok, másokon is föltűnővé vált. Volt például egy idős asszony, akit úgy rejtettek el, hogy egyedül volt egy kis garzonlakásban, hírekkel és élelmiszerrel jártam hozzá. (Egy nagy bérház hosszú gangja; három rövid csöngetés; jelszó: „Ágnes.” Nem tudta az asszony, ki vagyok. Nem volt az valami nagy konspiráció, dehogy. Egy kis magánhelyzet a sok közül.) Egyszer

úgy találtam ezt az asszonyt, amint térden állva csúszkál a zongora alatt, és ronggyal fényesíti a padlót. Na, gondoltam magamban, szóval másokon is rajta van a takarítódüh. Egy másodperccel azelőtt volt ez, mielőtt bekövetkezett Budapest ostroma, a pinceélet, amikor már nem volt mit takarítani és mivel. A háború tudniillik nemcsak vér és halál, az mocsok, kérem, mocsok: a trágya, a piszok, a tetű korszaka, az emberi funkcióknak az állandó piszka, az összearzságé, a rothadt élelemé, ha van egyáltalán élelem, a félelem, a riadalom piszka. Ez a kimondhatatlan mocsok, ami a háborúval állandóan együtt jár, talán ez jelentkezett előre, mint egy titokzatos prognózis, a mi megelőző, eszelős takarítómániánkban.

K.L.: - S azt hiszem, akkor már a vízszolgáltatás is akadozott, majd nemsokára már meg is szűnt.

N.N.Á.: - Hát persze, később az ostromban már semmiféle közmű nem funkcionált. Aknatűzben kellett kimenni vödör vízért, mit tudom én, a szomszéd utcába, ahol állítólag a pincében még folyt valami, meg a jeges Dunából merítettünk vizet, ha közel laktunk hozzá. Közben állandóan verték az utcát gépfegyverekkel, aknával. Hősi halálok voltak azok, a vízfordás közben elesettek halálai. Regresszió a háború, mindenén túl, egy állítólag elhagyott civilizációs fokra egy állítólag megszerzetttről. Épp szegény Szerb Antal is említette egyszer, hogy az első világháborúból hazajövet a katonák nem tudtak eleinte ágyban aludni, hanem villámgyorsan mentek a konyhába, a sufniba, a szenesládákba, pedig hát az az első világháború volt, az úgynevezett kis világháború. Nos, ebben az állandóan tisztított és féregesős lakásban látogatott meg bennünket Halász Gábor és Szerb Antal, azon a bizonyos november délelőttön vagy inkább délben - még valami halvány nap is sütött. Ott dolgoztak nem messze tőlünk a Téglá utcában, az úgynevezett ÉLO-nál, élelmiszer-elosztó központnál. Azt hihetné az ember, hogy talán valami írónki munkát végeztek ott. Dehogy. Hórukkemberek voltak, ők emelték a nagy ládákat meg a fél sertéseket meg a marhacombokat, vitték be és ki, és dobták rá a teherautókra. A Nürnberg utcába aztán este visszagyalogoltatták őket, mert ott volt a körletük.

K.L.: - Az ott a Városliget mellett volt, a mostani Ilka utca.

N.N.Á.: - Valahol arrafelé. Mi ott több ízben meglátogattuk őket, és onnan hozták őket ide Budára, a Téglá utcába dolgozni. Egy kis szünetben megragadták az alkalmat, és felugrottak hozzánk. Arról volt szó akkor is köztünk, mint mindig, hogy hogyan kell lebonyolítani a szökésüket. Ők újra kifejtették szokásos álláspontjukat, hogy az utolsó percig úgynevezett legális keretek közt kívánnak maradni (Nevetséges szó: „legális keretek”, de hát mit mondjak?) Nem józan ész nélküli gondolat volt ez, nem olyan egyszerű dolog kiugrani az adott körülmények közül. Azonkívül azt is mondták, hogy a magyar keret, vagyis az őket őrző magyar katonák köre megbízható, és az majd közölni fogja velük, amikor szökni kell. Van egy kifejezés, amit a történelemben sokszor használnak, hogy: X.Y. illegalitásba vonult. Hát uram, az nagyon nehéz dolog. Illegalitásba vonulni, ezt nem lehet csak úgy gondolomra végbevenni, ahhoz vagy nagy szervezettség kell, vagy anarchia: nem lehet hipp-hopp kiugrani az ember életkeretei közül. És nemcsak technikai, gyakorlati akadályai vannak, hanem lelki gátjai. Normális ember nincs ahhoz hozzászokva, hogy szökjön, bujkáljon, hamisítson, hogy a bűnözők magatartását vegye fel, ahhoz bűnös, bűnöző körülmények kellenek, hogy erre az ember hajlandó legyen, és rendkívül nehéz meghatározni gyakorlati és lelki okokból egyaránt azt a pillanatot, amikor az átlépés okvetlenül szükségessé válik. Persze a fiataloknak könnyebb, a fiatalok rugalmasabban alkalmazkodnak, meg valamiféle kalandiz is belekeveredik a dologba. Veszélyesnek is tartom úgy feltüntetni a háborút, mint dicső kalandok sorát, ahol a gonoszt legyőzi a jó. Akkor már azonban a két író, Szerb Antal és Halász Gábor lelkileg is el volt szánva a szökésre. Itt jegyzem meg, hogy szegény Halász Gáborral elég sok gondunk volt. Ő tudniillik nem akart szökni nagyon sokáig - tudja talán ezt, nem? Ő félzsídó volt, egyetlen tollvonással a keresztlevelében

megváltoztathatta volna a sorsát, de nem tette. Azt mondta: ha Magyarország engem erre ítél, akkor én nem lépek ki ebből az ítélethől. Hosszan könyörögtünk neki, hogy értse meg, ezt nem Magyarország teszi, nem Magyarország ítéletéről van szó. De akkor már, november elején Halász Gábor is el volt szánva, pusztán a gyakorlati lebonyolítást mérlegeltük. Azon a novemberi délelőttön, a munkaszolgálatos karszalag nélkül (amit letettek), látva, hogy milyen örömmel fogadjuk őket, meg a mi fiatalos bizakodásunktól egy kicsit fölpendülve, mondhatni szinte vidámak voltak. Amikor elbúcsúztunk tőlük, frissen futottak le a lépcsőn. Egy magasabb sovány (Halász Gábor), egy kisebb sovány (Szerb Antal) dübörgött le ott a bakancsában; pulóverükben, rövid kabátjukban, olyanok voltak, mint a kocsikisérők, mint egy teherautó ebédszünetes személyzete. Akkor láttam őket utoljára.

K.L.: - Mi következett ezután?

N.N.Á.: - Vártunk. Vártuk Szerb Antalt, hogy bármikor, amikor arra szükség van, becsönget, és nálunk marad. Az előbb szóba került Örley István várta Halász Gábort, hogy bármikor becsönget, és nála marad. Csöngettek is november közepe táján egy este. Elég késő volt már, nem sokkal a kijárási tilalom előtt. Kinyitottuk az ajtót, ott állt egy asszony és egy ismeretlen férfi. Az asszony Szerb Antalnénak, Klárinak az édesanyja volt, Bálintné, a férfit sose láttuk. Emlékszem, az asszony még mosolygott is a küszöbön, azzal a kicsit görcsös fedőmosollyal. Így kérdezte: „Szabad?” Mondtuk: „Tessék.” Bejöttek. Gyorsan suttogták el a történetet: aznap este, a magyar kerettel együtt Szerb Antalék munkásszázadát a németek körülvették és elhajtották. Néhány ember hátul a kerítésen ki tudott mászni, többek közt ez az ismeretlen is, és elment Bálintnéhoz, aki tudta a mi címünket. Idehozta hát ezt a férfit, s kérte, hogy egy éjszakát nálunk tölthessen. Rendben van, tessék. De hát mi van Szerb Antalékkal? Most mit kell tenni? Menjünk ki a Nürnberg utcába? Nem beszélve arról, hogy ez teljesen értelmetlen, de még az utcára lépni is pillanatokon belül tilos.

K.L.: - Igen, említette a kijárási tilalmat.

N.N.Á.: - Persze, kijárási tilalom volt. Telefonáljunk? Kinek? Hogyan? Mit? Telefonon közöljünk valamit, telefonon érdeklődjünk? Megint csak ostobaság, megint képtelenség. Ott ültünk bezárva abba a lakásba, amiből nem lehetett elmozdulni, egy ismeretlen férfival. (Bálintné gyorsan elment.) Próbáltam az ismeretlent kínálni némi étellel, nem kellett neki, inkább vizet ivott. Mi Balázssal föl-le jártunk az egyik szobában, nem tudtunk leülni, amikor egyszer csak megjelent a küszöbön az ismeretlen ember, és némileg parancsoló módon azt mondta nekünk: „Jöjjenek.” Átvitt minket a másik szobába, beleült az egyik fotelbe, és megkérdezte: „Szoktak Bibliá-t olvasni?” Azzal kivett a zsebéből egy kisalakú, nyűtt Bibliá-t, és kezdett fölolvasni belőle, még hozzá a *Zsoltárok könyvé*-ből. Azt a részt olvasta, amikor Dávid hálát ad az Úristennek, hogy megszabadította ellenségeitől.

*Várván vártam az Urat, és hozzám
hajolt, és meghallgatta kiáltásomat.
És kivont engem a pusztulás gödréből,
a sáros fertőből és sziklára állította fel
lábam, megerősítvén lépteimet.*

„Amikor kezdtem átmászni a falon, és előlről már lövések hallatszóttak, én ezt a zsoltárt mondogattam magamban, és tudtam, hogy engem megszabadít az Úr.” Furcsán ragyogó elnémító pillantással nézett ránk a férfi, és elkezdte zümmögve énekelni a zsoltárt. Lehet, hogy valamely szektának volt a tagja, de lehet, hogy csak a halálból frissen szabadultak szektájának volt a tagja. A következő percben megint *Bibliá*-t olvasott, aztán megint énekelt.

*Örülnek és örvendeznek majd mindazok,
akik téged keresnek; azt mondják mindenha:
Magasztaltassék fel az Úr, akik szeretik
a te szabadításodat.*

Így telt el az éjszaka. Ott kucorogtunk az ágy szélén, a másik szobából átszűrődő zsolozsmálásban. *Örülnek és örvendeznek.*

K.L.: - Mi történt Szerb Antalékkal?

N.N.Á.: - Hogy mi történt velük, azt másnap tudtuk meg. Valóban elhajtották őket, semmivé téve azt a kicsiny reményünket, hogy talán ők is megszöktek. Kétségkívül ez volt a sorsfordító éjszaka az ő számukra és bizonyos fokig nekünk is. De az lehetett volna, az a novemberi délelőtt, amikor meglátogattak minket. Ha akkor ott fogjuk őket, mennyit gondolok erre az elmulasztott fordulatra, ha akkor ragaszkodunk hozzá, hogy ott maradjon nálunk Szerb Antal, akkor talán... Talán. Mert hát a halálveszély statisztikája bizonytalan.

K.L.: - Tudna még Szerb Antallal, megmenekítésének, sajnos, sikertelen tervével kapcsolatban valamit említeni?

N.N.Á.: - Még két dolgot mondanék el most róla, amit nem említettem. Az egyik előbb történt, mint ez a novemberi történet, a másik később. Egyszer kétségbeesve nyomta kezembe a svéd védőiratát. Voltak ilyen védettségi iratok, amelyeket az akkori semleges követségek adtak ki különféle üldözötteknek: svéd, svájci, vatikáni volt a legtöbb. Azért adta oda nekem a védettségi iratát, mert úgy hallotta, hogy most már viszik az összezárt, csillagos házakból a csoportokat, és azt kívánta, hogy vigyem el az ő iratát átjavítva a szüleinek. Balázs el is vitte, de nem talált a házban már senkit. Most mit tegyünk? Adjuk vissza az iratot, vagy tagadjuk el előtte az egészet? Végül visszaadtuk. Visszaadtuk mégpedig azért, mert hátha neki még használ. Akkor láttam kétségbeesni.

K.L.: - Szülei is meghaltak?

N.N.Á.: - Meg. Meg. A másik eset később történt, csak hallomásból van tudomásom róla. Amikor végleg tudottá vált, hogy Szerb Antalt, Halász Gábort, Sárközi Györgyöt elhajtották, két fiatal katonatiszt, bizonyos Thassy Jenő és Görgey Guidó egy hamisított nyílt paranccsal utánament a menetnek, hogy kiemelje onnan Szerb Antalt. Semmi közülük nem volt hozzá személyesen, egyszerűen olvasói voltak. Innen kezdve két verziója ismeretes a történetnek, az egyik úgy szól, hogy nem tudták elkapni a menetet, és dolguk végzetlen visszautaztak Pestre. A másik szerint elérték Szerb Antalék századát, beszéltek vele, de ő nem akart velük menni. Mégpedig azért nem, mert ott volt a bátyja ugyanabban a munkásszázadban, és nem akarta egyedül hagyni. És ott volt Sárközi, ott volt Halász Gábor. Ehhez nincs mit hozzátenni.

K.L.: - Hát ez volt a történet a háborúból, a régi időkből, és most térjünk át a másik pillanatra, amelyik a békében történt. A háborús történet itthoni, a békés külföldi, sőt nagyon távoli, Iowában történt.

N.N.Á.: - Szerencsére ebben nincs háború, életveszély, halál, csak távolról, csak áttételesen szól bele a riadalom, mert azért csak-csak beleszól a históriába. Meg voltunk híva Lengyel Balázssal Amerikába, Iowába. Az iowai egyetemi tanár és költő, Paul Engle, valamint felesége, Hualing Nieh Engle, kínai származású író nő szervezik ezeket az úgynevezett író-táborokat vagy íróprogramokat, meg-meghíva a világ minden sarkából mintegy negyven író egy egyetemi félév tartamára. Már többen voltak kinn Magyarországról is Iowa Cityben, a program résztvevőiként. Ami bennünket illet, amerikai tartózkodásunk meglehetősen rosszul kezdődött. Azzal kezdődött tudniillik, hogy elveszett minden csomagunk. Megérkeztünk New

Yorkba, a Kennedy repülőtérre, szerencsére oda is keveredtünk a csarnoknak abba a részébe, ahol egy nagy forgódobon lejönnek az utasok csomagjai. Mindenki megkapta a csomagját, mindenki fölragadta, elvitte, már úgy elnéptelenedett a környék, mint egy nemzetközi futball-meccs után, csak a miénk nem jött, csak mi állingáltunk ott ketten már több mint egy órája. Ha nincs velünk egy segítő, akit egyébként az iowai program bízott meg, hogy a New Yorkba érkező ösztöndíjasokat eligazítsa, ott pusztulunk a forgószalag mellett. Ez a „sponsor” aztán, aki egyébként olyan volt, mint egy idealizált Uncle Sam, magas, barna arcú, ősz hajú, mosolygós, még a nadrágja is csíkos, elkezdett intézkedni, ide-oda szaladgált velünk, jegyzőkönyvet véttet fel az esetről, egy nagy képtáblázaton, ami olyan volt, mint egy tárgyi Szondi-teszt, ki kellett választanunk a csomagunk, bőröndünk körülbelüli hasonmását. Igen ám, de ezzel nagyon eltelt az idő, akkor bedobott minket egy taxiba, az óriási repülőtérnek egy egészen más részére kellett átmennünk, felszállnunk az aznap harmadik számú repülőgépre. A harmadik repülőgépen már nevtünk. Elveszték az összes csomagjaink! - mondtuk és fölemeltük, megráztuk azt a kicsi, de súlyos kéziszatyrot, ami megmaradt, s amiben főleg a szótárak voltak. Elveszett mindenünk, mondtuk, és csukladozva hahotáztunk hozzá azon a repülőgépen. Itt repülünk Amerika fölött szótárakba takarózva. Ez volt a kezdete az amerikai tartózkodásunknak, de szerencsére nem ilyen volt a folytatása. Két nap múlva az iowai szállásunk ajtaja előtt ott álltak a csomagjaink hiánytalanul. Ami pedig az írótabort, vagy írótalálkozót illeti, annak az az előnye, hogy az ember nemcsak Amerikába nézhet bele egy pillanatra, hanem belekukkanthat más világtájakba is, egy-egy szeletét láthatja a Föld különböző kultúráinak, népeinek, helyzeteinek. Meghívott előadók tartottak nekünk előadásokat, és maguk az írók is be-beszámoltak saját munkásságukról, hazájuk kultúrájáról, helyzetükről. Az amit elmondandó vagyok, az egyiptomi lány előadásához fűződik. Költőnő volt, egyébként kopt.

K.L.: - Ő is ugyanúgy vendég volt, mint maguk?

N.N.Á.: - Ugyanúgy. A fiatal nő felolvasta angol nyelvű verseit, egyeseket zenekísérettel is, zeneértő volt, jól zongorázott. Befejezte az előadását, megtapsoltuk, de alig volt rá időnk, mert abban a pillanatban már föl is pattant egy palesztin fiú, és heves szavakkal támadta az egyiptomi lányt, mégpedig azért, mert angol nyelven ír. Mint kifejtette, ez semmi más, mint hódolat a régi gyarmatosítók előtt. Nem sajnálta a lányt, nem takarékoskodott a jelzőkkel és az érzelmi hévvel sem a palesztin fiú hatásos fölszólalásában. Egyébként nem takarékoskodott ezekkel az egyiptomi lány sem a viszontválaszában, föltéve azt a kérdést, hogy akkor döntse el az arab fiú: mely arab nyelvjárást ajánlja neki mint általános érvényűt, mint amelyen költészetet lehet létrehozni. Erre kitört az izgalom. Most már nemcsak arabok ugráltak fel, beleszóltak a kérdésbe az indiaiak, a görögök, a Fekete Afrika képviselői, egy hatalmas szellemi csata kezdődött el, amelynek az alapkérdését úgy lehet megfogalmazni: milyen nyelven írjon az író? Mi csak ültünk ott ketten magyarok, döbbenten. Hiszen ez a kérdés még sohasem jutott eszünkbe, hiszen magától értetődőnek tetszett előttünk, hogy az író írjon az anyanyelvén. Azám, de ekkor és ott rájöttünk, hogy nem így van ez a nagyvilágban. Százmilliók vannak, nagy népek, népcsoportok, akik előtt nincs tisztázva az, hogy milyen nyelvű legyen az irodalmuk. És ez egyáltalában nem csak azokra vonatkozik, akik most lépnek be az írott irodalomba, mondjuk a fekete kontinens népeire. Nem. Széles, mély, régi kultúrával rendelkező népekre is vonatkozik. Nagyon sok okból. Azoké is a probléma, akiknek volt egy hatalmas kultúrájuk, de ez valamilyen oknál fogva ma nem alkalmas a modern irodalom és egyéb kulturális anyag közvetítésére. Arabok, indiaiak, hátsó-indiaiak, malájok tipródnak benne, egy pillanattal előbb még a kínaiak, az újjörögök, az izraeliek is ebben a cipőben jártak, nem is beszélve egy csomó más népről és kérdésről, amikről ott hallottam életemben először.

K.L.: - De közben mindezt angolul vitatták.

N.N.Á.: - Természetesen angolul vitatták, anélkül nem lehetett hozzászólni a dologhoz. Elképesztő, hogy mi minden van ebbe a kérdésbe belekeveredve, a nyelvjárások ügye például. Melyik nyelvjárás legyen - idézőjelben - a győztes? Keserű szavakat hallottunk egy urdu újságíróntól a hindi túlhatalmasodása miatt. Bele van keveredve a nemzetiségi vetélkedés, a nagy hagyománynak a továbbélése, és összekovácsolva az egész a gyarmatosító nyelvek ügyével, az újonnan alakult államok lelki és gyakorlati szükségleteivel s nem utolsósorban a nemzeti tudatnak a nyelvi vetületével. Már réges-régen túlcsapott a vita az irodalmon, már nemcsak arról volt szó, hogy milyen nyelven írjon az író, hanem hogy milyen nyelven szóljon a rádió meg a televízió a világ egy-egy sarkában, hogyan jelenjenek meg az újságok, hogyan tanítsanak az iskolákban és így tovább. Akkor, abban a pillanatban beleláttam egy olyan vulkánba, amiről sejtelmem sem volt, és aminek idáig én csak a zöld virányos alján sétálgattam, messze kívül a veszélyzónán. Nem tartozom azok közé, akik reggeltől estig azon hallelujáznak, hogy magyarnak születtek. Úgy gondolom, magyarnak lenni sem népünnepély. De akkor, ebben a kukoricatermő Iowában, ami tájképileg annyira hasonlít a magyar Nagyalföldre, mégiscsak hálát adtam az égnek azért, hogy van anyanyelvem. Eszembe jutottak Bessenyeiék, eszembe jutottak Kazinczyék, akiknek a figurája úgy el tud halványulni az iskolai leckék közepette, s akik egyszerre csak úgy kezdtek elibém testesedni, mint második honalapítók. Elvégre a török kor után, az előző századok nagy-nagy nemzeti-nyelvi erőfeszítései után, a XVIII. században mi is a nyelvtelenség mezsgyéjére kerültünk, ott imbolygott az egész ország. Nem volt akkor már modernnek, élhetőnek, írhatónak, terjeszthetőnek nevezhető irodalmi nyelvünk. És akkor ők, ezek a literátor-atyák, remek ütemérzékkel belépve a történelembe, megújították azt, ami már majdnem elhalt.

K.L.: - Szóval a nyelvnélküliség kísértetével találkozott a vita során?

N.N.Á.: - Még hozzá milyen eleven kísértetével. Hazafelé menet egy Fülöp-szigeteki íróval bandukoltam az Iowa folyócska partján. Kedves, ligetes hely, ott úsztak a vadkacsák a vízen, a lomb közül kilátszottak az egyetemi kollégiumok csücskei, ál-Tudor stílusukat mutogatva, görög betűkkel jelezve önmagukat: kappa, phi, alfa. Kezdetben én amerikai diáknak néztem ezt a fiút, sétatársamat, aztán kiderült, hogy filippinó író, a felesége is költőnő, mind a ketten angol egyetemet végeztek. Megkérdeztem tőle: ők hogyan állnak a nyelvi kérdéssel? Elmosolyodott: „Nem állunk valami jól - mondta -, de nem is állunk a legrosszabbul, tudniillik nekünk van anyanyelvünk. Van egy nyelvjárásunk, ami általánosnak nevezhető, és ez a tagallog. Én nem állítom - mondta -, hogy a tagallog kicsiszolt, kiművelt nyelv, erről szó sincs. Nem kell csodálkozni rajta, hogy ha mondjuk egy politikusunk megszólal a manilai televízióban, tagallogul kezdi a beszédet, spanyolul folytatja, s angolul fejezi be. Sőt a tévénkben, rádióinkban, a közéletünkben legfőképpen taglisul beszélünk, taglisul, így csúfoljuk mi magunk a tagallognak és az angolnak ezt a nem túl szerencsés vegyülékét. Mindegy, a tagallog megvan, a tagallogot meg lehet csinálni, és mi meg is fogjuk csinálni.” Ott mentem az Iowa folyó partján José Lacabával, néztem ezt a fiatalembert, ezt a Fülöp-szigeteki ifjú Kazinczyt, és tanultam tőle. Olyan ismerős volt, amit mondott. Ismerős volt visszamenőleg és állandóan. Egyszerre rájöttem tudniillik, hogy nemcsak a nyelvteremtésről van szó, hanem a nyelv megtartásáról is, a veszélyeztetettség lehetőségéről. Az emberek óriási csoportjai számára ez a természetes önkifejezési eszköz, a nyelv, vagyis önmagukról való tudatuk eldöntetlen; az eldöntetlenségtől ámultam el és jöttem rá, hogy bizony veszélyeztetettség ez. Veszély és történelmi lecke, amely mindenkié, a miénk is. A tagallog által - gyorsan és drámaian - magyarul tanultam.

K.L.: - Tehát mindazok a problémák, amelyek mifelénk is aktuálisak, valamilyen formában így kapcsolódtak össze a távolban más népek fiainak problémáival.

N.N.Á.: - Így van. Néha elképesztő, hogy mennyire távolra kell menni egy kérdéscsomótól, hogy az ember jól lássa, sokkal messzebbre, mint ahogy a festők saját képüktől, rálátást keresve.

Hogy aztán ez a két történet, amit elmondtam, a háborús erőszaké meg egy utazásé, úti tapasztalaté összefügg-e? Van-e közük egymáshoz? Nem is tudom. Talán van valami közük, talán nincs. Mindenesetre úgy gondolom, hogy mind a két történet valahogy körülhatárolja a helyemet az életben, megmutatja, hogy hol állok, miben élek. És hozzáfűzhetem: mind a két történet, az erőszaké is meg a megmaradásé is, folytonosan időszerű.

Mándy Iván

K.L.: - Hol is beszélgethetnénk Mándy Ivánnal életéről, ha nem éppen a Gerbeaud-ban? És még a véletlen is szinte kedvez: mintha tálni akarná a „hangulatot”. A háborús évekről készlünk beszélgetni, és íme, a Vörösmarty tér felszedve, a légkalapács hangja ágyúmorajlásra emlékeztet. Itt ülünk, a hátsó ruhatárban. Mert ilyen is van, stúdiónak is alkalmas lenne, ha ajtaja volna, és nem hallatszana be a pohárcsörgés, a mosogatás zaja. Kezdjük a beszélgetést ebben a „mándys” környezetben. Mi segített hozzá, hogy az iskola helyett moziba, futballmeccsre járó fiatalember végül is író legyen.

M.I.: - Mindaz, amit elmondtál: a futballmeccsek, a mozi és általában a Tisza Kálmán tér világa és alvilága. Valahogy nagyon jó ösztönnel írtam nagyon rossz novellákat: azt a világot írtam, amelyet ismertem, amelyben otthon voltam. Aztán később, a háború alatt tárcákat kezdtem írni. Akkor még az újságoknak volt tárcarovata, ami nagyon egészséges volt általában, de nagyon egészségtelen a számomra. Miért? Benne megköveteltek bizonyos cselekményességet, aminek írásaimban a szikrája sincs meg. De mégis megírtam: szabványos tárcanovellákat, amelyeknek volt elejük, közepük és végük, csak éppen hiteltelenek voltak, mármint tőlem. Egy előnye mégis volt ennek: rövidsége, pontosságra szoktatott, megadta az írás fegyelmét. Nem lehetett locsogni, és ez azért mégiscsak nagyon sokat jelentett.

K.L.: - Azt tudjuk gyűjteményes köteted, az *Egyérintő* bevezetőjéből, hogy Schöpflin Aladár volt az, aki megtanított novellát írni. Miután ő elindított, milyen folyóiratokban szerepeltél, milyen kiadókkal kerültél kapcsolatba?

M.I.: - Kiadóknak a tájára se jutottam, az nekem akkor még nagyon előkelő lett volna. Ami a folyóiratokat illeti, a Nyugatba vittem novellákat, ami óriási szemtelenség volt, nem is jelentek meg, és ez teljesen természetes. Egyszer aztán éreztem, hogy most valami van a kezemben. Véletlenül azért semmi sem történik, de az valahogy összejött. A történet a Ligetben játszódik le, lehetett volna közvetlen élményem is, hiszen rengeteget jártam a Ligetbe, randevúztam is ott gyakran, meg mászkáltam is arra, de nem az én élményem volt, hanem - meglepő módon - Péterfy Jenőé, akinek valamilyen hátrahagyott írásában olvastam ezt a történetet. Egy halottra bukkannak a Ligetben nagyon szegény, toprongyos csavargók; a halott jól öltözött, pénze van, úgyhogy ezek a kültelki figurák, ezek a nagyon szegény, ágról szakadt csavargók meggyűlölik a halottat, és úgy állják körbe, mintha a következő pillanatban meg akarnák verni. Ezt formáltam át valahogy a magam stílusára, nyelvére. Először a Népszavához adtam be, Erdődy Jánosnak, ő meg is akarta jelentetni, de nem sikerült a cenzúra miatt. Aztán apám - ő mindig fel tudta találni magát, mindenhol otthon volt - bebukott az Egyetemi Nyomdához, és ott odaadta Kenyeres Imrének, a Diárium szerkesztőjének, aki közölte. A cenzúra, úgy látszik, nem figyelt annyira a Diáriumra, mint a Népszavára. Így leltem otthonra, ha nem is mindjárt az Egyetemi Nyomdánál, de a Diáriumnál.

K.L.: - Az Egyetemi Nyomda - ez ma már kevésbé ismert tény - kiadó is volt, méghozzá eléggé előkelő. Mind a kiadó mind a folyóirat, a Diárium fontos szerepet töltött be az előttd járó nemzedék indulásában, és ezek szerint a ti nemzedéketek számára is fontossá vált. Kenyeres Imre segítségével sok tehetséges kezdő író indulhatott a pályán.

M.I.: - A könyvkiadót én még nem nagyon ismertem, de a folyóiratát, ahol ez a *Halott* című novellám megjelent, azt igen. Kenyeres Imrének kitűnő és segítőkész munkatársai voltak, akik sohasem bántak fölényesen az emberrel. Ott dolgozott az irodalmi életben méltatlanul elfeledt Kulcsár Adorján. A beérkezett kéziratokat mindig ő nézte át, még Kenyeres előtt. Azt

hiszem ő közölte később például Juhász Ferenc nyomtatásban megjelent első két versét. Ezt egyébként Kormos Istvántól tudom, ő sokat beszélt erről, ő is állandó munkatársa volt a Diáriumnak. Kulcsár Dodó mellett említenem kell egy kitűnő embert és kitűnő író, akit Ottlik Géza is nagyon sokra becsült a maga egyszerű és kemény, száraz stílusáért, Birkás Endrét. Ő is nagyon mozirajongó volt, később sokat beszélgettünk filmekről. Közöttük valamiképpen otthonra találtam, úgy beszéltek velem, mint aki joggal ül le velük egy asztalhoz, már nem is íróféle, hanem író. Egyenlő partnernek tekintettek, úgyszólván a barátjuk voltam.

Emlékszem a havas délelőttre, egy novellával a zsebemben elindultam, és ahogy közeledtem a Gólyavárhoz - ott volt a Diárium szerkesztősége -, egyre inkább éreztem, hogy a novella gyászosan rossz; megálltam az ajtónál, eldőlt bennem, ezzel nem lehet bemenni, elfutottam, átvágtam a havas kerten, meglógtam az ajtó elől, nem adtam át a novellát. Egy másik novellát, amelyről úgy éreztem, hogy kevésbe rossz (tulajdonképp jónak tartottam), azt már odaadtam Kenyeres Imrének, pár nap múlva elmentem hozzá, megkérdeztem, azt hiszem akkor már tegeződtünk, hogy milyen a novella, mi a sorsa, le lehet-e közölni. Azt mondta Imre: „A novella nem jó, de az író jó, úgyhogy én leközlöm.” És le is közölte. Ez nagyon sokat jelentett: a bizalmat. Aztán, hogy azért mégis megtaláltam az utamat, ebben két barátom is segített, akikkel úgy 42-ben vagy 43-ban akadtam össze. Két kitűnő író és ember. Valamiképpen az ember szégyellte magát előttük, ha rosszat írt, pedig sose kértek számon semmit, ennél sokkal értelmesebbek és emberségesebbek voltak. Vidor Miklós és Rába György. Rába Gyurkával az Élet szerkesztőségében ismerkedtem meg. Vidor Miklóst már jóval előbb ismertem.

K.L.: - Az Élet katolikus hetilap volt.

M.I.: - Igen, rengetegen megjelentek ott is, olyan szabadsága volt a fiatal íróknak ebben a szerkesztőségben is, mint mondjuk a Diáriumnál, csak hát én a Diáriumnál lényegesen otthonosabban éreztem magam, mivel ott személy szerint nagyon szerettem a már említett társaságot.

K.L.: - Az Életnél Thurzó Gábor volt az irodalmi rovat szerkesztője.

M.I.: - Igen. Kölcsönösen ki nem állhattuk egymást, ez azonban Thurzót nem gátolta abban, hogy a novellámat közölje olykor, bár állandóan figyelmeztetett: „Mandl fiú - mert így hívott -, vigyázz, te olyan gyászosan agyonkoptatott novellákat írsz már így, egészen fiatalon, mint egy kiürült agyú öreg újságíró, hát nincs neked élményed a magad ifjúságából, hát nem veszel észre semmit a magad környezetéből?” Iszonyú dühös lettem persze, rossz napom, rossz heteim lettek, de mégis nagyon sokat jelentett ez a mondat, ez is hozzásegített ahhoz, hogy visszatáljak abba a régi élménykörbe, a Tisza Kálmán tér világába, abba a furcsa ifjúságba, amit a szállodákban töltöttem el, ami, azt hiszem, csakugyan nagyon sajátos világ volt, és ami döntő: az én világom.

K.L.: - Ti, akkori fiatal írók a háború előtti és a háború eleji években hogyan éltetek, hol találkoztatok?

M.I.: - Különféle kiskocsmákban, éttermekben, vendéglőkben. Emlékszem, a Városligetben találkoztunk először, egy nagyon kedves kerthelyiségben, ahol finoman és ügyesen meglógtunk a fizetés elől, átugrottunk a sövényen. Volt ugyan annyi pénzünk - éppen annyi pénzünk volt! -, hogy ki tudtuk volna fizetni azt a nagyon szerény fogyasztást, azt hiszem, egy deci bor lehetett. De a pincér kinézett bennünket, sikerült is neki, annyira kinézett, hogy kint is voltunk a sövény túlsó oldalán. Erre valahogy nagyon büszkéek voltunk később is. Rába Gyurka még nemrég is említette, valaha hogy föl tudtuk találni magunkat, milyen könnyedek voltunk, és milyen ügyesek, pedig hát akkor igazán rossz idők jártak ránk.

K.L.: - Rába azt is említette nekem, hogy időnként a Ferenciek terén is találkoztatok.

M.I.: - Nagyon pontosan emlékszik rá. Ott hárman jöttünk össze, Vidor, Rába és én. A hármasból én voltam a legidősebb, de ők már sokkal tekintélyesebbek voltak az irodalomban. Rába Gyurkának már a Nyugatban jött egy verse, később a Magyar Csillagban is, kritikákat is írt, Vidornak a Magyar Csillagban jelent meg több verse és az Ezüstkorban is.

K.L.: - Vele hogyan ismerkedtél meg?

M.I.: - Néhányan a Tisza Kálmán térről meg a szállodákból valami lapot akartunk alapítani, ez még úgy a 40-es évek elején lehetett. Valaki ismerte Vidort, azt hiszem, Kádár Micu barátom, ő említette, hogy rengeteg verset ír. Elhatároztam, megkeresem, és ő lesz a lap költője és nyilvánvalóan egyik szerkesztője is. Tulajdonképpen talán ő volt életemben az első író, akit megismertem. A lap persze nem jött létre, csak jóval később, akkor már nagyon sok minden történt velünk, furcsa módon 44 decemberében. Kéziratos lap lett. Vidor írt bele, meg én. Rába Gyurka éppen - ahogy mondani szokták - külföldön tartózkodott, Focsaniban, nem önkéntes módon, nem mint turista. Tőle vettünk át verset, és Láng Jancsától, aki kitűnő sportszakértő volt, ha jól emlékszem, novellát. De hát ez sokkal később történt.

K.L.: - Napilapokban is megjelentél?

M.I.: - A Reggeli Magyarországon, Az Újságban, a Nemzeti Újságban. Ez meglepően liberális lap volt, Kézai Béla volt a tárcarovat vezetője, igen jó író és kiváló szerkesztő. A Szimplon kávéházba járt, ahol nem én, mert hát törzsasztalom nekem nem volt, még csak törzsszékem sem, hanem apám alakított ki maga körül egy társaságot, és Kézai Béla is oda tartozott.

K.L.: - Ha a Magyarországra írtál, Szabó Lőrincsel is találkoztl?

M.I.: - Az egy egészen különös eset, Szabó Lőrincsel találkoztam, én tudtam, hogy ő ki, de hát honnan is tudott volna ő énrólam? Nem mint tárcáíró találkoztam vele, hanem mint a sportrovat vezetője, feketén. Hetenként kaptam a pénzt, és olykor Szabó Lőrinc írta alá utalványomat. Ennyi volt a találkozásunk. Én mély tisztelettel néztem. Szabó Lőrinc, Laczkó Géza, Féja Géza; érdekes társaság volt a Pest, a Magyarország. Körükben Az Est-lapok nyomait lehetett felfedezni. Például Bakos Ákos, a Pest szerkesztője hallatlanul bátor ember volt, ott voltam mellette, amikor a zsidómentéseket intézte, abszolúte nyíltan utasította a zsidó tanácsot, kihez menjenek, kit kell megmenteni, hogy kell viselkedni, borzasztó bátor ember volt.

K.L.: - De hogy kerültél a Magyarországhoz?

M.I.: - Nemcsak tárcákat írtam a Reggeli Magyarországon, hanem külső sporttudósító is voltam. Nagyon külső. Kimentem különféle mérkőzésekre, aztán rohantam egy telefonfülkéhez, mert akkor a félidő eredményét is le kellett adni. Ezért kaptam, azt hiszem, maximum öt vagy tíz pengőt. A nálam vagy harminc évvel idősebb Földesi Jancsit, aki valaha szövetségi kapitány is volt az MLSZ-ben, behívták katonának. Ő jól ismerte a családkat, főként apámat természetesen, így hát feketén, mert én nem voltam kamarai tag, rám bízta a sportrovatot. Ebből aztán botrányok sorozata lett, mivel a futballhoz ugyan értettem, de a világon semmi máshoz. Azt se tudtam, a száz métert percek vagy órák alatt futják-e, ami egy ilyen napilapnál kissé megrázó volt. Úgyhogy ott ültem eltemetve az MTI rózsaszínű papírosai között, és nagyon lassan tudtam kibontakozni. Mindez már ugyancsak mélyen benne volt a háborúban.

K.L.: - Hogy vészelted át a háborús éveket?

M.I.: - Részint így, feketén, mint külső munkatársa ezeknek a lapoknak, aztán kórházakban. Például a Csengery utcai Charité Kórházban húzódtam meg egy ideig. De vegyük sorban! 39-ben soroztak először. Akkor már lehetett tudni, hogy háború lesz. Mint azt oly gyakran meg is írtam, apám, azt hiszem, mindenkit ismert ebben a városban. A polgári sorozóorvost is. Dr.

Bornnak hívták, ha jól emlékszem (és én általában jól emlékszem), aki fölmentett. Ideiglenesen mentett fel, ami azt jelentette, ez ugyancsak atyám kiváló húzása volt, hogy engem soha többé nem láttak sorozáson. Őt igen: 44-ben is hívtak, de ő ment el helyettem. Akkor már borzasztó volt a helyzet, lőttek, a város félig romokban. A következő dolog történt: megáll az ezredes előtt, aki a nevemet szólította, és azt mondja: „Én az apja vagyok.” Az ezredes meghökken egy pillanatra, majd azt mondja: „És a kedves fia?” Mire apám elővette az ifjúsági regényemet, a Barabás Miklósról írott *Enyedi diák* című könyvet, és letette az ezredes elé: „A fiam ezt küldi a hazának.” Az ezredes kardjába dőlt, elájult, apám eltűnt. Hát így.

K.L.: - Ez már a Szálasi-időben történt?

M.I.: - A kezdetén.

K.L.: - Tehát akkor már a „felkoncolás” várt volna.

M.I.: - Kifejezetten várt.

K.L.: - Utóbb musicalt írtál erről az időszakról, a *Mélyvíz* címűt. Mennyi a saját élményed ebben?

M.I.: - Csak a szorongás és a félelem hangulata, és amit éppen ma láthatsz: a hátsó ruhatár. Egy tánciskola hátsó ruhatára szerepelt a darabban. Furcsa módon akkor, 61-ben, ennek nekiugrottak a kritikusok: mi ez, mit akar ez a Mándy a hátsó ruhatárral? Itt biztos valami mélységes, nagyon sötét, nagyon elrejtett, valami nagyon kellemetlen szimbólum van. Ezek a kritikusok borzasztó finomak, mélylelkek, tele vannak érzékenységgel, az én egyszerű agyam valóban csak egy hátsó ruhatárra gondolt.

K.L.: - Ugorjunk. Újabb Mándy-környezet: a háború utáni évek egyik első presszója Pesten a Darling.

M.I.: - Nekem mindenesetre a legelső. Ha valahol, hát ott aztán igazán otthon voltam. Egyébként egy ronda, bűdös kis szoba. Rettenetes tűzfal volt előtte, de nagyon szerettük, óriási kavargása volt benne kezdő íróknak - de nemcsak kezdőknek: Végh György például akkor már nem volt kezdő, már valamelyest tekintélye is volt -, diákoknak és hála istennek diáklányoknak. Oda mindenki bekeveredett, és abban a pillanatban, ahogy beesett, benne volt a füstben, benne volt egy társaságban, benne volt valamilyen vitában. Ismertük egymást.

K.L.: - Ez volt az Újhold köre?

M.I.: - Az Újholdat nem ott szerkesztették, bár Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs olykor bejött, de ők nem voltak Darling-törzstagok. A Centrálból ismertem őket, ahol minden csütörtökön vagy pénteken, ezt nem tudom pontosan, összejött a Magyarok című folyóirat társasága, és ebből vált ki később az Újhold.

K.L.: - Az új irodalmi életben hogy találtál helyet?

M.I.: - Megint csak Rába és Vidor segítségével. Tudtuk, hogy a Centrálban összejönnek Kéry Laciék, Ágnes, Balázs, őket akkor még csak távolról ismertem. Kabáthalmazokra, kabát-hegyekre emlékszem, és arra, hogy rendszerint harmincan ittunk egy feketét. Nem belőlünk élt sem a Darling, sem a Centrál. De ami örületesen fontos volt: ott ismertem meg azokat, akik nekem eddig csak könyvélményeim voltak, és akiket nagyon tiszteltem. Vas Istvánt, Ottlikot, Kálnoky Lacit. Akkor persze nekem nem volt Kálnoky Laci, mint később, hanem Kálnoky László. Meg Rónay Györgyöt. Őt még régebben megismertem valamelyik budai kávéházban, egy Vigilia-beszélgetésen. Akkor nagyon hideg és megközelíthetetlen embernek tűnt, kicsit fensőbbesnek éreztem. Később azért felolvadt, és nagy szeretettel beszélt velem mindig, de ez már a hallgatás korszakában volt, a Rákosi-időkből. Akkor jött létre az a bizonyos Rónay-

asztal. Nem szeretek fennkölt kifejezéseket használni, de: szellemi központunk lett. Nagyon sokat jelentett.

Kéry László nagyszerű szerkesztő volt, ő jelentette meg a 45 utáni első novellámat a Magyarokban. *A gyerek* volt a címe. Ez is Tisza Kálmán téri novella volt. Nem közölték mindjárt. A minisztériumban együtt dolgozott Szabó Magda, Kardos László és Kéry. Hogy ez a novella megjelent, azt hiszem Szabó Magdának köszönhetem. Kardos Lászlónak is tetszett, de neki valahogy szokatlan volt ez a fajta stílus. Most már filmszerűnek neveznék az állandó vágások miatt. Szabó Magda használta a kifejezést, ő mondta ki először: ez a Mándy olyan „mándys”, ezt így kell megenni.

K.L.: - Volt még a Magyarokkal, az Újholddal, a Darlinggal és a Centrállal párhuzamosan egy hely, ahol a ti nemzedéketek gyakran összejött, az egyetemi Stílusgyakorlatok.

M.I.: - Nem olyan gyakran, de összejött, Waldapfel József vezette.

K.L.: - Te jártál oda?

M.I.: - Persze hogy jártam, fel is olvastam, kétszer is, bírálóim is akadtak. Vargha Kálmán és Sallai Géza vállalta, az utóbbi aztán lemondta valamiért, azt hiszem, lusta volt egy kicsit. És ha jól emlékszem, ebben nem vagyok biztos, egyszer Rába is bírálóm volt, aki egyébként ifjúsági könyveimről még előbb, 43-ban, kitűnő bírálatot írt a Vigiliában. Ifjúsági könyveimen átdolgozásaimat értem: a *Don Quijoté*-t és a *Koldús és királyfi*-t tettem át Teleki téri stílusba.

K.L.: - Említetted, hogy kiadókkal nem volt dolgod.

M.I.: - Közben azért lett! Az Egyetemi Nyomda megindította a Diárium Könyvtárat, és ott jelent meg az első kisregényem, a *Csőszház*. Egy Tisza Kálmán téri csősz életét próbáltam megírni, az őt körülvevő téri világot és a nagyon sűrű alvilágot.

K.L.: - Az átdolgozásaid hol jelentek meg?

M.I.: - A Vigiliának volt egy kiadója, az bízott meg velük. Ennyiben volt dolgom már kiadókkal is.

K.L.: - A háború után tehát kezdték elfogadni, hogy a te írásaid olyan „mándysak”.

M.I.: - Borzasztó lassan és nehezen.

K.L.: - De végső soron pillanatok alatt Baumgarten-díjat kaptál!

M.I.: - Az 48-ban volt. Három év valóban elég gyors. Ennek megint Schöpflin állt a középontjában.

K.L.: - Aki a Nyugat-eszményt és -hagyományt képviselte. Tehát ő avatott ezzel véglegesen íróvá.

M.I.: - Ezt Lakatos István nagyon szépen megírta egyik visszaemlékezésében. Volt egy hosszú beszélgetése Schöpflinnél, és akkor látott ott folyóiratokat, amelyekből kutanyelvek lógtak ki: az én novelláimnál voltak megjelölve. Pilinszkyt, Nemes Nagy Ágnes, Rábát, ezeket szerette, azt hiszem, ők voltak Schöpflin kedvencei.

K.L.: - Ez volt nektek - újholdasoknak - az első fénykorotok. Hogyan éltetek, mit csináltatok, hogy tartottátok a kapcsolatot?

M.I.: - A Darlingban találkoztunk, a Centrálban, aztán különféle kávéházakban. Az Újhold szerkesztése Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes lakásán történt. Nemcsak lényegében, alapvetően ők szerkesztették a lapot. Én lettem volna a prózarovat szerkesztője, de hát soha alkalmatlanabb szerkesztőt nem találhattak volna, mint engem, aki borzasztó önző voltam,

önző annyiban, hogy csak magammal törődtem, és nem igen olvastam el a kéziratokat. Egy felfedeztettem azért volt, Román György, és erre tulajdonképpen ma is büszke vagyok, azt hiszem, ott jelent meg először novellája.

K.L.: - A kitűnő festő és író?

M.I.: - Igen, nagyon érdekes, egészen kitűnő novellákat írt. Furcsa volt, borzasztó nehéz sorsú.

Nagyon sokat veszekedtünk, ezek a veszekedések elkísértek minket, ameddig csak az Újhold létezett. Balázsék valahogy mindig bíztak abban, hogy a lapot elfogadják, megszeretik; én ebben sose bíztam, én ennél sokkal borúsabb, már akkor lényegesen pesszimistább lélek voltam. Ahhoz, hogy valaki szerkesszen, hinni is kell a dologban, nemcsak magában a lapban és a lap értékében. Ebben én is hittem, csak a lap sorsát láttam örökké fenyegetettnak. Mint nagyon hamar kiderült, nem is teljesen alaptalanul. Azt hiszem, zseni marxizmusát mindenki ezzel a lappal szemben gyakorolta, így próbált valami nagyon szerény egzisztenciát teremteni önmagának, legalábbis az irodalomban. És azt kell mondanom, sajnos, nem is teljesen sikertelenül.

K.L.: - A Rádióval szinte összenőttél az utóbbi évtizedekben. Mikor kezdődött?

M.I.: - 1946-ban egy novellámat, a *Szobatársak* címűt kellett felolvasnom. Nagyon rosszul sikerült. A novella se volt igazán jó. El is vették tőlem, azt mondták: na, ezt hagyjuk abba, ilyen poros hangon nem lehet felolvasni, ez szörnyű. És odaadták Várady Györgynek, aki később igazgatója lett egy színháznak, ő aztán nagyon jól és pontosan felolvasta a novellát. Ezután sokáig nem volt kapcsolatom a Rádióval, holott ott volt Szabó Magda férje is, Szobotka Tibor. Nagyon kedves fiú, aki még azzal is törődött, hogy például ki olvassa fel Vidornak vagy Rábának a versét. Olyan színészt keresett, aki tényleg vissza tudja adni a vers hangulatát és lényegét.

46-ban ötödmagammal megnyertük a Magyarok novellapályázatát, Sötér, Ottlik, Déry, egy Ilosvay Ferenc nevű férfi és én. A második díjat Balázs Anna nyerte egyedül, úgyhogy az lényegesen előkelőbbnek hangzott. 47-ben is volt a Művészeti Tanácsnak egy novellapályázata. Akkor kaptam egy táviratot Szobotkától, hogy jöjjenek be a Rádióba. Azt mondja: beszéljek arról, hogy megnyertem ezt a pályázatot is. Mondom: nem nyertem meg, nem is indultam. Csodálkozott: hát én azt hittem, hogy minden novellapályázatot te nyersz meg. Nagyon kedves, derék ember volt, de túlságosan szerény, ilyen szerénynek azért nem szabad lenni; mi tulajdonképpen nem is tudtuk, hogy ő szépirodalmat ír. Fogalmam se volt róla, sokkal később tudtam meg, akkor már nem is volt Újhold.

K.L.: - És ő se volt már a Rádiónál?

M.I.: - Á, dehogy! Nagyon ronda körülmények között kitették. Pedig mindenhez értett, nemcsak az irodalmi anyaghoz, hanem magukhoz az írókhoz is, embersége, szeme volt, és tudott értük tenni valamit, és tett is.

K.L.: - Nemzedéktársaid hogy fogadták a te sajátos világodat?

M.I.: - Azonnal mellém álltak. Nagyon tetszett nekik a *Könnyező fák* című írásom, amelyik az Újholdban jelent meg, és egyáltalán, úgy érezték, hogy közéjük tartozom. Ez egy pillanatig sem volt vitás. Elejétől végig, egyértelműen, és ha kellett, nagyon harcosan kiálltak mellettem, mert azért volt, mikor ki kellett állni, még a jobb időkben is. Nehezen ették meg ezt a fajta stílust.

K.L.: - Tebenned mikor tudatosodott, hogy ez a „mándys” stílus nem negatívum, nem gyengeség, hanem csakugyan ez az, amivel te író lehetsz?

M.I.: - Egyszerűen nem tudtam másképp dolgozni, csak ebben a stílusban. Ez volt az alapom. Az aztán természetes, hogy bizonyos modorosságokat nem tudtam és azt hiszem, a mai napig sem tudok kikerülni, de hát ez a modor az én saját modorom.

K.L.: - De mikortól érzed, hogy ez vagy te, és nem próbálsz alkalmazkodni más elbeszélőtípusokhoz?

M.I.: - Ez körülbelül 45-46 táján alakult ki. Nagy erőt adott nekem ehhez az Újhold.

K.L.: - Tehát a nemzedék első fénykora. Ami követte, megírtad az *Előadók, társszerzők* novelláiban. eltűnt az a világ, a változás keserű emlékét hagyva maga után. Mint ahogy megszűnt azóta a Darling is. Most egy iroda van a Ferenczy utca és a Múzeum körút találkozásánál, ott a sarokban, ahol a beszűkült utca egy kicsit kitágul.

M.I.: - Igen, ott volt a Darling, sajnos, csak volt. De a Darling már utolsó éveiben sem volt az a Darling, ami nekem tényleg hazám volt, valahogy idegen, furcsa hely lett. Évek múlva mentem vissza oda. Nagyon szomorú, hogy visszamentem. Nem szabad visszamenni sehová. Más lányok voltak, kedélytelenség volt, de lehet, hogy ez a kedélytelenség belőlem áradt. Emlékszem a kávéra is, amit ittam, azt hiszem, tinta volt, egy pohár tintát hoztak ki. De nem panaszkodtam, pedig én minden látszat ellenére ideges és nyugtalan ember vagyok, és ingerült is ilyenkor, ha rossz kávét hoznak. De akkor elfogadtam, azt mondtam magamban, tökéletesen megérdemeltem. Nem szabad visszatérni.

Lakatos István

K.L.: - A Szabadság-hegy oldalában, a Mártonhegyi út közepe táján, Budapest alighanem egyik legszebb kilátású lakásában beszélgetünk Lakatos István költővel. Távolabb a Sashegy kis dombsornak látszik, alattunk a Gellérthegy, játék-citadellájával. Tiszta időben a Margitszigettől Csepelig s tovább, a gödöllői halmokig zavartalanul ellátni. A panoráma, közelre csakúgy, mint a peremvidék zöldbe hajló félkörívéig, páratlan. Az öröklakás, ahol forog a magnetofon, egyetlen hatalmas könyvtár, egyike a leggazdagabb, leggondosabban válogatott magángyűjteményeknek, amelyeket ismerek. Könyvek fogadnak az előtérben, könyvek, padlótól mennyezetig, a szobákban. Nemcsak a fekvőhely mögött, az ajtófélfák fölött - itt könyvek sorakoznak minden lehetséges (sőt lehetetlen) helyen; a mégis szükséges néhány szekrény teteje a kisebb szobában éppúgy polcokkal van beépítve, mint ahogy polcok takarják a redőnyházat, polcok a WC szabad falfelületeit is.

L.I.: - Itt azok a kötetek pompáznak, amelyeket röstellnék megbecsült könyveim előkelő társaságában tartani, de valamiképp hozzátartoznak a korhoz, amelyben élek, így néha szükségem lehet rájuk, ehhez vagy ahhoz a munkámhoz. Itt őrzöm a Clair-féle *Párbajkódex*-et és a *Gyakorlati nyomozás kézikönyvé*-t, a *Szívek tolmácsa* című szerelmi levelezőt és irodalmunk híres nyelvemlékeit, a Sztálin és Rákosi születésnapjára készült hódoló antológiákat, mellettük a teljes Sztálin-sorozatot, valamint Rákosi Jenő és Mátyás válogatott műveit. A *Mein Kampf* és Szálasi *Napló*-ja közt szerényen meghúzódik Zsdánov esszéinek vékony kötetkéje, dr. Tóth Tihamér szomszédságában Farkas Imre és Imre Farkas, Mécs László után Pósa és Kónya Lajos, majd egyéb dilettánsok, legrosszabb kortárs költőink reprezentatív alkotásai.

K.L.: - Felsorolnád néhányukat?

L.I.: - Majd bolond leszek. Akik járnak hozzám, úgyis tudják. Akik pedig azokon a mellékpolcokon sorakoznak, úgysem járogatnak ide.

K.L.: - Immár két évtizede nézed erkélyedről a mi pesti lapályunkat. Elárulnád, hány helyen laktál életed során?

L.I.: - Banktisztviselő apám, amikor megházasodott, szerény kis házat vett bérbe Bicskén. Itt születtem 1927 áprilisában, a Thököly utca 6. szám alatt. Ez volt szüleim első lakása. Elmosódó emlékeim derengenek csak róla. Hosszú-hosszú veteményeskertje a vasúti töltésig ért, itt bújócskáztunk a szomszéd gyerekekkel - ennyi maradt meg bennem a Nagyállomás melletti szülőházzal. Öt esztendőskoromban tovább költöztünk, be a község szívébe, hogy ne kerékpáron kelljen apámnak reggelente munkahelyére karikáznia, ez kezdett rangjához nem illeni, s hogy közelebb legyen én is a római katolikus elemihez, amelyben alapfokú tanulmányaimat rövidesen meg kellett kezdenem. A főtér sarkán béreltünk házat, nagyobb, mint a Thököly utcai volt. Ebben újabb öt-hat évig éltünk, apámat akkor a részvénytársaság megválasztotta a Takarékpénztár igazgatójává. A tisztség ötszobás szolgálati lakással járt a bérelt házunkkal szemközt bank épületében. A Kossuth térre tekintő lakosztályban apám tágas különszobát biztosíthatott nekem is - tizenegy-tizenkét esztendőskoromtól fogva tarthatnám tehát magam önálló szobaúrnak, ha erre vagy kíváncsi.

K.L.: - Mint monográfusod ugyanakkor tudom, jobbára mégsem Bicskén éltél.

L.I.: - Jól tudod. Szülőhelyemen akkor még nem működött gimnázium, csak polgári, amely magasabb értelmiségi pályára nem képesített, egyetemre onnét nem nyílt út. Apám pedig, aki a

németek győzelmében soha, percig se hitt, érettségi után engem Oxfordba szeretett volna küldeni, de legalábbis Bécsbe. A tatatóvárosi piarista gimnáziumba íratott be ezért, a szülőhelyemhez legközelebbi nyolcosztályos tanintézménybe. Hat évig internátusi növendék voltam, előbb a kapucinus szerzetesrend által fenntartott szerafikum, később a piaristák sokkal előkelőbb (és drágább) konviktusának bentlakója.

Félreértések elkerülése végett sem a piarista, sem a kapucinus atyák nem szerzeteseket neveltek fiúinternátusaikban, konviktus és szerafikum egyaránt afféle diákotthon volt messzebb lakó szülők fiai számára, ahol kosztot-kvartélyt adtak, ahonnét normális civilekként jártunk át reggelente a tóparti gimnáziumba. De hát itt laktunk mégis egész tanévben, ez volt a szálláshelyünk; igen - és én kamaszkoromban semmit se gyűlöltem jobban, mint közös nevelőinket, ahol a nap huszonnégy órájából percig se lehettem egyedül, ahol minden élettevékenységünket állandóan ellenőrizték prefektusaink. Hidegen izzó haraggal tudok visszagondolni csak mindkét intézményre - míg a gimnáziumot magát szerettem, ezek az internátusok nem tartoznak elvesztett *otthonaim* közé.

K.L.: - Hány évig voltál tatai diák?

L.I.: - Ameddig internátusi bentlakó, hat végeérhetetlen évig tehát, mint említettem. Vagyis hiába volt különszobám, otthonom Bicskén, szülőhelyemen egy esztendőből hozzávetőleg három hónapig lakhattam csupán. A nagy változás hetedikes koromban ért. Apám, akit a hadtudomány szenvedélyesen érdekelt s józan stratégiának tartotta magát, arra a meggyőződésre jutott, a hitlerizmus 1944 tavaszára, legkésőbb nyarára fog összeomlani. A szovjet csapatok Észak-Magyarországon keresztül törnek Bécs elfoglalására - fejtegette. Útvonaluknak Tata is fontos állomása lesz. Hogy távol tartson a feltételezett frontvonaltól, engedett hát kérésemnek, és az 1943/44-es tanévre szülővárosa, Zalaegerszeg állami gimnáziumába íratott át. Itt végeztem el, felszabadultan, jókedvűen a hetedik osztályt és ősztől a tanév befejezéséig kint a városban, cipőkereskedő nagybátyámnál, nagyszüleim házában lakhattam kötetlenül.

K.L.: - Hányadik lakásodnál tartunk?

L.I.: - Bicskén volt három, közben Tatán kettő, a zalaegerszegi tehát a hatodik. Itt éreztem kamaszkorom éveiben legboldogabbnak magam. De erről más alkalommal már beszélgettünk, rólam szóló monográfiádban megírtad te is - ne ismételjük magunkat.

K.L.: - Áttérhetünk, úgy érzem, budapesti éveidre.

L.I.: - Még nem. Apám jóslata 1944-re tévesnek bizonyult. Annyiban mégsem: 44 őszén Magyarország területén tombolt a háború csakugyan, utolsó gimnáziumi tanévem el se kezdődhetett Zalaegerszegen. Családunk Bicskén várakozott. Aztán, 1945 későtelén, úgy februárban, a már elfoglalt, romhalmaz Budapestre szorított bennünket a dunántúli hadmozdulatok viszontagsága. Azóta vagyok, megszakítás nélkül, budapesti lakos.

K.L.: - Hol kezdted fővárosi életedet?

L.I.: - Ne részletezzük a korai éveket, életrajzomban előbb-utóbb sort kerítek rájuk. Néhány mondatot csak, hogy érthetőbbé váljék, amiről ez a beszélgetés szólni fog, sok elvesztett otthonom közül az egyikről. Emlékezhetsz, mondtam már, a szovjet csapatok 1944 karácsonyának délelőttjén foglalták el szülőhelyemet. A község egyik legkényelmesebb, legtágasabb lakása kétségtelenül a miénk lehetett. Központi helyen feküdt, magától értetődik, ide szállásolt be magát a főparancsnokság. Egyszer-kétszer láttam az újságokból képről már jól ismert Tolbuhin marsallt is, főtisztjeivel körülállta éppen diákkori íróasztalomra kiterített haditérképét, nyilakat, karikákat rajzolt rá kék ceruzával. Igen, ezen az íróasztalon nemcsak diákkori zsengéim s *A pokol tornácán* első változatai születtek meg: Budapest és Bécs sikeres

elfoglalásának végső haditerve is az én asztalomon alakult ki, így gondolom legalábbis. Tolbuhin hadseregparancsnok nem nálunk lakott persze többedmagával, azt se tudom, Bicskén lakott-e egyáltalán - vezérkara (vagy annak egy részlege) annál inkább. Minket kitessekeltek természetesen szobáinkból, de a konyhában meghúzódhattunk. A vezérkarral aránylag békén éltünk együtt, jelenlétük a háborús zaklatások közepett nemcsak védelmet jelentett, hanem ami fontosabb, ellátásunkat is biztosította. Anyám és cseléd lányunk reggeltől estig főzött a tisztekre, nyersanyaggal a III. Ukrán Front vadász-halász különítménye szolgált, jutott zsákmányukból nekünk is bőven. A főtisztek, alighanem Don-mellékiek lehettek mindnyájan, kivált a halat kedvelték. Naponta leküldték beszerzőiket a község-széli halastóra, kézigránátot vágtak a vízbe, tucatjával bukkantak fel tüstént a kopoltyúszakadt pontyok. Mások szívesen lőttek néhány utcával odébb egy-egy pulykát, tyúkot, malacot. Akadt anyámnak dolga bőven. Vendégeink a leghihetetlenebb időpontokban éheztek meg. Valamelyik bevetésből visszatérve éjjélkor kívánták meg a rácpontyot, vagy délelőtt kilencre kértek hatfogásos menüt, az elmaradhatatlan káposztalevessel. Apám szegény majdnem alkoholista lett, mert nekünk is a terített asztalhoz kellett ülnünk s minden fogás előtt, után, sőt közben koccintani kosztosainkkal. Méregerős, paprikával külön megszórt, legalább hetvenfokos pálinkával, amelyet vizespohárból ittak hősiesen.

K.L.: - Arany életemek lehetett.

L.I.: - Nem sokáig, sajnos. Pár hét múlva, a Balaton felől, utolsó, elkeseredett ellentámadásba kezdett a 4. SS páncélos hadtest, hogy szétörje Budapest ostromgyűrűjét. A marsall ekkor kiűrtette Bicskét, nyolc-kilencezer lakosának a fővároshoz közelebb eső falvakban, kisközségekben kellett meghúzódnia, Etyeken, Biatorbágyon, Budaörsön. Útra kelt a mi kis családunk is, gyerekszánkón magunk után húzva néhány takarót, pár napi élelmet; én vittem aktatáskámat még, benne összes költeményeimet, írószereimet, három könyvet. Etyeken, egy sváb paraszt borospincéjében zsúfolódtunk össze először, vagy húsz család. Néhány nap múlva, amikor nagyon végére jártunk már kenyerünknek, szalonnánknak, elhatároztam, én visszalopódom Bicskére; némi kolbászt, lisztet kimenthetek talán éleltárunkból. Mondanom se kell, a kamrát üresen találtam, lakásunk teljes bútortárat pedig az udvar közepén, kihányva a hóra, részint tüzelőnek fel is hasogatva már. A Bicskei Takarékpénztárban, apám dolgozószobája kivételével, kórházat rendeztek be. Kellett a hely a sebesülteknek. Azért végigjártam az épületet, hátha találok valami használhatót; nem szólt rám senki. Ekkor fedeztem föl, a tornác alatt nagy kupacban ott magaslik teljes diákkori könyvtáram. Nemrég szórhatták oda, hó-sár nem áztatta még szét őket. Nem volt ez nagy könyvtár, négy-ötszáz kötet talán, de kamaszkorom legféltettebb kincse mégis. A tízkötetes Babits, a Kosztolányi-sorozat, Arany János, latin, francia, orosz, német klasszikusok, lexikonok és szótárak. Volt a Takarékpénztárnak egy udvarunkra néző irattára, másfél méter széles, hat méter hosszú, minden más célra alkalmatlan folyosószerű raktár, itt polcoltatta fel apám a bank sok évtizedes üzleti könyveit, iratait. Ez az irattár bolygatatlanul megmaradt, a századforduló főkönyvek, pénztárnaplók nem érdekeltek senkit. Elhatároztam, behordom ide könyveimet, itt megmaradnak talán. Hozzá is fogtam a hurcolkodáshoz, amikor megjelent a tornácon kíséretével Tolbuhin. Rámivallt azonnal, igen indulatosan. Még alig ragadt rám valami az orosz nyelvből, de a többször nyomatékkal elhangzott zabrálni szóból megértettem, a marsall azt hiszi, felhasználva a lakók távollétét, lopni jöttem ide. Háborúban, egy kiürített helységben, ez megbocsáthatatlan bűn csakugyan. Kétségbeesetten magyaráztam, ez a mi házunk, ezek az én könyveim. Mondtam franciául, németül, ijedtemben latinul is, Tolbuhin azonban, úgy látszik, oroszul tudott csak. Egyik törzstisztje értett szerencsére németül, tolmácsolni kezdett a marsallnak. Én pedig fölemeltem egyik sáros könyvemet.

- Puskin - mutattam Bérczy Károly fordításának címlapját. - Dosztojevszkij - halásztam elő a kupacból a *Bűn és bűnhődés*-t. És ez Csehov, ez Goethe, ez Shakespeare - érveltem tovább.

Tolbuhin megengyhült. Épp jött a konyhából egy altiszt, hatalmas tál sült hallal, a vezérkarnak szánta, uzsonnára nyilván.

- Adjon a gyerekeknek egy halat! - mondta a marsall.

Soha olyan jól nem esett étel, mint soknapi éhezés, fél napi járót után az a forró paprikás ponty. Tolbuhin megvárta, míg beleharapok, aztán fordult be apám irodájába, készíteni új haditerveket. Ekkor láttam utoljára, legközelebb már mint pesti körúttal találkoztam vele. De könyvtáramat megmentettem csakugyan. Abban a háborúban szüleim egész élete munkája elpusztult, amikor azonban tavasszal az üres falak közé visszaköltözhetek, a félhomályos irattárban ott várt aránylag sértetlenül a tízkötetes Babits, az *Ókori Lexikon* és minden szótáram. Csehov is, Homérosz is, Catullus is.

K.L.: - Ezzel szemben üres kézzel tértél vissza Etyekre.

L.I.: - Nem egészen. Az a tolmács-tiszt felhajtotta később egy páncélautó csomagtartóját, és hatalmas téglakenyeret, jó kilónyi kőkeményre préselt fekete teát halászott elő. Ezzel bocsátott útra.

K.L.: - Etyekre tehát.

L.I.: - Etyekre, ahonnét vándoroltunk tovább rövidesen. Biára előbb, majd, mivel ott nem laktak ismerőseink, Törökbálintra, ahol élt szüleimnek néhány barátja, náluk aludtunk meg pár napig, ők láttak el némi száraztésztával, rizzsel, liszttel. Azután csakugyan a főváros következett már. Ahogy Pest elesett, én februárban - egyedül - előreindultam s az Üllői út környékén beállítottam ott élő rokonainkhoz. Tőlük kértem segítséget, ideiglenes szállást. Nem nagyon örültek jöveulemnek, de azért megígérték, ellakhatunk náluk valameddig a Thék Endre utcában. Visszamentem a családeért, így kerültünk Pestre.

K.L.: - Első pesti lakásod tehát a Thék Endre utcai volt.

L.I.: - Első pesti lakásaim igen átmenetiek voltak, nem nagyon érdemes számontartani őket. A Thék Endre utcából előbb Angyalföldre vándoroltunk, anyám nővérének családjához. Ők részvétellel, testvéri szeretettel fogadtak, és kicsit föltapláltak bennünket a Tomori tér akkori csemegéjével, ízes lóhússal. Én beiratkoztam közben a katolikus Szent Benedek gimnáziumba. Nem mintha épp ide vágyódtam volna, de ez a középfokú iskola nyílt meg elsőnek Pesten, és hirdetőtábláján azt ígérte, aki március végéig elkezd az 1944/45-ös tanévet náluk, nem veszt el az esztendő, a nyolcadikosok pedig érettségét is tehetnek júliusban. A rendkívüli, alig több, mint három hónapos iskolaév reményében tüstént elköltöztem szüleimtől, akik még magdolnavárosi rokonaiknál várakoztak, hogy visszaköltözhesse nek Bicskére, s elvállaltam a bencésekhez aránylag közel eső Rákóczi úton egy neveletlen fiúgyermek instruálását, ott ezért szállást-ellátást kaptam. Délután tanítottam a nálam alig fiatalabb kamaszt, majd kísértél a Kerepesi temetőbe és Arany János szarkofágja tövében készültem a másnapi órákra. Itt senki sem zavart. Utolsó gimnáziumomról alig őrzök emléket, oly átmeneti szakasza volt életemnek. Annyira nem érdekelt, annyira nem tartottam kapcsolatot osztálytársaimmal, tanárainkkal később sem, hogy most abban se vagyok biztos, hol állt az az épület, a Rákóczi téren-e, vagy a mellette lévön. Ott valahol. Reggelente gyalog indultam a bencésekhez. Lakhelyemtől a legrövidebb út hozzájuk a Conti utcán át vezetett. A városnak ezt a részét, a szomszéd Víg és Fecske utcával, Pest alsóbbrendű örömlányai tették nevezetessé - pontosabban hírhedtté -, a csúnyák, az ápolatlanok, a kiöregedettek, akiket valamirevaló bordélyház be se fogadott volna. Szent borzadállyal, kíváncsian szemléltem őket: ez már a nagy élet, a bűnös nagyváros része

volt, ahová mindig vágyakoztam. Kis, jobbára földszintes házak előtt ácsorogtak ezek a szegények, volt bérszobája mindegyiknek és rémesen kifestve reggeltől csábították már a járókelőket. Ha most azt kérdezed...

K.L.: - Persze hogy kérdezem.

L.I.: - Soha. E tekintetben igen kényes, mondhatnám elkényeztetett voltam egész életemben. Egyszer se tettem be lábam se magányos utcalányhoz, se nyilvánosházba. Noha efféle kalandokat nem vetett meg tisztos elődeim, sőt becsült kortársaim jó része sem. Engem azonban minden tisztatlanság és az örömszerzésnek minden rokonszenv nélküli módja oly mértékben taszított, hogy sose gondoltam rá, ezt is meg kellene próbálnom, ha másért nem, a couleur locale kedvéért. Nem próbáltam meg, szükségem se volt rá. Kifogástalan egészséggel, jó testi felépítéssel ajándékozott meg a természet, a lányokkal sose voltam félszeg: úgy tizenhét-tizenkilenc éves koromtól kezdve mindig akadt barátnőm, egyetemi kolleginák többnyire, tudtam saját lakást, legalább egy cselédszobát is fenntartani - a nemi nyomort átmenetileg sem ismertem.

K.L.: - A reménytelen szerelmet sem?

L.I.: - Azt igen, de az egészen más műfaja az érzelmi életnek. Reménytelen szerelmeim közben is akadtak vigasztalóim állandóan, többé-kevésbé szerettem őket is, legfőljebb nem teljes boldogsággal. Végére lírikus lennék, tudom, ahol a várakozás feszültsége, a személyes konfliktus hiányzik, a szerelmi költészet elhal, vagy másnak adja át a helyét, a belátásnak, a bölcsesletnek például, ami nem biztos, hogy primér líra már. A boldogság ugyanis önmagában is kielégít, nem kell hozzá a versbe öntés öngyötrése. Az erotika, nálam legalább, korlátozott kielégülést nyújtott mindig, szellememnek-testemnek egyaránt. Részleteiben a szexuális élet ugyanakkor oly változatos lehet, hogy ideig-óráig megadja a kimeríthetlenség illúzióját. A kielégülést annál kevésbé. Aztán, ha már a szerelmi költészet is ide keveredett: az igaz szerelem ritka és nagyon személyes dolog; de minél személyesebb marad líraként is, annál rosszabb. Csak ha általánosítani tudja az egyedit, akkor pályázhat maradandóságra. A szeretet, méginkább a szerelem legnegatívabb tulajdonsága, hogy képtelen az objektivációra. A szenvedély a szerelem magasabb foka: itt a felhevült értelem kíméletlen megismerésre tör. Félek azonban, elkanyarodunk beszélgetésünk tárgyától.

K.L.: - Akkor kanyarogva közelítjük meg.

L.I.: - Rendben. Folytassuk ott, július elején sikeresen leérettségiztem. Bizonyítványom nem tündöklött különösképp. Hajdani diákkoromban az osztályzat négy érdemjegyet ismert csak. A jelest, a jót, az elégségest, végül az elégtelent. Magyarból és történelemből elsős koromtól a nyolcadikig színjeles voltam mindig, jeles az érettségim is. De az idegen nyelvekből, németből, franciából, sőt latinból is csak jórendű osztályzat került végbizonyítványomba. Mennyiségtanból, fizikából pedig elégséges. Ami nem érdekelt, abból annyit tanultam csak, hogy épp el ne bukjam. S a tantárgyak többsége nem érdekelt. Ennyit az érettségiről, illetve, mivel ennek a beszélgetésnek elvesztett otthonaimról kellene szólnia, Rákóczi úti lakásomról. Érettségimmal egyidőben kamasz tanítványomat is átsegítettem a maga osztályán - ez után feleslegessé váltam. Észre kellett vennem, ebédem és vacsorám egyre soványabb. Jóétvágyú kamasz voltam én is. Hazaértem időben, este nyolcra, éreztem a paprikáskrumpli illatát konyhában-szobákban még; a család sietve megvacsorázott érkezésem előtt, engem egy tányér pattogatott kukorica várt egyetlen fogásként. Amivel púposan telerakták ugyan a mélytányért s jól mutatott, ám három-négy deka lehetett az egész. Fölláztam. Kiváló helyen feküdt az a lakás, a Rákóczi út pályaudvari végén, megállónyira a Világ szerkesztőségétől, ahol újságíró-

gyakornok voltam már. Következő héten összecsomagoltam mégis, és a Kresz Géza utcában vettem ki egy tiszta kis cselédszobát.

K.L.: - Ott viszont nem kaptál ellátást.

L.I.: - Kaphattam volna, ha meg tudom fizetni. Szüleim akkorra visszaköltöztek Bicskére, havi tíz kiló liszttel segíthettek, ennyit nyújtottam át háziasszonyomnak lakbérül az inflációs időkben. De mielőtt apám útra kelt, eljárt még a bank ügyeiben az Országos Takarékpénztárban. Ez a pénzügyintézmény, azt hiszem, afféle felügyeleti és tanácsadó szerve is lehetett a vidéki takarékpénztáraknak. Ott dolgozott Passuth László. Passuth-hoz járt apám azelőtt is, évtizede ismerték egymást, kapcsolatuk azonban kizárólag a bankszakmára korlátozódott. Apám tudta, Passuth híres író, vele példázódott mindig. Legyek bankember nyugodtan, a Bicskei Takarékpénztár igazgatójának és főrekszvényesének fia bolond lenne, ha át nem venné apjától egy jól működő intézmény vezetését, amiből tisztességesen meg lehet élni legalább. Emellett gondtalanul írhatok, ha már ez a mániám, akár olyan Bicskén is nagyrabecsült regényt, mint az *Esőisten siratja Mexikót*. Apám, életében először, most félrevonta Passuthot, átnyújtotta neki néhány költeményemet. Mondja meg legközelebb, de őszintén, tehetséges-e a gyerek. Ha igen, be tudná-e ajánlani ingyenesnek, mint kolléga fiát, az Országos Takarékpénztár étkezdéjébe? Passuth reménykeltőnek ítélte zsenyéimet és elintézte, hogy jó fél évig, míg egyetemistaként a bölcsészkar menzájára nem kerültem, az Országos Takarékpénztár tisztviselőinek terített asztalánál költhessem el ebédemet minden hétköznap. Illendően megköszöntem segítségét, ő egyszer talán hívott magához, de én, bár igen tisztességes, művelt embernek tartottam, nem oly író akartam lenni, mint ő - barátság, személyes kapcsolat sohase alakult ki köztünk.

K.L.: - Passuth szerepét életemben eddig nem említetted.

L.I.: - Pedig hálás vagyok neki, sajnálom, hogy később, amikor én is vittem valamire, a véletlen sose hozott össze bennünket. Emlékeztettem volna pedig hajdani jótéteményére. De hagyjuk már el a Kresz Géza utcát, ahol közel egy évig, 1946 közepéig éltem. Egyre nehezebbé, bonyolultabbá vált lakbéremet természetben törleszteni, a súlyos terhet hátizsákban kellett felcipelnem Bicskéről minden hónapban. Mikor az infláció múltán bevezetődött a forint, a szomszédos Sziget utcában találtam hasonló cselédszobát, havi hatvan forintért. Ide költöztem, itt éltem ugyancsak jó esztendeig. Idősödő szállasadónóm, egy özvegy tanárnő, sajnos szívesen vette volna, ha neki is természetben fizetek, de ő nem zsírra, lisztre gondolt, szerelmi szolgálataim lettek volna kedvére inkább. Hogy visszautasítottam, ettől talán lakhattam volna még nála valameddig, de mind nehezebben tudta elviselni, hogy sűrűn feljárt hozzám akkori barátnőm - kiadta tehát utamat. Ekkor a Válasz kezdő munkatársa voltam már - Sárközi Márta könyörült meg rajtam, s adott átmeneti szállást Nyúl utcai villájában, míg új lakást nem találok. Márta pompás villájában, a Válasz szerkesztőségeiben és az egyetemen - akkor harmadéves bölcsészhallgató voltam már - megismerkedtem az egész magyar irodalmi élettel szinte. Pár hétig vettem igénybe csak Márta vendégszeretét, 1947 őszén átköltöztem Cica nénihez, a Krisztina körútra. Cica néniről mindjárt mesélek majd. Nála elég sokáig, három teljes évig laktam. Kezdetben az ötszobás lakás cselédszobájában, amelynek hatvan forint volt havi bére. Jobb cselédszobák abban az időben általában ennyibe kerültek. Ma nem látszik hatalmas tételnek, szerény vendéglői ebéd épp csak kitelik belőle, borra való nélkül, de számomra és akkor hatalmas összeg volt. Öt forintért 1947 körül a lakásom alatti kifőzdében kiválóan meg tudtam vacsorázni. Levest, két óriási fasírozottat bőséges körettel, kenyérrel és ráadásul még tekintélyes lekvárosbuktát lehetett kapni öt forintért. Apám bankigazgatói fizetése kétszáz forint volt közvetlenül az 1946-os infláció után, mely talán három-négyszázra növekedett 1949-re. Jól emlékszem 1947-es honoráriumaimra a Válasznál. Első verseimért

oldalanként húsz forintot kaptam. A Magyarok talán harmincat fizetett ugyanakkor. Az Újholdba kizárólag a dicsőségért dolgoztunk. Lengyel Balázs egyetlen fillért se tudott fizetni munkatársainak. Legnagyobb tiszteletdíjam - húsz éves koromig - *A pokol tornácán* honoráriumuma volt. Ez a hosszú ciklusom, sűrűn szedve, talán nyolc oldalt tett ki a Válasz hasábjain. Százhatvan forint járt volna érte, de Sárközi Márta, tekintettel a rendkívüli teljesítményre, huszonöt forinttal megemelte a végösszeget. Nekem egy jó, tágas aktatáska volt életem akkori fő vágya. Amelyikkel Pestre menekültem, a diákkori, használhatatlanná morzsolódott. Én pedig akkor, azóta is, aktatáskával járok mindenhová. Kinéztem magamnak a Váci utcán a város legszebb, legdrágább kézitáskáját. Kétszáz forintba került, finom, tartós bőrből készült. Ezt vásároltam meg, csekély ráfizetéssel, *A pokol tornácán* honoráriumából. Nem is csaptam rossz vásárt: tizenöt évig használtam aztán. Piaci bevásárlásra használható ma is.

K.L.: - Meddig laktál cselédszobákban?

L.I.: - Budapesti életem első három esztendejében, amikor egyetemi ösztöndíjaimból, instruálásokért kapott kis kereseteimből, téli hólapátolásokból és verseim csekélyke honoráriumából többre nem telt. Ámbár hogy laktam bennük, túlzás talán. Télen épp aludni jártam csak haza. Oly szegények voltunk - szüleim rég nem segíthettek semmivel -, hogy tüzelőt vásárolni, befűteni se tudtam volna. Ha valamelyik barátnőm feljött hozzám, akkor vittem csak haza egy szatyorban tíz kiló szenet. Emlékszem orvostanhallgató szerelmemre, a kedves Júliára, aki a Boldog Jolánta kollégiumban lakott. Amikor indult hozzám, leosont előbb a leányszállás pincéjébe és csent pár kiló tüzelőt, hánccszatyrába süllyesztve azzal állított be, mint legnagyobb ajándékkal. De mindig lopni sem tudott és gyakorta nekem se telt szénre. Kivált, hogy elmélyült köztünk a kapcsolat, s már naponta találkoztunk. Akkor bizony időnket a dunyha alatt kellett múlatnunk. Kiváló módszerem volt azonban hangulatunk emelésére.

K.L.: - Már eltekintve a meleg takaró alatt mégiscsak kínálkozó örömtől.

L.I.: - Fokozva azokat. Bicskén, az ostromidők alatt, előbb német, majd orosz légelhárító géppuskafészek állt udvarunkban. Jó ládányi nyomjelző lövedéket felejtettek nálunk, nem tudom, a németek-e vagy Tolbuhin csapatai. Éjjeli csatározásoknál fűztek a hevederbe, minden tizedik vagy huszadik lövedék helyére ilyen nyomjelző patronokat. Ezek mutatták aztán a sötétben, merre csapódnak a golyószóró lövedékei. Ezeknek a lövedékeknek a fejrésze nem volt veszedelmes robbanószer, világított csak, de nem roncsolt, nem sebzett. Kis bőröndnyit fölmentettem belőlük pesti cselédszobámba. Ha beállított Júlia és nem akadt éppen tüzelőnk, ilyen nyomjelző lövedékeket helyeztem a vaskályhába. Újságpapírossal alágyújtottunk: csodálatos színekben izzott fel tüstént a kályha. Sokféle nyomjelző lövedékfej akadt. Kék, zöld vagy lila fényekben úszott ilyenkor cselédszobánk. Meleget nem adott persze a golyószórótöltet, de öt-tíz percig is rendkívül barátságos, hogy ne mondjam, izgalmas színekben tündöklött tőle a szoba. A tejbőrű Júliára, akivel Goethe *Farbenlehre*-jét is végigolvastuk valamelyik nyáron, ma is úgy emlékszem vissza főleg, türkizkéken ragyogott a háta, bordón, salétromsárgán a hasa, zöld villámokat szórt a haja és a válla - már csak ezért is irigyelhette volna tőlem akármelyik szürrealista festő.

K.L.: - A tűzijáték Cica néni szobájában játszódtott le tehát?

L.I.: - Inkább még a Sziget utcában, de Cica néninél is talán.

K.L.: - Meddig tartott ez a nyomjelző-lövedék korszak?

L.I.: - 1948 körül kezdett már annyi jövedelmem lenni - a Baumgarten-alapítvány megítélt számomra előbb egy teljes évi ösztöndíjat, következő év januárjában pedig megkaptam a Baumgarten díjat is -, hogy megengedhettem magamnak a luxust: kivettem Cica néni repre-

zentatív nagyszobáját. Ami bizony havi kétszázba került már. Elöttem Szilágyi Dezső lakta, aki a Bábszínház igazgatója lett jóval később.

K.L.: - Hányadik lakásod, azaz szobád volt ez?

L.I.: - Bicskén, mint említettem, három helyen laktunk, én Tatán közben két internátusban, aztán Zalaegerszeg következett. Ha nem számítom háborús bolyongásainkat etyeki borospincékben, biai pajtákban, budaörsi istállókban és a törökbálinti ismerősöknél - végül is laktam, laktunk efféle szállásokon is -, Budapesten vagy nyolc-kilenc helyet említhetnék meg. A Thék Endre utcát, az angyalföldi Tomori teret, a Rákóczi utat, majd a Kresz Géza utcát. Aztán átmeneti alvóhelyemet Sárközi Márta Molnár Ferenctől örökölt könyvtárszobájának pamlagán, utána a Sziget utcát, s ahol most tartunk, a Krisztina körúti két bérleményt ugyanabban a lakásban. Ahonnét egy teljes nyáron át, fenntartva szobámat Cica néninél, Basch Lóránt városmajori villájában is éltem. A kurátor Olaszországba látogatott ugyanis néhány hónapra, és, hogy ne álljon üresen az a ház, engem kért meg, őrizzem, benne lakva, őszig. Megérkezett közben Svájcból Hubay Miklós, az első emeletet ő kapta meg (nekem a teljes földszint állt rendelkezésemre), attól fogva ketten őriztük Basch doktor rezidenciáját. Majd Mészöly Miklós költözött oda, a második emeleti összkomfortba - ő ott lakik azóta is, közel negyven éve már. Hogy hány lakás ez? Ahová bejelentkezve is voltam, legalább tizenöt, de összesen húsz vagy több talán.

K.L.: - A Krisztina körúti hol volt pontosan?

L.I.: - Szemközt épp a főpostával.

K.L.: - Ez az a lakás akkor, amelyről *Özvegy és leánya* című életrajzi fejezetedben írtál a Jelenkor egy régebbi számában?

L.I.: - Igen, itt keresett fel Babits Ildikó, ha erre gondolsz.

K.L.: - Sok-sok otthonodból válasszuk ki akkor ezt, ahonnét széttekintve visszaidézhetjük a régmúltat.

L.I.: - Akárhonnét visszaidézhetjük. És amit visszaidézünk, mind múlt. A fél perce történt dolgok is.

K.L.: - Én a régmúltra gondolok. Emlegetted Cica nénit előbb. Kezdd övele.

L.I.: - Cica néni a legszebb öregasszony lehetett, akivel találkoztam. Gainsborough színeivel tudnám leírni. Bársonyos felületű, ezüst tónusú néni volt, németes műveltségű, jobban tudott németül, mint magyarul. Ült mindig szobájában, bolyhos plédbe takaródzva - ő se nagyon tudott fűteni abban az időben - és német klasszikusokat olvasott. Lessinget, Wielandot, Herdert. Heine volt, azt hiszem, a legutolsó költő, akit még élvezni tudott. A Cica néni nevet barátaimtól kapta, ifjabb Tóth Aladártól vagy Mándy Ivántól talán. Onnét a név, hogy csodálatosan szép és idegenekhez rendkívül barátságatlan kék krémperzsa macskákat nevelt. A szobákban öt-hat sétált mindig le-föl, gögösen, ölbevehetetlenek, megsimogathatatlanok voltak, csak Cica nénitől tűrték tartózkodó kegyesen, hogy táplálja s olykor becézze őket. Cica néni hetven-nyolcvan éves lehetett, egy huszonöt esztendeje halott katonatiszt özvegye, aki szerény száznyolcvan forintos nyugdíjából élt, s abból, hogy ötszobás lakásából három szobát kiadott mindig albérletbe. Fél éve sem ült miniszteri bársonyszékében Farkas Mihály, amikor zokogva mutat nekem egy hivatalos levelet Cica néni. A Honvédelmi Minisztériumból érkezett, s arról értesítette címzettjét, hogy nyugdíját, mint az előző, fasiszta rendszer exponált katonatisztjének özvegyétől, februártól kezdve megvonják.

- Bizony, ez nagy baj - mondtam.

- Az istenért, csináljon valamit, Pista.

- Mit csinálhatnék, édes Cica néni?

- De hiszen maga híres ember, Pista. Mesélte, hogy az előző hadügyminiszterrel egy lapba szokott írogatni.

Cica néni ezt jól tudta, valóban. Veres Péterrel a Válasz hasábjain csakugyan szerepeltem együtt. Ismertem személyesen is. Amikor katonai behívómat megkaptam, épp jött be a lap szerkesztőségébe.

- El akarnak vinni katonának, Péter bácsi. Mit csináljak? - panaszkodtam.

- A fenébe! Maga a hadügyminiszter - háborodott föl Sárközi Márta. - Csak nem akarja bevonultatni a Válasz költőit?

- Sose törődj vele, édes fiam - nyugtatott Veres Péter. - Ne is jelentkezz. Amíg én vezetem a magyar hadsereget, a kutya se fogja számonkérni, megjelenysz-e a sorozáson, vagy se. Ha hívnak mégis, társázz föl, tudod a telefonszámomat, eligazítjuk a dolgot.

Föllélegeztem, a sorozóbizottság sose látott, a honvédség pedig teljesen megfélekezett rólam. Azaz mégse teljesen. Hosszú évek múlva beidézték egyszer, katonakönyvemet kérték számon rajtam. Rég nem Veres Péter volt már legfőbb hadurunk.

- Nem voltam katona.

- Katonakönyvének lennie kellene akkor is.

- Nem álltam sorozóbizottság előtt sem.

- Akkor pedig megbüntetjük.

Katonai igazolványomat postán kézbesítették ki pár hét múlva. A következő bejegyzések szerepeltek benne:

1. Csapatszolgálatra alkalmas, nem kiképzett író.

2. Büntetve először, 100 forintra: katonai nyilvántartás alól kivonta magát.

Boldogan befizettem a száz forintot. Ennyibe került, hogy percig se voltam katona életemben.

- Hívja fel azt a Farkas Mihályt, Pista - könyörgött Cica néni. - Csak tévedés lehet, hogy egy szegény özvegyasszonytól elveszik a nyugdíját.

- Farkas Mihály nem ír novellákat, sajnos. Vele nem szoktam találkozni se szerkesztőségekben, se klubnapokon az írószövetségben.

- Hát haljak éhen? - potyogtak Cica néni könnyei.

- Milyen rangja volt a férjének abban a régi rendszerben?

- Vezérkari százados. Még Ferenc József alatt léptették elő. Itt vannak a kitüntetései - vett elő egy berakásos díszbodozt.

Csüggedten nézegettem az Osztrák-Magyar Monarchia rendjeleit, az első világháborús vitézségi érmeiket és hadi ékítményeket, jó tucatnyit kiérdemelt belőlük a megboldogult százados. Ezek bizony aligha fogják meghatni Farkas Mihályt. Ámde levelek és okmányok is lapultak a kazetta mélyén. Olvasnám a legfelsőt, Cica néni azonban majdnem ujjaimra csapja az ékszerláda fedelét.

- Azokat nem kell megnézni, Pista!

- Miért nem?

- Csak. Nem akarom.

Gyanút fogtam.

- Ha azt kívánja, járjak el ebben a nyugdíj-ügyben, ismernem kellene valamelyest férje viselt dolgait.

Cica néni hosszan ellenállt még, én szelid erőszakkal kiteregettem mégis azokat a sárguló iratokat. Az első egy köszönő levél volt, Stromfeld Aurél vezérkari ezredes írta: háláját, elismerését fejezte ki, hogy 1919. március 20-án a budapesti helyőrség élén Cica néni férje átállt a Tanácsköztársaság oldalára. A következő okmányban Landler Jenő igazolta, hogy május 23-30 közt a százados kitüntette magát Losonc visszafoglalásánál. Egy Stromfeld gödöllői főhadiszállásán kiállított írás dicséretben részesítette a megboldogult századost, mert a kassai, eperjesi és bártfai harcokban példamutatóan helytállt.

Szobasszonyom sápadtan tördelte a kezét.

- Az istenért. Cica néni, de hiszen a maga férje kommunista volt.

- Nem igaz, nem igaz! Nem lépett be ő soha semmiféle pártba. Ő a Monarchia törzstisztje volt, felesküdt a királyra, hogy képzelhet róla ilyet?

- Akkor is! Átállt a kommün oldalára.

- Drága Pista, ne árulja el senkinek. Amikor jött a Horthy, minden régi tisztvárosa ezért szakította meg vele a barátságot. Bírószág elé is akarták állítani.

- És?

- Erre már nem került sor, mert szegény uram a kurzus elején meghalt. Mivel ítélet nem született, és párttag se volt a férjem, egy jóindulatú pártfogónk a hadügyben elintézte, hogy én mégis kapjak utána nyugdíjat. Most elvették tőlem.

- De kedves Cica néni, ha beírjuk ezt a fellebezésbe, maga visszakaphatja. Miért nem mondta, hogy a férje 19-ben milyen érdemeket szerzett?

- Mert úgy szégyelltem egész életünkben, hogy szegény uram ilyen számár tudott lenni.

Persze, hogy beleírtuk a fellebezésbe Stromfeldet, Landlert, a salgótarjáni és a kassai harcokat.

Cica néni hetekig ült sápadtan, szótlánul magastámlájú karosszékében, ölében kinyitatlan hevert lila selyempapírba gondosan becsomagolt Goethéje. Két hónap múlva érkezett meg a minisztérium válasza: tekintettel férje demokratikus érdemeire, az özvegy visszakapja nyugellátását. Igaz, nem a régi, teljes összeget, húsz forinttal kevesebbet. Cica nénit azonban oly boldoggá tette ez is, hogy húsz évig élt még elégedetten, büszkén. Közel száz éves korában halt meg, mint értesültem róla később.

K.L.: - Említetted imént, anyagi viszonyaid jobbra fordulásakor Krisztina körúti cselédszobából átköltöztél a lakás reprezentatív nagyszobájába. Hogy éltél itt?

L.I.: - Jobbra fordulás ide vagy oda, nagyon szegényen még mindig. Az enyhébb tavaszi napoktól őszig megvoltam valahogy, de arra nem volt elég már a jövedelmem, hogy telente fűteni tudjam a szobát. Huszonhárom-huszonnégy éves koromig, míg Cica néninek fölmondva központi fűtéses lakást nem találtam a Szent István parkban, a meleg kályha fényűzését bizony ritkán engedhettem meg magamnak. Jó cserépkályha állt pedig a Krisztina körúti nagyszobában, vaskályha cselédszobáimban is volt mindig, megrakni azonban ünnepnap tudtam csak

őket. Dolgozni télen kávéházakba, olcsó étkezdékbe, a Darling eszpresszóba jártam, vagy barátaimnál vendégeskedtem. Határ Győzőnél például.

K.L.: - Ő valahol a belvárosban lakott.

L.I.: - A Tanács körút és a Rákóczi út sarkán, annak a bérpalotának legfelső szintjén, amelynek toronynégyszögében hatalmas óra mutatja most a pontos időt. Győző lakosztálya egyetlen harminc méter hosszú, tizenöt széles teremből állt, amelyhez teakonyhányi mellékhelyiség tartozott s - ez volt a csodálatos benne - egy ugyanakkora tetőterasz, mint a műterem. Kilépve a teraszra, káprázatos kilátás nyílt a város tetőire, a budai hegyvidékre. Őszintén irigyeltem ezt a felső légrétegeket súroló lakhelyet. Zenedélutánok, zeneestélyek, irodalmi felolvasások tették élénkké, vonzóvá Győző felhőkakukkvarát. Pán Imre, Kállai Ernő járt ide sűrűbben s az *Európai Iskola* szürrealistái. Közvetlen a terem fölött magasodott azonban a monumentális időjelző készülék, amellyel zavartalan békességben élt külön barátunk, az órát ugyanis elnémitotta egy háborús telitalálat. Az ötvenes évek elején a kerületi előljáróság úgy határozott sajnos, hogy a szerkezetet működőképes állapotba kell hozni újra. Megjavították tüstént, a bérlakás urának élete ettől kezdve pokollá változott. Az az óra nem tiktakolt, nem ketyegett, hanem - ördög tudja, miféle acélalkatrészek mozgatták fogaskerekeit - pöröly-csapásszerű robajlással vitte előre szélmalomvitorla-nagy mutatóit. A műterem mennyezete fölerősítette a dübörgést, a lakás zúgott, remegett, mint a Juppiter villámaint kovácsoló gigászok műhelye az Aetna gyomrában. Fogalmam sincs, hogyan állította meg, rontotta el Győző azt az órát néhány napra, míg el nem cserélte bérleményét egy teljesen közönséges polgári lakásra, ahol bizonyára nem tudott oly boldog lenni többé, mint légi tanyáján.

K.L.: - Mulatságos meghívót találtam nemrég Szabó Lőrinc hagyatékában. Te küldted neki. Írógépeden vagy harminc példányban sokszorosíthattad is. Az a tartalma, 1949. november 5-ikére meghívod barátaidat Krisztina körúti lakásodra. Megírod mindenkinek, hogy kik lesznek ott. A névsor imponáló. Eljönnek, közlöd, Jékely Zoltán, Szabó Lőrinc, Vajda Endre, Lengyel Balázs, Nemes Nagy Ágnes, Mészöly Miklós, Határ Győző, Mándy Iván, Rába György, Jánosy István, Pilinszky János, Hubay Miklós - vagy harminc nevet sorolsz fel. Emlékszel erre?

L.I.: - Nagyon jól. Ha nem is épp erre. Majdnem minden hónapban összegyűltünk valahol azidőtájt, nálam is elég gyakorta, de nem csak nálam. Tudod, nagyon fiatalok voltunk még, beleértve Szabó Lőrincet, aki évtizeddel volt fiatalabb akkor, mint én ma. Hogy azon a novemberi napon mindenki ott volt-e, akiket beleírtam a meghívóba, erre nem veszek mérget. Lőrincről tudom csak, hogy biztos nem jött el, mert megmaradt egy levelezőlapja: sajnálkozva kimentí magát, épp kórházban fekszik vesekővel. Ma már nem sért senkit, ha elárulom, Lőrinc később sokszor megfordult abban a szobában, de túlnyomórészt nem barátaim kedvéért. Volt egy irodalomkedvelő balerina ismerősöm, csinos kislány, másodrendű mulató melléksillaga, aki rövid ideig fel-feljárt hozzám, többre tört azonban, sokkal nagyobb költő által szeretett volna halhatatlan lenni. Amikor megtudta, ismerem Szabó Lőrincet, addig unszolt, míg be nem mutattam neki. Lőrinc rokonszenvesnek találta, s egyszerűen csak azzal állt elő, nem engedném-e át nekik a szobámat. Nekem épp más kapcsolatom kezdett alakulni, szívesen átengedtem Lőrincnek Magdát örökre, szobámat egy-egy alkalomra. Aztán már más szerelmeivel is meg-megjelent Lőrinc - az a szoba csakugyan igen alkalmasnak bizonyult meghitt együttlétre.

K.L.: - Hadd idézzek imént említett meghívódból még. Azzal végződik, sok csinos lány is meg fog jelenni és kitűnő ételekkel, italokkal várod vendégeidet.

L.I.: - Ezzel valamit már elmondtál ezeknek az összejöveteleknek a jellegéről. Hadd mondjam még egyszer, nagyon fiatalok, túlnyomórészt huszonévesek voltunk, néhányan egyetemi hallgatók még. Értelmes, vonzó kollegináink boldogan jöttek, hogy megismerkedjenek író barátaimmal, barátaim pedig, hogy találkozzanak gyönyörű kollegináinkkal.

K.L.: - Hát még ha a csinos kollegina egyúttal irodalmunk legtehetségesebb költője volt.

L.I.: - Nemes Nagy Ágnes akkorra kinőtt már a bölcsészkar padsoraiból, abban viszont igazad van, huszonéves korában kivételesen szép volt. Ő mindig Lengyel Balázssal, férjével jött, a flörtnek, az oldott légkörnek azt az atmoszféráját azonban, amely ezeket az estélyeket meghatározta, nagyon élvezte Ágnes is.

K.L.: - Hogyan zajlottak le efféle estélyeid?

L.I.: - Mindenekelőtt: nem örvendek túlságosan, hogy az a kissé nagyképű, kissé számár, kissé kamaszos meghívóm, amelyet idéztél, Szabó Lőrinc gyűjtőszemvédelye folytán átvészelt az évtizedeket. Hajdani magamat szívesebben látnám valamivel komolyabbnak, tartózkodóbbnak. De ha már nem tagadhatom le, annyit elárulok legalább, félreérthető az a kitétel, hogy pompás ételekkel-italokkal én várom vendégeimet. A lányok dolga volt, mondhatnám belépődíjuk, hogy tálcányi süteményt, szendvicset hozzanak magukkal. Itálról ugyanakkor a férfiaknak kellett gondoskodniuk, palack borról a szegényebbeknek, töményről a tehetősebbeknek. Én csak tányérral, pohárral szolgáltam, kölcsönkérve azt is háziasszonyomtól. Hogy milyen szegények voltunk, hadd meséljek el közbevetőleg egy történetet. Beállított Mándy Iván egy üveg vörösborral. Beszélgettünk, táncoltunk - igen, gramafonzenére táncoltunk is -, üztünk mindenféle elmejátékot. Új kislány tűnt föl aznap körünkben, az ifjú, szőke Panni. Iván másfél óra alatt meghódította, a rokonszenv kölcsönösnek bizonyult. Tizenegy felé Iván Panni fülébe súgta: lépünk meg innét, meghittebb társalgásra alkalmasabb egy esteli séta. Észrevétlenül tűntek el, a ház kapuját már bezárták persze, Iván főúrian kifizette Panni kapupénzét is, kerek forintot nyomott az álmos házmester markába. A Krisztina körúttól jó órányira, a Pasarét végén lakott Panni. Ifjonti kedvvel indultak el a hús holdfényben. Fák alatt, kapualjakban meg-megálltak nyilván, hosszabbítva a hazafelé vezető utat. Egy-egy kései presszó, kisvendéglő itt-ott nyitva tartott még. Panni javasolta, valahol éppenséggel megpihenhetnének, talán egy fekete sem ártana. Iván azonban csodálatosnak tartotta a Városmajor sejtelmesen suhogó fáit, az éjfél utcafényeit. Panni didergett, november volt, ahogy ez a meghívóból ugyebár bizonyítható.

- Maga nem fázik, Iván?

- Maga mellett, Panni?

- Mégis, ha villamosra ülnénk?

- Ilyen ragyogó időben?

Gyengéden esni kezdett az eső.

- Megázunk - mondta Panni.

Iván átölelte Pannit egy kapualjban.

- De nem itt.

Az eső zuhogott. A szél feltámadt. Néha kevésbé zuhogott. Akkor tovább mentek. Egy után elérték Panniék házáat végre.

- Jöjjön be, Iván. Tárcsázok egy taxit.

- Nekem most támadt sétálni kedvem igazán.

- Maga milyen fiatal, Iván!

Iván megkönnyebbülve fordult vissza. A zápor elállt, most villámlott csak. Valahol belecsapott egy fába. Iván sietett. A Moszkva téren elérte még az utolsó hatost. Zsebébe nyúlt, nem szállt fel. Egyetlen forinttal jött hozzám, ezt nyomta a házmester kezébe.

Elindult a Mártírok útján. Kőd. Hódara. Átment a Margit-hídon. Jeges zápor verte a Dunát. Iván felöltője átázott. Sietősebbre fogta lépteit. Vihar, felhőszakadás. A Nagykörúton kiöntötte cipőjéből a vizet. Háromra járt. Iván a Fiumei úton lakott. A Rákóczi úton tüsszögött már. Négykor csöngetett be házuk kapuján.

- Szent ég, Mándy úr - mondta a házmester. - Beleesett a Dunába?

- Holnap megadom a kapupénzt - köhögött Iván.

K.L.: - Pedig Mándy Iván akkor országosan ismert novellista már, és ahogy te is, a korszak legelőkelőbb irodalmi díjának, a Baumgarten-díjnak a kitüntetettje.

L.I.: - Vigyázz Lóránt. Amiről mi itt beszélünk, az 1949 novemberében történt.

K.L.: - Tehát nincs már Újhold, nincs Válasz, a Magyarok is megszűnőben.

L.I.: - Nem megszűnőben, 1949 novemberében már Magyarok sincs. Ezek a folyóiratok mind nincsenek, már mi se vagyunk sehol. De visszatérve a Krisztina körútra még, annyit hadd mondjak el azért befejezésül, ne hidd, hogy csupa efféle összejövetelekből állt akkori életünk. Csaptunk ilyen bulikat is, mert, mondom, fiatalok voltunk és vigadtunk csakazértis. Többnyire azonban komolyak voltunk, nagyon is komolyak. Egymás lakásain sokkal szűkebb társaságban gyűltünk össze általában. Ahol nem hangulatifény és gépzene mellett időztünk, hanem a világ és az irodalom dolgait vitattuk meg. Nemes Nagy Ágnesnél, olykor nálam és másutt is. Felolvastuk egymásnak munkáinkat, megbeszéltük műhelygondjainkat és egyéb gondjainkat is természetesen. Ezeknek a barátságoknak, beszélgetéseknek igen nagy összetartó ereje volt. Tartottuk a lelket egymásban a legsötétebb időkben is.

K.L.: - Fény és árny. Jutott nektek fiatalságtokban mindkettőből. Mégis árnyékból több talán.

L.I.: - Több, kétségkívül. De nem azért mondom, hogy megszépítsem a messzeséget, megbocsássam a megbocsáthatatlant, hanem, hogy a teljes igazságnak ezt a részét se hallgassam el: akármilyen borzalmas volt is az a korszak, mely egyikünk életéből tíz, másikunkéból húsz évet rabolt el, amely évtizedre vagy még hosszabb időre homályra, hallgatásra ítélte egy egész nemzedéket - néha-néha elcsérélném a mai fényt az akkori árnyra; nem az árny kedvéért, hanem elmúlt fiatalságunkért. Mert mégiscsak ifjak voltunk és ifjúságunk pusztája ténye folytán valamiképp nem tudtunk oly boldogtalanok lenni, mint amilyen boldogtalanoknak lennünk kellett volna, ezek miatt a sötét évek, még sötétebb bűnök miatt.

Rába György

K.L.: - 1941 nyarán, Babits halála előtt pár nappal, a Nyugat utolsó, augusztusi száma egy fiatal költő első versét közölte. A vers címe: *Csaba nyomában*. Nemzedéktársai körében ez legendás megjelenés volt, tekintélyt kölcsönzött neki, hiszen a Nyugat ezután megszűnt, a többiek már nem indulhattak ebben a nagymultú folyóiratban. Legfeljebb utódában, a Magyar Csillagban vagy más folyóiratokban. Rába György tehát még Babits Nyugatjában jelent meg. Hogyan történt?

R.Gy.: - Személyesen Illyés Gyulával találkoztam. A mai Podmaniczky téren, egészen közel a Nyugat szerkesztőségi helyiségeihez, működött egy kávéház és ott a Nyugat asztala. Ott kerestem fel Illyés Gyulát, miután a Nyugatnak elküldtem a verseimet; oda hívott, ott találkoztam vele 1941 januárjában. Gellért Oszkár ült még mellette. Verseimről nagyon elismerően beszélt, de mintegy tűnődve fölvetette: „Gondolkozom azon, vajon közöljem-e, mert nagyon fiatal és félek, hogy kisistennek fogja hinni magát.”

K.L.: - Hány éves voltál akkor?

R.Gy.: - Még nem voltam egészen tizenhét.

K.L.: - És a szomszédos gimnáziumba jártál.

R.Gy.: - Nem volt olyan messze az iskolaépület. Mindenesetre, mint igazi kamasz, dacosan, zöldfülűen és tiszteletlenül azonnal azt mondtam neki, ne közölje. Ő bölcsen, éretten, mint aki már nemcsak a költészetet tudja a legfelső fokon, hanem az életet is, elsiklott a megjegyzésem felett, és a következőt mondta: „Ezt majd megbeszélem Mihállyal, és együtt fogjuk eldönteni.” Aztán még megkérdezte, van-e valami kérésem, kívánságom, amivel segíthetné fejlődésemet. Egy kérésem volt: szerettem volna a Baumgarten-könyvtárba járni. Kosztolányi, Tóth Árpád, Király György könyvtármaradékát lapozgatni, kölcsönözni, és megismerni a nálam idősebb fiatal írókat, költőket, esetleg nemzedéktársaimat.

Ami a megjelenést illeti, pontosan tizenhetedik születésnapomon értesültem arról, hogy megjelenik a versem, arról, hogy korrektúrám van, és 1941 augusztusában, mivel úgy látszik. Babits kedvezően döntött, napvilágot látott az egyik kiválasztott vers. Mert korrektúrárt egy másikról is kaptam, az benne van az első kötetemben; ezt talán túl szigorúan kihagytam az elsőből; a másik vers azonban már nem jelenhetett meg a Nyugatban, mivel Babits halálával megszűnt a folyóirat. Honoráriumképpen Weöres Sándor-köteteket kaptam. Megsúgták nekem, hogy a Nyugat anyagi helyzete rossz, és jó néven veszik, hogyha a tiszteletdíjként járó húsz pengő helyett, annak fejében inkább Nyugat-kiadású könyveket választ az ember, én meg örömet kaptam az alkalmon, és így jutottam hozzá életemben először Weöres Sándor verses-köteteihez.

K.L.: - De tovább is munkatársa maradtál a folyóiratnak, illetőleg folytatásának, a Magyar Csillagnak.

R.Gy.: - Igen, és Illyés pedagógiai érzékét kiemelendő hadd mondjam el, hogy ő biztatott arra, írjak kritikát is. Teljesen rám bízta, hogy magam válasszak könyvet. Vagy az alkatomban, vagy akár a beszélgetés során elhangzottakban talált olyan indítást, amelyről azt gondolta, hogy nemcsak versíró maradok, hanem versről gondolkodó ember is. Így jelentek meg a Magyar Csillagban kritikáim, verseim is, és így lettem több műfajú tollforgató. Illyésnek az indítására, jóllehet természetesen nem szellemi előzmények és nem belső késztetés nélkül.

K.L.: - Mik voltak ezek a szellemi előzmények, mik lehettek ezek a belső késztetések, és volt-e valakinek döntő szerepe ebben?

R.Gy.: - Címszószerűen felsorolom. Az otthoni könyvtár, kiváló tanáraink (Vajthó László, Kardos Tibor, Borzsák István, Babits legjobb fogarasi barátja, Ambrózy Pál) mind adtak olyan szellemi indítást, amelyek már nagyon korán elvezettek, korán, tehát tizenhét éves koromban, nemcsak a Nyugat nagyjainak, így Adyn kívül Babitsnak, Kosztolányinak, Tóth Árpádnak, Somlyó Zoltánnak az ismeretéhez, hanem már a harmadik nemzedék ismeretéhez is. Gondoljunk csak arra, hogy tanárom, Vajthó László volt a gondozója *A tanítás problémái*-sorozatnak, amelyben az *Új magyar költők* két kötete megjelent, és ekkor én már büszke, boldog és szerencsés birtokosa voltam ezeknek a kiadványoknak. Az *Új magyar költők* második kötetéből, kitűnő válogatásban ismertem és szerettem meg József Attilát, mint ahogy az első kötetből, ugyancsak ennek az antológiának a jóvoltából, Babitsot. Szabó Lőrincről volt már kialakult képzetem válogatott kötete alapján, s ugyancsak az antológiából Jékely, Weöres, Radnóti, Rónay neve és a többieké egyáltalán nem volt ismeretlen nekem.

K.L.: - És ezek után jutottál a Baumgarten-könyvtárba?

R.Gy.: - A Baumgarten-könyvtárban nemcsak szellemi szemhatáromat tágíthattam, hanem megismertem számos kitűnő író is és az ő személyükben néhány olyan embert, akinek a személye elkísérte az életemet, és akinek az élete mellett itt-ott az én személyem is feltűnik a képen. Amikor a Baumgarten-könyvtárba először elvetődtem, Devecseri volt a könyvtáros, de jártam a könyvtárba Vajda Endre, majd Hegedűs Zoltán könyvtári vezetésének korszakában is. A harmadik nemzedék egyik-másik tagját itt láttam először; hogy egy viszonylag ritkának számító példát idézzek, a könyvtáros Devecserin kívül Pásztor Bélát, aki majdnem olyan fura és életidegen ember volt a magánéletében is, mint amilyen a verseiben, de mindenesetre megismertem őt, és megismertem - sok más között - egy, az élethez és korban hozzám közelebb álló embert, Végh Györgyöt, az én nemzedékemnek egyik legszínesebb egyéniségét.

K.L.: - Éppen ő róla írtad egyik kritikádat a Magyar Csillagban, az ő prózaversben írt regényéről.

R.Gy.: - Úgy van, akkor ő számított a mi nemzedékünk legígéretesebb tagjának, és ezt az ígéretességet az ő személyes játékossága, rokonszenves értelemben vett szerepjátszása aláhúzta, megerősítette. Mindenesetre kamasz fővel megejtett bennünket. Pár évvel később, amikor, hogy úgy mondjam, hozzáöregedtünk, azt láttuk, úgy gondoltuk, hogy elsősorban mágnespontot jelentett a személyisége. Ahol ő megjelent, egy kicsit megbolydult az élet. Jóllehet ő maga nem volt se tréfamester, se igazi életművész, de körülötte kezdett pezsegni az élet, mások fölbolydultak, fölszökött a hőmérsékletük. Megjelentek nők, akiknek talán nem vele lett kapcsolatuk, de mindenesetre katalizátora volt az irodalmi életnek. Nemzedéktársaimnak egy másik részét azonban más körben ismertem meg. Jóllehet az ő útjuk, ha emlékezetem nem csal, az én közvetítésemmel aztán a Baumgarten-könyvtárba is elvezetett. Ez a másik kör Rónay Györgynek és Thurzó Gábornak a köre.

K.L.: - Ővelük hol ismerkedtél meg?

R.Gy.: - Nagybátyám a Hungária Könyvkiadónak, egy kicsi, de érdemes és jó könyvkiadónak a lektora volt.

K.L.: - Zárójelben jegyezzük meg, hogy ez a kiadó adta ki Füst Milán nagy regényét, *A feleségem története*-t is.

R.Gy.: - Igen, és ennek a gondozásában, a könyv körüli bábáskodásban nagybátyámnak orosz-lánrésze volt. Ő volt barátságban Rónayval és Thurzóval, s hogy úgy mondjam, ő közvetített

el engem hozzájuk. Thurzó volt gyakrabban megtalálható, mert Rónay a Vigiliával állt kapcsolatban elsősorban, a Vigilia azonban havonta megjelenő folyóirat volt, az Élet, Thurzó székhelye viszont hetilap. Az Élet szerkesztőségében ismertem meg Vidor Miklóst, aki rögtön említette nekem, van egy barátja, kitűnő prózaíró, összehozna vele, de tart tőle, talán a természetünk annyira különböző, hogy nem fogjuk megérteni egymást. Megértettük egymást jó egynéhány évtizeden át. Ez a prózaíró Mátyás Iván. Minden héten egyszer kedden estefelé találkoztunk, és elindultunk bolyongani a városban, nagy késő kamaszkori beszélgetésekre.

K.L.: - Volt valami állandó találkozóhelyetek?

R.Gy.: - Igen. A Ferenciek tere, körülbelül ott, a templom előtt, ahol ma szökőkút áll. Egy szép napon Thurzó szólt nekünk egy magányos, de nagyon tehetséges költőről, akinek akkor jelentek meg versei, és nem akármilyen versek. Ez volt Pilinszky János. Pilinszky a keddi találkozókra csak egyszer-kétszer vett részt, de megismertük már ezekben az időkben; egészen pontosan 1942-t írtunk akkor. Ettől kezdve alakult ki a nemzedékemnek, legalábbis az én számomra, olyan magja, amelyhez ma is szellemi rokonság fűz. Nyilván a Baumgarten-könyvtár útján vetődtem el egyszer Mesterházi Lajosékhöz, ahol nagy társaságot találtam, kitűnő embereket, kezdve Honti Jánoson, a nagyszerű és akkor már nemzetközi hírű folkloristán, egészen a velem egykorú Major Ottóig, és a kör lezárul, a szál visszakanyarodik, mert ebből a társaságból viszont én vittem egy-két embert a Baumgarten-könyvtárba. Kirepítő fészkek voltak. Beszélgetések kezdetei, emberek megismerésének a kezdetei, amelyek hosszú csatangelésekön át folytatódtak szellemi tornákon, poharazgatás közben.

K.L.: - Annyit beszéltél a Baumgarten-könyvtárról. Erről Illés Endrének a leírásán túl tulajdonképpen szinte semmit sem tudunk. Mi volt ez a Baumgarten-könyvtár, hol volt, és milyen volt az élet benne?

R.Gy.: - Még egy írás megörökítette Illés Endrén kívül, nevezetesen Devecserié. A Baumgarten-könyvtár az akkori Sas utca 1-ben működött. És azért éppen ott, mert ez volt a Baumgarten-alapítványnak az anyagi alapja. A hatalmas saroképületnek a havi béréből fizették a Baumgarten-díjak és -jutalmak összegeit hónapról hónapra.

K.L.: - Egészen 1950-ig, ennek az államosításáig, azt hiszem.

R.Gy.: - Nem egészen. A házból, a ház bérjövendelméből csak a felszabadulásig fizethették, mert az egész utcában ez volt az egyetlen épület, amely az ostrom alatt kiégett. Viszont Basch Lórántnak nekem nem egészen ismeretes manőverei következtében maradt valami nemesfémvagyon, a ház értékének átmentése és pénzügyi műfordítása útján, amiből aztán ők újra Baumgarten-díjakat és jutalmakat tudtak osztani. Maga a könyvtár három helyiségből állt. Egy kis olvasószobába lépett az ember, az olvasószobából nyílt a könyvtár. A könyvtárban Tóth Árpád és Kosztolányi, valamint Király György hagyatékából megvásárolt könyveket talált és kölcsönözhetett az ember. Magyarokat és idegen nyelvűeket. Az ellenkező oldalra nyílt egy kis szoba, olyan szentély, ahová Török Sophie lépett csak be kísérettel, ugyanis ebben a helyiségben helyezték el jó néhány Babits-relikviát. Ez a három helyiség, úgy, ahogy volt, a könyvekkel együtt a lángok martaléka lett. A Devecseri-féle emlékezés emleget egy-két olyan kölcsönzött, akit csak magasztaló szavakkal idéz az utókor emlékezetébe, mert náluk maradt egypár könyv, és az menekült meg.

K.L.: - Ki is adták a könyveket?

R.Gy.: - Szabályosan lehetett kölcsönözni. Illés Endre rendszeresen vezette a jegyzéket, hogy kinek, mikor, mit adott ki, mit hoztak vissza; az utódai, talán azért, mert költők voltak, több lírai szabadsággal kezelték ezt a kölcsönzést, de mindenesetre kölcsönöztünk, és sajnálattal jegyzem meg, hogy nekem is maradt ugyan két olyan könyvem, amelyet már nem tudtam

többé hová visszavinni, de nem jelentős két könyv, egy kis Victor Hugo-válogatás és Lanson irodalomtörténete. Kié lehetett vajon? Király Györgyé, Tóth Árpádé? Nem tudom; benne van a Baumgarten-könyvtár pecsétje. Szíves örömet visszavinném ma is; szíves örömet visszavittem volna, ha nem égett volna ki az épület.

K.L.: - Azt mondd, hogy ott találkoztatok is. Tehát ott lehetett beszélgetni, megvitatni életek menetét.

R.Gy.: - Amint belépett az ember, a beszélgetés rögtön valamilyen időszerű publikáció címén vagy egy megkezdett beszélgetésbe belecsöppenve olyan irodalmi vagy irodalomtörténeti probléma körül forgott, ami szellemi otthont jelentett. Az ember olyan környezetbe érkezett, ahol fölengedett, otthon volt, a legbensőbb világát ki tudta tárni, és hasonló belső kitárulkozásokkal találkozhatott. A könyvtáros nem egyszerűen csak lebonyolította a könyvtár vezetését, a kölcsönzést, a szervezést, Devecseri a magánóráit is ott adta. Ugyanakkor az olvasóban, ha akartuk, nem olvastunk, hanem vitáztunk, beszélgettünk, és amikor a könyvtáros bezárta a helyiséget, az utcán, majd valahol egy kisvendéglőben folytattuk eszmecserénket. Vonzotta, rendeltetésénél fogva, azokat a nagyjából egyívású embereket, akiknek az érdeklődési köre, meggyőződése, világfelfogása hasonló volt, és ezáltal olyan közösséget teremtett, amelynek otthona lehetett volna a Nyugat, és otthona olyan mértékig lett a Magyar Csillag, amennyire a történelmi körülmények megengedték, és ha tovább működik, meglehet, hogy egy felnövekvő nemzedék, amely ott barátkozott össze ennek a könyvtárnak az égiske alatt, indít új folyóiratot.

K.L.: - Mondod, hogy tulajdonképpen az újabb nemzedék, amelyik aztán végül csak a háború után tudott folyóirathoz jutni, már magjában együtt volt. Neked is megjelent köteted még 1943-ban, *Az Úr vadászata* címmel. Mennyire volt nemzedéki öntudatotok?

R.Gy.: - Nemzedéki kisebbségi érzetünk volt. Az egyik flottabázisunk volt a Károlyi-kert, és emlékszem, nem éppen a keddi szertartásos találkozásokon, de valamelyik hétköznapon nemegyszer előfordult, hogy ott vártuk vissza Mándyt a Franklin Társulattól, arról a kalandos vállalkozásról, amelyen útja Schöpflinhez vezette, és ahová kétség és remény között indult, hogy Schöpflin közli-e újra a Tükörben, avagy sem.

K.L.: - Mindezt novellái előhangjában meg is írta.

R.Gy.: - A Tükörrel máris jeleztem az egyik tájékozási pontot, amelyik nemzedékünk előtt állt. A másik tájékozási pontot az orgánumnoknál, periodikáknál inkább a személyek, a lelkiismeretükben is az írói tisztességet megszemélyesítő írástudók jelentették. Gondolok Rónayra, aki a Vigilia irodalmi rovatát vezette, s egyben lektora volt a Révai Kiadónak. Ilyenformán még húszéves sem voltam, amikor a többiekkel együtt átléphettem a Révai Kiadó küszöbét, megismerhettem ott már nemcsak Rónay Györgyöt, hanem Illés Endrét is. A Nyugat, a Magyar Csillag, a Vigilia, az Élet, a Franklin könyvkiadó, a Révai Könyvkiadó, az én számomra a Hungária Könyvkiadó olyan intézmények neve, amelyek elsősorban jelentették a felelősségtudatot, s ez a Babits szárnyai alatt kialakult nemzedékek tagjaiban testesült meg.

K.L.: - Pályád alakulására mi volt még befolyásoló hatással?

R.Gy.: - Még egy sorsfordító találkozásomról számolhatok be. Ugyancsak nagybátyám barátja volt Gyergyai Albert. Mivel a középiskolában az élő nyelvek közül németet és olaszt tanultam, viszont végérvényesen eldöntöttem, magyar-francia szakos tanár akarok lenni, kezdetleges ismereteimet megerősítendő, nagybátyám megkérte Gyergyait, hogy hetente egyszer konverzáljon, és konverzáció címén beszélgessem velem a francia irodalomról. Így látogattam el - s meglehet, ez időben talán még korábbi, mint első találkozásom Illyéssel - Gyergyainak a Logodi utcai kis szobájába. Tenyéryi padlásszoba volt. Talán tíz négyzetméter, benne egy

mosdókagyló és egy gyönyörű Egry-kép. Emlékszem arra a ködös novemberi estére, amikor a Vérmezőn keresztülballagtam, és fölmentem hozzá. Azt mondta, sürgős lektorálnivalója van a Révai Kiadó számára, ha jól emlékszem, *Estaunié* regényeit kellett lektorálni, de ad nekem „házi olvasmányt” a legközelebbi találkozóig. Ez a házi olvasmány Mérimée *La Vénus d' Ille*-je volt, az első igazi remekmű, amit franciául olvastam, és ami megrázott. Pár héttel később megkezdődött a konverzáció időszaka. Egy iskolai éven át jártam Gyergyai Alberthez, hogy egyik héten Flaubert-ről, a másikon Baudelaire-ről beszélgessünk. Kifejthettem neki nagyon egyéni nézeteket, azonban a grammatikai hiányosságaim, az igazat megvallva, megmaradtak. De az élmény mindenképpen csodálatos volt, és igazolta azt a fölesküdésem, amelyet a francia irodalomra tettem, megerősített abban a hitemben, hogy jól választottam, amikor magyar-francia szakos tanárnak készültem. Amikor elkövetkezett az érettségi esztendeje, ennek az ürügyén, ettől a számomra nagyon érdekes, termékeny, gyümölcsöző, számára mégis egy kicsit egyenlőtlen beszélgetőfolyamattól Gyergyai elegánsan megvált, mondván, hogy én most készüljek csak az érettségire, mert az bizony kemény feladat. A tanár és tanítvány különbségével az én részemről végig tisztelettel és nagy szellemi haszonnal átélt kapcsolat azonban egészen haláláig megmaradt közöttünk, amelynek formát közben az Eötvös-kollégium is adott. Ami szakválasztásomat illeti, azt Illyésnek is elmondtam, ezúttal már egy másik kávéházban, a Flórencben. A Szabadság téren működött a Flórenc kávéház, ott kerestem föl egyszer Illyést, aki megkérdezte, milyen civil foglalkozást akarok választani. Amikor közöltem vele, magyar-francia szakos tanár akarok lenni, hogy úgy mondjam, áldását adta rám, mondván, kitűnő választás, ez a két irodalom remekül kiegészíti egymást: „Szellemileg nagy hasznára lesz.” Igaza lett. Neki is, Gyergyainak is, és ha az ember élete - ami lassan-lassan lekerekedik - a sorsa, akkor ez az élet, ez a sors az ő véleményüket igazolta.

Jánosy István

Jánosy István költészete a háború után lett ismertté, a felszabadulás utáni irodalmi életben: az akkori folyóiratokban (Magyarok, Válasz, Újhold) egy sajátos hangú, a kísérteties álomvilágot a versekbe átmentő költészet jelent meg. Maga a költő életművét Az álmok kútja végtelen című kötetében foglalta össze, ezzel a kötetcímmel is jelezve legsajátosabb verseinek jellemző tulajdonságát, az álomra való visszaütést. Hogyan születtek meg ezek a sajátos, egyedi versek?

J.I.: - A fasori evangélikus gimnáziumba jártam. Legemlékezetesebb tanáraink voltak mindek előtt apám, akinek nyelvi ismereteim alapvetését köszönhetem avval, hogy kérlelhetetlenül belém verte a latin grammatikát. A fizikát Mikola Sándortól tanultam, a matematikát Renner Jánostól. Mindkettőt hálával és csodálattal emlegetik egyes világhírű atomfizikusok. Irodalomra Klaniczay Sándor és Kerecsényi Dezső tanított, ez utóbbi megtudta, hogy titokban verseket írok, felszólított hogy olvassam fel. „Nincsenek nálam” - hazudtam, ő rögtön átlátott a szítán: „Nem igaz, minden valamirevaló költő magánál hordja a verseit.” Így fel kellett olvasnom őket egy kis noteszből. „Mutasd - kérte el a noteszt, - És a többi vers?” - kérdezte. „Nincs több” - feleltem. „No, akkor nem fogsz versekből megélni.”

K.L.: - Azt hiszem, ez a jóslata be is vált.

J.I.: - Verseket Arany és Babits bűvöletében írtam, keményen kikalapáltam a formát, szonettek, canzonékat, antik strófákat, elég ügyesen, de sose gondoltam arra, hogy valaha is költő leszek. Ekkor még minden érdekelt, antik nyelvek, történelem, természettudomány, filozófia, vallás, pszichológia, fogalmam se volt, mi lesz belőlem. De már kisgyerek korom óta voltak, ha nem is gyakran furcsa álmaim. Olyan izgalmas cselekményűek és kerekdedek, mint egy antik novella. Néha meg olyan megrázóak, szívbe markolóak, mint egy Dosztojevszkij lélekdráma.

K.L.: - Ezekből születtek azután az álom-verseid? Lássunk egy részletet.

J.I.: - 1942-ben írtam a következőket. Ez részlet az első álomversemből. Álomvízió címen közöltem jóval később.

*Mi ez? A föld zakatolni
kezdett bévül! Burka roppan.
Ott a temetőárokban
egy belapult sír kifordul
göröngye lábamra csordul.
S ím odalenn, mint egy ágyban,
test szunnyadoz. Nyurga lányka
lehetett rég. A csont-vállon
korhadt rékli. A nyúlt száron
szoknyafoszlány. Két fonott copf,
mint páróka,
elválva a koponyától.
Fogán, mint pikkelyek, arca
töredezve; dult kavarcsa
mosolya a rútnek, szépnek:
gúnyos fintor, könnyes ének.*

*Ahogy nézem iszonyattal,
pikkely-szemhéja föl pattan:
korhadt-zölddió - a szeme,
mintha engem nézne vele.
Elmozdulok - felém fordul,
foszlott szája megcsikordul,
foga koccan.
Téli ág-karja megmoccan.
Felül, felláll tántorogva.
Hull a rozsda sömör róla
tenyérenyi nagy darabokban.
Lába már a kövön koppan.
Jön felém! - vad kalimpálva
nyurga lábát szertevágja.
Menekülök neszüdötten.
Lába ott csattog mögöttem.
Ámha hátra lesek, mintha
ő maga is megtorpanna.*

*Foszlott húsa mind kevesebb.
Egyik melle már leesett,
másik porló fecskefészek.
Arca mind bőszebb, merészebb,
mosolya gonosz, kihívó
(vagy tán panaszkodó, hívó?)
Nekem esik... mintha minden
sérelmét a volt életben
rajtam vágyná megbosszulni!
Karja felém csápol... Futni!
Menekülök neszüdötten.
Lába ott csattog mögöttem.*

S így megy... Már ki tudja hányszor.

K.L.: - És így megy tovább álom és vers. Hogyan születnek ezek a haláltáncvíziók?

J.I.: - Tulajdonképpen álmodom őket, és a vers leírásában nem változtatok rajta semmit. Fel-tűnő, hogy ezek a legkisebb kapcsolatban sincsenek az életemmel, mert semmi olyan részletet nem tükröznek vissza, amit közvetlenül átéltem. Ennek az álomnak a félelmissége, démonisá-ga a különös, hiszen itt el akar pusztítani az a hajdan szép, csinos halott, s ez a jelenet egyálta-lában nem olyan kedélyes, mint Apollinaire Holtak házában című verse. Haláltánc ez. Hogy ezeket az álmokat megfejthessem, estem neki a pszichológiának. Még gimnazista koromban olvastam Sigmund Freud könyveit, egyetemista koromban pedig Carl Gustav Jung köteteit, és ugyanakkor hallgattam Kerényi Károlyt.

K.L.: - Nem a személyes tudatalatti képei jönnek tehát vissza ezekben a versekben, hanem - nevezzük jungi kategóriával - a kollektív tudattalannak az, ami az érdeklődésedet felkeltette.

J.I.: - Éppen ezért az álmok megfejtésében inkább Jung segített, mint Freud. Jungtól tanultam azt is, hogy az álmokat sorozatosan leírjam, és önmagukból fejtsem meg, hiszen a személyes életadalék olyan kevés bennük, és az álmok tulajdonképpen egymást fejtik meg.

K.L.: - Hogyan tudtad tetten érni, rögzíteni ezeket az álmokat?

J.I.: - Lejegyeztem őket, mégpedig rögtön utána, olykor versben is. Nem mintha verset akartam volna írni, hanem egyszerűen azért, mert így könnyebben és gyorsabban tudtam fogalmazni, mint prózában, amelyben minduntalan elvesztem a részletekben. A feszes versformának óriási a fegyelmező hatása.

K.L.: - Tehát itt volt segítségedre az a poétikai hagyomány, amelyet diákként megtanultál.

J.I.: - Igen, mert Babitstól, Aranytól tanultam meg a verselést, és elég jól ment. Persze én ezeket nem tekintettem verseknek. Közben folytattam tanulmányaimat, a pszichoanalízis mellett Aiszkhülosszal, Pindarossal, Platónnal, Spinózával, Kanttal, Dosztojevskijjel, Tolsztojjal és a bibliatudománnyal foglalkoztam.

K.L.: - Ha jól tudom, klasszika-filológiát hallgattál az egyetemen, és teológiát a soproni evangélikus főiskolán.

J.I.: - Igen, a legnagyobb élményem Kerényi volt. És azokat a szerzőket, akikkel ekkor foglalkoztam, utóbb le is fordítottam, Aiszkhüloszt, Pindaroszt, Platont.

K.L.: - Visszatérve a kollektív tudattalanra, mondtad, hogy nem azokat a képeket szűröd ki, amelyek személyes utalást hoznak az álmaidba, hanem azokat, amelyek arra a korszakra jellemzők, amikor álmodtad őket.

J.I.: - Bekövetkezett a doni katasztrófa. Áldozataival, főleg fagyottakkal soproni szükségkórházakban találkoztam. Tehetetlenül kellett látnom, mennyien haltak meg még itthon is, és mennyi marad még nyomorék. Letaglózott az óriási emberáldozat értelmetlensége. Nem akarom ecsetelni, hogy a kötözéskor feltárt sebek látása és szaga ájulttá tett, azt se, milyen rettenetességekről beszéltek (most már ismerjük Sára és Csoóri televíziós filmjéből), csak azt, hogy ezek az emberek életen túl, halálon innen lebegtek, mint én is, annyi álmomban. Haláltánc volt ez is, amelyben sírtak, átkozódtak, kétségbeestek, sőt megőrültek. De dúlt az akasztófa-humor is: például az egyik derék baka az őt látogató kislányának a mellette fekvő raffaeli szépségű fiút ajánlotta vőlegényül, és utána nagyot röhögött mindenki, mert tudták, hogy a fiúnak miye hiányzik. Ez volt életem legborzalmasabb élménye, amely megisméltódott, amikor a bombázások és az ostrom következtében felismerhetetlenül széttroncsolt hullákat kellett látnom és temetnem. Mindez valósággal megőrijtett, kétségbeesésemben, szinte önkéntelenül verseket kezdtem írni. De ekkor nem álomverseket, hanem az álmoknál is képtelenebb, iszonyatosabb valóságot.

K.L.: - Ezek a verseid megvoltak már akkor is, amikor mégiscsak elhatároztad, hogy költőként lépsz a közönség elé?

J.I.: - Még ekkor sem jutott eszembe, hogy valaki irodalmárnak megmutassam ezeket, csak egy fasori osztálytársamnak, Sikuta Gusztávnak, aki elkérte és elvitte Vas Istvánhoz. Vas Istvánnak tetszettek ezek a versek, és kieszközölte megjelenésüket az induló folyóiratokban. Megható, mekkora gondossággal vesézte verseimet, s pécézte ki a suta sorokat. Ő ebben az időben, valamint kortársai is, például Radnóti, Jékely, Weöres, Toldalagi, Kálnoky, a legfeszesebben klasszikus verseket írtak, Arany, Babits, Kosztolányi példáját követve, s ezzel rászorított arra, hogy romantikus fantáziámat a legfegyelmezettebb versformával társítsam, verseimet talán épp ez a belső feszültség élteti. Még valamit köszönhetek Vasnak, azt, hogy rákapatott a versfordításra. Utóbb ez lett egész egzisztenciám alapja, hiszen sosem a versekből éltem meg, amint megjósolta tanárom, Kerecsényi.

K.L.: - Miket kezdted fordítani? Milyen versekkel indult fordítói pályád?

J.I.: - Vas István kezembe nyomott egy Eliot-kötetet, és kinyitotta ott, ahol a Waste Land című nagy poéma olvasható. „Ezt fordítsd le” - mondta, és én neki is láttam, megpróbáltam, de hát persze először szinte minden szót ki kellett szótároznom. Azután meg kellett fejtenem a vers értelmét, iszonyú sokat kellett ezen dolgozni. Így született egy részlet a Waste Land-ből, és már ennél könnyebben az egész Ash-Wednesday, a Hamvazószerda.

K.L.: - A műfordítás együtt jár nyelvek ismeretével is. Hogyan kerültél közelebbi kapcsolatba a nyelvekkel?

J.I.: - Ekkor már három antik és két modern (angol és német) nyelvből tudtam fordítani, és kezdtem tanulni franciául. Ennek előzménye még a háborús évekre nyúlik vissza, amikor számomra még Babits volt a legmodernebb költő. Firinc öcsém, aki nálam hét és fél évvel volt fiatalabb, és festőnek készült, nyakig belemerült a század eleji Párizs művészetének tanulmányozásába. Egyszer csak kezembe adta Radnóti Miklós Orfeusz nyomában című fordítás-kötetét, és az Égőv című versnél nyitotta fel: „Ezt olvasd, ez költő”. Olvastam, és Apollinaire egy életre megbűvölt, az Égőv, az Utas, a Saint-Merry muzsikusa. Hiszen ezek is álomversek, csakúgy, mint az én régebbi rigmusaim, de mennyivel szebbek így, ebben a szabadon hőmpolygó révedezésben. És amikor ezeket a verseket már franciául is olvastam és értettem, akkor ocsúdtam rá, hisz ez a legtisztább, legálmodozóbb zene, amilyen César Francké és Debussyé. Ezóta tudom, a vers lelke a zene, a ritmus és a dallam, mert a szavaknak is van dallama. Utóbbi verseim koholgatásánál sokszor hallok zenei dallamot is. Igazi, énekelhető dallamot. További álomverseimet most már ilyen szabadon úszó dallamsorokban írtam.

K.L.: - Nem gondoltál arra, hogy lekottázd, és kottával együtt jelentesd meg ezeket a verseket?

J.I.: - Le is kottáztam néhányat, és talán van olyan is, amelyiknek a kíséretét is kidolgoztam. Lehet, hogy egyszer talán főlhangzanak.

K.L.: - Magad gyakorló zenész is vagy?

J.I.: - Tanultam, körülbelül az akadémiai szintig zongorát gimnazista koromban, és zeneelméletet, és ennek alapján tudok ilyesmivel foglalkozni.

K.L.: - Eljutottál tehát odáig, hogy verseid Vas István segítségével megjelentek, és felfigyeltek rájuk. Milyen visszhangjuk volt?

J.I.: - Felfigyelt rájuk Schöpflin Aladár is. Meghívott, látogassam meg. Vas István figyelmeztetett, ne maradjak túl soká nála, nehogy kimerítsem, mert már nagyon gyenge. A legjobban az lepett meg, hogy az asztalán ott volt egy halom folyóirat, és a kezeügyében pont azok a számok, amelyekben az én verseim voltak. Néha egyes sorokat fejből idézett belőlük. A versekről faggatott, hogyan jutottam hozzájuk, aztán tanulmányaimról, végül magánéletemről; mikor meghallotta, hogy fásori diák voltam, nagyon föllelkesedett, földidézte az ő emlékeit a híres pozsonyi líceumról, ahová apám is járt. Én már háromszor felálltam, hogy búcsúzzam, de ő mindannyiszor visszanyomott a székbe. Basch Lóránt is meghívott, nála mindig nagyobb társaságot találtam. Nagyon fennköltén társalogtak irodalmi témákról, főleg Babitsról és a Babits-hagyaték sorsáról. Itt ismerkedtem meg Kereszturyékkal, Weöresékkal és másokkal.

K.L.: - Leggyakrabban, azt hiszem, a Magyarok mellett a Válasz című folyóiratban jelentél meg ebben az időszakban. Milyen emléked van erről a folyóiratról?

J.I.: - Legkedvesebb emlékeim közé tartoznak találkozásaim a Válasz kiadójával, Sárközi Mártával. Valahogy én a Választ tartom ez idők legkiválóbb folyóiratának. És ez jórészt Sárközi Márta érdeme. Lehet, azért, mert nő volt, és inkább jó ösztöne vezette a közlendők kiválasztásában, mint holmi intellektuális elvek. Így aztán a Válasz befogadta a legkülönbözőbb

irányzatú népi, urbánus, avantgarde szerzőket, ami a többi folyóiratnál elképzelhetetlen volt. Igen ám, de csak a legkiválóbbakat, a legtehetségesebbeket, a legjobb műveiket fogadta be, ebben segítette a jó női ösztöne. Így a Válasz ennek a korszaknak valóságos Noé bárkája lett. Honnan volt Mártának ez a képessége? Egyszer egyedül találtam a zugligeti kis házikóban, a zongorán nyitva állt egy kotta, Bach: Geistliche Lieder und Arien. Éppen a Bist du bei mir-nál volt nyitva. Leültem és kezdtem pötyögtetni a kíséretet. Sárköziné pedig elkezdte énekelni a dallamot, csodálatos bársonyos hangja volt, s olyan muzikálisan énekelt, hogy eszembe juttatta Basilides Máriát. Nos hát, aki ennyire érzi a muzsikát, annak éreznie kellett a verset is, és ez Sárközi Márta titka.

KL.: - A Válasznál nemcsak a megjelenés számított, hanem személyes baráti kört is jelentett. Kikkel ismerkedtél meg a Válasz körében?

J.I.: - Sárközi Mártánál találkoztam Szabó Lőrincsel és Németh Lászlóval. Ez utóbbival egy este együtt indultunk haza. A Szilágyi Erzsébet fasorban leültünk egy padra és hajnalban kel-tünk föl, annyi mindenről beszélgettünk. Hogy miről? - nem idézem fel, csak két mozzanatot. Mikor említettem, hogy a Fasorban Mikola Sándor volt a fizikatanárom, ugyancsak föllelke-sedett. Hogy rá Mikola könyve, A fizika gondolatvilága igen nagy hatással volt. Hosszasan beszélt róla, és amikor említettem, hogy erősen foglalkoztat Jézus alakja, szeretném megírni modern alteregóját, nagyon ajánlotta, olvassam Pap Károlyt. Ezt nagyon megjegyeztem, s utóbb én is úgy láttam, hogy Pap Károly alkotta meg a legigazabb és legmélyebb Krisztus-imágót.

K.L.: - Te is klasszika-filológus voltál, fordító is, Németh László is rajongója a görög drámá-nak - ezen a beszélgetésen a görög drámáról nem beszéltetek?

J.I.: - De beszéltünk, hiszen közben az is kiderült, hogy nekem legnagyobb élményem a böl-csészeten Kerényi Károly volt, és egy időben Németh László is foglalkozott, lehet, hogy éppen Kerényi hatására, az antik dramaturgiával, sőt az antik mitológiával is, hiszen legnagyobb regényei mögött - gondoljunk az Iszonyra - éppen a görög mitológia áll.

K.L.: - Ezekben a pályakezdő éveidben milyen hatás ért még, milyen életrajzi esemény, amelyik tovább fejlesztette, alakította verseidet, különösen éppen ezeket a szabad asszociációs álomverseket?

J.I.: - 1949-ben elütött egy autó, és hét hónapig feküdtem a baleseti kórházban. Úgy volt, hogy amputálják a lábam. Előtte való éjjel írtam meg egyetlen abszolút szabad asszociációs verse-met. Operáció előtt címmel jelent meg kötetemben.

K.L.: - Hogyan keletkezett ez a vers?

J.I.: - Mint említettem, az operáció előtti szorongásban nem tudtam elaludni, és hihetetlenül gyorsan járt a fejem, mindenféle fantasztikus képek szaladgáltak benne. Ébren voltam, és mivel sötét volt a kórházteremben, úgy próbáltam írni, hogy összehajtogattam egy papírt, és mindig egy sort kihajtottam, és így írtam soronként tovább. Tapasztalatom szerint a szabad asszociációt nem lehet állandóan versek gyártására használni, mert abból csak zavaros, értel-metlen képkonglomerátum lesz. Swift Gulliverjében a tudósok országában úgy írnak verseket, hogy a lottóhengert forgatják, s ahogy abból potyognak ki a szavak, egymás után leírják. Ez lesz a szöveg. Az igazi szabad asszociációhoz egész különleges, felfokozott lelkiállapot kell, valóságos eksztázis, mint az a sztrezzállapot az operáció előtt. A kórházban tapasztaltam meg, mennyire ragaszkodnak hozzám irodalmi barátaim. Sárközi Márta, Vas István sokszor meglátogatott.

K.L.: - Végigkísértük álomverseidnek a kialakulását, beszéltél a különböző típusairól. Hogyan tudnád summázni a véleményedet?

J.I.: - Mivel a szabad asszociációs technikát, úgy érzem, csak különleges léhelyzetekben lehet igazán használni, én inkább ehelyett az álmok rögzítését és pszichoanalitikus elemzését használtam. Az álom ugyanis kétségtelenül ugyanolyan tényvilág, mint az éber élet. Az ötvenes-hatvanas évek álmaiban a háború és a rettenet szorongásai manifesztálódtak. A következő álomrészlet 1960-ból való:

*Miután a merénylek nukleáris anyaghoz jutottak,
miután atomzsarolással mindent elértek,
miután az egész város az óvóhelyen gubbasztott,
két hosszú sorban ültek a fejdákosok,
s kedvesem mellettem. Szemközt velem
egy púpos gnóm. A szeme villanása
acél-üveg-váz: felhőkarcolók
nikkel-hivalkodása. Koponyája körte.*

*A bombázás. Lángok nyelve körbe
szalad az égő házon. Jönnek a merénylek!
„Ezt falhoz állítani!” - a főkolomposuk
a púposra mutat. Én fölállok:
„Hogy képzeli?! Embert csak úgy megölni?!”
Hökken a fejdákos. Megáll a pillanat.*

*A púpos epilepsziás. Kezd szűkölni.
Szeme cikkcakkot villant. A szája hab.
Borotvát ránt elő. Csörgőkígyó, lecsap
áldozatára: kedvesemre szembe.*

*Miért tette ezt? Hisz megmentettem.
Vagy épp azért? - - - - -*

*Kezéből sikerült a pengét kicsavarni.
Hörren egyet. Összeesik.
Kezdi óriás hangyák zavarai
a csellengőket. Engem lefognak,
mert a pengét próbáltam kicsavarni.
Négy fal ablaktalan fölnyúlik végtelenbe.
Ég nincs. Az udvaron embercsoport kereng
a gnóm körül. Kiemelnek engem.
Csontom fűrészelik. Mert ez a rend.
A rendetlenség rendje.*

Mögöttünk a hallgatás végtelenje.

Ennek az álomnak személyes életemben semmi, de semmi alapja nincs. Soha nem kerültem ilyen helyzetbe, sem én, sem a kedvesem, és mégis annál jobban kifejezi magát azt az egzisztenciális szorongást, amit mindannyian átéltünk, s amely a háború és az atomhalál fenyegetése miatt még ma is aktuális. Ezért mertem leírni az ilyesfajta álmokat, mert nem az én személyes

megnyilatkozásaim, hanem valamiféle mélyebb rétegből indítva az egész mai emberiséghez szólnak.

1953 után már újra közölgették verseimet, mégis az 1945 és 49 között írott önéletrajzi révélet-álom-montázsaimat mintha eltemették volna. Antológiákból, újabb verskötetemből kihagyták őket. Kritika? Mint a sír. Önbizalmam végleg megingott: hát ennyire szörnyszülöttek volnának az én gyermekeim? Vagy jelentéktelenek? Hát eszelős volnék, hogy valaha is szerettem volna őket?! A hatvanas években Dylan Thomas-verseket kellett fordítanom. Ejnye, de ismerősek ezek a képkonglomerátumok! Különösen a titokzatos *Tolvaj* tetszett „régimiborám-nak”, aki megbabonázza és elragadja legkedvesebbjeinket. Hiszen ez az én visszatérő álmom! Majd utóbb rászabadultam a beat-költőkre, végül feltárult a Confesszionál Poetry, az Ön-vallomás költészet is, a legfrissebb amerikai irányzat. De hiszen *éppen ezt* csináltam én, szegény, bagolyrúgta verseimben 15 évvel előbb! Hát mégsem vagyok eszelős! Megnyugodtam. A sérült, beteg lelkek irodalmi megnyilatkozásai még a maguk félelmes, iszonyú valóságában is gyógyító hatásúak, hiszen a szenvedést, a lelki felbomlást *helyettünk élük át*, és utóbb kórfolyamatuk úgy hat ránk, mint a védőoltás.

K.L.: - S igazolva láttad magad sokoldalról. De most már a te álomverseidről beszélve, - milyen típusait különítenéd el te magad?

J.I.: - Az első típus az álom egyszerű leírása, természetesen megkeresve neki a megfelelő formát; ez lehet szabad vers, de lehet a legkötöttebb szerkezet is. A második típus abból adódik, hogy mi az álmokat az ébrenléttel együtt, egyetlen időkontinuumban éljük át. Tehát azt csak utólagosan tudjuk megkülönböztetni, hogy ezt álomban éltük-e vagy ébrenléten. Én egyszerűen úgy fogalmazom meg a verset, ahogy átéltem: ébrenléten, álmot együtt. Ez a második típus. A harmadik a pszichoanalízisből adódik, ezt különösen a legutóbbi időkben használtam fel, amikor az álmot költői prózában elmondom előre, és azután szabad asszociációként leírom mindazt, ami az álommal kapcsolatban eszembe jut. Úgy, mintha egy analitikus orvos pamlagján mondanám el. Ez a három típusa az én álomverseimnek.

K.L.: - Ha egyetlen versedet kellene kiválasztani, hogy beszélj róla, melyiket választanád? És miért éppen azt?

J.I.: - A *Mondd ki vagy?* címűt. Itt az álmot az ébrenlét eseményeivel együtt mondom el, úgy, ahogy azt átéljük.

MONDD KI VAGY?

Mondd meg, ki vagy?

*A lány, aki ringva jött, s most fekszik a zúgó fák alatt,
vagy a karcsú szél, amely nekidőlve bólogatja az ágakat,
vagy épp az ág, mely zöld lánggá csavarulva párját bolondosan löki,
vagy a millió csillámló levél?*

*Orrod bártortalan hegye arcomhoz ér - tényleg levél,
papír cimpád is... Márvány puha bőröd alatt a sok-sok rejtek ér
szintén levél: suhogós, mit ujjam, szám suhogása kutat,
míg egyszer meglódul a szélről a vállad, a völgyek, a fényutak,
kiesik önmagából a nap: lecsordul, s hullámként felloccsan a föld -
ó mondd, ki vagy? Felelj! Ne nézz! Lehet-e minden újra egy?
Van-e lombik, mely magábaölel és hő, mibe minden egybeég,
s egy robbanás, mikor Isten anyag lesz: valóság nemcsak pusztá név...*

*Levélsuhogás volnál csupán? Akkor a homlokod miért olyan fehér?
nyugvó tenger-üveg, amelyben két hal merev-áttetszőn igéz,
óriás kör az oldalukon, mely rajtam át kéken a semmibe néz.
Ó drága, megkövült halak, lesztek-e majd még emberevők:
engem megevők kinyílván, benyelve?*

Vagy nem árulod soha el titkodat:

ki vagy?

mert magad sejtet a legkevésebb...

De furcsa, nézd!

Szakállad nő az állad alatt.

*Sima lányarcon kétágú szakáll. Bolondul hosszú lábaidon
a selyemharisnya szokott csilláma halvány élbe szalad.
Nyomán sűrű-csik redők suhannak, s román szobrok csőinge takar...
fénylő szalaggá nyúlik a kézfej, áldásra tárul az ágsima kar,
inged kimagasló fényfejű gyertya, megnőnek az áttetsző halak,
csodálkozol, kik jönnek a szélből - sok vézna, gödörszemű alak:
kis láda-kocsikban ülők, kik a két tenyerükkel vonsozlják maguk,
ott egy apa nézi fiát, mint tájtézik, s a földbe rüg,
halott lányával özvegyasszony, kísértet-lelkek álmosan,
örültek üvöltve... Mind egymás testén is átoson
feléd, hozzád a közére... Te állsz,
ügyefogyott, lány hosszúság, fejed lehajtva bánatosan,
a két kezéd önkéntelen simogatásba jár,
s nem látod a sok-sok arcot, mely mint egy fészek csipogó madár,
úgy bújik két tenyered közé... Utána felsír, és kacag:
„Ép vagyok!” - és elnyúlt hahotáik távolodóan visszhangzanak.*

***

*Ölemben ülsz még. Hozzám dugod arcod. Ujjad a vállamon köröz.
Fölötted a lombok: sötétzöld hullák, elnyúltan úsznak üvegek szélben,
örvényeiken lélekké szakadozva.*

Lila felleg száll a sárga égen.

*Mit tudsz te magadról, csecsemő, és rólam, ki csak hallgatok?
Tudd meg, fatörzset ölelsz magadhoz: a pusztai levélzúgás vagyok,
mely már nem is él, csak rezzen, érez, s örökre őrzi a képedet,
ahogy állsz a szélben, s a két halad most már virgoncan cikáz,
tested egyre ezüstebb gyertya, mint ellep lassan az esti gyász;
hajad mögé óriás glória nő: rozsdás, szivárványudvarú hold,
lábad előtt a tinta Duna – hűs tiszta víz-szaga húz, felold,
míg fenn, mögötted a Semmi boltján billió porszemnyi pók
gyémánt hasával szövö csilló hálóját mozdulatlanul,
mely nincs felerősítve sehol - közepe, széle végtelen...
rádcsavarul,
s ág-karjaimból lassan kihúz,
s titokban feljebb, egyre feljebb ezüst selyem
szikrába szövön
átemel a tűnő időn.*

Tulajdonképpen az egész egy gyönyörű Margit-szigeti szerelmes együttlétnek az emléke. Mint nadrágban járó felhő lebegtem ébrenlétben, álomban egyaránt súlytalanul. Mint a levelek zuhanása, amit annyira imádtam. És mindenre csak rácsodálkoztam, mint az álmából ocsudó kisgyerek. Csodálatos volt a tavasz, a burjánzó természet, de főleg az ostrom után éledező, kavargó embermocorgás. Ahogy kitavaszkodott, Évával kijártunk a Szigetre. A bombaszabdalták fák alatt őryöngve burjánzott a friss növényzet. A Sziget jólnevelt parkírozott arcúlatá teljesen elenyészett a dzsungel-tenyészet alatt. Az persze a legkevésbé zavart bennünket, hogy az egész terület az ott elszórt aknáktól robbanásveszélyes. A Margit-romok közé vettük be magunkat, a derékig érő fűben fészket nyomtatva magunknak, vagy a kis román stílusú kápolná előtt napoztunk. Éva pedagógiai vizsgára készült és szorgalmasan tanult a filozófiát. Elmagyaráztam egy-egy rendszert neki, és míg ő tanult, addig én kiúsztam a pesti partra és vissza. Aztán kikérdeztem a feladatpenzumot és a vízben lebegve újra úsztam vagy verseimet köszörülgettem.

K.L.: - Mint versed első két „versszakában”?

J.I.: - Ebben a versben nincs semmi allegória, metafora, áttétel. Itt mindent szóról-szóra elemi értelmében kell érteni, kezdve a végtelenül nyurga, majd kétméteres lány ringó-lebegő járásától, amit úgy imádtam (ez a hegyilakók jellegzetes, önpihentető járása), a nagy nap-vízióig. Kimerített az úszás, a víz fagyossága, cizellált üvegfordrai, a szigetcsúcs mögött hirtelen felbukkanó tengerjáró hajó, amely elől már alig bírtam kitérni, hogy alá ne kerüljek, - így hát úgy értem partot, hogy majd összezsuklottam. És a szél, amely először jégostorként suhintott végig rajtam, utána meg cirmos selymes pólyába bugyolált, mind együtt olyan révületbe mámorított, amellyel semmiféle mesterséges mámor vagy drog nem versenyezhet. Ebben az eksztázisban csak egyet éltem át, az istenségbemerülés misztériumát. Ez azt jelenti: ez is te vagy! Azt, hogy itt minden, minden egy: a testem, a lelkem, az emberi tudót utánzó légút-ágú fák, elágazásaikkal: a pörgő orsó víz, az üvegszálú szél egyetlen nagy folyónak vagy óceánnak gyöngyház-fénypikkelyeket villantó fodrai, egymásba áttűnő örök létesülés.

K.L.: - Mint a második „versszak” utolsó két sorában.

J.I.: - Ebben a levélzuhogásban, szél-víz áramlásba beletűnik az ember is. A hűvös pillanat, a szélzúgás, a nap-szikra-özön, a kamaszlány folyóként villanó végtelen hosszú hófehér karjai, combján a millió levél, pettyes árnyékán a nap pikkely-fátylának és a vízfodrozásból föltükröződő opál, ezüst, arany foltoknak örökmozgó játéka, - amelybe beletűnnek a lánytest törékeny körvonalaival, beletűnnek a szemek, a száj, az orrlíkak finom levélformái, és csak valami bűvös akváriumtól áttetszőségükben alig fölsejlő, fehér, kékes és rózsás halakként derengenek elő.

K.L.: - Íme, a harmadik „versszak”, a megosztott sorokig.

J.I.: - Az az ember, aki a nem-éntől, a külvilágtól izolált, zárt nomádnak, énnak érzi magát, csak éjjel lát víziókat, mikor a tudat kontrollja lekattan, és ő álmodik: persze ezek a víziók félelmesen idegenek neki, életünk tragikus élményeiből, a háborús jelenetekből, és az erőszaknak a szörnyűségeiből adódnak: anginasz szorongást támasztanak benne, olykor egész a fulladás-pánikig. Viszont akkor, a szél, a víz, a fény, a kimerültség támasztotta önkívületben önkéntelenül egész más víziót láttam.

Amikor utólag magam elé idéztem látomásomat, sok mindenféleképpen gondoltam, mint önkéntelen asszociációra. Például a Chartres-i dóm sűrű-redős köntösű, képtelenül nyúlánk, szalagszerű szentjeire. Vagy Rembrandt százforintos rézkarcára, ahol Jézus alakja kiviláglik a körülötte álló, ülő, vagy fekvő betegek, csonkabonkák áradatából. De semmilyen utólagos asszociáció nem vezetett látomásom nyitjára, hogy tulajdonképpen mit is jelent. Csak azt

éreztem, hogy ebben a természetbe beletűnésben, ebben a teljes megfoghatatlan, testetlen lebegésben az ember Krisztus-lényegűvé válik, áttűnik Jézus alakjába, aki közről, távolról állandó kísérője életünknek.

K.L.: - A csillagig fokozódó látomásban két világ vetül egymásra.

J.I.: - Ebben a nappali álomban a mi immanens természeti létünk és a transzcendencia vetül egymásba: egész furcsa módon a földi lény alakja tűnik át Krisztus-vízióvá.

K.L.: - Végülis hogyan formálhattad verssé ezt az álmot? Különböző ritmus- emlékek érződnek benne.

J.I.: - Pontosabban a görög kardaloknak a hullámzó ritmusa: természetesen kötöttség nélkül, egészen természetes hömpölygésben, amelynek, az elemei nagyrészt daktilusok és trocheusok. Itt a zeneiséget az is előidézte, hogy tulajdonképpen a vers fokról-fokra következett. Gyors, szinte önkívületben, automatikusan írt vázlat volt a kiindulás: élményemet amilyen gyorsan csak tudtam, hogy el ne felejtsem, leírtam. Aztán újra-újra előszedtem, csiszolgattam illetve kiegészítettem a vázlatot. Amikor ezt csináltam, Beethoven Hammerklavier szonátájának a gyönyörű lassú tétele szólt; ott is nagy jelentősége van ezeknek a trocheikus ritmusoknak, egy olyan dallamrészletben, amely újra megszólal a Missa Sollemnis Benedictusában és az Esz-dur, opusz 125-ös kvartettben. Talán az is elősegítette ez egésznek a zenei hömpölygését.

K.L.: - Ez a zene véletlen volt?

J.I.: - Utólag éreztem, hogy itt Beethovennek kellett szólnia. Véletlenül ez a lemez volt rajta a gramafonon.

K.L.: - A nappali és éjszakai álomvilágot nemcsak fizikai értelemben gondolom, hanem a romantikus filozófia hasonló fogalmai szerint is: a kettő (a fizikai és a filozófiai értelem) persze nálad egybeesik.

J.I.: - Általában az álmaim éjszakai álmok, ez a vízió egészen különös kivétel azzal, hogy ez nappal jelentkezett, nyilván a nagy átlényegülésből.

Éjszakai álmaim rendszerint sötétek, feketék, sőt démonikusak. Ebben a „nappali” álomban Krisztus jelent meg. De álmaim tekintélyes részében egy sátáni figura (lehet, hogy maga a Sátán) jelentkezik, a maga démonikus, pusztító valójával, és ezek bizony borzalmas álmok. Épp ebben a ciklusban, nem sokkal ezután a vers után következik egy ilyen tipikus Sátán-vers, amelyik az Újholdban jelent meg, a Duna című. Arról van szó benne, hogy a lánynak tánc közben hevesen udvarol egy démoni alak, aminek róka feje van, és csábítja, afféle Don Giovanni módjára: én ekkor közbelépek és verekedést kezdek ezzel a figurával, az iszonyú dulakodás a víz alatt is folytatódik, ahol az én helyzetem reménytelen, mert nekem csak tudóm van, és ennek a démonnak viszont kopoltyúja nő: - és egyre tart ez a jelenet, tragikus feloldozás nélkül. Végül még egy óriási anyaméh jelenik meg, amely mindent magába benyel és kibocsát: - érdekes, ezt a termő és teremtményeit visszanyelő anyaméhet később, amikor Milton az Elveszett paradicsom-át fordítottam, viszontláttam, a Bűnnek az alakjában. Milton néha csodálatos szürrealista víziókat produkál.

Vannak tehát fekete álmaim, szép számmal. De hát ez nappali látomás volt, véletlenül talán a legsugárzóbb, legboldogabb álmom.

K.L.: - Sorsfordító pillanataidat felidézve nemcsak az álomversekről kell beszélnünk, hanem más típusú verseidről is: egy kötetet gyűjtöttél egybe azokból - a békéscsabai könyvtárban Lipták Pál adott ki, Útjelző fények címmel - melyekben a magyar és az egyetemes történelem ihletét próbálsz számba venni. Azt az etikai mértéket, amely befolyásolja emberi magatartá-

sunkat. Azt hiszem, ez is költői indulásod éveire utal vissza. Hiszen első, 1948-ban megjelent versköteted (amely álom- és ostromverseid javát is tartalmazta) éppen a *Prometheus* címet viselte, és bevezetőül öt szonettben mutatta fel az emberi helytállás példáját a mitikus titán alakjának apropójából.

J.I.: - Az az érzésem, hogy a költő nem korlátozhatja tevékenységét csak az ismeretlen terenumok feltárására, valamilyenfajta ezoterikus, laboratóriumi tevékenységre. Mert ez csak újabb elefántcsonttorony lenne. Közvetlenül is kell valamit adni a közönséges embernek is. Gondolok a sebzett lelkek gyógyítására és arra, hogy a cél nélkül tengődőknek irányt és élet-célt mutassanak. Szabó Lőrinc szavával a költészetnek valami „hasznos akarat”-nak kell lennie. Különösen most, amikor az atomfenyegetés miatt oly bizonytalanná vált a jövő, fölborult a régi megszokott erkölcsi rend, minden érték kérdésessé lett. Ha ez az állapot állandósul, akkor a farkastörvény érvényesül, amelyben a rámenősek dodzsemében a gyengébb és értékesebb lelkek pusztulnak. Hiszen éppen ezt ábrázolta az előbbi rémálom. Ezért kötelessége a költőnek az igazi és örök értékek, az erkölcsi normák védelme és propagálása. Tudjon ideálokat mutatni a felnövekvő nemzedékeknek. Természetesen ezeket az erkölcsi normákat a költőnek nemcsak prédikálnia kell, hanem művészien felmutatni, és életében megvalósítania. Poeta ethicusnak kell lennie, amilyen Babits volt. Történelmünknek számos alakját jelenítettem meg úgy, hogy ideálként szolgálhat ifjúságunknak, de a történelmi valóságnak is megfelel. Ilyen István-drámámban a Szent Imre alakja meg Teleki Blanka, Brunszvik Teréz, de mindenk előtt II. Rákóczi Ferenc. Hét évig dolgoztam ezen a munkán, szinte ez vált az önéletrajzommá. Élő, hűséges portrét rajzoltam róla, mégis legszebb lírai pillanataimat aján-dékoztam Rákóczinak.

K.L.: - Ez a könyv, amelyik két kiadást is megért, a Rákóczi ifjúsága című epikolírai alkotásod tulajdonképpen az ötvenes évek jelentős versteljesítménye. Alkotásodban a történelmi hivatás és személyes sors fonódik össze. Hogyan született meg?

J.I.: - Nagyon hosszú lenne elmesélni, mert gyerekkorom ideálja volt Rákóczi, valahol olvastam róla egy gyerek-könyvben, és attól kezdve mindent, amit Rákócziról tudni lehetett, én összeszedtem. Úgyhogy mire ehhez a munkához fogtam, már begyűjtöttem a Rákóczi-tárnak egy egész könyvespolcra terjedő kiadványait, és ezeket jórészt át is tanulmányoztam. Tehát kész voltam arra, hogy mint költő, szinte erőfeszítés nélkül szólaljak meg.

K.L.: - Azt hiszem, épp ez, a *Rákóczi ifjúsága* című mű az, ahol költészetednek mindkét ága nemcsak összefonódik, hanem egyesül is: a mértéket kijelölő, etikát teremtő költő éppúgy jelen van ebben a műben, mint az álmvilágot, a szörnyekkel való birkózást átélő vizionáló ember.

Szabó Magda

K.L.: - Sorozatunknak tulajdonképpen keresztanyja Szabó Magda. Elhatároztuk, hogy olyan életrajzi eseményekről fogunk írókkel, művészekkel beszélgetni, amelyek döntő hatással voltak életükre, sorsukra, alkotói pályájukra. Az eredetileg tervezett „Sorsdöntő pillanatok” cím ugyanakkor túl drámainak tűnt, csak a nagy történelmi fordulókkal való kapcsolatra utalt volna. És ekkor javasolta Szabó Magda: legyen „Sorsfordító pillanatok” a címe a sorozatunknak. Miért érezte ezt alkalmasabbnak?

Sz.M.: - Hát ezt könnyű indokolni. Vannak pillanatok az ember életében, amikor akármilyen fiatal is, esetleg csak kisgyerek, megérzi, hogy ettől a másodperctől fogva valami másképpen lesz. Nem tudja mindig pontosan kikövetkeztetni, hogy az eljövendőben milyen mértékig, mennyire és hová vezetve befolyásolja elkövetkező napjait az a valami, de hogy olyan történet vele, ami miatt az a bizonyos „ezentúl másképpen” bekövetkezett, az kétségtelen, azt a tudat rögzíti abban a végtelen hálózatu komputerben, ami az agyunk. Ezek a sorsfordító pillanatok befolyásolják ki-ki élete alakulását, személyisége kiteljesedését, fejlődését, általában gyakran a jövőjét is. Megírtam az *Ókút*-ban, életem első tíz esztendejét összefoglaló önéletrajzomban, hogy én kicsi koromban szentül azt hittem, hogy mindenki más meg fog halni, de mi annyira szeretjük egymást anyámmal, apámmal, hogy mi hárman leszünk az örökké élő kivételek. Tudtam én, hogy van temetés, halál, a Szent Anna utcán, ahol laktunk, előttünk vonultak el a gyászmenetek a katolikus temetőbe, megmagyarázták nekem miféle láda az a koporsó, hová kerül aztán benne a halott, de az elmúlás fogalmát csak addig a határig voltam hajlandó tudomásul venni, amíg másokra vonatkozott. Ez a hiedelem éppúgy beletartozott a Szabó család mitológiájába, mint az az elképzelésem, hogy minden, ami Krisztus körül és általában a hitélet területén történik, magyar ügy. Betlehem nem kétséges, hogy a Hortobágyon fekszik, valamelyik puszta, Zám, Haláp, esetleg Fánicsika közelében, nyilvánvaló, hogy pásztorok nem élhetnek másutt, mint ahol a városnak gulyája, ménese van, ahol a juhokat terelik. Isten számomra magyar volt, fegyverzete is mutatta, mert pajzsáról, lándzsájáról sűrűn énekeltünk, s hányszor hallottam a templomban, hogy az Úr énnékem őriző pásztorom. Hogy hihettem volna Istenről mást, mint hogy isteni funkciója betöltése mellett agrár foglalkozású, és ott uralkodik Debrecen határában. A családunkra nem vonatkozó enyészet ugyanúgy hozzátartozott az életemhez, mint ez a hun-magyar mondakörbe transzponált egyházi látásmód. Egyszer aztán - ez már a mélylélektan körébe tartozik, végül is hogyan és mitől, de rájöttem: talán tévedek, a halál törvénye nekünk sem irgalmaz majd. Ez azért volt sorsfordító pillanat, mert szinte fizikai rosszulléttel volt azonos a rémület, ami elfogott a gondolatra: lesz idő, amikor soha többé nem láthatom az enyéimet. Pontosán emlékszem az időpontra, amikor történt. Apám elment hazulról, hívott magával, de nem akartam menni, mert az unokanővérem is vele volt, akinek nem vágytam a társaságára, hagytam kilépni őket, és épp csak tisztességből utánuk néztem a kapuból. Láttam apámat távolodni. Fekete köpenyeg volt rajta, lebegtette a szél. A meg-meglibbenő régimódi galléros köpenyeg és apám egyre messzebb tűnő alakja úgy hatott pár esztendő gyerektudatomra, mint a villám, a soha el nem múlásunkba vetett szilárd hitem egyszer csak oda lett. Felfogtam, apám rövidesen eléri a Kandia utcát, befordul, akkor már nem láthatom innen a kapuból, s felfogtam, egyszer majd eljön az az idő is, amikor az életemből is kilép, sosem látom többé, mert a halált nem tudjuk elkerülni. Pánik - akkor még nem ismertem ezt a szót, most tudom csak, hogy akkor az fogott el, s az kényszerített rá, hogy zihálva, lélekszakadva apám után rohanjak, meg sem állva, míg el nem érem, s mikor aztán végre ismét elérhető közelségben átkulcsolhattam a combját, üvöltve sírvafakadjak. Érzékel-

hető módon megfordult a világ alattam: soha többé nem volt kétségem afelől, hiába szorítom apám testét, köpenyegét, egyszer majd nem lesz erőm az örök útról visszatartani.

K.L.: - És ez hány éves kora táján történt?

Sz.M.: - Négy-, legfeljebb ötéves voltam. A felismerés eredménnyel járt, elkezdtem tudatosabban élni az érzelmi életemet, körülbelül úgy, mintha valaki arra jönne rá, hogy észre se veszi, hogy pazarolja a vizet, aztán valaki figyelmezteti, jó lesz vigyázni, fogy a világban nemcsak az energia kincs, az édesvíz is, csínján kell bánni ezzel az életet adó anyaggal. Rájöttem, mint a fősvénynek, úgy kell őriznem a pillanatokat, az órákat, és jó lesz kétszer is meggondolni minden nem teljesített kérést, minden a számra kívánczós indulatos szót, mert eljőhet még az az óra, amikor azzal kell majd szembenéznem, hogy nem töltöttem a szüleimmel annyi időt, amennyit tölthettem volna, vagy megbántottam őket meggondolatlanul, és a sír nem hagy lehetőséget se pótlásra, se engesztelésre. Elkezdtem a szüleimhez fűződő, amúgy is szokatlanul intenzív kapcsolatnak módszeresebb, tudatosabb formát adni. Csak most vagyok hálás emiatt igazán - büntudat nélkül nézhettem a koporsójuk után.

K.L.: - Tehát ez lenne az egyik ilyen sorsfordító pillanat?

Sz.M.: - Ha végigelemzi, életemben mit írtam, bizonyára megfigyelte, a halál és elmúlás ténye, a holtak világa, a temetés mint szertartás, milyen funkcionárius eleme mindennek, amit írok. Ama bizonyos első sorsfordító pillanat felismerése nem maradt következmény nélkül, trauma volt, de megtermékenyítő. Persze nem az egyetlen sors vagy jövő befolyásoló esemény, dehogy. Tudok olyat is említeni, aminek például azt köszönhetem, hogy eredetiben olvashattam Shakespeare-t. Nehéz elhinni, de ilyen jelentős pillanat volt az életemben a húszas évek legvégén megjelent hangosfilm megszületése. Az utcán járva, moziplakáton olvastam a hírt: beszélő filmet adnak az Uránia moziban, a filmben nemcsak beszélnek, de énekelnek is a szereplők, a film címe *Éneklő bolond*, amerikai alkotás, angolul is odaírták, én így betű szerint kiejtve közöltem otthon az eseményt, adják, nézzük hát meg a *Singing Fool*-t. „Szinging fúl” - javított ki apám. Ráhagytam. Iszonyú csalódást jelentett, amikor közölték, sajnálják, de nem visznek el, a film nem nekem való.

Anyámék hamar rájöttek, nem tanácsos nekem minden filmet megmutatni, jobb, ha az élményeket megszűrjük, ha mitizált formában jut el hozzám a hatás. Akkorra, tehát a *Singing Fool* bemutatása körüli időszakban már tudták, a tréfát sem értem, sosem szabad velem viccelni, mert baj lesz. Nagybátyám december 29-én azzal állított be hozzánk, siessek a Városháza árkádjá alá, mert ezen a napon mutogatják ott azt az embert, akinek annyi szeme van, amennyi nap az esztendőben - és már rohantam kabátért és ki az utcára. Amikor rájöttem a sok kétszemű, normális külsejű ember között, mi történt velem, hogy december 29-én joggal küldhetett csudát látni a nagybátyám, mert már csak két nap van hátra az esztendőből, a szó szoros értelmében belebetegedtem, üvöltve rohantam haza, úgy éreztem, mindenki tudja, milyen hiszékeny, nem gondolkozó, buta vagyok, és rajtam mulat egész Debrecen. A *Singing Fool* bemutatója valamikor januárban volt, január utóján még közel volt december 29-i üvöltő sírásom emléke. Anyámék olvasták a film tartalmát az újságban, tudták, hogy a darabban meghal a hős kisfia, akit a közben a rádióból már jól ismert, időközben világhíróvá vált *Sonny Boy*-dallal sirat el. Még ők se láttak beszélő filmet eddig, az ismeretlenség és az én félelmes fantáziám kiszámíthatatlan reakciói figyelembevételével úgy határoztak, nem szembesítenek egy haldokló kisgyerekekkel, aki a mindedig néma vásznon beszélni kezd. Már tudom, mi a halál, még csak az hiányzik, hogy a *Sonny Boy* pusztulását is komolyan vegyem, s behozzak az otthonunkba egy komolyan halottnak képzelt idegen gyereket.

Nagyon ritkán mondtak nekem nemet, de ha nemet mondtak, abból sosem lett igen. Meg sem aláztam magamat azzal, hogy könyörögjek, nekem, sajnos, nem volt egy vasam sem, nagyon szeretett Piroska nagynéném sem állt ezúttal kötélnek, tudott a családi döntésről. Kétségbeesetten törtem a fejemet, mit csináljak. Elzarándokoltam a mozi előcsarnokába, bámultam a kirakott képeket, és megpróbáltam kitalálni, mi történhet abban a filmben. Láttam a képen egy négert, nagy, fehér szája volt, magát a kisfiút, akiről közölték, meghal, apródfrizurás, szép kisgyerek volt az akkor hároméves Davey Lee, láttam egy sajátságos fejdísz viselő hölgyet is, és csak tűnődtem egyre, mi lehet az, amit nem fogok látni, mert nem szabad. Antalfy úr papír- és könyvkereskedése kirakatában később felfedeztem a *Sonny Boy*-dal kottáját, kárpótlásul, látva mélységes bánatomat, megvették nekem a kottát, megvan ma is, Al Jolson öleli magához a címlapon a „Sonny Boy”-t. Utáltam zongorázni, de csak azt, amit a zenede feladott, amit magam választottam, már nem. Egész nap zengett nálunk a *Sonny Boy*, zongoráztam, és törtem a fejemet, hogy segíthetnék magamon, mivel pótoljam az elvetélt vágy teljesülését. Aztán hirtelen megvilágosodott előttem: ha nem nézhetem meg, nem tudhatom meg, nem élhetem át a moziban az énekes férfi és kislány történetét, akkor egyetlen mondatnyit tudva a cselekményből, én ezt a mondatot kiegészítem, és megírom magamnak. Így aztán meglesz, mint egy könyv, és annyiszor olvasom el, ahányszor akarom, és elmúlik belőlem ez a nyugtalanság. Az első lépést, amelyet az irodalmi alkotás felé vezető úton megtettem, Al Jolsonnak és egy tilalomnak köszönhetem, valóban elővettem egy üres iskolai füzetet, és valóban megírtam magamnak az *Éneklő bolond*-ot, úgy, ahogy elképzeltem. Otthon persze látták, mit csinállok, mire a füzet megtelt, s a szüleim megismerkedtek rémes tartalmával, rájöttek, felesleges volt a film és közém állniok, az, amit kitalálok, amit elképzelek, szomorúbb, dültebb, vadabb, mint amit láthattam volna, a maga együgyűségében is. Nyilvánvaló volt: menthetetlen vagyok. Soha többé nem tiltottak semmitől, sem látványtól, sem olvasmánytól, tudták, az, amit a fantáziám a cserepekből, a valóság ellesett szilánkaiból komponál, veszedelmesebb bárminél.

K.L.: - Tehát így született az író Szabó Magda.

Sz.M.: - Lett ennek a végül is máig se látott filmnek még egy sorsfordító pillanat eredménye. A kotta. Említettem, kárpótlásul megvették nekem, benne volt a magyar szöveg felett az eredeti angol is. „Add a kis kezéd, Sonny Boy” - mondta a kotta alatt a magyar fordítás, és szótagoltam az angolt is, ismét így, ahogy leírom: climb upon my knee.

Kláj - javított az apám. Hát akkor legyen kláj. Kláj ezek szerint azt jelenti: add. Nem azt jelenti, hallottam. Azt jelenti: mássz fel. Lehetetlen. A kotta alatt az áll: add a kis kezéd. Apám nem tudott igazán angolul, de voltaképpen minden nyelvből tudott annyit, hogy ami szót nem ismert, kikövetkeztette. Hiába mondja a magyar szöveg azt, hogy adja a kis kezét, az angolban fel kell másznia az apja térdére. Nem értettem. Hogy lehet az?

K.L.: - Fogas kérdés, minden műfordítás alapkérdése.

Sz.M.: - Azt mondta apám: „Aki fordította, így fordította.” „De hát nem igaz” - vitatkoztam. „Nem igaz - ismerte el apám, - de érzelmileg igaz, csak szó szerint nem az. Ha igazán jelentős költő, vagy műfordító fordította volna, akkor érzelmileg is meg szó szerint is igaz volna,” Mikor magam is elkezdtem az ötvenes években a hallgató írók néma megegyezésen alapuló profi műfordítói munkáját, eszembe jutott, amit otthon tanultam. Soha pontosabban senki meg nem magyarázta a műfordítás lényegét, mint apám.

K.L.: - Akkor szerencsés időben és szerencsés helyen hangzott el ez a magyarázat.

Sz.M.: - Hogy ebből annak idején mi következett? Feltámadt az érdeklődésem. Van egy nyelv, amelyet másképp kell kiejteni, mint a betűi állnak, én voltaképpen szeretném megtanulni, nekem valahogy jobban tetszik más idegen, eddig hallott nyelveknél. Kláj, az valami gyönyö-

rű. Ízlés dolga, felelte az apám, s hozzátette, ha lesz ereje, és bírja az állandó kérdéseimet ideggel, megtanulhatok angolul, ha kívánom, Debrecen város hites tolmácsa, hajdani kollégiumbeli osztálytársa és barátja, Joó István megtanít. Valóban megemlítette Joó Istvánnak, mire vágyik a lánya, kérte, találkozzék velem, elvinne hozzá, mert azért helyes lenne, ha barátja megnézné, elég sajátságos gyerek vagyok. Joó István olyan volt, mint a neve. Vállalt, két esztendőn át foglalkozott velem, és elindított valami felé, aminek a fontosságát akkor hogyan is tudtam volna felmérni. Ha nem tiltják meg nekem a *Singing Fool* megtekintését, ha nem kapom meg a kottát, ha nem derül ki, hogy a climb nem azt jelenti, hogy adni, hanem azt, hogy mászni, én csak németül, latinul, franciául és görögül tanulok érettségiig - az angol nem szerepelt a tárgyaink között. Mikor Joó István segítségével lefordítottuk a *Sonny Boy* eredeti szövegét, annak megfelelően átdolgoztam a magyar fordítást. Ez volt az első műfordításom.

KL.: - És megvan ennek a fordításnak a kézírata?

Sz.M.: - Sajnos nincs. Talán most, hogy irattárunkat rendezem, még előkerül. Mindenesetre felbátorított arra, hogy mikor az énektanárunk, Bartók és Kodály tanítványa, Horváth Károly arra biztatott, fordítsak le németből a hosszú és rövid hangoknak megfelelő metrikával egy dalt, meg tudtam oldani a feladatot. Horváth tanár úr segítségével hamarabb megkaptam az első poétikai leckéket, mint az iskolában jogos vagy logikus lett volna. Nagyon-nagyon szerencsés voltam ilyen tekintetben.

K.L.: - És, visszatérve a film helyett írott regényre: mi volt a maga megoldása?

Sz.M.: - Csakugyan erről nem beszéltünk még. Az én *Singing Fool* változatomból kimaradt a szerelem. Csak a gyerek betegsége és az apja szenvedése fért el a szótárfüzetben, a különös fejdíszű nőnek nem is adtam szerepet, arra nem jöttem rá, hogy az a kisfiú anyja lehet - az én átírásomban a gyerekeknek csak apja volt.

K.L.: - Így valóban korán elindult az írói pályán.

Sz.M.: - Igaza van, szokatlanul hamar megkezdődött ez az írói pálya. Nem ment volna ez így, ha a családom tagjai számára nem abszolút természetes tény, hogy valaki ír, komponál, vagy ha az iskolában nincsenek olyan nevelők, mint Horváth tanár úr vagy Szondy tanár úr. Annyira örültem a múltkor, hogy a Szondy tanár úr neve felbukkant a Nemeskürty cikkében, és a harmincas évek ifjúsági irodalmának felmérésekor őt is megemlítette. Hacsak tehetem, én is beszélek róla, nincs jó véleményem azokról, akik elfelejtik kimondani, kinek mit köszönhetnek. Szondy tanár úrnak sokkal tartozom. Olyan volt, mint egy jó szemű tréner, aki a játszótéren mozgó gyerekek között fölfedezi azt, akitől egyszer valami nem átlagos teljesítmény várható a sportpályán, ő is felismerte bennem a leendő író. Megválogatva, mikor mit ismeressen meg velem, sorra kezembe adta a világirodalom klasszikusait, tudatosította bennem, az élet meglepően rövid, nem jut majd idő mindent elolvasni, tehát nem szabad ponyva színvonalú, jelentéktelen könyvek böngészésére pazarolni, meggyőzött róla, ha egyszer író leszek, előbb olvasóvá kell válnom, mert egyelőre se szókincsem, se ízlésem, se tematikám, egyelőre csak tehetségem van, ami így, egymagában örvendetes, csak éppen nem elég ahhoz, hogy igazi író váljak belőlem. Kapcsolatunk ott kezdődött, hogy megnyertem egy, a Tiszántúl iskoláinak meghirdetett pályázatát.

K.L.: - Mi volt ez a pályázat?

Sz.M.: - *Mit tehet a magyar nő a Trianon utáni magyar társadalomért?* Egy óra állt a fogalmazók rendelkezésére, s képzelje, egy óra alatt megoldottam, méghozzá úgy, hogy én nyertem meg a versenyt. Most becsukhatna három hétre, akkor se tudnám megfogalmazni, hogy mit tehetne bárki a Trianon utáni magyar társadalomért. Miután átadta a jutalomkönyvet, Szondy tanár úr közölte, a gyerekkornak ezennel vége, elkezdünk a pályánkra készülni. Minden szom-

baton délután nála voltam, a felesége, a fiai társaságában számoltam be neki arról, mit olvastam azon a héten, s mit hasznosíthatok a szerző munkamódszeréből, optikájából. Szeretetét, megbecsülését, mely később, mikor már felnőttem, kölcsönös barátsággá nemesedett, mint valami nagy kitüntetést tartom számon. Haláláig első mesteremnek éreztem Szondy Györgyöt.

K.L.: - Tanára, mikor azt mondta: „készülünk a pályára” - a tanári vagy már az írói pályára gondolt?

Sz.M.: - A pálya, amire célzott, az írói volt természetesen. Hogy tanár leszek, az már kicsi koromban eldőlt, szerettem az iskola légkörét, szerettem tanítani. Ám Szondy tanár úr szilárdan hitte, ha akarom, ha nem, ha tanár leszek, ha nem, mindenképpen az irodalomba torkollik majd az életem útja, és ugyanezt mondta másik nevelőm, kiváló latintanárom, Nánay Béla is. Ha így akarja fogalmazni, a tény, hogy megnyertem azt a fogalmazási versenyt, s Szondy tanár úr megkezdte íróvá való nevelésem, szintén sorsfordító pillanat volt.

K.L.: - És maga hogyan fogadta ezt a „pályakijelölést?”

Sz.M.: - Egyáltalán nem voltam elragadtatva, sőt. A gondolat, hogy író legyek, csak addig mulattatott, míg annyi szerepet szánhattam az életemben az irodalomnak, amekkorát *Singing Fool* esetében: míg a magam gyönyörűségére jutalmaztam vagy büntettem, vagy magamnak meséltem papíron. De az írás, mint foglalkozás? Rémes gondolat. Az írók mind szegények voltak az irodalomtörténetben, és többnyire rengeteg bajuk volt. Saját családomban nagyapám unokatestvére, az *Arany trombita* szerzője, Sárosy Gyula nemcsak börtönben ült, de in effigie fel is akasztották a 49 utáni rémuralom idején. Nem vágytam író lenni, de elfogadtam, hogy az is leszek. A tanárság akkor jobban vonzott, realisabb cél is volt.

K.L.: - Láttuk, hogyan indult el írói pályáján. Magánéletéből is tudna - pályát is befolyásoló - pillanatokat említeni?

Sz.M.: - Volt még sorsfordító pillanat, hogyne lett volna. Mikor leérettségiztem, megnyertem az önképzőkör szinte valamennyi pályázatát, a komoly és a víg verset, novellát, a műfordítást, az esszét és a legjobb magyar érettségi dolgozat húsz pengőjét is, nyertem összesen több, mint száz pengőt, az nagy pénz volt abban az időben. Családi konferenciát tartottunk, mit kezdjünk az összeggel. Nyelvkészségem akkorra már nyilvánvaló volt, a szüleim úgy határoztak, befizetnek az összegből egy négyhetes nyelvkurzusra Bécsben, ahol az intézet lakást és kosztot is biztosít, városnézéssel és kirándulásokkal színesítve a nyelvleckét. Valóban elutaztam Bécsbe. Sorsfordító pillanat volt, amikor leléptem a Westbahnhofon. Akkor még Pestet sem ismertem, három napig voltam Pesten összesen tizenhét éves koromig, a világdzsembori idején, mikor iskolai kirándulásra hoztak, és utáltam a nagyvárost. A nyelvkurzus idején aztán szembesültem Béccsel. Most már tudom, kopott, szegény, sötét Bécset láttam én akkor a maihoz viszonyítva, akkor, 1935-ben, elkábított, elragadtatott. Nem volt ez az elragadtatás persze egészen egyértelmű, én a debreceni töményen kálvinista falu-város közösségéből kerültem a katolikus barokk világba, s persze a Burgéba, a Ballhaus Platzéba is - akkor láttam először a Gárdapalotát, és akkor éreztem magam először kisebbségnek. Sok epizódját értette meg velem a magyar történelemnek az a bécsi nyár. Persze nemcsak németre és politizálni tanított az intézet, amelybe aztán egész egyetemista életem során, négy folyamatos nyáron mindig visszatértem, hanem elhozta a szerelmet is. Ember távolabb aligha élhetett az irodalomtól, mint az én osztrák vőlegényem. A Kémiai Intézetben dolgozott, vegyész volt, az én intézetemben ismerkedtünk össze, a húga a mellettem lévő szoba lakója volt, őt látogatta meg.

K.L.: - Valódi osztrák volt?

Sz.M.: - Valódi osztrák, igen. Hosszú, szép és nagy ügy volt, eltartott a világháború utánig, és voltaképpen egyetlen szón múlt, hogy nem lett belőle házasság. Rengeteget sétáltunk, emiatt

ismerem olyan jól Bécset és környékét, egyszer Schönbrunnban megálltunk egy Erzsébet királyné-ábrázolás előtt. Egyazon pillanatban szólaltunk meg. A vőlegényem azt mondta: „Die Kaiserin!”, én azt „Die Königin.” Nevettünk, a szónak csak sokkal később lett állaga, tere, dimenziója, főleg pedig következménye. Közvetlenül a második világháború kitörésének napjai előtt jegyeztük el úgy hivatalosan is egymást, én Bécsben voltam azon a nyáron is, a háború alatt pedig rendszeresen leveleztünk. Velencében volt az állomáshelye, egy olyan kutatóállomáson dolgozott, ahol azzal kísérleteztek, hogyan lehetne az emberek élelmezésére alkalmassá tenni addig ilyen célra még nem használt anyagot. Nem kellett ölnie, viszonylag biztonságos munkahelye volt. A kapcsolat a sűrű levelezés miatt nagyjából fennállt, míg Szobotka Tiborral meg nem ismerkedtem. Persze nem csorbíthatatlanul. Elkezdett az már hamarabb lazulni. Én 43-44-ben hódmezővásárhelyi tanár voltam, megismertem a tanyavilágot, és egyáltalán közelebb kerültem az azóta agyonkoptatott szóhoz: magyar valóság. A Viharsarok közelében gyorsan felismeri az ember a magyar valóságot, s engem nemegyszer nyugtalanított a gondolat, milyen házasság jöhet majd két olyan ember között létre, akinél más-más asszociációsorozatot eredményez ugyanaz a szó. És ha ebből a házasságból gyerekek születnek, kinek a látásmódja érvényesül majd: mi lesz Erzsébet az én lányom-fiam értékelésében, császár vagy király felesége? Ha királyné, akkor a vegyész árulta el saját történelmét, ha császárné, akkor én. A Velencében dolgozó, sosem látott figura amúgy is kezdett halványodni, hiányzott a személyes érintkezés, amellettt egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nem igen tudok én élni sehol másutt, csak Magyarországon. Ott Hódmezővásárhelyen, a végtelen ég alatt egyedül kószálva nemegyszer eltöprengtem azon, végülis kibe vagyok én szerelmes, a vegyészbe, aki voltaképpen semmihez nem ért abból, ami nekem fontos, vagy Nyugat-Európa levegőjébe. Bécs épületeibe, múzeumaiba, a Centrál kávéházba, ahol - én tudtam, a vegyész nem – Peter Altenbergék dolgoztak annak idején.

K.L.: - És még a háború után is tudtak levelezni?

Sz.M.: - Közvetlenül a háború befejeztével még nem, ő nem jöhetett, amerikai hadifogságban volt, én nem mehettem, zavaros idők voltak. Nagyon nem is szorgalmaztam, mert közben egy új pillanat ismét fordított a sorsomon, Debrecen lett a felszabadult ország fővárosa, megalkult a debreceni kormány, s nem az volt az első gondolatom, eget-földet megmozgatok, hogy kijuthassak Ausztriába, hanem hogy megkezdődik az újjáépítés. Mikor a Vöröskereszt segítségével ismét megtaláltuk egymást, folyton csak írtunk arról, hogy találkoznunk kellene, de mire háboríthatatlanul tehetük volna, én már férjnél voltam, Szobotkába, ahogy először megpillantottam, beleszerettem. A régi érzés, a bécsi, elfáradt, sejtettem én ezt életem egyik legbizarrabb sorsfordító pillanatában, amikor azon múlt a pályám alakulása, hogy Simon, a későbbi államtitkár, májat venni ment a debreceni Bethlen utcán.

K.L.: - Ezt nem értem! Jól hallom: májat?

Sz.M.: - De igen, jól hallotta. Májat. Nálunk már béke volt, viszonylag kiegyensúlyozott közellátás, Simon, baráti köröm egyik tagjának férje, régi egyetemi kollégám abban a percben lépkedett a Bethlen (így jobban tudná a *Régimódi történet* miatt, hogy Kismester) utcán, mikor én egy nagy kenyérrel éppen a péktől jöttem. Újságpapírban egy rosszul becsomagolt, óriási májdarabot vitt, és átkiáltott nekem, nem akarnék-e Pesten állást vállalni, ahová rövidesen elindul a kormány, s nekem volna munkalehetőségem, mint Kultuszminisztériumban működő berendelt gimnáziumi tanárnak. Nem vonzott eleinte a gondolat, Simon azzal érvelt, a munkámhoz az is tartoznék, hogy akár naponta járhatnék színházba, és ingyen. Ez eldöntött mindezt: az életem volt a színház. Hamar eldől, hogy vállalom a pesti állást. Debrecenből egész kis csapat indult el. Megvolt nekem is a magam nemzedéke, azokból a fiatalokból, akik azért látták, mi folyik itt Magyarországon, és negyvenötben azt érezték, most aztán és éppen a mi

segítségünkkel igazi hazát lehet csinálni ebből az operettországból. Nem sokkal azután, hogy megérkeztem Pestre, és letelepedtem, megalakult az Újhold, belekerültem az irodalmi élet sodrába, ha nem is főfoglalkozású, mert hiszen minisztériumi tisztviselő voltam, de igazi író voltam már. Bécs messze került tőlem, nem földrajzi, érzelmi tekintetben. A hajdani érzés végképp elenyészett, mikor 1947-ben megismerkedtem Szobotka Tiborral. Amikor először megláttam, az is sorsfordító pillanat volt.

K.L.: - Ez hol történt, hogyan történt?

Sz.M.: - A megismerkedésnek előzménye volt. Szobotka akkor a Rádió irodalmi osztályán működött, mint lektor. Devecseri, aki ismerte és szerette az én verseimet - emlékezzék rá, én költőként kezdtem a pályát -, arra biztatott, vigyem el neki, és mutassam meg a költeményeimet. Dacos voltam, büszke, azt feleltem, nem házalok szellemi termékekkel. Mikor Devecseri mint tehetséges író és kedves embert dicsérgette az akkor még nem ismert Szobotkát, gorombán azt is hozzátettem a mondathoz, hogy felőlem meg is pukkadhat a barátja. Aztán egyszer csak megjött Magyarországra Stephen Spender angol költő, és tiszteletére az írószövetség fogadást adott. Akkoriban ritkán jutottunk még jó falathoz, voltaképpen a büfé lehetőségeiben reménykedve állítottam be az írószövetségbe. Valóban gazdag büféasztal várta a vendégeket a kertben, 1947 nyara volt, gyönyörű, fényes délután, az asztalnál csupa ismerős, Lengyel Balázsék, Kosztolányi Ádám mellett egy ismeretlen, fiatal, szőke férfi. Devecserivel egyszerre léptem be, először csak álltunk, én néztem az ismeretlent. Mindig azt gondoltam, csak nagyon rossz írók és nagyon ostoba emberek képzelik azt, hogy az ember egyszer csak hirtelen azt érzi, most találta meg azt a bizonyos másik felét, azt a platónit, ilyen nincs, hát volt, mert velem megtörtént. Dühös lettem, mikor felfogtam, mit érek. Én ezt az embert sose láttam, a nevét se tudom, nem is ismerem, abszurd és felháborító azt éreznem, én ehhez az emberhez tartozom. Devecseri akkor nagyot mosolygott, és arra biztatott, menjünk mi is a büféasztalhoz, mentem a szürke ruhás idegen felé. Mikor odaértünk, Devecseri azt mondta, most bemutatja nekem Szobotkát, s még később odasúgta: „Még mindig fenntartod, hogy megpukkadhat tefelőled?” Nem volt kedvem válaszolni. Olyan sorsfordító felismerés volt, míg ott álltam jövődő férjem mellett, hogy nem akaródzott felelnem.

K.L.: - Említette az első kötetét. Ennek is van valamilyen sajátos története?

Sz.M.: - Igen, az első verseskötetemnek is megvan a maga története. Gondoljon a dátumra, akkor ugyan ki vállalta volna egy vadidegen, vidékről feljött, teljesen ismeretlen kezdő költőnek a kiadását, nem volt állami könyvkiadás, nem volt Kardos György, nem volt Illés Endre. Volt ellenben a Baumgarten-alapítvány kuratóriummal és egy úgynevezett Baumgarten-díj. A kuratórium számontartotta a tehetséges kezdőket, és hajlandó volt anyagi hozzájárulással is hozzásegíteni a fiatalokat ahhoz, hogy első művük megjelenhessék.

K.L.: - Különben az újholdasokkal szemben nagyon jó volt ez a Baumgarten-kuratórium: számon tartotta, nagyra értékelte magukat, pályakezdő költőket.

Sz.M.: - Valóban különlegesen támogatták az újholdasokat. Ez annál tiszteletreméltóbb volt, hiszen nem is értettek mindenben egyet velünk, csak a tehetségünket érzékelték. Sose felejttem el, a Centrál kávéházban találkoztunk rendszeresen, oda eljártak a kuratórium tagjai is, és a Schöpflinnel való találkozás alapemlékeim közé tartozott. „Ki nem állhatom a verseit - mondta szelíden a szemembe -, nem is értem őket, ami nem jelent semmit, mert lehet, én vagyok már öreg. De hogy tehetséges, azt tudom. Nem az én ízlésem szerint az, de az.” Megtanultam Schöpflintől, hogy mikor fiatal kollégák műveivel szembesülök, ne a saját ízlésem igazolását keressem, hanem a tehetségét. A Baumgarten-alapítvány anyagi támogatásával jelent meg első verseskötetem, a *Bárány*, a kiadásért Lengyel Balázs felelt.

K.L.: - Lengyel Balázs volt az Újhold szerkesztője.

Sz.M.: - Nemes Nagy Ágnessel együtt a legszűkebb baráti körbe tartozott. Ezt az első verseskötetet nemcsak a kritika fogadta kedvezően, hanem maga az alapítvány is, és a kuratórium úgy döntött, megadja rá a díjat. Meg is adta. Szerencse, hogy akkor már férjnél voltam, mert a díj körül támadt hullámverésben nehezebben tudtam volna talpon maradni egyedül, mint kettesben.

KL.: - Azt hiszem, ez volt életének talán legnehezebb pillanata.

Sz.M.: - Valóban életem egyik legnehezebb pillanata volt. Képzelve el, mit érezhettem, amikor olvastam a sajtóban azt, amit szóban a kuratórium döntéseként Basch Lóránt már közölt velem, hogy megkaptam a díjat, aztán az átadás napján megszólal a minisztériumban a telefon az asztalomon, miközben én a díjról szóló és a nevemet tartalmazó kommunikét olvasom nagy gyönyörűséggel, és Basch azt közli, a díjat, sajnos, Révai miniszter visszavette, és utasítására más íróknak adják ki. Fiatal voltam, érzékeny, felfogtam, itt az új sorsfordító pillanat.

K.L.: - Különböző az újabb nyilvántartások magát Baumgarten-díjasként tartják számon.

Sz.M.: - Persze hogy az vagyok, igaza van. De iure, de facto egyaránt, ahogy jogászul megfogalmazható. Attól azonban, hogy azért én Baumgarten-díjas maradtam, mint utólag már tudjuk, abban a történelmi percben nem voltam az még, csak az általános rehabilitációk után jöttek rá, hogy törvénytelen intézkedés volt a díj visszavétele, nem érvényes. Akkor csak úgy éreztem a díj visszavételét, mint amikor a régi színházakban előadás kezdete előtt megütik a gongot.

Tudtam, nekem Révai miniszter üzent, s eldöntöttem, válaszolok neki. Tanulta az iskolában a latin mondást: cum tacent, clamant, mikor némák, akkor ordítanak. Hát én elnémultam, kerek tíz esztendőre, ez volt az én feleletem. Megvártam, míg értem jönnek és megkérdelnek. Érdekes volt, mert értem jöttek valóban. Nem állítom, hogy könnyű időszak volt a várakozás, néha azt hittem, feleslegesen teszem, depressziós heteimet, időnkénti dührohamaimat és egyéb négy fal közti szenvedélyes megnyilvánulásaimat a férjem levezette. Ő amilyen pesszimista volt a saját személye tekintetében, annyira bízott az én kialakuló sorsomban. Szobotka a nagy összefüggéseket, a törvényszerűségeket mindig jobban felismerte nálam. Azt mondta: „Te rövid távon többnyire vesztesz, de hosszú távon mindig nyerni fogsz.” Így is lett. Ha végignézi azt a krimit, amit az írói pályámat kísérő sajtókivágatokból össze lehet állítani, láthatja, idővel minden megtámadott könyvem, koncepcióm vagy darabom értékelése egyre fényesebbé válik, és minden, amit csináltam, a helyére kerül. Én rövid távon gyakran vesztek csatát, de megnyerek minden háborút. Előfordult az is, hogy egy porrá bíralt könyvem apológiáját ugyanaz a személy írta meg, aki először szétverte. Azóta is jóbarátok vagyunk, nem őröm, mint a kitüntetést, a bántásokat.

K.L.: - Írói pályája azután 1956 után bontakozhatott ki.

Sz.M.: - Igaza van, ötvenhatról még nem esett szó, pedig 56 még az én életemben bekövetkezett rehabilitáció, a József Attila-díj elnyerése előtt történt. Az ötvenhatos év sokak életében volt sorsfordító, nemcsak az enyémben. Sok mindent felszínre hoztak bennem az októberi események, csak egyet nem, hogy én elmenjek innen. Sőt. Azt gondoltam, azok menjenek el, akik beszennyeztek valamit, ami szépen kezdődött és szép volt, menjenek el a lélekgyilkosok, a deformálók, ne az építők. Bizonyos voltam benne, hogy ha most másodszor is felépítünk mindent, ami romos, teljesen más előjelű irodalmi élet kezdődik. Igazam lett, s ebben az új légkörben már előállhattam azzal, amit a látszólagos hallgatás éve alatt írtam. Mert hiszen köztudomású, hogy folytattam az írást akkor is, éppen csak azt, amit megírtam, a férjemen és

a szűk baráti körömon kívül nem mutattam senkinek, az írószövetség együgyű felhívásaira szemrebbenés nélkül visszaüzentem, alkotó vénám elapadt, nem tudok én már írni. Az érintettek eléggé meg lehettek lepve, mikor megjelent a *Freskó*.

K.L.: - Ennek a regénynek volt valamilyen személyes ihletése?

Sz.M.: - Volt személyes ihletése, hogyne. Mint tudja, a halálélmény a galléros köpenyeges felismerés óta sosem hagyott el, hogy személyes veszteséget is átéljek, nagyon szeretett Piroska nagynénémet kellett eltemetnem. Álltam a ravatalozóban Debrecenben, mindenre akartam nézni, csak az ő halott és fedetlen arcára nem, annyira nem hasonlított valamikori önmagához. Nézttem hát azokat, akik ott álltak köröttem, és a *Freskó* gondolatát voltaképpen az a megdöbbenés indította el, hogy köröttem a nagynéném férjén és gyerekein kívül senki nem foglalkozott vagy törődött a halottal. Csöndesen társalogtak, bírálták a családot, a ravatal felépítését, a szertartás mikéntjét, egyesek kalapját, a gyász mértékét, azt, aki zokogott, azért, mert miért olyan fegyelmezetlen, azt, aki nem sírt, hogy miért közönyös. Ha rágondol a *Freskó*-beli papné temetésére, ráismerhet a nagynéném gyászszertartására: mindenki éli a *Freskó*-ban is a maga életét, a halált csak a halott éli egyedül. A gyerekkori sokk s a felnőttkorban átélt családi temetés kettős termékenyítő hatására jött létre a regényem.

K.L.: - A regény megjelenése nagy feltűnést keltett.

Sz.M.: - Valóban nagy siker lett, talán csak az *Őz* múlta felül. Voltaképpen aggasztott a siker. Anyám sajátságos filozófiája szerint a mi családunk mindig szorongott, ha bennünket valami jó ért, mert anyám kifejtette: a fizikában azt tanulta, a hullámhegyet mindig hullámvölgy követi, és ha most a hegyen vagyunk, feltétlenül valami rossz várható. Az *Őz* után igazolódott anyám filozófiája, a kormánylap hasábjain több számon át igazolta a kritikus, milyen elhibázott, kártékony munkát írtam, milyen elhibázott és kártékony vagyok magam is, és hogyan is képzelhetem azt, hogy egy dzsentrí-származékkal valami igazi tragédia történhet, hiszen a dzsentrí csak komikus alak lehet, a vele történtek is nevetni valók. Három évvel ezelőtt Prágában találkoztunk össze, a kritikus azóta lányos lírai költővé szelídült, és becsületesen bocsánatot kért a büféasztalnál - úgy látszik, az én életemben sajátságosan fontos szerepük van a büféasztaloknak. Vállat vontam. Az *Őz* azóta huszonhat nyelven jelent meg, nincs irodalomtörténész, aki említés nélkül hagyná, s a zord kritikus abbahagyta a publicisztikát. Neki megbocsátottam, a falkának, amely utána jött abban a kriminológiai sorozatban, amikor immár komplikáltabban próbálták meggátolni, hogy kifejtsem magamat, és másféleképpen akarták megtörni a munkakedvemet, nem. Nem mondok neveket, az ember még egy jellemtelen halotról se mond szívesen rosszat. Volt olyan kritikusom, aki abban a korszakban, amikor szinte kötelező volt bebizonyítani, hogy a közönség kegyeit hajhászva irodalmi munkásságom lektúrré sekélyesedett, Szigligeten, tanúk előtt, némileg kijózanodva részegségéből, de annyira azért mégis kontroll nélkül, hogy elmondja, közölte velem, ne haragudjak rá, neki minden engem támadó cikkért komoly pénzt ígértek, s azonnali megjelenést. Mikor kimondta annak a nevét, aki ezzel megbízta, már értettem, miért történik, ami történik. A megbízó felkeresett a lakásunkon, közölte, őt személy szerint sérti, hogy én mindenhol megjelenek nyugaton, neki viszont nincs nyugati kiadása, és intézzem el neki, hogy az NSZK-ban megjelentessék. Mikor elmagyaráztam, nemhogy az ő, a saját műveim megjelenését sincs módomban plusz-mínusz befolyásolni, nyilván úgy képzelte, irigységemben vagyok ilyen elutasító, s miután megvolt ehhez a hatalma, s talált is megfelelő partnereket, megtette a megfelelő lépéseket. Amikor valamelyik könyvem megjelenése után a Dagens Nyheter Stockholmban fogadást adott, amelyre meghívtak a férjemmel együtt, nem volt szabad a Magyar Nemzet munkatársának lehoznia azt az interjút, amit ennek kapcsán velem készített. Sokáig tartott a lejárátásomra indított kampány, és ezért volt nehezebben elviselhető, mint az ötvenes évek fojtó levegője,

vagy a visszavett Baumgarten-díj, mert már sem kötelező nem volt, sem kollektív, feleslegesen és értelmetlenül csak nekem szánták már. Furcsa, de akinek része volt benne, mind idő előtt és elég sajátságos halálnemekkel végezte.

K.L.: - Persze mindez már nem jelenthetett olyan megrázkódtatást, hiszen az utóbbi évtizedekben népszerűség és elismerés kíséri pályáján.

Sz.M.: - Persze hogy kisimultak a gyűrődések. Mondtam már, én csatát vesztek, háborút nem. Persze nem volt könnyű időszak, elhiheti, míg végeztem a munkámat, és annak elbírálását rábíztam az időre. Szerencsére találkoztam beprogramozhatatlan kritikusokkal is, a beprogramozhatókat meg elfújta a szél. Különbén is hol vagyunk még attól, hogy megmondható volna, ki vagyok. Ahhoz az kell, hogy meghaljak, egy életműről nem dönthet a jelenkor, a kortárs, csak az, aki egy halott vetését szedi számba.

Még egy sorsfordító pillanatot azért megemlítenék, mert egy megrendelésre készült kritika vagy egy, az irodalom világában egyáltalán nem egyedülálló hajsza csak a momentán hangulaton, munkakedvemen fordíthat, nem a sorsomon. Az rövid táv, s erről a rövid távról már elmondtam a tapasztalatomat. A legsorsfordítóbb pillanat eddigi életemben a férjem elvesztése volt. Meg kellett tanulnom feleségének lennie egy halottnak.

Határ Győző

K.L.: - Létezik-e önéletíró, aki - nem is az olvasó, nem is az igazság: önmaga kedvéért - az önmagával szembeni becsületességre törekszik? Lehetséges-e visszaemlékezés, amely nem regényesít? Hány szerelem az élet - hány nap a világ...?

H.Gy.: - Kedves Lorcsikám, Te félévszázad távolából nézed s magas páholyból az esemény-szőnyeget: betájolod távcsövet és mindent látsz apróra. Nem így volt. Azoknak, akik úgy éltek benne, hogy tudva-tudták, az élet éleslövészetéből nincs menekvés - nekünk halvány gőzünk nem volt sem arról, hogy emezek-amazok hova tűntek, sem arról, hogy mi hova megyünk. Ugyanúgy lehettek volna egy másik katonai gépkocsin, előttünk vagy utánunk; csak épp nem voltak sehol és többé nem láttuk őket.

Haj, atyámfia! S nem is mint az egyszeri ember - inkább mint az egyszeri költő, úgy vagyunk vele. Magad is jól tudod, az álomkezdeményű versnél a felébredés hívatlan hozzátétei - *a vers halála*. Külön fortély van, hogy az álomüzenetet - a maga teljes hamvas tisztaságában - átmentsük a felocsúdás nagy zökkenőjén, majd-hogy-nem „traumáján” s úgy, hogy a találatok, a szótorzítások: az álomigézet sértetlenül-csorbíthatatlanul evickélhessen az ébrenlét partjára, hol is, a költő révén, az ébrenjáró világ polgárjogára is szert tehet.

Hasonló dilemmával találja magát szembe az önéletíró, ha félévszázados emlékeinek homály-rengetegében kutat. Azon iparkodik, s erre kínosan ügyel, hogy a kései bepótlások, a cselekménylogikai kitöltések „idegen anyaga” (az ébrenlét addendája) az emlékezést meg ne hamisítsa. Igen ám, de mitévő legyen, hogyha az emlékfoszlányok a „valami rémlík”, az „alig emlékszem”, a „csak homályosan emlékszem” kategóriában merülnek elő? Márpedig ilyenkor, a lyukas emlékezet foszlányszövedéke láttán, történetesen a regényíróban nagy a csábítás, hogy e lyukakat ki- és betöltse -, hogy „regényesítsen...?”

Nos, hiszed-nem-hiszed. Bennem e csábításnál is nagyobb a magammal szembeni becsületesség - a *probitás* vágya; csakhogy, hékám, a legnagyobb próbatétel épp akkor következik. Mert mitévő legyen az emlékező, ha a benne elúszó képek, felmerülő foszlányok lobogása maga is oly *álomszerű*, hogy a kiegészítés-lekerékítés ösztönös rutinja majdszinte megállíthatatlan? Mert az volt, meghihesd, ami velünk akkor következett. Mint a kábszeresben az amphetaminos látomás akkora intenzitással s oly elhessenthetetlenül, álmidők kezdődtek, álomalakokkal, akik álommotívumokkal játszadoznak és azon iparkodnak, hogy kiéljék a szertelen vágyőrület minden álomadta lehetőségét - nemegyszer (akár az álomban:) anélkül, hogy felmérjék veszedelmeit. Ládd, magam is hitetlenkedésen kezdem: így történt-e?, meg-történhetett-e? Nem az én hozzátétem, kényelmi kitalálásom?

K.L.: - Rajtaértél mulasztásomon, de csak Te teheted jóvá azzal hogy elmondod.

H.Gy.: - Ha tudnám! Mert ez aztán a „hol-is-kezdjem”.

K.L.: - Tegnap este vacsoránál megkértél - emlékeztessetek Gájer Imrére; hogy az ő története ki ne maradjon.

H.Gy.: - S hogy is maradhatna ki! De hadd regéljek elsőbbit a pártról (mai szóval: az egypárt-pártról) - hogy lásd, kivel kellett Imrénél szembenéznie. Tudod, Evelyn Waugh mondja valahol, *Politicians are not people who seek power in order to implement policies they think necessary. They are people who seek policies in order to attain power*. Boldog Waugh, aki ezt a keserű tanulságot vont le a demokráciák politikusainak habitusából - miszerint a politikus nem azért akar a háta lomra jutni, hogy a gyakorlatba átültesse azt a programot, amelyet szük-

ségesnek tart: a politikus azért próbálkozik ilyen-olyan programokkal, hogy azokkal nyeregbe lendülve hatalomra jusson. Ha ez jutott eszébe a demokrácia játékszabályai szerint versengő közélők láttán, ugyan mit gondolt volna a Rákosi-maffiáról? Mert hogy nem olyanféle volt, hanem a szó szigorú értelmében az, piramidális maffia, az ma már ország-világ előtt nyilvánvaló; de akkor, amikor Debrecenből felkövetkezett a fővárosba a kormány és feltöltötték a Rákosi, Gerő, Révai-féle moszkovitákkal - akkor még tudatlankodtunk és reménykedtünk: megilleti őket az „egyenlő esély”, kitört a demokaré, az utcán osztogatják a rózsaszín szemüveget.

Ha a nyilas korszak plakátjait nem mosta le az eső, átragasztották kompárt propaganda-plakátjaival. A kisember olyan szirénhangú plakátok mellett mehetett el, mint az az Izmos Munkáskéz, amely védőleg terjeszti ki Jóságos Tenyerét a mögé bújó Kisemberre és a felírás: EL A KEZEKKEL A KISEMBER VAGYONÁRÓL! A KOMMUNISTA PÁRT VÉDI A KISEMBER VAGYONÁT! A parasztság ide-oda tekingetett az érte versengők között, bár a földosztás ígérgetésében törleszkedve élenjárt a Párt (nagy Pövel) - A FÖLD AZÉ, AKI MEGMŰVELI! Ehhez képest a parasztpárt lihegő második volt s kivált akkortól, amikor az Arkangyalok Szégyene, Veres Péter bemenekült a kompárt védőszárnyai alá, jelentéktelenségbe szürkült. Nagy árat fizettünk érte, és az átszenvedett esztendő „tanulóévei” kellett hozzá, amíg ráébredtünk, miféle „párt” a Párt, hogyan magasodik fölé a senkiemberek síkságának, akropoliszán, a Marxiarkheion; hogyan kell átforgatni az annak oszlopcsarnokából kiszűrődő szirénhangokat a valóság nyelvére - milyen a politika „szakaszos lepárlása”, amikor a Párt (és vele a nép) soha másként, mindig csak „szakaszokban” gondolkodik, s ami az egyik szakaszban még a Törvény és a Próféták, meglehet, hogy a következő „szakaszban” főbenjáró bűn-és-eretnység; ami tegnap még kinyilatkoztatás volt és a Marxiarkheion bátyáiról aláharsonázó Üdvösség szózata, az mára már a Sátán Incelkedése, az Impirilista Lucipér Láncos Kutyájának Csaholása... Olyan kaméleon volt ez a párt, amelynek első számú hitágazata sohasem volt egyéb, mint hogy „légy kaméleon!” Sok színeváltozása van a kaméleonnak, amelyek közül az, amivel kezdi: a szirén. A Párt meg akarta mutatni, hogy egy 10-milliós nemzetet, mint Odüsszeuszt, nem lehet árbóchoz kötni (s mihamar hallhattuk, Rákosi Mátyás, első csepeli választási beszédében kijelentette - 70 százalékos kommunista többségre számít). Engedd meg, vakmerőségemben hogy odáig menjek és rádtukmáljak egy-két idézetet Napló-feljegyzéseimből, melyeket 1945 októberében vettem papírra, az első törvényhatósági választások után; mert idekívánczozik: „a Kommunista Párt... ahhoz a farkashoz hasonlított, amelyik oly ravasz, hogy amikor Piroskáéknál a tükörbe néz, *nagymamának* képzele magát és ebbe beleőrül. A farkas becsapta magát, látszólag tökéletesen; de a fővárosi »haladó« polgárság, amely a »szakaszról-szakaszra« araszó leninizmust nem ismeri, csak azt látta, hogy ...a Kommunista Párt megtagadja az elveit... A Kommunista Párt a maga egész magatartását odáig srófolta a képtelenségek felé, hogy a papokra és a kisnyilasok tömegeire támaszkodva akart befutni a választásokon. A Párt úgy alkalmazta a leninizmust, hogy abból a leninizmus karikatúrája lett; és a polgárság tekintélyes része nem leninizmusnak és nem taktikázásnak, hanem *jellembeli hibának* érezte a farkastól ezt az óriási önmehtagadást és megundorodott”.

K.L.: - A feljegyzések dátuma?

H.Gy.: - 1945. október 10, a választás október 7-én volt; majd még tán idézek belőle, ha megszorongatsz. Amúgy hadd szúrjam közbe, a tenyerem mögül *ad spectatores* oldalt-súgva, hogy sátorlajújhelyi rabtársaim közül kik futottak fel és kik, le -, hogy csak kettőt említsek. Landler Ervin Szalay András közéleti álnéven a belvárosi tanácsnál volt a fő hangadó elvtárs - mihez is, erőltetett basszusban megvastagította hangját és szépen pödört mokány magyar bajuszt növesztett, vagyis hát: mimikrizált - ha még emlékszel, Intra Muros című könyvemben hogyan festem a polgárság „forradalmár” fiainak a mimikrizálását (s jut is eszembe: *Les*

bourgeois, ce sont les autres - írja Naplójában Jules Renard), s hogy mit szervezett? Hát alapszervet, a tanácsnál, alighanem, míg a rokonság dolcsival-napcsival házalt és feketézett. Gájer Imréről is fülembe jutott a hír, mely kivált szíven ütött - akkor, amikor az utcán, véletlenül összefutottam vele és megölelkeztünk, még párttitkár volt valahol, tán Csepelen s furcsálkodásaimat-kifogásaimat „majdcsak kiforogja magát!” felkiáltással ütötte el, akkor még elégedett volt - a hír viszont arról szólt, hogy felfüggesztették, eltávolították. Nem tudtam mire vélni. Hogyan?! Eltávolítják a proletariátust a proletariátus éléről? Utánajárnék, de hol kezdjem, magam párttag nem lévén. Szerencsére kezemre járt a balszerencse - és itt hadd idézzem emlékezetembe, hogy 45-ben még a Maffia élt azzal a fogással, hogy iskolai torna-termekben, előjáróságok gyűléstermében, kávéházak különtermében, mozikban un. „szabad pártnapot” rendezett, amelyre pártállásra való tekintet nélkül minden arrajáró beszédülhetett. Akkor még, a kezdet-kezdetén, a pártkorifeusok sem riadtak vissza, hogy más bokros teendőik nem lévén, leereszkedjenek és megmutassák Fényes Ábrázatukat az istenadta népnek; s e mindenkori, jórészt *ad hoc* előadók dolga az volt, hogy a bársonyos-hazafias, tetszetős dudolaturában elfuvalázzák-és-odahárfázzák a jó népnek a *szirénhangokat* (szakasról-szakaszra persze, ahogy épp a dialektika meghazudta; de a legszebben a szirénhangok az első szakaszban szóltak s ez nyilván a mézeshetek dudolaturája volt). Valahol a Teréz körúton lehetett, arra jártomban ötletszerűen én is betévedtem egy ilyen helyiségbe, és helyet foglaltam a széksorokban. A beinvitáló plakát „szabad pártnapot” ígért, s mit ad isten ujjá - az én előadóm Gerő Ernő volt. Először és utoljára láttam ilyen közlő. Ha agyonütsz, se tudom, mit hordott össze, hogyan-s-miről, mert alig vártam a végét, amikor is szokásban volt, hogy az ostromló tömegben közelférközve az előadóhoz, ki-ki kérdést intézhet hozzá. Hegyes fülével és éles hallásával G.E., a spanyol polgárháború Don Pedrója, jól kianalizálta a hangzavarban szavaimat; mert kérdésemnek amolyan pofoncsapásforma hatása volt:

- Azt hallottam, kérem, hogy Gájer Imrét felfüggesztették vagy tán el is távolították. Mi igaz ebből?

Bozontos szemöldökét felvonta, szűrős tekintetét rámszegezte: és Don Pedro felhorkant:

- Jegyezze meg, Gájer Imre nem elvtárs. - Itt az oldalajtó felé intett. - Várjon meg; majd félrevonulunk és mindent elmondok.

Odaálltam az ajtó mellé s megvártam, amíg a tömeg oszladozni kezd, és ő felszabadul. Gerő Ernő odalépett, betessékelt a „művészszobába”, melyben íróasztal volt meg ülogarnitúra. Anélkül, hogy leültetett volna, az íróasztal mögé ült, jegyzetfüzetet, ceruzát kapott elő és kelletlen, pattogó hangnemben kikérdezte adataimat: neve? születési éve, helye? hol lakik?

- Kérem, én a sátoraljai fegyházból ismerem Gájer Imrét, akiről csak a legjobbakat mondhatom: zárvatársam volt...

- Nem érdekel. Elég, hogy ismeri...

Felkelt és gyors léptekkel a kijárat felé tartott.

- De kérem!... Ön azt ígérte, félrevonulunk és mindent elmond...!

Don Pedro ezt már nem is hallotta. Kívül volt az ajtón.

Végzetlen hálás vagyok Gerő Ernőnek, jótevőim és - közvetlen Király István után - szentjeim közt tartom számon. Neki (neki is) köszönhetem, hogy a közélet kerítéskapuja bezárult előttem; hogy nem ütöttem agyon életidőmet vele, s nem koptam el kisszerű feladatokon; hogy megmaradhattam feladatomban mellett, melyre kiszemelt démonom - ami az írás általánosan és a filozófia, különösen. Mi több, hálásnak kell lennem azért is - mert közvetve, azt is az ő

gonoszakaró machinációinak köszönhetem -, hogy nem nyelt el mindenestül a Rajk-per emberhúsdarálója.

S ez így történt.

K.L.: - Említetted, hogy könyvvel a kézben, fel-alá járkálva diktáltál, és váltott gépirónókkal fordítottál. Sokat fordítottál? És miért? Hát neked az újjáépítés mint építésznek nem vette hasznát?

H.Gy.: - Mint építész, egy-két kivételtől eltekintve, már nemigen működtem. S hogy miért nem eredeti írásaimmal házaltam, s hogyan kényszerültem bele a fordítás taposómalmába? Lorcsikám: egy szűrésod van...

K.L.: - Fatális összefutásod Gerő Ernővel és annak messzeágazó következményei...?

H.Gy.: - Nyertél. Voltaképp két ízben megtörtént, hogy hivatalosan is irodalmi *non-person* - Nemlétező Személy lettem, noha ezt nem dobolták ki a piactéren. S valahányszor megszorultam: ez maradt. Hirtelenében. Több nyelvből fordítottam, s fordítanivaló mindig akadt (s hogy ne is mondjam: akárcsak Göncz Árpádnak - még a börtönben is). Egy ízben, még az elején, szörnyen meg voltam szorulva. Épp akkor jött haza Szendrő József a hadifogságból: régről jócimborám s nemcsak a Duda Gyuri időkből, amikor a népligeti színkörbe elvitték a „tömegnek” a proletkult-Molière-t, de sokkal előbből. Igen megörültünk egymásnak s ő, látva lelombozott állapotomat, mindjárt segíteni próbált. Három év hadifogság alatt hogyan tanult volna meg oroszul? Odaadták neki Sztanyiszlavszkij *Harminc előadás* című vaskos kötetét, s ő azt menten átjátszotta nekem. Négerként fordítottam e fellengzős, tudálékos előadásokat, amelyekben sokkal hosszabb, orosz lére eresztve nem volt egyéb, mint amit Diderot már egyszer elmondott volt. Ő is jóljárt, én is: felezkedtünk. Megakadt a szeme rajta Zilahy Lajosnak, s egy alkalommal, amikor egy „tengerparti” eszpresszóban, két asztallal odébb, a kávéját kavargatta, zsömléjét ropogtatta, Lajos bácsi odaintett, s én átültem.

- Nem is tudtam, hogy te fordítsz oroszból.

Zilahy Lajos akkor a Szovjet-Magyar Társaság elnöke volt s a Társaság a Rákóczi út egy mellékutcájában székel, egy olyan palotában, amelyet egykori arisztokrata gazdája nyilván magának építtetett. Idézést kaptam: „Határ elvtárs... fordításügyben... stb.” Építész-szívem megdobogott: Lorcsikám! Az elsőemeleti nagytermet! a fedelmi fölépcsőt! A tükör-előtem-tükör-utánam szobasort! A bronzarany kandelábereket! Végre megláthatom *belülről* a híres-neves palotát!

Hát azt hiszed, valaha is betehettem a lábam s csak a szélfogóig is hogy eljutottam? Jó esztendeig jártam oda, de soha belőle semmit nem láttam (Lajos bácsit se - csak negyedszázaddal később, New Yorkban). A kocsifelhajtó kapualjában, oldalt, volt egy alacsonyra helyezett kiadónyílás. Annak az ablaka feltolódott, a nyíláson kinyúlt egy kéz és kiadta az anyagot - bevette a készet. Soha arcot nem láttam, hangot is alig hallottam. A fordítványoknak nyomtatásban elenyésző töredékével találkoztam. Igaz fordítottam 25 szovjet egyfelvonásost, s ez jól jövedelmezett: 56-ig a posta időről időre kerek összeget hozott. Országszerte játszották. Ez volt a tantiém. Kaptam pompás régi anyagot is: pl. Nyekraszov múlt századi költőfejedelem verses dramolettjeit: olaszországi utazásának lírai csapadéka, semmi köze sem oroszországhoz, sem Szovjetunióhoz - az olasz *commedia dell' arte* levegője lengi be. Ezeket is, mind, megverseltem-átköltöttem. Nem tudok róla, hogy megjelent volna; váltig fájlalom, hogy a gépirat elveszett. Egyszer vaskos paksaméta sokszorosított anyagot adtak: „Kortársak Majakovszkij-ról”. Még le se fordítottam, a megemlékezés-gyűjteménynek, mint könyvnek, kitörték a nyakát: hol ennek, hol annak a „kortársnak” találtak alkalmas, ráülő szerepet valamelyik konstrukciós perben, s mire kettőig számoltál volna, a kontribútorok többségét elnyelte a

Gulág Szigetvilága... Hogy megszorultságomban mi minden tücsköt-bogarat össze nem fordítottam, a Széchényi könyvtár számontartja - én nem.

K.L.: - És nem volt akadály, hogy *non-person* vagy?

H.Gy.: - A Szovjet-Magyar Társaságnak nem, a kiadóknak meg mégúgyse. Rákényszerültek erre a „szkizofrén” hozzáállásra, mivel szlavisták kevesen voltak s még kevesebben azok, akik „minőségi” fordítással szolgáltak. Így azután szemet hunytak afelett, hogy „megjegyzett ember” vagyok, sok esetben nem is igen tudtak róla, s volt két-három év kegyelmi idő, amikor, a demokrácia szélárnyékában, mindez majdhogynem feledésbe merült.

K.L.: - Vagyis írhattál, publikálhattál?

H.Gy.: - Élhettem! Lorcsikám! Annyi börtön, annyi háborús esztendő után! Nem kellett se szesz, se narkotikum, hogy megmámorosodjam tőle, s a permanens életmámornak e felfokozott állapotában belevettem magam a nyüzsgésbe, s házibuliról-házibulira járva, új-meg-új barátságok, baráti körök visztái tárultak fel előttem. Talán ahogy Hemingway, posztumusz művében, a *Vándorünnep*-ben párizsi fiatalságának megújuló mámorát leírja - olyan volt bennem is a vér eufóriás tombolása, örökös körtáncra-kerekedhetnék s az is, vándor ünnep; s hogy el ne túlozzam már, de az átérzésnek ez az intenzitása mondatta alkalmasint a Poeta Laureatusszal 1809-ben, amikor Wordsworth leírta, a forradalmi Párizsra emlékezőben: *Bliss was in that dawn to be alive, / But to be young was very heaven!* Üdvös öröm volt élni ama hajnalon - de fiatalnak lenni: maga a Menny!...

K.L.: - Vonjuk le ebből a megszépítő messzeséget... hány évet is?

H.Gy.: - Vonjuk le. Az a Darling Eszpresszó a Bölcsészkar tőszomszédságában, 43-44 éve: vagy csak kitalálom, vagy káprázom -

K.L.: - S ez melyik baráti kör visztája volt?

H.Gy.: - Az Újholdé. Nem akarom megismételni azt, amit Kenyeres Zoltán, róluk a *Gondolkodó irodalom*-ban már sokkal kompetensebben megírt, sem azt, amit jómagam *De nobis fabula* című írásomban közreadtam. Alakoskodjam? Adjam a gátlásost? Megmaradok a vallomásos hűség, a színigazság mellett. Újholdas soha nem voltam. Úgy vagyok vele, mint Pilátus, aki abba a Credóba ugyan bele nem került. Ennek több oka van. Az első, hogy Nemes Nagy Ágnestől Lengyel Balázsra a társaság (utóbb „újholdas” gyűjtőnéven) 5-6, 8-10 évvel fiatalabb volt nálam. És ez abban a korban majdhogynem nemzedéknyi szakadék. A második: esztéta-kormányosuk, Lengyel Balázs és felesége, N.N. Ágnes a parancsnoki hídon Babits magasan delelő vacsora-csillaga felé vitte a hajót; költőik, Gyarmathy Erzsitől Szabó Magdán át, Rába György, Jánosy István, Lakatos István, Pilinszky János, Végh György, Darázs Endréig, Babits oltárán áldoztak, ki buzgó elkötelezettséggel, ki lazuló hittel *Prosateur*-jeik közül egyre sem emlékszem, aki avant-garde kísérletező lett volna. Galsai Pongrác ösztönösen ódzkodott volna tőle és későbbi karrierje ebben igazol: Mándy akkori prózája belefért volna az Ezüstkör vonulatába. Gondolom, idegenkedtek mindentől, amit ismerhettek tőlem s az is, édeskevés volt. Végül azt se felejtjük el, hogy az Újhold mindössze nyolc számot ért meg s akkor a maffia a nyakát szegte (különös módon ma azok is ott csillognak-ragyognak az „újholdasok” pléiade-jában, akik annakidején instrumentálisak voltak „gleichschaltolásában”) - s ki tudja, ha lett volna belőle két évfolyam, talán a harmadikban, suttyomban, belesikeredem. Mindez mit sem zavart, soha becsvágyam nem volt, hogy akár folyóiratokban szétszórjam magam, akár hogy folyóiratot szerkesszek; csak a könyvet tartottam „igazi” megjelenésnek; de a Darling kézről esett, közel volt s mihelyt a társaság befogadott, nagyon hamar és olyigen összemelegedtünk, hogy azon sem csodálkoztam, ha testületileg felvonultak hozzám és a

műteremben tartottak szerkesztőségi haditanácsot, vagy megajándékozták házigazdájukat és vendégeit az „újholdas” irodalmi est örömeivel.

K.L.: - Ismerted mindőjüket?

H.Gy.: - Kivétel nélkül. Kit közelebből, kit távolabbról; kit - unásig; de volt úgy, hogy félreismertem, mint például Lakatos Istvánt, akinek „bursikó” modora vidékiesnek hatott és fogalmam sem volt sem arról, hogy ifjonti szájszelepe és kamaszos sutaságai mögött kiművelt városi lélek, jeles klasszika-filológus és - és! - kiváló muzsikus rejtőzik. Csak egyszer kottyantsa el, hogy remekül zongorázik és nem ússza meg: szonátáztunk volna kivilágos-kivirradtig. *A pokol tornácán* című nagyverséből többet tudsz meg Pest ostromáról, mint mindenből, amit jómagam róla írtam; utóbb Cs. Szabó, 1974-ben, *Pokoltornác* címmel modoros, derivatív prózaverseiből kötetet jelentetett meg, vagy nem tudva róla, hogy ez a cím már „foglalt”, vagy nagyvonalúan negligálva az *Írás a porban* poétáját, akinek a bokájáig sem ér. Csak „messziről” ismertem Galsait (nem volt egymás számára mondanivalónk) és Szabó Edét (gátlásai lehettek, tán apró termete mián s bizonynyal bántotta férfionérzetét, hogy a tréfás kedvű lányok kacagva olykor majd ölükbe vették), no meg tán Darázs Endrét, aki éretlenségével taszított. Szánnivalónak találtam, amikor a „csodagyerekként” tisztelt Darázs Endrét elnyelte a pártmaffia. Nem sok haszna volt belőle, továbbra is ügyesen faragva rímeit folyékonyan hazudott, s ennek más orvossága nem lévén, mint a tüdő-ivásnak adta a fejét. Tragikus halála a szigligeti alkotóházban, 1971-ben sokakat felkavart, de utóélete e pártballaszttal befűlledt s jóllehet „szesztestvér” volt, ami nálunk a zseniség egyik ismérve, hamvainak nyomát sem látom panteonunk plintosán, a kultikus figurák kolumbáriumában.

K.L.: - Kiről vannak személyes emlékeid?

H.Gy.: - Mindenkiről. Izgalmaik, szerelmeik keresztbe-hosszába, ugratásaik-csínyeik, párkere-ső versenyfutásuk, feleségeik, ruhatáruk szűkössége, frizurák, borzas üstökök most egymelaszban kavarognak előttem, s ha a könyv nem volna ugyanolyan önigazolóan egyoldalú, amilyen enciklopédikus, azt mondhatnám, Végh György háromkötetes önéletrajzi regénye (*Mostoha éveim - A garabonciás diák - Eszter*) mindent elmond róluk. Amikor elküldte - a dedikáció dátuma 1981. november 23. -, eszembe jutott ő maga s nem is egy: két kiadásban. Először, ahogy utoljára láttam hatvanévesen. Mártával, a feleségével jött; itt ült a kerti zene-teremben és akkor még csak fenyegetett vele, mert már megvolt a kézirat, hogy majd „bombaként robban” és az arcukba freccsenő repeszdarabok megtorolják mindama hántásokat, amiket „a bandától” elszenvedett; majd belemelegedve, hangja megcsuklott és férfikönnyeket sírva panaszkolta, hogyan „férfiatlanította meg” és mint tette erkölcsi nullává Mátyás Iván, róla szóló regényével, a *Fabulya feleségei*-vel. (De - *audiatur et altera pars*). Ám ezzel egyidejűleg megjelenik úgy is, fiatalon: „Auguste Corbeille” („Kaska Ágoston”?), télen-nyáron ugyanabban a körülményesített fekete lebernységben, mely egyúttal éjszaka takaróul is szolgál, széleskarimájú fekete „művészkalapban” és nyakában az elmaradhatatlan sállal, mint a hőstenor, aki félti a megfázástól hangszálait. Emlékszem tőle el-elcsapongó műzsájára, Eszterkére és lengenádszál akkori felesége is felbukkan. Cérnaszálhangú oroszlánbögés volt az egész ember s gögös-bohémesen mindenkor tudatában annak, hogy ekkora oroszlánkörmökkel megengedheti - végig, igazán, soha nem olvasta se Verlaine-t, se Rimbaud-t (meg is írja és tulajdon szájából hallottam:) legyenek megtisztelve, ha őseiként emlegeti őket. Magánkönyvtár nem volt tőle biztonságban; mert ha nem is akkora raktárral, mint Vajda Endre, de ugyanolyan szakértelemmel - ő is könyvekkel házalt-vigéckedett, abból élt és könyvrakaszon aludt. Nem szeretetlenül mondom, de mindenki megérte a pénzét e kompániában, így ellenlábas is, Mátyás Iván: világéletében örök fanyalgó volt és az is maradt - de nem írsaiban, hiszen mes-terré érett; és különben is, elszeretni egymás hódításait, avagy, respektíve, elhódítani egymás

szerelmeit: mikor volt bűn ez, ebben az életkorban? Ki köthet életbiztosítást, hol? kinél? - az ellen, hogy író társa nem használja fel vonásait, élet-göröngyeit és nem gyúrja bele egy kajánul megrajzolt portréba, amely felerészben kulcs és felerészben regény...?!

K.L.: - Így hát te a *Fabulya feleségei* körüli kontroverziában semleges vagy?

H.Gy.: - Több-mint-semleges. Nem vagyok *suprême arbitre* semmiben; s amúgy is: mi átköltözünk az árnyak birodalmába („Auguste” már ott van), s ami itt marad utánunk - írásaink új életet kezdenek: nélkülünk. Az is odavész-belőlünk-és-eleyenészik-velünk, *ahogyan* egymást láttuk. Mert például egészen másképp látta Illés Endre a szerfölött tehetséges Gyarmathy Erzsébetet, akit undorogva fel-felkeres és *Napló*-jában mindegyre fitymál, de az én emlékezetem szerint elepedett érte s féltékenység gyötörte, a költő szeretőinek neve hallatára. Jól ismertem őt is és elválhatatlan barátnőjét, Zimándy Zelmát (fölvett név) - a színművésznőt. Gyarmathy Erzsébet csillaga mellett rivális fénnel ragyogott Szabó Magda költészete - magánakvaló, csöndes fájvirág volt akkortájt, s vagy természettől sápadt volt, vagy valami „tüdőfolyamatára” panaszkodott (ha emlékezetem nem csal); mindenestre maga sem sejtette, hogy hűtlenül elhagyja a lírát és regények során át andalító nosztalgia-prózájával szoktatja magához rajta-csemegélő, hatalmas olvasótáborát. Miért e szakítás a költészettel, faggattam egyszer, miért volt e törés? A vers leírhatatlan idegizgalommal járt - hangzott a lakonikus válasz; mintha túrhetetlen hasogató arcidegzsábat hozott volna fel okul. Elgondolkoztam rajta. De Gyarmathy Erzsébet később Franciaországba távozott, ahol egy ideggyógyintézet nyelte el; Szabó Magdát pedig alkati váltoállítása utóbb elvitte a széppróza felé - csak Nemes Nagy Ágnes tartott ki egy életen át mindhűségesen a lírához és Babitshoz egyaránt; különben is, borotvaéles intellektusa, jó judíciuma és határozottsága, mely a férfiakat is meglepte, utat nyitott neki az Újhold középső, magasabb támlájú széke felé, s mellette mindenki jobbadára konzultatív szerepet kapott. Jómagam is, mondhatni mindhűségesen kitarítottam eredeti megérzésem mellett, s ma is úgy érzem, Ágnes lírája engem igazolt. Hogy kitarásával, formaezékével, az „egyedül-üdvözítő” szó keresésével és robosztus tehetségével két riválisának fölébe nőtt.

K.L.: - Nem tapintatlan, ha rádkérdezek: te magad nem próbáltad egyiküket se leütni partnereik kezéről?

H.Gy.: - Lovagiatlanság volna utólag kisémmizni akkori Gyönyörű mivoltukból! De - Lorcsi-kám! - Gy. Erzsit (aki, melleleg, orvosságokon élt), „leütni” Somlyó György kezéről, aki épp akkor zárkózott fel a pártmaffia mellé...?! Ágnes leütni a fiatal cigányprímásra emlékeztető Lengyel Balázs kezéről, akivel igaz szerelemben úgy összeforrott, hogy őket öröm volt nézni...?! Az én erotikám iránytűjét mindörökre betájolta ismeretlenségében-is-felejtethetlen dajkám és nem költőnek tehetsége-teljesítménye, frufuja, „*patchouli*”-ja szerint bolyongtam-tájékozódtam a szerelem dzsungelében.

De hogy szót szóba öltsek: nemcsak én voltam kültagként állandó törzsvendég az Újholdas Darlingban. Gyakorta feltűnedezett Jékely Zoltán is, akihez hosszantartó barátság fűzött, s őt aztán igazán nem lehetne érintőleges *aperçükben* elintézni. Mert ahogy innen, ebből az égre látó távolságból egy nemzet nevezi „Sanyikának” Csöngé szülöttjét, úgy becézheti egy ország, ma már, „Zsolinak” Erdély ivadékát: csillagok ők, s felettünk keringenek, ki-ki a maga külön szférájában. Testi-lelki jóbarátom volt, ismertem minden piedesztálját s azon az imádott Imágót, aki Szűz és szűztönszűz vaginája Illethetetlen, mert Zsoli varjulábú szerelemember volt, Minnesänger, Trubadúr és örökké ezt kergette-zavarta: boldogtalanságát. A szerelmi szolgálat reményteli boldogtalansággal és verstömjén-füstöléssel jár, s ez a magával-évődő, öniróniával emlegetett boldogtalanság ugyanúgy lényéhez tartozott a zsigereiben, mint az, hogy Szívének Megbolondítója vele elmulatva s őt csak bolondítva: valaki mással „járt”,

hogynemondjam valaki kurcinvája volt. Mit sem gyanítva s mintegy elfogadva ezt az eleve-felszarvazottságot, Zsoli napjait, a nap minden órájában ez a bolondéria töltötte be s ha a szerelem illatár - hát ő feltartott cyranói Orral járkált-keresgélt nyomról-nyomra ebben az illatárban.

Ám szellemi alkatának ez csak egyik felületi rétege volt, a mélyrétegekben a költő-személyiség igazi telére, a lelenci lét felérzésétől, kozmikus magunkraahagyatottságától a krizeológus Rettentő Látásaiig ezer minden; elegendő, ha *Az utolsó szó keresése* című nagyversére utalok, születésének mondhatni szemtanúja és azzal hízelgek magamnak, hogy első olvasója voltam. Elkísértük egymást életutunkon jó darabon, amíg ötvenhat el nem szakított. Másodszori bebörtönzésemkor (1950 január-1952 szeptember) Zsoli verset írt *Elégia egy rabhoz* címmel, a 12 négysorosból hadd idézzek három szakaszt:

*Hányszor csapott meg fényes nappal, ébren,
nálam erősebb lényed árama,
s meggyorsuló, vergődő szívverésem
szárnyatbontó madárként szállt oda*

*Vállalván sorsod így percekre néha,
vélttem, kurtábbra rántom az időt
mit Ádám égbevágó ivadéka
éltében sírszerű homályba' tölt*

*Már ritkul, sápadoz jelentkezésed;
vagy felfogó lelkem tompul-fakul?
És könnyem sincs, bár minden sírni készlet.
Üzenj, találkozunk-e odatúl?*

Tavaly meglátogatott műfordítók doyenje, Mészöly Dezső, aki Zsolinak közeli barátja volt és összejárt vele. Hogy halála előtt felkereste volna és állítása szerint tőle magától hallotta - az Elégiát, 1952 tavaszán, rólam írta. A megindító közlés meglepett, de nem ingatott meg abbeli hitemben, hogy a vers valójában közös barátunkról, K.Gy.L.-ről szól, aki 1948-ban gépegységek export-importőrje volt és svájci útja alkalmából egy levélen - melyet szívességből Bázelen kellett volna postára adnia - lebukott. 15 évet kapott, büntetését Vácott töltötte; ma Bécsben él s jó módú öregúr, de még ugyanazt csinálja - noha nem kéne már - akárcsak én - de nem tudja abbahagyni - akárcsak én. Ötvenhat után többször közvetítette gyér levelezésünket Zsolival: Zsoli félős volt s váltig azt hitte, postáját figyelik.

K.L.: - És figyelték?

H.Gy.: - (Jótól kérde). Kötve hiszem. De kanyarodnánk vissza üstölvést e kis kitérés után oda az időben, amikor halküöni hangú költőnk, Zsoli, Vajda Bandi és jómagam mint tiszteltbeli újholdasok együtt ülünk a Darlingban, melyben alig lézeng vendég s mi, az egyetlen ablak melletti asztaltól, ahonnan rézsút kilátni lehet, a Múzeum körüti forgalmat figyeljük. Darvadozott a Darling, lehervadt az Újhold, a kirakatperek egymást követték, a szalámpolitika henteskése kíméletlenül szeletelt és a tegnapi társutasok, akik még - bőrüket mentendő - torkukszakadtából együttordítottak a farkasokkal, ma már, valamelyik konstrukciós perbe beutalva s rájukosztott szerepükbe is beleverve, beismerő vallomásban tárták a világ elé és színezték özön bűneiket: a tegnapi közutálat korifeusai a holnapok részvéteért esdekeltek - hogy érettük vajha édes-mindnyájunkat fogná el a közszánalom... Megszülettek a sírversek.

K.L.: - A sírversek?! Hogyan?

H.Gy.: - Így, ahogy mondom. Hogy hány eszpresszó-asztalnál és kik, még-mások, másutt, a költők közül, azt nem tudom. Szívesen átengedném az elsőséget, de az a sanda gyanúm, hogy annak az onusza immár rajtunk marad, mi kezdtük el annál a Darling-asztalnál, mi hárman, míg Végh Gyurkával quatrümvirátussá nem bővültünk; kapásból irkálva-rögtönözve, mi „dobtuk össze” az első négy-öt tucatot, a többi, százával, jóval utánunk következett. Igaz, mint a bumerángot, a magunké is vissza-visszajutott hozzánk, de már ügyetlen-kaján hozzáttételekkel, lógó pótsorokkal, kínrímekkel - az már jobbadára a „civilek”, a fűzfapoéták műve volt. Utóbb a sírversírás ragálya elharapódzott és a közeletről vállalatokra, közületekre is átterjedt.

K.L.: - Látnivaló, hogy ide-oda csúszkálunk az idő-vonalzó mentén: hiszen a bealkonyulás, a szalámi-politika és a fordulat éve jóval később volt: ez már a 48-49-es évek sanyarú közhangulata -

H.Gy.: - Igazad van; csússzunk vissza tehát az idő-vonalzó mentén, és kezdjük újra, a negyedik körrel a nagy nyüzsgésben, amely magában is több baráti körre oszlott s nyugtalanítóbb vizstáiban olyannak hatott, mint valami barátságos, dantei *malvebolgia* (Babits „rondabugyornak” fordította - de ne érts ezen, vagy ne csak azt érts, esztétikai rútságot:) nem időzünk az Európai Iskolánál sokáig; nem azért, mert a felvezető három gurutól eltekintve, domináltak benne a képzőművészek, s amit erről el akartam mondani, azt megleled *De nobis fabula* című írásomban (a *Rólunk szól a történet* III. kötete *Az ige igézetében*, 113 oldal; Auróra könyvek, London, 1990) - és a második avantgarde generáció öskereső emlékezetében, kegyeleti cikkekben, monográfiákban, az emlék a többszörösére dagadt annak, amekkora a jelenség maga volt. Az „Index” a folyóirat és a röpirati kiáltvány keresztezése lett volna, de egyetlen lap volt félbehajtván: 4 „oldal”; 24 „szám” jelent meg belőle. Könyvek apró, tizenhatodréti füzetek voltak inkább, annak is mindössze két ív; a nyomott tükör parányi, nyomdai „n”-ben: egy nagyobbacska cikk. A sorszámot megduplázták, hogy egy-egy könyvnek nagyobb „melle” legyen: 1-2, 3-4... Az utolsó kötet (G. Kiss Pál: *A Formáról*) sorszáma: 13; igazában a 6-ik kötet. Nem vitás, ha az országban tartósnak bizonyul a demokrácia, nem egy, de fél tucat, az európasokhoz hasonló tömörülés keletkezett-és-rivalizált volna egymással; de így, a mi egyetlen árva Európai Iskolánknak rövid két évre szabták a történetét s bizony, a Rákosi-maffia jéghideg leheletére sokan ráfáztak, és kurta levélben bejelentették kilépésüket (Szentkuthy Miklós levélben kérte - töröljék a névsorból). Mintha nem lett volna az ilyen és hasonló művésztársulásoknak a természete, az életműködése a torzsalkodás: aki a vonaltól „kileng”, nem áll be a sorba, vagy megszegi a kör esztétikai tízparancsolatát, az „fegyelmet” kap vagy kizárják; Mátyás Stefánia, Fekete Nagy Béla már az elején visszavonult, Kállai Ernő, Martyn Ferenc, Lossonczy Tamás és mások az Iskolán kívül rendeztek absztrakt kiállítást, és ezért kitették a szűrüket; Rozsda Endre pimasz-gunyoros megjegyzéseket tett Pán Imre művésztársulására, s hívő és hitetlen kis híja hogy össze nem verekedett. Az avantgarde majd minden tömörülésének ez a sztenderd *behaviour*-ja: először toboroz, aztán leterrorizál; aki nem azt „csinálja” (pepecseli-ragacsolja-vagdicsálja-szobrintja), amit tőle elvárnak, az renegát. És repül. Mindezt pedig a kiáltvány, az elméletgyártás, a hitvallás-meghirdetések, a sereghajtók esztéta-szóáradatának akkora hisztérikus csinnadrattájában, amelyben az ember a saját szavát sem hallja. Ez a fajta, a feltűnést, az érvényesülést hajhászó cirkuszi avantgarde már ilyen: mint az ördög a krucifixumtól - úgy irtózik a csendről. A történetők zsvajában persze az igazi művész szinte elveszítettnek érzi magát, s megsínyli a mézesen csalogató megfélemlítést -

K.L.: - Mondanál művészbártaidról valamit a körben?

H.Gy.: - Nem én. Minek? Az ítések egymás szájából kapkodják a szót - róluk: s a művészek eleget beszélnek magukról. Tipusaikkal találkozhatok regényeimben, mert körükben mórálásmat titokban arra használtam (vagy használta velőállományom rögzítőberendezése:), arra,

hogy írói krokikat, villámvázlatokat készítek róluk, s e gazdag anyagból bőven merítettem. Hadd szólok inkább vezéralakjaikról, guruikról - aprószentjeikről a háttérben. S akkor már miért ne kezdenénk velük és a háttérrel.

Szabó Lajos és Tábor Béla VÁDIRAT A SZELLEM ELLEN című 1936-ban megjelentetett munkájára valamelyest még ma is emlékszem. Egy olyan országban, ahol felfokozottabb az intellektuális érdeklődés és a bölcseletnek - a hiányjel / hiányszakasz helyett - hagyománya van, a könyv bizonyára nagy port vert volna fel; igaz, írásának tüze, ereje nem volt, de magvas mondanivalója (arról, hogy korunkban a szellem visszavonult a természettudományokba) sok mindenért kárpótolt. Tábor Béla Mátyás Stefkát, a jeles költőnőt vette feleségül s még csecsemőkorából emlékszem frigyük gyümölcsére - Tábor Ádámra is -, aki csecsemőszemmel felnevetett rám ugyan, de engrammjaiban el nem raktározhatott: ma egyik legígéretesebb költőnk-és-irodalmárunk. A sors iróniája, hogy édesapjának, Tábor Bélának, aki a sztálinizmus antipoduszán élt-és-gondolkozott: éppen neki kellett vajszigetet köpülni a lába alá hirtelen szerzett orosz tudásával, hogy éhen ne haljon - éppen neki kellett orosz fordítással keresnie a kenyeret, míg csak élt. Alacsonyka, törekeny fizikumú ember volt, Mezei Árpád egyik fegyvernöke, s máig sem értem, hogyan sikerült kényelmesen berendezkedni valamire, ami több volt kétlakiságnál: alkalmasint maga volt a skizofrénia, mint életforma. Szabó Lajos a vonzrokonság alapján unokaivére lehetett volna - filozófusként tisztelték és tartották számon; akárcsak Kálnoky Laci, féltudóval vészelté át az „időket”, mint aki a fuvalomtól is fél, és szerénységében beérte a kengyeltartó szerepével M. Árpád mellett. Emigrációs korszakára esik virágbaborulása: mondják, sok mindent beváltott abból, amit az én időmben még csak ígért; írásai rokonszenvesek, már amennyit belőlük ismerek, de aszkétikus szövege nem él, nem lélegzik és gondolatainak átütő ereje nincs; Paul Klee nyomdokába lépve, grafikai anyag is maradt utána, melynek megítélésére hivatottnak nem érzem magam. Szegődtek ők Hamvas Béla nyomába is és meg is csapta őket a Mester neoplatonizmusának a szele; de jobbadára M. Árpádnak ministráltak.

K.L.: - És Mezei Árpád az európások guruja?

H.Gy.: - Főguruja, kérlek: mert az európásoknak szép számmal volt guruja-alguruja: ha épp áldozárpap nincs kéznél, a szerpap is megteszi, pl. a híres agyonbeszélő, Kállai Ernő (családiásan „Ubul”) vagy Gegesi Kiss Pál, a gyűjtő. Az Iskola Szürke Eminenciása Pán Imre volt, őgurusága s egyúttal a Művészet Oltáránál a főáldozár. Ritkán-és-halkan szóló, visszafogott-visszafojtott; ha a vitának egy ritka résében sikerült közbefurakodnia, elfogódottan és azt a keveset is megtorpanósan hagyta abba (mire nagy csendesség támadt) -, mintha önmagától félne: az ünnepélyességtől és a szenvedélyességtől; mert ő tudta csak a legjobban, hogy leg-lelke-mélyén vulkánok lávája forr, s mint a titkok-titkának a beavatottja, a deresedő frizura és a szürke zakó egy világvallás fanatikusát rejti. S hogy e fanatikus mennyire bármikor kitörni kész, annak magam is tanúja voltam; persze csak ő hitte, hogy vallása mihamar a világra is kiterjed -, ám a hit üdvözt; s amilyenekből épp elég szaladgál Párizsban, hiszen a franciáknál bejegyzett szekta - ő a Honban kivétel volt, afféle kuriózum.

Tételes hitét, tudva-nem-tudva, az elaggott Bergson művészetvallásából merítette, mélység-irányban Spinoza panteizmusával megspékelve. Messianizmus volt ez is, mely a vallások kihalásával-elnyugvásával a Művészet-Vallás szárbaszökkenését / hajnalával vajdó hasadását helyezte kilátásba. Millenarianizmus volt ez is, és megvolt a Megígértetett megváltója / megváltása: Krisztus helyett a szürrealista avangarde csodaemberei, hívők helyett a vásznak-kollázsok, bejárható szobrok előtt hajbókoló hívők, a messziről, teljes testhosszal végigvágódva araszólarandók: a Szeretet Megölelkezése a vásznak előtt, a tárlatokon. Mondjam, hogy Pán Imre volt az Iskola Spirituális Lelke? Nemcsak amerikai úti villalakását adta - mert

az ő villája volt az európások főhadiszállása, szelektálások, mini-tárlatok, haditanácsok, *pronunciamentók*, jövőbelátó műtörténeti előadások színhelye: minden pénzét az Iskola költötte (ilyen összedobott zsebpénzekből adogatták ki az Iskola „irodalmát”; arról nem is beszélve, hogy festőnek-szobrásznak nyitva állt a háza: lelki-klinikát tartott).

K.L.: - Indulása? Előttörténete?

H.Gy.: - Hát *nativitászon* nem kezdhetem, nem aranylegendát írok. De annyit elárulhatok, hogy indulása és megérkezése az öröklét gyűrűjében ölelkezik. Mint költő, Kassák pártfogoltja-és-famulusaként nem is lehetett más, mint Kassák-epigon. Az Iskola sorozatának 10-11-es jelzésű, 32-oldalas versfüzete, a *Pokoli színjáték* tartalmazza első korszakának teljes termését. Hite elvitte világvallásának Mekkájaiba: 56-ban Párizsba emigrált úgy, mintha hazament volna és mint jómódú műkereskedő fejezte be életét. A költészetet úgy hagyta abba, hogy nem hagyta: ismert szerzők ópuszaiból sorokat kiszakítva és a szövegszeleteket egybe-
róva - e vendégszövegeket „verssé” ábdálta, majd messze eltartva bizonyonnyal elragadtatva gyönyörködött e „mozaikvers” szépségében. Esztétalélek volt.

K.L.: - Így hát mégis Mezei Árpád volt az Európai Iskola szellemi vezére?

H.Gy.: - S hogy is lehetett volna másként?! Nem is fejjel, de árbócoszlop módjára magaslott ki a tömegből, mely árbóckosár különös fej forgatója volt: ezerdioptriás szemüvegével kivilágított a messze tájtekra, búbos koponyáján borzas kefesörte haja valami bumfordi bájt kölcsönzött langaléta esetlenségének és benevolens mosolyával akkor is olajat öntött a művészeti vizekre, amikor azok nem háborogtak. Összetett személyiség: filozófus, esztéta és pszichológus, de kivált mint esztéta jeleskedett - és számíthatott a nagyon is széttartó művészkompania osztatlan figyelmére.

Orvosegyetemet nem végzett ugyan, de neurológiai tudása a szakorvosával felvehette a versenyt. A bölceletben tipológiánk ismert figurája s arcképcsarnokunkban is felbukkan: a filozófus, aki birtokában van az *arcanum arcanorum* titkos iratainak, melyek feldolgozását s azok alapján, bölcelete kiépítését váltig igéri. Hogy ígéretét beváltja-e...?! Polcain selyemmel átkötött vastag dossziék sorakoznak, amelyekre jelentőségteljesen oda-oda-villan a szeme, társalkodásában pedig komoly eszmetörténeti jártasságot árul el: alaposságra törekszik, ezért gyűjt-kutakodik egy életen át és ami ezer és egy jeltől ítélve, schopenhaueri terjedelmű alapműnek ígérkezik, azt - sajtó alá rendezi. Az ígéret jogérvényes, a régi héber inkunabulák fordítása, értelmi kihüvelykezése még tart, a sajtó mohó tudománykandisággal lesi a rendező kezeket. Jómagam a hívők közé tartozom, hogy a sokkötetes életmű egyszer igenis a nyakunkba szakad, s ilyen értelemben üdvözöltem 80-ik születésnapján a New York mellett élő Filozófust, mint aki a jövőre előleget vett. Mezei Árpád mint esztéta volt a legtermékenyebb, s ebben a szerencse is a kezére járt: összeismerkedett Marcel Jean francia szürrealista művésszel, akit nekem ő maga „hadifogolyként” emlegetett, de sohasem sikerült tisztáznom „hadifogoly” státusát, ha egyszer tíz évet töltött Magyarországon és tökéletesen beszélt a befogadó ország nyelvén. Nem is voltak nyelvi nehézségeik, amikor a jeles szerzőpár megírta *Maldoror* című monográfiáját Lautréamont-ról. A könyv a párizsi *Editions du Pavois* kiadásában jelent meg, és igen jó sajtója volt, a kötetre Yves Tanguy és Maurice Nadeau is felfigyelt.

K.L.: - És a harmadik triumvir - Gegesi Kiss Pál.

H.Gy.: - Fontos személyiség volt a színpalak mögött. Mint divatos gyermekorvos, sokat keresett, s ahogy pénztárcáját a bankó - úgy bélelte őt magát a gyűjtőszenvedély. Lakásának falait elborították a képek, s a belépőt az üvegezés vad ragyogása fogadta. A művészek, lehetnek bármi kiszámíthatatlanok, fülüket-vagdosó örültek vagy másmiben eredetieskedő bohémek, azonnal józan, tárgyalóképes kismemberré változnak, ha a gyermekklinika főorvosában

megszimatolják a gyűjtőt. Kiss Pál *Élet Ember Művészet* nagyotmondó című, elsárgult füzetcskéjét (1-2 az Iskola könyvsorozatában) máig, klenódiumként őrzöm.

K.L.: - És a művészek?

H.Gy.: - Amíg Üllői úti kiállító helyiségükből ki nem túrta őket az egypártállam áskálódó maffiája, mindőjükkel találkoztam, sokukat ismertem, Barcsay Jenő, Martyn Ferenc, Korniss Dezső, Szántó Piri, Hann Erzs, Schubert Ernő, Lossonczy Tamás, Bálint Endre, Rozsda Endre személyes jóbarátom volt; de ha nem neheztelnek meg érte - ők se, te se - inkább írókról szólnék, azokról, akik odasodródtak, vagy akiket ők odasoroltak, Weöresről, Szentkuthyról, Hamvasról, Kampis Antalról.

Sanyikával kezdeném - s ha a franciáknak volt egy „isteni Jean-Jacques”-juk, miért ne engedhetné meg magának az ő Jó Magyar Népe ezt a bizalmaszkodó szeretetmegnyilvánulást, ezt a bece-megszólítást? - vele, de a kettőnk barátságának emlegetését megvárnám, s meg is vártam, amíg ő barátjának nem nevezett. Ismeretségünknek abban a korai, első szakaszában még akadályai voltak a vele való barátkozásnak; ezer ivócimborája volt, a legtöbbjének arcát-nevét kipottyantotta az eszéből, ha másnap kialudta bormámorát; s őt magát is beleértve, nemcsak mi, későbbi barátai, de a magyar líra egyeteme hálás lehet kardos feleségének, Károlyi Amynak, hogy elrángigálta a tütütől. Ésde, jóllehet Sanyika „népi szürrealizmusát” avagy szürrealistának analizált költői leleményeit csak felhasználták és beszervezték nimbuszát, hálásak lehetünk az Európai Iskolának azért is, mert egy alkalommal kinyúlt a keze érte, a költő legsötétebb óráján; s kinek ne lettek volna ilyen sötét órái, amikor az égen egyre lejjebb ereszkedett az országra rátekeredő hóhérhurok és elközelgőben volt a fordulat éve. Sanyika öngyilkossági gondolatokkal foglalkozott. Színjózan volt, amikor egy ízben beállított a Pán-Mezei testvérpár Amerikai úti házába: zsákutcába jutott életével, pontot akar tenni utána. Marad-e belőle valami, ha még aznap végez magával?! Összenéztünk Árpáddal, Imrével; tudtuk, hogy a gyermekteg előadás mögött gyermekteg eltökéltség rejlik, s amilyen „játékos”, féltő, hogy beváltja, amivel fenyeget. Azt tettük, amit ilyenkor tenni kell. Legorombítottuk. Kijelentettük, hogy „a csonka oszlopra való se marad belőle”; szeretetteljes hátbaütéssel leszidtuk és lelket vertünk belé.

K.L.: - Erről már mintha írtál volna valahol.

H.Gy.: - Igen, tanulmányomban, melyet fel is olvastam a hollandiai Mikes Kelemen körben. De ami 1980-ban még féltő volt, hogy indiszkréciónak számít, Sanyi halála után már nem az. Igaz forgolódtunk mi mind a négyen az Iskola tárlatain, s ki előadást tartott, ki felolvasott, de - mit nekem Hekuba: nem kellett nekünk az Európai Iskola ahhoz, hogy ismerjük-számon-tartsuk egymást, ottani viselt dolgainkról számoljanak be, ha kedvük tartja, e képzőművész-megmozdulás meghatalmazott krónikásai. Tudod, szoros barátságban csak Hamvas Bélával és Kampis Antallal voltam, a másik kettővel inkább a sűrű véletlenre bíztuk, hogy megrendezze az összefutást: Sanyikával a kocsmológia térképhálózatán, Miklóssal a divatos randevú-helyeken, eszpresszók aszfalt-teraszán lehetett összeakadni.

K.L.: - Melyikkel kezdenéd? Hamvas Bélával? Szentkuthyval?

H.Gy.: - Elfogódott vagyok. Ez nekem még annál a közmondásos minden-kezdetnél is nehezebb. Tudod, Lorcsikám, ha rábízhatnám valamelyik Prokopioszomra, hogy titkos történetének mindenlátó szemét irányítsa arrafelé... Ami abban gorombának, ami az én titkos gondolatomnak hat, azt rátozhatnám egy harmadik személyre: „nem én mondom”. Azután meg arról se felejtkezz meg, hogy amikor én Miklóssal társaságban vagy valamelyik cukrászda teraszán összefutottam (s ez vonatkozik Bélára is), akkor nem voltak aktáink annyira lezárva; nem volt kész oeuvre mögöttünk, mint van most. „Frissek” voltunk egymásnak, s nem ismerhettünk

egyebet, mint addig kiadott munkáinkat. Az indulást. Még nagyon is élénken az emlékezetemben él kettejük összeugrása - helyesebben Miklós Hamvas-ellenes kirohanása. Tajtékozását, dühének hevességét nem értettem, s ahol Hamvas értékelésében igazat kellett adnom, kedvem ellenére tettem. Mint két sziszegő kandúr, úgy kerülgették egymást. Nem értettem már csak azért sem, mert Szentkuthy a filozófiát lenézte, az európai filozófiáról igen lesajnálólag nyilatkozott. Sziporkázó szótűzijáték volt a filozófiának ez az elutasítása, melynek minden szava megméretésre sem volt érdemes, máris könnyűnek találtatott, s érződött rajta a bölcsellettörténet felületes, undorgó ismerete; s mindezt olyanvalakitől, aki a kereszténység „kiviccelése”-kivesézése-kifigurázása közben oly teátrális-„önfeledten” ájul oda a gyónás bársonytérdep-lőjére, mint egy iskolásfiú. „*I'm a catholic agnostic*” - vallja Graham Greene (egy élet hosszú és gondos piackutatása után) - s nekem az ilyen zűrös-zavaros, tisztázatlan elméktől ma már borsószik a hátam. A hangsúly ezen van: „ma már”. Mindig tudtam, hogy Miklós levegőszámba veszi az olvasót; hogy majd minden írása: tudatkiömlés a parttalanság és az alkati nárcizmus jegyében; hogy regényeiben az „építkezésre” képtelen; de hogy politikai avatatlansága és lényének puhasága mi ijesztő könnyűvé tette számára a Révai-féle irodalompolitikával való megalkuvást és a *modus vivendit* - ez jóval később derült ki. Akkoriban a demokrácia csali-napjának sugaraiban sűtkérezve csak ártatlan kíváncsisággal méregettük-vizslattuk egymást, én a *Prae* (meg az Orpheusz-füzetek) ismeretében őt, ő a *Heliáne* ismeretében engem. Hogy a *Prae* olvashatatlanul olvashatatlan s e nemben a leglegebb, annak maga a Szerző adta eklatáns bizonyítékát, amikor második kiadásának kefelevonatát végigjavítani nem volt hajlandó. Unta saját kamasz-művét és annak fel-felvillanó zsenialitását, a koraérettség levetett bőrét, a feltisztulás fürdővizét; ám azon, hogy végigrágja magát, amin megtanulta a mesterséget - annyira még önönmagára sem volt kíváncsi. Lévéen akkor már a *cacoethes scribendi* ama másodlagos stádiumában, amelyben a megtámadott szervezet csak írja - a szürke kéreg a kényszerreflex hatása alatt sem nem ér rá, sem nem igazán kíváncsi arra, amit leírt. „Lássa az utókor, folytassa a famulus”. Miklósnál a bölcsélet tematikája sehol, a kereső lélek belső filozofikus csendje sehol. Buddha lótoszprédikációja? Elnyelne szőröstül-bőröstül az a hangtalanság - mint a Fekete Lyuk. Azért, ha olyik aranyházú esztéta a magam szerény oeuvre-jét kurtán-furcsán csak a Szentkuthy-életmű egy alárendelt mellékmondata gyanánt intézi el s akként lábjegyzetezi, hát ezt a kapitális melléfogást másnak, mint agyrasüketségnek nem tulajdoníthatom. Vagy kolosszális ismerethiánynak - hiszen ha rólam nemcsak a beiktatott lexikális sablonokat ismerné, hanem olvasott légyen is, akkor tán szemet szűrt volna neki. Hogy két, egymástól életrendben, életfelfogásban, az írás *aretéjében*, munkamódszerben, tematikában, sors-és-szellemalkatban s ami ezzel szorosan összefügg, életútban jobban különböző íróembert keresve sem lehet találni.

K.L.: - Nincs valami szerepe ebben a különbségben a korkülönbségnek?

H.Gy.: - A korkülönbségnek? Miklós 6, Béla 17 évvel volt idősebb nálam; de soha nem éreztek, soha nem éreztem. No de veszed-e a lapot, Lorcsikám? Hogy amit ma egybelátok - ez az *akkor* és *most*: hogy milyen nehéz szétismerni-különtenni - ahogy akkor láttam őket s amennyit akkor tudtam róluk, attól, ami, ma már, halálukkal lezárva-megpecsételve: szoboralakjuk az életmű piedesztálján. Mert ne tévesszen meg az előbbi *rodomontade*, teljesen tisztában vagyok vele - húsvétszigeti gránitóriások ők a magyar irodalom kisplasztikáinak tömegében. Inspiráló, üdítő és istenien kihívó - isteni volt körükben lenni s nem kellene sokat biztatni és rájuk-emlékező, rájuk-kiáradó szeretetemben érzékenyülök. Ilyen ellentmondásos érzetek nyalábja a lélek. S akkor már, Hamvasról szólandó, *caeteris paribus*, hadd mondjam el ezt is. Tiszteltem, csodáltam, gonoszul elirigyeltem Rácz Aladártól a feleségét, Yvonne Barblaine-t, aki férje művészete egyoszlopos kupolájának épp ez a középgyámola volt s a két látó szemével mint minden épeszű férfiember körülötte már csak merő udvariasságból is,

szerelem-félét éreztem iránta - ki nem?! Továbbá. Tisztelem, csodáлом és röstellkedve irigyelem Miklós későn-megtalált mentő-nemtőjét és lelki párját, kit rabszolgájává szentelt, s majd még oltártüzének élesztgető hierodulája lesz. Am itt jön a *de-azonban*. Mert Hamvasné Kemény Katalin esete más. Más bizony. S jóllehet őt is tiszteltem, csodáltam és el-elirigyeltem Bélától; de Katalin méltó párja volt az irodalomban férjének; mint szerzőtárs egyenrangú - és Béla távozása után mint a hamvasi oeuvre gondozója, egzegétája és kiegészítője: papnő és beavatott. Katalint akkoriban elég ritkán láttam, többnyire csak ha ellátogattam hozzájuk: ilyenkor mindig azzal az érzéssel távoztam, hogy eggyé ötvözte őket az életritmus, az ízlés, a meggyőződés azonossága és eggyéolvasztotta a hitves idő.

KL.: - Hamvas Bélát gyakrabban láttad?

H.Gy.: - Majd minden héten; néha többször is. Mindenben fürge, fiatalos és igen mozgékony volt. És itt proémium kéne következzen, amint azt tőlem megszokhattad már: nehezemre esik beszélnem róla; a történet ízes-színes feléről örömet - de a keserű folytatását valamelyik Prokopioszunknak szívesen átengedném. Hamvas Béla ébresztését az elsők között üdvözöltem megindult örömmel, *vocativus*-ra hangolva írásomat: „...feltámadtál s hogy ez igazán így van, annak ékes tanújelét vettem ma kora reggel, a szomszédos Jézus-Szíve templomban, ahol ez az éretted gyújtott mai gyertyám végigégett s már-már azt vártam, hogy kanóca, csonkján, kilobbanjon... amikor egyet-kettőt, nagy keservesen még pillákkolt s akkor egyszerre, hallga csak, hallga - újult erővel felmagasodott és kikerekedett a láng / a Te szövétneked volt, egy másmilyen szövétnek / vajha meghallanád még valahol, Te, olyigen hallótávolon kívül! Drága Barátom! Kedves Bélám / szerettelek” (*Rólunk szól* II., *A költészet kiskatéja* 258 o.; 1987.) Ha a filozófia a tanácstalanság privilégiuma, akkor elmondható, hogy az én gondolataimat Béla eszméitől világ választja el. Hogy ennyire szöges ellentett pólusai vagyunk a gondolkodásnak, akkoriban csak ösztönösen éreztem; ma már, ha magad előtt sorbarakod ötven esztendő bölcséleti termését, kötetről-kötetre láthatod, e szembenállás mennyire nyilvánvaló. De kettejük közül, vulgárisan szólva, Béla volt az „emberebb ember”, katonaviselt, háborútjárt, kedvem-revalóbb; Miklóssal a kettőnk életútjának és életművének ellentett mivolta bántóan, rikítóan ordító; de az antinómiát kettőnk bölcséleti summája közt megszelídíti - mint Gustav Klimt képeinek aranyalapozású vásznain - a tolerancia szeretet-ikonosztáza.

K.L.: - Elmondanád, hogyan kezdődött barátságotok?

H.Gy.: - A Fővárosi Könyvtár (volt Wenckheim-palota, ma Szabó Ervin könyvtár) elsőemeleti termében. 1927 óta ott könyvtároskodott Béla, egészen 1948-ig, amíg a pártmaffia ki nem tette a szűrét. Felfigyelt a könyvigényléseimre: sorra hazahordom a filozófusokat. Amit nem lehet kiadni, a ritka kötetrel félrevonulok, kijegyzetelem. Forgatom a klasszika-filológia ös-kézikönyveit, amelyekhez jóformán senki hozzá se nyúl. Beszédbe elegyedtünk. Az Európai Iskolában egymásbaszaladtunk. Egyszer a könyvtárból hazaindulóban elkísérem: szembejön Jékely Zsoli és Vajda Endre. Bandi nem győz csodálkozni, nagyot néz:

- Ti ismeritek egymást?

Mert már törte a fejét, hogyan hozzon össze kettőnket.

- Sose törd! - állítottam meg hármójukat a Rákóczi út 4. kapuja előtt - felugrotok hozzám. Egy feketére.

- Az óratornyos ház? - szegte fel a fejét Béla. - Te itt laksz?

- Itt. Az óratorny tövében. A műteremben. Meglátod mindjárt, ha szerencsénk van és jár a lift.

Mint elárulta, nap mint nap a járdaszigetről azt a műteremlakást figyelte, hogy „vajon ki lakik ott” - onnan villamosozott haza az Amerikai útra. Így esett. Hamarosan igen összeemelegedtünk s ő nemegyszer felugrott hozzám egy-egy órácskára, mielőtt hazaindult: Katalin tudta már, hol marad. Béla a könyvtárpole előtt fel-alá járva szeretett beszélni, nyomdakészen kerekedtek elő mondatai, egyszerűsége lenyűgöző, szerénysége megigéző, tudása bűvészműtávrányra emlékeztetően káprázatos; ismerethombárjának búzaömlését a körülállók szájtátva hallgatták s most talán fejcsóválva, sőt megütközve fogadja a hamvasrajongó, ha azt mondom: olyan modern Szókratész volt ő (kis híja, hogy Plotinoszt nem mondtam) - akinek mondhatni minden írása személyes magnetizmusának, varázslatos prezenciájának alatta marad (Weöres Sándor enigmatikus mosollyal „te mondad” - vágta rá, amikor e furcsaságot megpendítettem Arról, aki neki jó ideig vezérlő tűzoszlopa volt). Ez a *performance* (mai divatszóval) rám sem tévesztette el a hatását; de a nevek, távoli kultúrkörök vezéralakja, váteszek-próféták, vallásalapítók, újkori esztéták, historikusok, filozófusok, akik ajkáról dobpergésszerűen elhangzottak, mind e kultúrtörténeti protokoll nekem éppenséggel nem hatott az újdonság erejével s akár leemelhettem volna a könyvespolcra. Meleg természetű ember volt, másokért kiállni kész, hűséges barát, együtt rüheltük Lukács Györgyöt (mindkettőnknek volt miért) és a pártot, együtt örültünk zenei felfedezéseinknek s akinek vastag porréteg fedte vezérkönyveit és a kutya sem ismerte nevét: versengve magasztaltuk Fauré-t, Du Parc-t (akinek César Franck-tanítvány létére Berlioz volt a megihletője) és Méhul-t, a Beethoven-előfutárt. Kevesen tudják, hogy Hamvas Bélának a zeneirodalom is a zsákjában volt. Ugyan minek s mekkora balfogás is lett volna az orrára kötni, hogy egyben-másban másként gondolkodom? Hogy a szocdem párt falragaszának egy mustráján nem olvasom ki „a Vízöntő jegyét”, sem azt, hogy immár biztos: új világkorszak következik; rajongásos szent örömmel hozta ritkaságait, a tibeti Bardo Tödolt, az egyiptomi Holtak könyvét stb. stb., s ha megvolt a polcomon, homlokráncolva máris nekiállt, hogy az én francia fordításomat összevesse a könyvtár német példányával: jól mulattunk a diszkrepanciákon, a félre-filologizált értelmezéseken. Kivált amikor bizalmával kitüntetve odáig ment, hogy „lakmusz-papírnak” használt, mégkevésbé tehettem meg vele, hogy eláruljam, tanítványnak, követőnek rossz anyag vagyok - „lakmusz-papírnak”: kéziratokat mutogatott. Elhozta minden addig könyvalakban kiadott munkáját és új avagy készülő opuszát sorra mind; gépelményeinek rakasza halomra gyűlt irattartó szekrényemben s ott őriztem a *Scientia Sacra*-tól a *Karnevál*-ig mondhatni mindenét. Én voltam a „lakmusz-próba” (Katalin után és bizonyára nem egyedül), tőlem várta, hogy megugassam s kivált a *Karnevál*-ról szerette volna belőlem kihúzni, hogy mint vélekedem. Egyik lábamról a másikra állva, tipródva álltam az ostromot, de végezetre sohasem kellett kiböknöm, miféle fenntartásokkal élek, lévén, hogy a természet ily bölcsen rendezte el, hogy én legyek a meghallgató és ő a beszélő.

K.L.: - Beszédes természet volt?

H.Gy.: - Az; és végtelen kedves, társas lény. Nagyon szerettem és őt nélkülöztem a legjobban, amikor az események lavínája szertesodort s engem börtönben - őt Inotán, Bokodon meg Tiszapalkonyán temette be.

K.L.: - És mi volt az, amiben te másképpen gondolkoztál?

H.Gy.: - Ha más a kiindulás és más a megérkezés, akkor elgondolható. Ezer mindenben. Hiszen nem is, mintha hatalmas életművében nem lett volna kimazsoláznivaló; aranymondás, amit Homérosszal Szárnyas Szólásnak („szálló-igének”) szokás nevezni; részeiben-töredékeiben: igaz és emberi meglátások; válságelméleti jósvillámok; ismert tételek frappáns újrafogalmazásai. De ha a bölcselők tipológiájából előkeresném, hogy melyikre fajzik, Iamblikhoszig kéne visszavezetnem. Béla az a fajta, szómámban élő látomásgergető, aki az eszmék firmamentumán csillagtávolságban lévő két phenomenon között vonatkozást vél felfedezni, s már

annak felötlésekor e pókhálóvékony vonatkozást okozati összefüggésnek nyilvánítja. Az *Ars Artium* - ahogyan a skolasztikusok a logikát nevezték - nem erős oldala; gyakorta vét az ellen az arany szabály ellen, hogy a hasonlatnak nincs argumentatív ereje: *comparaison n'est pas raison*. Ahogyan van „természetjog”, mely a természet önigazolásával bír, ugyanúgy, mintha volna „természetes gondolkodás” - Béla váltig hitte, hogy az övé ilyen, minélfogva evidens-és-ibidens: elárulta ezt méla ámuldozásával, valahányszor másképpgondolkozással találkozott; a gondolatok másképp-rendeződését, máshova-lyukadását hol hitetlenkedve, hol bosszúsan fogadta.

Az egyház megpróbálta Hamvas ébresztését lefölni korai, szerfölött repetitív kistanulmányainak újraközlésével, ám e quasi-vallásos korszakát odahagyva, hamar fölcserélte a maga önálló eszmerendszerére; s (a *Karnevál*-t leszámítva, melyet mindig is elhibázott műnek tartottam), közreadott főművei alapján az én megítélésem szerint, portréja modernkori újplatonikusnak mutatja félprofilban, mely arcélnak a reflexesen árnyékos fele: a krizeológusé. Eszmei rokonai? Légió. Olyan Plotinosz ő, aki nem várhatott Porphürioszára - maga írta meg Enneádját. Szükséges és hasznos irodalmi hagyaték egy oly korban, amikor a Szkipetárok Földjén, bátortalanul ébredesz a bölcséleti iránti érdeklődés, mely óhatatlanul a pseudo-bölcséletek, teozófiai galamátók és általában, a szubkultúrák felé tereli a fiatalok zömét. A hamvasi életmű ennek egy fokkal - fokkal? egy emelettel felette áll; előnye, hogy semmiféle bölcsélettörténeti ismeretet, előtanulmányt nem igényel (mintegy tartalmazva azt) és azonnal emészthető pabulum, amely azonfelül, hogy könnyű mámort okoz, tudásanyaga a mindentudás érzetével is megajándékozik.

K.L.: - Te aztán jól eláztattad magad ezzel; csak aztán ne csodálkozz, hogyha a hamvas-rajongók bázisközössége kimondja rád az *aqua et igni interdiktuszt*!

H.Gy.: - Azt már nem bánnám, csak azután, ami most következik, meg ne kövessenek!

K.L.: - Mi ez a mániákus bálványdöntögetés? Előbb Szentkuthy, most meg Hamvas... Alighogy megszűntél „emigráns” lenni, nem félsz, hogy most majd száműznek?

H.Gy.: - Hát... Ha Bálványok alkonya nem is, de a hallgatólagosan meghirdetett és protokolláris országos közkimélet alkonya: annak csak eljött az ideje. De-bizony-hogy félek; mert ami most jön, azt bíznam csak igazán Prokopioszunkra. Ám, hogy ütését tompítsam, hadd üssek elsőbbit nagyot magamon. Jól fülelj, Lorcsikám. Vezessük be az idegrendszer „törőszilárdsága” fogalmát. A „terhelés”: a megpróbáltatások. Mennyit bír egy átlagos ember idegrendszere? Mi az a teher, ami összeroppanással, de legalábbis maradó roncsolással jár. Gondolatkísérletet végzünk: legyek én az áldozat. Tegyük fel, hogy 56-ban nem távozom Nyugatra, hanem itthon maradok. Tekintsünk el attól, hogy a Kádárscsina újabb 5-6 évre - harmadszor is bebörtönzött volna, merő passzióból. Mellékes az is, hogy a nemzetközi tiltakozó jegyzéken a nevem nem szerepel, mert akkoriban a Nyugat csupán a baloldali írók bebörtönzése ellen találta célirányosnak a tiltakozást. Szabadulásom után: három évi köhögés, prüszkölés, fulladozás. Az az irodalmi esztablishment szemétkivirágzása: Király István és ideológiai leműrjai az állami könyvkiadóknak lehetetlenné teszik, hogy eredeti munkáim megjelentetése - hogy a nevem szóba jöjjön. Marad a fordítás, hogy ne forduljak fel éhen. Megint összeverem a parányi lakást, benne a könyvtárat; van egy Trabantom, másodkézből; meg holmi gyomorfekélyem, elsőkézből. Erőm végső megfeszítésével írok a fióknak eredetit. De mit? Miről? Arról, hogy tapossák a zsigereimet. Nincs kizárva, hogy „peremhez” az Ávó elhurcolja régről féltve-örzött kézírataimat - elvesztésükbe nem tudok belenyugodni. Sikertelenségemtől barátaim elhúzódnak: panaszaimra ráunnak. Idegeimet felőrli az embertelen korszak s úgy ötven és hatvan közt, de közelebb az ötvenhez: feldobom a kanalat. A szívem mondja fel a szolgálatot? Tíz centi mély balatoni vízben? A hetedik emeletről? „Tragikus

halállal” - kishír, az ÉS-ben; „megbecsült műfordítónk”. Mi marad utánam? Idegrendszerem törőszilárdságát a megpróbáltatások terhelése meghaladta és én összeroppantam. Elefántláb-nagyságú volt a tiproszerkezet; tehetségemet, kitalálókámat a rámnehezedésével elcsikolta csakúgy, mint zsigereimet. Önmagam freskója: ez az, ami marad belőlem: csontpozdorja, vércsík és maszat.

K.L.: - Nem látom az összefüggést.

H.Gy.: - Öt-rossz neked. Ami kivált felháborít Béla esetében, az az, hogy a rendszer tiproszerkezete nagy ravaszul, kíméletet mímelve és gonosz-puhán lépte le, elefántlábát két évtizeden át, 1948-tól 68-ig: haláláig rajtatartva. Nem rántották alá emberfogóval a börtönköztársaság országos alagsorába; még csak Recskre se vitték, követ fejteni. Ehelyett kiverték kezéből a mesterséget, elvették az idejét, fárasztóvá, idegölővé tették az életformaváltást s akkor már nem is az írógépert - hanem a deklasszáció *ellen* kellett küzdenie. Hogy a hét végét otthon tölthesse és visszaálmódhassa magát annak, aki volt és aki lett - elutazta az életét. Földműves, segédmunkás, raktáros többnyire olyan telepeken, ahol a munkáshadsereg maga is csikosban dolgozik; fiókjait titokban nyitogatja, ahol őrzik hermetikus írásait s gyorsan be csapja, ha jön valaki. Lapátot kell kiadni. Bérelszámol. Emberfeletti erőfeszítéssel iparkodik megőrizni hidegvérét és mindenkivel „kedélyes”, csak hogy elvegyüljön. De a hétvégére gondol, amikor újra fel ütheti Jacob Böhmét, Guénont, Herbert Read-et, Hermész Trizmegisztozt, a Kabbalát - beleturkálhat, ami könyvtárából megmaradt. Hétfőn, kora hajnalban már vonatra száll: újra - Inota, Tiszapalkonya. El tudod képzelni, hogy mindezt az oeuvre-je nem sínyli meg? Az Egypártállam tiprásának, aminthogy mindenféle embertiprásnak van egy olyan mértéke, ami a „megengedett” terhelést meghaladja és az idegrendszer „törőszilárdságán” túl van. Anteuszi természet volt, értett a megújulás titkos fogásaihoz; de csak azt érte el, hogy nem az *ember*, hanem a *mű* roppant alatta össze, a megpróbáltatások terhelését az sínylette meg. Majd minden íráshoz a szépprózától felfelé, de kivált a filozófiához (kegyetlenség ezt így kimondani, de az élet az, amely hozzánk ily irgalmatlan mostoha:) kell bizonyos viszonylagos jólét, szabályos életrend, tekintélyes magánkönyvtár, mely a körülő polcokon a szövetséges szellemek befoglaló ölelésének érzetét kelti - hogy ne kelljen minden nyomorult segédletért a közkönyvtárba szaladgálni. Már 1948-tájta el-ellátogattam hozzájuk, fészükben kísértett az elszegényedés réme; 49-ben már valósággal éheztek. A *Karnevál* olvasása közben éreztem először és a *Scientia Sacra* felületességén, pontatlanságain, nagyvonalúságán, a szöveg germanizmusain és félregépelésein (Béla soha nem javított) akadtam fel minduntalan rajta. A *carencia* jelein. Pénz- és időhiány. Utazás-világlátás-kalandhiány. A viszonylagos jólét és a kényelem hiánya. Az újraírás hiánya, az irgalmatlan önmérlegre tétel / önkritika hiánya. Az önmagunkba, mint *Caput Mundi*-ba, mint tévedhetetlen orákulumba vetett hitünk megrendülésének a hiánya. Isteni csoda, hogy ama százlábú, soknapernyős diadalmenet alatt, melynek egyik trónnyergében imbolyogva Lukács György képviselte „A” filozófiát és a másikban Király István állami adyológus az ideológiát s amelynek minden elefántlába öt egyszer megtaposta, Hamvas Béla, az ember, megmaradt; s hogy a tiprást csupán a hamvasi életmű sínylette meg.

Most már érted, minden kontroverziában miért kelek olyan hevesen védelmére a gondolkozónak, akivel ily égbekiáltó igazságtalan módra bántak el az istenek - noha a bölcséletben antipodusok vagyunk; Hamvas Béla ébresztése az én feltámadásom is. Hála a Vakeset isten-asszonyának, Tükhénének, aki véle összehozott s máig kiváltságosnak tudom magam, hogy egyike lehettem barátainak. Sok-sok halottam van, de Édesanyám után ezért gyűjtök neki elsőnek, gyertyát, a Jézus-Szíve templomban, mely kőhajításnnyira van s Angliában nem szokása a Herkópáternek, hogy kápolnájából kihajítsa az agnosztikusokat.

*

K.L.: - Hogy érzed magad ma reggel? Elgyötörtnek látlak. Folytathatjuk?

H.Gy.: - Jaj, Lorcsikám! Az Akheron és az Orontész összefolyásánál az Orkhoszban, a Pokol Promontóriumán találkoztam Pascallal, aki hogy elvesztette a fogadást, fizetéseképtelen s csődöt kér maga és filozófiája ellen - panaszolta Nietzschének, ki meg neki, viszont-panaszol-kodva, átkozta az örök visszatérést, mondván, hogy neki egy jelenés is elég volt.

K.L.: - Hát ilyen reggeli imádsággal kezded a napot?

H.Gy.: - Nem szokásom a napot imára vesztegetni, hanem azon kezdem, hogy elkezdem s belevágok, bármilyen fájdalmas.

K.L.: - A kezdés?

H.Gy.: - Nem. Az emlékezés. Minden emlék visszafájó. Tudod, Lorcsikám, *Mors infanti felix, juveni acerba, nimis sera seni* - úgy van ez, ahogy Publilius Syrus megmondta. Mondásaiban (Sententiae 394), a halálról: a gyermeknek szerencse; a fiatalnak keserűség, a vénnek túlon túl kései.

K.L.: - A vak is látja, min keseregsz. Szép életed volt s rövidelled.

H.Gy.: - Hogy rövidellem, én?! Emlékszel a tegnapi szöszke csöppségre, a Faluban, aki nem akart megpuszítani...?! Barátom, a Jóreménység Foka közt - amikor még picinyke vagy és nem akarod megpuszítani a Bácsit, mert szúr a szakálla - és a Hiú Reménység foka közt, amikor már téged nem akar megpuszítani a baba, mert szúr a szakállad: e között a kettő között egy teljes emberélet földsege terül el. A hátratekintés e ködbevesző kontinensre: ez! ez! A mosolyra torzuló sírás megindulása. Az emlékezés minden mozdulata fáj.

K.L.: - Hát nem jó érzés visszatekinteni teszem 1948-ra, amely termékenységed Annus Mirabilisza volt? Visszagondolni a barátokra?

H.Gy.: - De! De!... Vagyis hát: igen is meg nem is. E barátságok egyoldalúságára...?! Hiszen Sz. Miklóst igazában soha nem érdekelte, mi történik műhelyemben s a legutolsó percekig, szirupos, puszi-muszi-nyalom-falom leveleiben is („Te aki felülmúltad bennem a felülmúlhatatlant”) csak azért ostromolt, hogy írjak könyveiről, máskülönben meg se látott, én legalábbis nem vettem jelét, hogy valahol is említést tett volna rólam. H. Béla? A iamblikhoszi elmét a szkepszis nem foglalkoztatja. Tán másokra erjesztő hatással volt, hisz lényege szerint is az volt, „élesztő”: erjesztett-élesztett; de nekem erre soha nem volt szükségem s ne felejtse el, az élesztő - nem a kenyér. W. Sanyinak? Ezer olyan barátja volt, akire maga sem emlékezett s már az is kiváltság, hogy rólam, közemberről, Európa és a század legnagyobb költője megemlékezett. Imaginárius barátság volt: én annak hittem s ő megengedte, hogy barátságnak véljem gyéren váltott életjeleinket, írásban-szóban, üzeneteinket. Azután meg ott vannak az emlék-földség statisztái is („nagyjai” a megideologizált irodalomnak, de a magam spektakulumban csak annyi szerepük volt) s hadd vessünk a nyüzsgés e beszürkült visztáira is egy oldalpillantást. Ládd, most hirtelenében a vicenzai színház megépített Palladio-díszlete jut eszembe s annak rövidülésszerű oszlopsorai: s ezeken az oldalsósikátorokon a mellékcselekmény már nem mindenhol látható; Londonból pl. már alig-alig. Azokról is hadd szóljak, akiket magához vont a Maffia mágnes. Azzal kacérkodók, hozzáverődők, társutasok. Nem mindenki értett úgy a közlés művészetéhez, mint Illyés Gyula, hogy váltig a hatalom tüznél melegedjék - anélkül hogy beleessen; a legtöbb beleestek. S itt mint komor anekdotát, hadd mesélem el esetünket Tardos Tiborral és az ő esetét a Válasszal. Amikor Franciaországból hazaérkezett, szaglott róla Párizs, írásain érződött a lépték nagyszerűsége, a teljesebb felszabadultság; faltuk leleményes fél-szürrealista elbeszéléseit, melyek a Válasszban jelengettek meg, csodáltuk és irigyeltük érte. Legendája volt. Egyszer csak mit hallunk: fülünkbe jut a

pletyka - Tardos Tibor szakít minden burzsuj bandával és behősül a mozgalomba. Nemhiába zörgött a pártharaszt, nemsokára megjelent a Válasz szerkesztőségében T. Tibor és meglehetősen ingerült hangon visszakövetelte új novellája nemrég leadott kéziratát. Sárközi Mártának volt humorérzéke s azt is tudta, a bohózat csak akkor igazi, ha egy arcizma sem rándul meg. Faképpel állt az íróasztala mögött és így szólt:

- Végtelenül sajnálom, Tibor. Már lement a nyomdába.

- ...A nyomdába?!

- Igen. Ki van szedve.

- Akkor a nyomdából. Nagyon kérem.

- De miért?

- Mert ideológiai szempontból nem korrekt és félreérthető.

- A maga novellájában? Mi? Tán az, hogy szürrealista?

- Mellékes, hogy mi a kifogás ellene. Letiltom.

- Amikor már ki van szedve? Elkésett, Tiborka: lehet hogy már nyomják.

- Leállítani! Nyomatékosan figyelmeztettem, Márta! Letiltottam.

- Sajnálom. Ha még nem nyomták volna ki és hajlandó lenne megfizetni a szedést, akkor talán -

- Megfizetem!

- És betennénk helyette valami mást. De sajna: nemcsak hogy kinyomtattuk. Már fűzik. Holnap kézhezkapja a tiszteletpédányt -

- Nem tűröm! Ez nem eljárás! Tiltakozom! Majd eljárók, kellő helyen!

- Járjon.

- Megteszem a szükséges lépéseket!

- Tegye.

- Nem hagyom annyiban!

- Ne is.

- Márta, ezt nem teheti velem! Értse meg, nem akarok magával összeveszni... Beszéljek Illyéssel?

- Akivel akar.

- Nahát! Ez... Ez gyalázat. Majd hallani fognak rólam.

És most kezdedbe adom a csattanóját: a kérdéses novella mindvégig ott hevert az íróasztalfiókban. Márta megtehetette volna, hogy a fiókot kihúzza és a novellát átnyújtja - tessék, vigye. De jólesett a májának s gondolta: megtáncoltatjuk a társutast. Nem sokáig tartott Tardos társutazása: párt-ullulázását a maffia-sajtóban csak Méray harsogta túl.

K.L.: - Vagyis ahova most, az oldalszuffiták közt belestünk, az a pártsikátor.

H.Gy.: - Akkori irodalmunknak a pártmaffiába beleolvadó szárnya. Igen, bár a dolog nem ilyen egyszerű, hiszen ezeknek is a skálája széles volt és a balga szentektől a tudatos törtétkig terjedt. Ilyen balga szent volt Zelk Zoltán is; ha összeakadtunk a körúton, a New York-palota béli „sajtókombinát” előtt és kurta tereferére lecövekeltünk, hát érződött rajta, hogy az

a fajta *sancta simplicitas*, aki maga sem sejti, milyen sötét üzelmekbe viszik bele. Másodrangú költő volt, de ha hozzáveszem formaérzékének hiányát s hogy rímelni soha nem tudott, haboznék, hogy hova soroljam. Annál inkább felbosszantott egy ízben, amikor Illés Endre (már amikor Drégelynél a Fordulat Évében hajlott a Nap) a Szépirodalminál, olajosudvarias fenyegető meggyőzéssel azt akarta kicsikarni tőlem, hogy orosz nyargalófordításból fordítsak „nyersnek”, Zelk „alá”, egy mordvin (?) vagy kasgár (?) hőseposzt Sztálinról; első pillantásra nyilvánvaló volt, hogy csupa csengőbongó rím és alliteráció. Haragomban a kérést kereken megtagadtam és többszöri zaklatás után is fütyültem a „kiemelt” honoráriumra és elzárkóztam előle, mit sem törődve a következményekkel. Zelket addigra már berágta a pártgépezet irodalmi fogaskereke s nem volt kristálygömbje, sem jövőfürkésző érzéke hozzá, hogy hogyan kell a kristályt tenyérrel körüldelejezni - mint tettem én 1946-os, *Írói baloldal* című versemben, amit Zelk Zoltánnak ajánlottam, íme, ízelítőül belőle:

*megejt a köd ha rászokunk
sugártörő a pára
mi délibábot mázsolunk
a reszkető határra
lovunk a gém körül tolong
itat a Kán a hordák
- mi szélalmokkal harcolunk
de végzetünk az ország*

.....
.....
*mi görcsösen betűvetünk
betyársoldján a kornak
a gazda hol betévedünk
bagót ád sibakoltat
ha szánkkal hozzátartozunk
fejünket nem motozzák
- mi szélalmokkal harcolunk
de végzetünk az ország*

*mi váltig ott törleszkedünk
hol bűnbakot keresnek
mi kínálkozva reszketünk
pucér ostorhegyesnek
hitványokért hogy arcrabuk-
va járassunk Canosszát
- mi szélalmokkal harcolunk
de végzetünk az ország*

*dugítjuk vesztegzárait
hol eszmék vesztegelnek
s dörömbölünk bezárva itt
míg napjaink betelnek
leprát kolompol undorunk
viseljük gyász koloncát
- mi szélalmokkal harcolunk
de végzetünk az ország*

Nem ambicionáltam, de valamennyiüket ismertem, a legtöbbjük itt csak átszalad a színen. Tán már felemlítettem: 1945-ben tanúja voltam annak is, ahogy Illés Béla, szovjet alezredesi uniformisában feszítve - peckesen fel-alá járt a Magyar Színház színpadán (a lyukas tetőn át, esőfelhőivel, ráásított az ég) és anekdotáival szórakoztatta gyér közönségét: fiatalkori csínytevéseiről, irodalmi huszárvágásairól Prágában, Bécsben, Moszkvában, barátságáról Romain Rolland-dal, aki *Aranyliba* című remeklésére felfigyelt stb. Kései csínytevése, a Guszev-ügy és a koholt magyarbarát cári tisztről elnevezett Guszev utca csak azután következett. Volt humorérzéke - aminek magam sem voltam híjával s így vastag ajándékköteteit ajtókitámasztónak használtam. Ő is, Háy Gyula is, érthetetlen rokonszenvével tüntetett ki, amire nem szolgáltam rá s kezdeni vele mit sem tudtam. „Megagitálási trükk?” - találgattam ijedten.

K.L.: - Keszi Imrét ismerted?

H.Gy.: - Futólag. Akárcsak Hollós Korvin Lajost, a tarfejű Vértés Györgyöt (a Gondolat örökös szerkesztőjét), Galgóczy Erzsikét (a Szabad Nép félelmetes-fürge, kezdő riporternőjét) és másokat. Ő csak zöld volt még és naivista, a többi dörzsölt apparatcsik. Keszi? A gazdájáról, akivel szerencsére soha nem kellett egy-levegőt szívnom, Révairól csak annyit, hogy ő, Révai - Lukács Györggyel ellentétben, akinek a lírához botfüle volt és a költészet hidegen hagyta - ő a költészet kancatején nevelkedett s ez a megideologizált Petőfi volt a mi nemzeti szerencsétlenségünk. Mint koca irodalomtudós és besült kispolgár, oly lángelme hírében állott, akinek sohasem esik nehezére, hogy a madárcsicsergést megkülönböztesse a madár-guánótól. Keszi mint titkon-ájtatos manó és belterjes zenerajongó, nemcsak szolgálta, de szívből, túlteljesítve hajtotta végre utasításait és dehogyis húzódozott: örült neki, amikor a párt az irodalmi verőember szerepét osztotta rá. Egy ilyen, teljesoldalas széltőlcsér-cikkében, a magyar könyvkiadás készülő „szemeteit” söpörve maga előtt, a *Szabadság*-ban, 1946 végén kifogásolta a papírkiutalást „Huxley-nek, Határnak és Márainak”; az én esetemben külön szóvátéva a „szép papírt”, amit a papírhiányos időkben az olyan szürrealista szemétre, mint a *Héliane*, vesztegetni kár. Jól ügyeljünk: ezen lehet lemérni, hogyan építette ki hálózatát és mint hatolt be mindenhová a pártmaffia besúgóhálózata. Megjelentetése a kiadó magánügye volt, még meg se hirdette, se közhírré nem tette, amikor már a *Szabadság* szerkesztőségében Keszi Imre ismerte a címét, a műfaját és azt is tudta, hogy háború előtről eldugott, finom papírra fogják nyomni. Nemhiába írtam róla azt a pajkos kedvű sírverset - mert rászolgált:

*itt nyugszik Imre de Keszi:
féreget a féreg eszi*

K.L.: - Veres Pétert ismerted?

H.Gy.: - „Péter bácsit”, a melegvízfeltalálót? Az ezrek közül én voltam az ezeregyedik, aki ismerte. Még jóval „hadügyminisztársága” előtről. Tudod, Nietzsche valahol azt mondja, a létrafok, amelyet kihagyunk, megbosszulja magát, amikor lajtorjánkon felkapaszkodunk. S ő *minden* fokot kihagyott. Utóbb, nyugdíjas-öregén és olvasónaplója irrevelenciáiban tobzódva, fel-felfedezte nekünk a világirodalom klasszikusait, rendre, ahogy lefordították és számára hozzáférhetővé vált. Egyszer Nyugaton, egy magyar irodalmi „táborozáson” azt találtam mondani - a magyar irodalom akkor volt a mélyponton, amikor Veres Péter magaspontnak számított. Meg is bántam, hogy kiszaladt a számon: a szekértáborból előrohanó parasztpártiság, az ő álparaszti hívei a Népnemzeti Eszmeiség nevében kis híja hogy meg nem köveztek. Sebaj: nem egy, de tíz alapos okot szolgáltatam rá s azt a népítéletet még holtom után is megkaphatom. Mi elszomorító is, hogy akiket az annáleszekben eljegyzett a gyorsfeledés: Illés Béla, Veres Péter és hasonszörű társaik még mindig ott terpeszkednek a legfrissebben kiadott irodalmi „kortárs kislexikonok” oldalain.

K.L.: - Hát Darvas Józsefet ismerted-e?

H.Gy.: - A leghatározotabban nem. Két ízben beszéltem vele: kínos, pattogó, rosszlemkű mozzanata életemnek s inkább nyájas szóváltás volt, mint rideg beszélgetés. De minekelőtte vele befejeznék e leskelődést, végig palladiesque színpadunk oldalvisztáján, hadd idézzek emlékezetedbe egy tragikomikus figurát. Kovai Lőrincet.

KL.: - Ismerted?

H.Gy.: - Közelről. Még háború előtről. Egy kegyelemben elbocsátott szeretőcském, F. Mária szükségesnek tartotta, mert büszkeségének hízelgett, hogy eldicsekedjék vele: igenis akadt a horgára másik irodalmár s nem is akárki. Lőrincke dadogott: küzdelmesen és folyékonyan. Kétnyelvű volt, mert Pétervárott született s hatéves korában hozta magával az apja, aki hazatért a hadifogságból. Rákosi réme volt: „Újabb regény? - próbált szökni előle, ha a pártköz-pont lépcsőházában elfogta - de Kovai elvtárs! Megint? Ilyen hamar”... Laposka történelmi regényei mafla erotikájukról hírhedtek el; ő maga különbséget tenni szerelem és erotika között soha nem tudott, ilyen erotomániás értelemben „imádtá” műzsáját-és-feleségét, akit szintén ismertem. Nem is igen rejtette véka alá munkamódszerét s menten beláttam, hogy grafomániájában a „múza” miért pótolhatatlan-és-nélkülözhetetlen. Leírása szerint minden nap az írást „szerelmi egyesüléssel” kezdte - az asszonynak el kellett tűnnie és ő azonnyomban tollat ragadott és munkához látott. Regényeiben ahány fejezet - annyi koitusz; ilyen értelemben a szerelmi partner szerzőtárs is s ez is egy fajtája az írói közreműködésnek. Arisztokraták voltak, a pártarisztokrácia kivételezettjei. Mások csak álmodoztak útlevélről, nekik mindig is volt és valutát is utaltak hozzá. A Rákosi-féle tervgazdálkodás baljós befulladásá idején, amikor az országra rászakadt a sztálini özön-szegénység, a Kovai-házaspár a nyarakat Olaszországban töltötte - a templomokat-múzeumokat járta. S ekkor sújtott le Lőrincre a tragédia - felesége váratlan elvesztése. Végzetelhetetlen volt: a megihlető koituszok nélkül nem tudott írni. Elvesztette materialista hitét, spiritiszta szeánszokra járt és minden pénzét arra költötte, hogy meglegye a jó médiumot, akin keresztül megkérdezheti imádott műzsájától - mitévő legyen. Ám a túlvilág fukarkodott tanácsaival s ha Irénke szelleme meg is jelent, arról, hogy ki legyen utódja az inspirációs pamlagon - konokul hallgatott. Igen sajnáltam szegényt; pedig még folyóirata is volt, az Új Gondolat s közölt is tőlem valamit, alighanem egy dráma-részletet...

K.L.: - És Darvas?

H.Gy.: - A miniszter úr alattam lakott a Rákóczi út 4-ben, egy emelettel lejjebb. Darvas kiszúrta magának a lakásomat: nemcsak jóval nagyobb volt, de hozzá egy gyakorlótérnyi tetőterasz is tartozott. Ácsingózott rá. Első alkalommal mint „írótársát” próbált megkönyékezni; ő balogszerrel ezüstpapírba csomagolta és „kedves” volt, én kényszeredetten hallgattam. Komoly összeget ajánlott fel, gondoljam meg, mi zsíros fájdalomdíjat fizet és ha kell, a hónom alá nyúl egyben-másban. Jelentkezzem nála, ha már döntöttem és hozhatom a regénykéziratot is... Nem jelentkeztem. Még üzengetett a feleségével s levelet is írt: válaszom elutasító volt. Végül, a Fordulat Évében, egy este, váratlanul újra becsengetett. A felajánlott kávét nem fogadta el, a teraszra kiülni nem volt hajlandó: állva maradt. Kijelentette, hogy neki a lakás *kell*. Tekintettel van irodalmár voltomra és írótársának a világért sem okozna kellemetlenséget; de be kell látnom... A vastag boríték, ami az oldalzsebéből kikandikált s ahogy ütögette, nem tett rám semmiféle benyomást. Mit kell belátnom? Megválni szokott környezetemtől? Nyári estéken, köröskörül a villanycsillagos Budapest látványától? Nappali bőgő morájától? Villamoscsilingelésétől? Semmi pénzért. Vaddisznó-tekintete felnyársalt, amikor betettem utána az előszobaajtót s még hallottam, ahogy, emelettel lejjebb, bevágja a magáét.

K.L.: - Nem lett bajod belőle?

H.Gy.: - Minden magától megoldódott - máshogyan. Mire 1949 közepén elhatároztam, hogy disszidálok, ez a lakáscsere tárgytalan volt: a miniszter úr akkorra már ama Különleges Villanegyed előkelő villái körül ólálkodott, ahol 1950 után az utcát sorompó zárta el s az illusztris palotácskák kertkapuja előtt ott strázsál az őr.

Kardos G. György

Kardos G. György nevét kiejtve egy regénytrilógia jut eszünkbe, az *Avraham Bogatir hét napja*, a *Hová tűntek a katonák?* és *A történet vége*. Ezek ma már egy kötetbe gyűjtve is olvashatók. De tulajdonképpen a Közel-Keleten történő, a 40-es évek végén, 50-es évek elején játszódó regények valahogy úgy lebegnek tudatunkban, mint Mohamed koporsója: ég és föld között. Hogyan is kezdődött mindez, hogy kerültél a regények helyszínére, hogyan találkoztál ezekkel a témákkal, és hogyan is lettél író? Vagy túl sok kérdés ez egyszerre?

K.G.Gy.: - A lényegre fogok válaszolni, hogyan lettem író, pontosabban, hogyan kezdődött a kapcsolatom az írással. Azt hiszem, hétéves koromban határoztam el magam, az első Petőfi-kötet kézbevétele után. Második elemiben, az évzáró ünnepélyen már a saját versemet szavaltam. Valahogy úgy kezdődött: „Hazám, terád gondolni bánat és fájdalom, fölötted gyász-zászló leng, és rá van írva Trianon...”

K.L.: - Hol voltál elemista?

K.G.Gy.: - Itt Pesten, az akkori ötödik kerületben, a Sziget utcai elemiben.

K.L.: - A mostani Radnóti utcában. De azt hiszem, erre még visszatérünk.

K.G.Gy.: - Hát igen. Tulajdonképpen nagyon szívszorító, hogy az én első iskolám utcáját Radnóti utcának hívják. De visszatérve a kérdésedre, amióta az eszemet tudom, költő akartam lenni. Azt hiszem mindenki így kezdi. Fegyelmezett, jó prózát az tud csak írni, aki valaha verseket írt. Nagy költőink is mind jó prózát írtak. Kosztolányi, Babits, ezek evidens példák. Vagy Illyés és Vas István. De Nagy Lajos és Móricz is írt verseket. Ez valahogy törvényszerű. Kezdetben volt a vers, a dal, az ütemes szöveg. A próza csak később alakult ki. Már nem emlékszem rá, jók voltak-e az első verseim, mindenesetre sokszor hallottam, főleg családi körben, hogy milyen tehetséges ez a gyerek. Tizenhat éves múltam, amikor az első versem megjelent az Újság című lapban.

K.L.: - Hogyan kerültél az Újsághoz?

K.G.Gy.: - Egyszer megkerestük a lapnál Barcs Sándort, együtt egy másik fiatal költővel. Barcs mindjárt elfogadott tőlünk egy-egy verset. Persze továbbra is üldöztük műveinkkel. A cél érdekében kisebb szolgálatokat is elvégeztünk. Akkoriban készültek a Történelmi Emlékbizottság Petőfi-matinéjára, amelynek Barcs volt az egyik szervezője, és én plakátokat vittem a Népszavába, úgy emlékszem, Kállai Gyula vette át. Valami ívvel is házaltam, a matiné résztvevőivel kellett aláíratni. De szívesen csináltam, mert utána újra ott lehettem a szerkesztőségi szobában. Az újságírás még a költészetnél is jobban vonzott. Apám is újságíró volt, színházi rovatvezető Rassay Károly polgári demokrata lapjánál, az Esti Kurírnál. Oda is sokat jártam. Apámat rendszerint Horváth Béla szobájában találtam, profán tréfákkal szórakoztatta a kitűnő katolikus költőt. Már az Esti Kurir portása is azzal fogadott: Kardos szerkesztő úr Horváth szerkesztő úrral puncifikál és celebabrál. Apámnak valamikor saját színházi lapja volt Komédia címmel, jellemző, hogy egy harmincas években kiadott lexikonban azt olvastam erről, hogy a kommün miatt tiltották be hazafias tartalma miatt, egy közelmúltban készült lexikonban meg az állt, hogy a fehérterror idején szüntették meg baloldali hangvételeért. Hogy mi az igazság? A lap egyszerűen tönkrement. Apám sohasem politizált, a szerkesztőségi szoba falát elborították az üdvözlőlapok, amelyeket külföldről kapott, Joséphine Baker-től, Maurice Chevalier-től, Lukács Páltól, Korda Sándortól és másoktól. Az íróasztalán Károly király dedikált képe állott.

K.L.: - Tehát az irodalmi és újságírói érdeklődést otthonról hoztad?

K.G.Gy.: - Még nem voltam tizenhét éves, amikor az Újságban tekintélyes cikkem jelent meg azzal a címmel: *Az első magyar lapbetiltás 150 éves évfordulójára*. Szacsvey Magyar Kurírjáról szólt. Volt is miatta kellemetlenségem az iskolában. Éppen a reformkorról tanultunk, és én hanyagul közbeszóltam, hogy nekem a múlt héten jelent meg egy cikkem erről a témáról. A tanár úr elvörösödött, és azt üvöltötte, hogy nem érdeklik a cikkeim. Fáradt, kopott ember volt, én meg egy szemtelen, tudálékos kis hetedik gimnazista.

K.L.: - Melyik gimnáziumba jártál?

K.G.Gy.: - A Berzsenyibe.

K.L.: - Hát ott nagy hagyományai voltak az irodalomszeretnek. Vajthó tanár úr még ott volt?

K.G.Gy.: - Igen, de engem sajnos nem tanított. Azért én jól ismertem Vajthó tanár urat, mert volt egy iskolai lapunk, amit ő patronált. Azután kibújtunk a patronálás alól, és önállóan kinyomtattunk egy füzetet. *Március* címmel jelent meg antológiaként, mert így nem kellett hozzá lapengedély. Kassákkal írtunk előszót, ma már csak egyetlen mondatára emlékszem, valahogy így hangzott: Fiatalemberek, ne engedjék magukat könnyen bevezetni az ígért földjére, mert aki könnyen bevezethető, az könnyen ki is vezethető onnan. Kassák is idézte valakitől ezt a bölcsességet, talán Rilketől. Én egy rossz, izgága forradalmi verssel szerepeltem az antológiában, az volt a címe: *Gépek*.

K.L.: - Ez az egy számotok jelent meg?

K.G.Gy.: - Igen. Egy iskolai fegyelmi vetett véget lapalapítói ambícióknak. A fegyelmi bizottságban Vajthó tanár úr is benne volt, foggal-körömmel védett bennünket. „Kassák a barátom - mondta -, Kassákot én is szeretem. De Kassák kihasználna benneteket.” Nagyon helytelenítette, hogy nem kérdeztük meg őt, mielőtt Kassákhoz mentünk. Tulajdonképpen csak azért mentünk Kassákhoz, mert a Markó utcai iskolánkhöz közeli kávéházban ült mindig, a Vilmos császár úti Alkotmányban, egy sarokra tőlünk. Valamennyien írásbeli megrovást kaptunk. Egyik tanárunk az órán közölte velem, hogy Marx már túlhaladott álláspont, és érettségi után rögtön átkerülök az utca túlsó oldalára. A Berzsenyi gimnázium ablakai ugyanis a Markó utcai fegyházra nyíltak.

K.L.: - Végül az iskolát zavartalanul befejezted?

K.G.Gy.: - Dehogya. Az iskolából 43-ban kicsaptak. De ne keress ebben valamiféle romantikát. Egyszerűen rossz tanuló voltam, és sikerült összegyűjtenem 360 igazolatlan órát. A tanítási idő alatt rendszerint a Széchenyi Könyvtárban ültem, gyakran találkoztam ott Vajthó tanár úrral is, de nem kérdezte meg soha, hogy miért nem vagyok az iskolában. Csak legyintett, amikor meglátott. Nem szerettem az iskolát, még az egyensapkát se tettem a fejemre.

K.L.: - Szóval érettebb voltál már?

K.G.Gy.: - Nem. Csak lázadóbb, mint a többiek. Nem tudtam beletörődni, hogy az iskolában be kell tartani bizonyos játékszabályokat. Nem tudtam az akkori tankönyvek marhaságai szerint felelni: Ady Endre eladta magát a magyarság ellenségeinek, a szocializmusnak, és a nemzetközi zsidóságnak. Ezt történetesen iskolánk egyik magyartanára írta. Nem a mi tanárunk, Törös tanár úr, aki nagyszerű, humánus ember volt, de azért vele sem voltam jóban. Tanár volt és nem szerette azokat a diákokat, akik nem veszik komolyan az iskolát. Tőle kaptam iskolai pályafutásom legrosszabb osztályzatát, *A sebesült honvéd* című dolgozatomra. Ezt a témát a Kultuszminisztérium kényszerítette rá a felsőbb osztályokra. Hát én megadtam nekik. Dolgozatomban üres kabátujjak és nadrágszárazak hörögték a tőkések süket fülébe: „Ezt

ti tettétek!” Azt hittem Törös tanár úrnak tetszeni fog. Az eredmény: négyes, kétszer aláhúzva. A legrosszabb jegyet is aláhúzta még kétszer. Nem azért, mert nem értett egyet a dolgozattal, hanem mert nem tartottam be a játékszabályokat. De nem csinált belőle ügyet. Semmi bajom nem lett a dolgozatból.

K.L.: - Tehát politizáltál is

K.G.Gy.: - Volt egy szélsőbaloldali világnézetem, de aktívan nem vettem részt semmiben. Teljesen az irodalomban éltem, rengeteget olvastam, az agyam tele volt irodalommal, szinte észre sem vettem, hogy mi zajlik le körülöttem. Amikor 44. március 19-én a németek megszállták Magyarországot, a legnagyobb fájdalom az volt, hogy nem használhatom fel Rónay György levelét, mellyel beajánlott a Magyar Csillaghoz.

K.L.: - Kik között érezted jól magad?

K.G.Gy.: - Sokféle társaságom volt. Esténként általában a Szent István körúti Margit sörözőben ültem fiatal költőkkel és színészelőkkel: itt törzsvendég volt Major Tamás, Barcs, Hont Ferenc, az erdélyi Nagy István, Radnóti, Darvas József, szinte az egész magyar progresszió. És egyszer odajött az asztalunkhoz Szép Ernő. Nézett minket egy darabig, és azt mondta esedező hangon: „Fiatalemberek, olvassanak Musset-t.” Néha pedig fölsegítettem a kabátot Szomory Dezsőre, aki báró Madarassy Beck Zsuzsával üldögélt mindig a söröző egyik zugában. Eljárogattam sakkozni a szociáldemokrata párt V. kerületi helyiségébe, a Visegrádi utcába, ott ismertem meg többek között Kelen Bélát és egy fiatal vasöntősegédet, aki tehetséges költőnek indult. Katkó Istvánnak hívták.

K.L.: - Ő is költőként kezdte?

K.G.Gy.: - Igen. Egyszer a Szent István parkban éjszaka elmondta a legújabb versét. Nagyon tetszett, még ma is emlékszem rá: „Egy éve írok, nincs szerkesztőségem, / Fiatal hab vagyok a lengő Dunán, / Papírom a fehér felhő az égen, / S a füstös gyárkémény a ceruzám...” A Margit sörözőből néha átmentem a szomszédos cukrászdába, a kis Ilkovicsba, amely a munkásírók törzshelye volt. A legtöbbje elhullott a háború alatt, a nevükre is alig emlékszik valaki, pedig igen sok igazi tehetség akadt közöttük.

K.L.: - Benjámin idézte fel emléküket. Például a Berényi Istvánét.

K.G.Gy.: - Emlékszem rá. Szigorú, kis szikár ember volt, kérlelhetetlen marxista. És emlékszem egy nagyszerű novellistára, Zempléni Istvánnak hívták, a háború alatt agyonverték, egyetlen írása sem maradt fenn. Keszthelyi Zoli próbált valamit felkutatni, de sikertelenül. Végül is találtam egy állandó baráti kört, amely azután kitartott, amíg minden össze nem omlott körülöttünk. Ezt Antal Gábornak köszönhetem, aki két osztállyal járt felettem a Berzsenyiben, de már újságírásból tengette magát, tehetséges volt, és nagyon művelt. Egyszer elkísértem egy interjúra, amit Spectatorral, a kitűnő erdélyi liberális publicistával készített, és az interjú után azt mondta, hogy elvisz egy társaságba, egy irodalmi szalonba, ahol ingyen lehet enni-inni, de el kell mondanom majd egy verset. A házigazdát úgy hívták, hogy dr. Hoffstadter Lajos...

K.L.: - Ez az úr volt a későbbi Mesterházi Lajos.

K.G.Gy.: - Igen. A társaságból senkit sem ismertem személyesen, de hát mindenkit meghallgattak, kénytelenek voltak meghallgatni engem is. Elmondtam egy hosszú szürrealista verses mesét, az volt a címe, hogy: *Két béka este elindult a hajnali tardoskeddi kongresszusra, de...* Sikerem volt. Elmondtam még egy verset, amire egy sovány, tanárképű, barátságos fiatal ember mosolyogva azt mondta: „A magyar Rilke.” Honti János volt, a felejthetetlen emlékü folklorista. A tardoskeddi békákról szóló versemet szinte minden héten el kellett mondanom

azoknak, akik még nem hallották. Major Ottó az *Idők rostáján* című regényében így emlékszik vissza az egyik estére: „Az ajtóban megjelent a társaság enfant terrible-je, a suhanc költő. Hólétől csapzott haját hátrasimította, és mély, borongós hangon szavalni kezdett:

*Messze van még Tardoskeddig?
Berekedve brekegett,
Három őz felelte eddig:
„Hit, remény és szeretet...”*

Azon az első estén, úgy emlékszem, Ortutay Gyula volt még Mesterházinál; egy nagyon éles eszű fiú, Szepesi György; azonkívül Vidor Miklós, Major Ottó, talán Mándy is, és még ifjan és bohón a kedves Rába Gyuri.

K.L.: - Neki akkor már kötete is volt, úgy tudom.

K.G.Gy.: - Kötete még, azt hiszem, nem volt, de bizonyos dicsfény vette körül, mert az utolsó Nyugatok egyikében jelent meg már verse, akkor még Rába Gyuri is gimnazista volt, egy évvel felettem járt.

K.L.: - Ő is berzsenyista volt?

K.G.Gy.: - Igen, de ő már akkor érettségizett. Borzasztó furcsa érzés töltött el mindig Mesterháziéknál. Reggel szorongó lélekkel mentem az iskolába, itt pedig tanárokkal, iskolaigazgatókkal barátkoztam egyenrangú félként. Baróti Dezső járt még Mesterháziékhoz, és igen gyakran Szauder Jóska...

K.L.: - Ő meg nekem volt a tanárom, később az egyetemen.

K.G.Gy.: - Mesterházinál komolyan vettek. Megvitatták a verseimet, amelyeket már rég elfelejtettem, de még mindig kívülről tudom Mesterházinak egy rólam írt paródiáját. Nagyon találó. Ha érdekel, hogy milyen verseket írtam, ebből a paródiából megtudhatod:

*Szent István város csendes éjszakáján,
Míg szép kezem simítja drága párnám,
S amíg künn az utcán jár egy ósdi nóta,
Mint cukor olvad bennem Európa -
És arra kérem, áldja meg az Isten
A Shoeshine boyt a forty-second Streeten,
A békákat a Brámaputra partján,
És Bimzensteint a Rumbach utca sarkán,
És János Bácsit, ki egy erdő csőszé,
A bablevest a Margit sörözőbe,
És Montforte-ban egy kék szőlőgerezdet,
Ott élt Simon, a montforte-i eretnek...
És áldd meg Isten őt, ki legfőképpen
Legyezgeti szép, szende költőségem,
Ki elhiszi, hogy csodát tudok tenni,
És nincsen bennem Faludyból semmi...
Mert pikkelhetett rám a Törös tanár úr,
Én nem estem messzi a kultúrától.*

K.L.: - Mikor ismerkedtél meg Radnótival?

K.G.Gy.: - A Vajda János Társaság egyik előadóestjén mutatott be neki egy rokona, aki iskolatársam és barátom volt, Bácskai Tamás, ma a Nemzeti Bank igazgatója. Ezután rendszerint üldöztem Radnótit is a verseimmel. Néha kora reggel, iskola előtt ugrottam fel hozzá, amikor még éppen borotválkozott.

K.L.: - Szomszédok is voltatok?

K.G.Gy.: - Mindketten a Pozsonyi úton laktunk. Emlékszem arra a barátságos, hangulatos kis garzonszobára... De Radnóti kívül még egy mentorom volt, Rónay György.

K.L.: - Vele hogyan ismerkedtél meg?

K.G.Gy.: - Bizony, erre már nem emlékszem. De sokat jártam hozzá a Révai Kiadóba. Amikor hazatértem vándorútjaimról, jó ideig nem találkoztam vele. Talán szégyelltem, hogy nem lett belőlem semmi, és attól is féltem, hogy meg sem ismer. De amikor a *Bogatir* megjelent, kaptam tőle egy levelet, amelyben visszaemlékezett a múltra. „Sokáig mormolgattam magamban gyönyörű soraidat” - ezt írta. Nagyon meghatódtam, de azt hiszem, közelebb jár az igazsághoz, hogy én mormolgattam magamban az ő gyönyörű sorait... „Kirándulók daloltak és a Zöldmál / Lankáin át az este tündökölt már...”

K.L.: - Ők istáptolták a költőt benned? Milyen kritikusaid voltak ők?

K.G.Gy.: - Radnóti nagyon szigorú volt. Soha nem lehetett kikedveskedni belőle az igazán lelkes elismerést. Lehet, hogy nem is volt rá oka, de én Mesterháziéknál megszoktam, hogy lelkesedjenek a verseimért. Radnóti leült, és aláhúzogatta ceruzával a hibásnak tartott verslábakat. Emlékszem, volt egy *Kazinczy* című versem, hexameterben írtam, mindenki nagyon szép versnek tartotta. A végét még mindig tudom kívülről.

*...Fúlnak a füstben az új magyarok lobogó Desmoulinként,
Sigray, Szolárcsik, Szentmarjay, Martinovics, Őz
S Kufstein ércfala új magyarok szabad ifjai sírján
Bastille-ként veretik le a kétféjű sassal a földre...
Így múltunk mi, s a kort így öntjük a francia példán,
Rájnisd és Daykád sorain túlatozva, Kazinczym...*

Azt hittem, tetszeni fog Radnótinak. Fogta a ceruzát, húzta alá a hibákat. Másnap megke-
restem Rónayt ugyanazzal az aláhúzigált példánnyal, és meg is mondtam, hogy ez Radnóti
műve. Rónay szeliden megvigasztalt. Radnóti túl szigorú - mondta. Ő például ezt meg azt nem
is érzi hibának. Rónay megbocsátotta a verstani gyengeségeket, Radnóti soha.

K.L.: - Végülis kitől tanultál, kik hatottak rád?

K.G.Gy.: - Nem tudnám felsorolni, annyian hatottak rám. Rengeteg verset tudtam kívülről,
Dsidát, Áprilyt, Radnótit, Sárközi Györgyöt... Egyszer Radnótit elkísértem valahová, és a
Szent István körúton, a Visegrádi utca sarkán néhány percre egyedül hagyott, találkozott vala-
kivel, beszélgettek. Amikor megtudtam, hogy Vas Istvánnal találkozott, majdhogy utána nem
szaladtam. Akkoriban fedeztem fel Berzsenyihez írt versét, amely valóságos fizikai gyönyört
ébresztett bennem. „megszelídült lobogás, keserűség, mélyen elomló, / Nincs a világon még,
ami hozzád volna hasonló... - azután: Tőled kaptam a dalt, még gyermeki lantomon én is, /
Itthoni Múzsza te, barbár klasszika, szittya poézis!” Gyönyörű volt, amikor még a verseket
szavalni lehetett, milyen káprázatos, éteri szférákba emelkedő nóták voltak Áprily *Aletta van
der Maat*-ja vagy Dsidától a *Hulló hajszál elégiája*! De a kedvenceim közé tartoztak olyan

költők is, akik azóta kiestek az irodalomtörténeti emlékezetből. Például Pásztor Béla, akit a Szép Szóból ismertem meg. Könnyen jutottam hozzá a könyvekhez, vagy az irodalmi lapok régi évfolyamaihoz, ugyanis iskola után kisegítettem Parczer Ferenc könyvkereskedésében.

KL.: - A későbbi könyvkiadó, a Helikon-alapító Parczer Ferencnél?

K.G.Gy.: - Igen. Parczer kommunista volt, és a pult alól be lehetett szerezni nála a kurzus által üldözött irodalmat. Például a pozsonyi Prager Verlag magyarul kiadott könyveit, a korai Ehrenburgokat, Tretyakovot. Parczerrel kölcsönöztem ki például a *Lasik Roitschwanz*-ot és Taraszov-Rogyionov *Csokoládé*-ját, azután a 100% évfolyamait. Mindent egyenértékűen fogadtam be magamba, egész valószínűtlen összevisszaságban: Cocteau-t és Upton Sinclairt, Johannes R. Bechert és Dsidát. Azután a francia neokatolikusokat, Claudelt és Jammes-ot. De mellettük Kassákot is szerettem. Megmelegedett mindig a szívem, amikor a munkás szavalóesteken újra és újra hallgattam az elmaradhatatlan Kassák-sorokat: „Ezek az ujjak együtt építenek az építőkkal, ezek az öklök együtt rombolnak a rombolókkal.” Lehet, hogy nem pontosan így van, de mindent úgy idézek, ahogy megmaradt az emlékezetemben. Közben Parczer Codex Könyvkiadó címen új vállalkozásba kezdett, ennek Hont Ferenc lett az egyik szellemi vezetője. Ebbe is belefolytam. Az első könyv Szentmiklóssy Erik - az volt Molnár Erik egyik álneve - *A feudalizmus kialakulása Magyarországon* című tanulmánya volt. Azután sorban: Hegel, Feuerbach, Sándor Pál filozófiai lexikonja. Nagy csomagokkal a kezünkben, csikorgó hidegben jártunk végig Honttal a Vilmos császár úti könyvkereskedéseket, hogy elhelyezzük bizományba a könyveket. Még ma is elképedek rajta, mi mindennel voltam képes foglalkozni. Éjszakákon át Pázmány Pétert olvastam, mert azt hittem, ezzel tökéletesen birtokba veszem a nyelvet, régi magyar iskoladramákat böngészttem, mert Hont *Az eltűnt magyar színjáték* című könyvében felhívta rájuk a figyelmemet. Ennek következményeképpen beiratkoztam Hont Ferenc rendezői tanfolyamára, Szentpál Olga tánciskolájának helyiségében. Honion kívül Major Tamás és Horváth Árpád előadásait hallgattam. A viharfelhők már gyűltek fölöttünk, de az azért mégis tanulságos korszak volt. Sok kitűnő ember vett körül bennünket.

K.L.: - Hogyan zárult életednek ez a korszaka, amikor még költőnek készültél?

K.G.Gy.: - 1944 áprilisában beállítottam Radnótihoz legújabb verseimmel. Egy hexameterben írt levél volt, utolsó szerelmemnek írtam, egy Vágó Éva nevű lánynak, akit akkor már - Losoncon - elvittek a gettóba. Radnóti épp hogy belekezdett az olvasásába, amikor csöngettek. Radnóti ajtót nyitott, és Sík Sándorral tért vissza a szobába. Bemutakoztunk... Sík Sándor professzor úr... egy fiatal költő... azután mintha ott sem lettem volna, ők ketten beszélgettek. Radnóti éppen Shakespeare-t fordított...

K.L.: - Igen, ez volt az utolsó munkája, a *Vízkereszt*. Rónay fejezte be a fordítást.

K.G.Gy.: - Többek között erről beszéltek. Én teljesen kicsöppentem az egészből, kelletlenül feszengtem, nagyon meg voltam sértve, hogy velem nem foglalkozik senki. Azután történt valami, amit később nagyon szégyelltem. Beleszóltam ugyanis Sík Sándor egy mondatába. Végre találtam egy lyukat a társalgásban, ahol én is beleszólhatok, ahol én is élhetek, és önérzetes határozottsággal azt mondtam: „Professzor úr! Én Katona Józsefet nagyobb költőnek tartom, mint Shakespeare-t.” Ezzel tényleg sikerült magamra vonnom a figyelmet. Sík Sándor udvariasan megkérdezte, hogy mire alapozom ezt a tömör véleményt. Erre én - sárga csillaggal a kabátomon - gyermeketeg göggel azt mondtam: „Mert Katona József magyar volt.” Radnóti lesütötte a szemét, Sík Sándor hallgatott. Én meg éreztem, hogy számomra itt most nem terem babér, legjobb gyorsan elbúcsúznom. Sík Sándor - ma sem tudom, hogy miért - beírta a nevemet kis noteszába. Az előszobában Radnóti elkezdett nevetni, édesen és jóízűen

nevetett, nagyon szépen nevetett, azt hiszem életemben nem találkoztam még emberrel, akinek ilyen finom, szellemes, mulatságos arca lett volna, mint neki. Úgy nevetett, hogy szinte nem is tudtam elbúcsúzni tőle. Amikor már a lépcsőházban álltam, visszatettem a lábam a küszöb mögé, hogy ne csukhassa be az ajtót utánam, mert még valami nagyon fontos mondanivalóm volt. És ekkor azt kérdeztem Radnótiól: „Miklós, nagy költő leszek?” Radnóti pedig azt felelte, még mindig nevetve: „Hát én tudom, te hülye?” Ez volt az utolsó találkozásom Radnótiával, a vers pedig - amit Radnóti már nem olvasott, de Rónay még igen - a búcsú a költészettől. De akkor a vers még mindig fontosabb volt mindennél nekem, elvittem gyorsan Rónayhoz. Rónay elolvasta a verset, azután elkezdte hangosan is olvasni, mintha a mérték tisztaságát vizsgáztatta volna.

*Írni akartam a multkor is Éva, de hát... hiszen ismersz,
néztem a tisztapapírt, s elaludtam a széken ülve.
Dolgozom és amikor hazaérek, agyamba visongó
százezer ördög zsong, s kezemet felemelni se tudnám...*

Rónay végigolvasta a hosszú verset, látszott, hogy nagyon meg van hatva. Szeretetet és meghatottságot olvastam ki szeméből, de az a meghatottság már nem a versnek szólt, hanem annak a szörnyűségnek, ami elkerülhetetlenül közeledett felém, de amibe én még bele se gondoltam. Nemsokára minden összeomlott. Apámat - akitől külön éltünk anyámmal - több baloldali újságíróval együtt elhurcolták egy gyűjtőtáborba. Az ő révén sokáig én is kivételezettséget élveztem, tartalékos tiszt volt, hadirokkant, két Signum Laudis tulajdonosa. Kecskeméten, útban a megsemmisítő táborok felé, Zöldi Márton csendőr százados összetépte apám kitüntető okmányait, és korbácsával az arcába vágott. Apám ettől kezdve búskomor lett. A lelke még magyar földön halt meg, azután Buchenwaldban elpusztult a teste is. Amikor apámat Kecskeméten megkorbácsolták, én éppen marhavagonban utaztam Jugoszláviába, a bori bányák felé, ahová már akkor megérkezett Radnóti is. Tizenkilenc éves voltam, véget ért az álmodozások kora, utána csaknem egy évtizedig olyan korszak következett, amelynek semmi köze nem volt már a költészethez, egy olyan világban, ahol - hogy Radnótit idézzem - mezítlen élt a szándék, és perzselt a kaland.

K.L.: - És mi az, amit megírnál ezekből az élményekből?

K.G.Gy.: - Mindaz, amit magam éltem át, mindaz, amit magam szűrtem ki abból a soknyelvű, sokféle előítéllettel küszködő világból, amelyben ifjúságom tengettem. Régebben arra is gondoltam, hogy vándorlásaim tapasztalatait megírom a Tények és tanúk sorozatban, de aztán mégsem volt szívem hozzá.

K.L.: - Nem, ebből irodalmat kell csinálni!

K.G.Gy.: - A dokumentumok nem adják vissza a legfontosabbat, az emberi gesztusokat. Minden szituáció az emberi gesztusok tömegét rejtí magában, ezeket kell felderíteni, ezekből áll össze a világ. A *Háború és béke*-től a *Meztelenek és holtak*-ig emberi mozdulatokból tanultuk meg a történelmet, A közelmúlt eseményeiről szóló műveket túlságosan áthatja a didaktika. Az újkori irodalom szinte semmit sem közöl velem egy jóindulatú német család életéről a náci diktatúra alatt. Mert azt csak nagy elfogultsággal hihetjük, hogy Németországban nyolcvanmillió náci volt. Négy millió is elég hozzá, hogy egy teljes és lelkes egység látszatát keltse. Pedig az emberek jelentős része hallgatott és szorongott. Mint minden, feljelentéseken alapuló diktatúra alatt. És persze szolgált is. Bennem a táborokban eltöltött időkből másféle képek is rögződtek, mint amiket megszoktunk. Egy német százados, aki titokban élelmiszert próbál eljuttatni a foglyoknak, egy Todt Arbeitsführer, aki elvegyül közöttünk, és azt ismételteti: „Kinder, ich bin ein alter Sozialdemokrat...” Egy tábori csendőr, aki a láger kapujában moto-

zás közben a fülembé sújja: „Tartsak ki, már nem tart sokáig.” Tudom, nem ezek a korra jellemző mozdulatok, de el sem hagyhatók, egyszer erről is lehetne beszélni, az elnyomók szomorúságáról. Az ő helyzetük bonyolultabb és izgalmasabb - irodalmi szempontból -, mint a miénk; mi rabok voltunk, és úgy viselkedtünk, mint a rabok. Persze, ez sem olyan egyszerű, a rabok és a rabtartók viszonya. Egyszer - már fent a hegyekben - magyar és német hadifoglyokat vezettek előttem egy ösvényen. A képlet sematikusan nézve világos. Forradalmár kommunisták hurcolnak valahová fogoly fasisztákat. Igen ám, de az örök történetesen - szinte kivétel nélkül - értelmiségiek voltak, belgrádi diákok, egyetemi hallgatók. A képlet tehát így is érvényes: belgrádi úrifíúk hajtanak maguk előtt megfáradt magyar és német parasztokat. Milyen jó lenne ezt is megírni, a forradalom szomorú ellentmondásait. Mert - bár nem éltem át itthon a forradalmi időket - gondolom, az említett szituáció nálunk sem volt idegen. Néhány évvel ezelőtt Belgrádban meg akartam keresni egy hajdani partizánlányt, aki a hegyekben adott nekem egy csajka levest. Légiesen finom úrilány volt, tizennyolc éves, úgy emlékszem, Szarajevóból származott Belgrádba, és nagyon szép síöltözetet viselt. A német óvodák és Frauleinok hangulatát idéző németiséggel beszélgettünk, főleg arról, hogy mi volt gyermekkorunkban a kedvenc könyvünk, és hogy milyen előkelőek a szüleink. Kötéllal egymáshoz szorított csetnikeket vezettek el mellettünk, és német foglyok vállukra emelt hordágyakon sebesülteket cipeltek. Eközben mi önfeledten nagyoztunk egymásnak, mint két gyerek egy korcsolyapálya öltözőjében. Megfogadtuk, hogy a háború után azonnal levelet váltunk. Felírtuk egymás nevét és címét, én az övét máig is tudom. Biki Hadzsi Szlavkovics, Belgrád, Jaksicseva kilenc, második emelet hét. De hát nem sikerült találkoznom az én sísapkás kislánnyommal. A követségi tisztviselő, akit kísérendőül adtak mellém, lebeszél a találkozásról, a szavaim mögött valami régi pajzánságot gyanított, s talán el sem hitte, hogy én is ott voltam a hegyekben, hiszen mindenki azt mondja, hogy ott volt. Jaksicseva helyett elmentünk az írószövetségbe, ahol izgatott hangulat fogadott bennünket. Előző nap diákok tüntettek az egyetem előtt, a táblákon megszívlelendő felirattal: „Ha apáink elfelejtették, hogy miért harcoltak, a mi kötelességünk, hogy figyelmeztessük őket.” Néhányat letartóztattak. Aztán az írószövetségben is elmondta mindenki, hogy fent volt a hegyekben. „Puff-puff” - mondták, és mutatták, hogy lőttek. Puff-puff, ez lett a háborúból, és az én féltve őrzött, gyönyörű emlékeimből.

K.L.: - Végül is kik dolgoztatok ott Borban?

K.G.Gy.: - Voltunk vagy hatezren, magyar zsidók, elkeveredve néhány Jehova tanújával és nazarénussal, s rajtunk kívül franciák, görögök, lengyelek és főként olasz hadifoglyok, akiket Badoglio fegyverletétele Montenegróban ért, és akik azután Mussolini felszólítására sem harcoltak tovább. Az olaszokkal közös légerekben szorongtunk, esténként vontatott szicíliai dallamokra aludtunk el, és egy bersaglieri pap nyújtott lelki vigaszt nekünk is vasárnaponként. De a napiparancsokban következetesen megtiltották, hogy szóba álljunk az olaszokkal. „A disznó olasz - harsogta egyszer egy magyar zászlós - vagy harcoljon a hazájáért, vagy menjen az anyja...” megmondta hogy hova.

K.L.: - Milyenek voltak a munkakörülmények?

K.G.Gy.: - Tulajdonképpen a munka nem volt olyan rettenetes. Keveset kaptunk enni, és tizenkét órát dolgoztunk, de nem volt megsemmisítés, nem láttunk SS-katonákat magunk körül. A bányát a Wehrmacht őrizte, de a megszállásban részt vettek a bolgárok is meg a náci kollaboráns szerb Nedics-kormány sorozott katonái - akik lassacskán elszökdöstek a partizánokhoz -, és szolgáltak még horvát usztasák és bosnyák fasiszták. Egyszer pedig hajnalban, munkába menet, felhangzott mögöttünk az amuri partizánok indulója. Gyönyörűen, két

szólamban énekelték. Ukrán lovasok vonultak el mellettünk, Vlaszov-katonák érkeztek Borba. Ez a partizándal kísért bennünket aznap a bányába.

K.L.: - Mi volt a munkarend?

K.G.Gy.: - A munka reggel hat órakor kezdődött, és este hatig tartott. Nem nagyon hajtottuk magunkat, a bányában mindenki így köszönt: polako. Lassan. Végül már a németek is így köszöntek. Fűtyültek az egészre, nem érdekelte már őket semmi, haza akartak menni. „Igyekezzenek egy kicsit! - kiáltott ránk egy Arbeitsführer a Todt-szervezetből, amikor éppen egy töltésen dolgoztunk. - Építsék már azt a vasutat, ezen akarunk mi elszaladni!” Az is előfordult, hogy próbaképpen sorba álltam a német konyha előtt teáért, a bányában ugyanis ihatatlan volt a víz. A szakács ránézett a kabátomon a húszcentis sárga csillagra, elmosolyodott, és töltötte a teát. Egyetlen olyan munkavezetőnk akadt mindössze, aki vakon hitt a végső győzelemben, nagyon ostoba ember volt. Elmagyarázta nekünk, hogy addig kell csak raboskodnunk, míg a háború tart, utána mind szabadok leszünk. Bánáti sváb volt, Schumachernek hívták, és a bánya kapujában minden reggel Heil Hitlerrel köszönt. A katonák meg nevettek rajta. A teljes hangulathoz még az is hozzátartozik, hogy a bánya területén állt a német katonai bordély. A lányok délelőttönként kint énekelgettek a padon: Oh Susanna, oh wie ist das Leben schön... Néha adtak egy darab kenyeret... A munkát a bányában különféle német nagyvállalatok kapták meg. Például a Siemens. Az én szerszámaimra az volt rávésve: Arthur Porr, Wien, Dresden. Nemrég Budapesten, egy épülő új szálloda előtt elolvastam a táblán az építővállalat nevét: Arthur Porr, Wien. Egészen elandalodtam. Azután arra gondoltam, hogy voltaképpen még tartoznak nekem néhány hónapi munkabérrel. De olyan szépen, békésen építkeztek, hogy elnézően elengedtem nekik. De hát térjünk vissza Borba, ahol a végén már egészen jól berendezkedtünk, kezdtük megszokni az állandó robbantást, az Achtung! Lebensgefahr! feliratú táblákat, a kis, ősz hajú urat - a bánya házi őrizetben tartott belga igazgatóját -, aki német örökkel mindennap körüljárta a munkahelyeket, és Bonjour, Messieurs-vel üdvözölte a rabokat. Megszoktuk már az usztasákat is és a vízeldek előtt halálfejes fezzel ácsorgó bosnyákokat.

K.L.: - És mi vette körül ezt a furcsa világot?

K.G.Gy.: - A hegyek, melyeket soha nem foglaltak el a németek, s ahol csetnikek és később Tito partizánjai táboroztak, szinte tapintható közelségben. Hallottuk a lövéseket a hegyekből, és építettük a védelmi sáncokat egy esetleges partizántámadás ellen. Lehet, hogy nem is lett volna olyan nehéz megszökni, mégis kevesen vállalkoztak rá. Nem ismertük jól a terepet, és a táborban a fenyegető hangú feliratok is visszariasztottak: A szökés kísérlete is halálbüntetéssel jár.

K.L.: - Hogyan szabadultatok fel?

K.G.Gy.: - Hihetetlen módon. Még ma is sokszor végigélem este, elalvás előtt azt a valószínűtlen pillanatot, amikor... de ne vágjunk elébe. Úton voltunk a hegyekben, körülbelül egyharmada a bori magyar munkaszolgálatosoknak. Bort evakuálták, előttünk egy héttel négyezer embert indítottak útnak Magyarország felé, ebben az úgynevezett első lépcsőben menetelt Radnóti is. A sorsuk ismeretes. Mi egy napot és egy délelőttöt meneteltünk, amikor a serpentin út egyik kanyara előtt szerb katonát pillantottam meg. Ez még nem volt feltűnő, hiszen a kollaboráns kormánynak is volt hadserege. De amikor elmentünk a katona előtt, valamit mondott nekünk, és én felnéztem rá. A sapkarózsa egy vörös csillag volt, sarló-kalapáccsal. Akik mögöttem haladtak, semmit sem vettek észre, még hallottam a sereghajtó keretlegények káromkodását. Befordultam a kanyarban. Az egész menet állt, a földön fegyverek hevertek, s a katonák keze a tarkójukon volt. Jóvágású fiatal partizántisztek irányítottak bennünket fel a

hegyekbe, egyáltalán nem hasonlítottak a szakállas vad hegyi emberekhez, ahogy a Signal című német katonai lapban ábrázolták őket. A hegyi ösvényeken vettük észre, hogy mennyien vannak! És hányféle egyenruhában! A német megszállás kellős közepén egyszerűen elloptak bennünket egy útról, melyet óránként Tigris-tankok biztosítottak. Ettől kezdve szabadok voltunk.

K.L.: - Akkor a háború persze még folyt.

K.G.Gy.: - Még sokáig. Ez 44-ben, valamikor a nyár végén történt.

K.L.: - Mi lett ezután veletek?

K.G.Gy.: - Aznap délután felértünk egy tiszásra, ahol egy politikai tiszt beszélt hozzánk. Nagyon hideg volt, a beszéd pedig hosszú, és egy szót sem értettünk belőle. Azért valamit mégis értettünk. A tiszt egy-egy emelkedettebb pillanatban felkiáltott: „Zsivio marsall Tito! Zsivio marsall Sztálin...” Ezt értettük, és mi is mondtuk, hogy: Zsivio! Azután elénekeltük az *Internacionálé*-t, és továbbvonszoltuk magunkat. Estére egy elhagyott falu lakatlan házaiba szállásoltunk be. Amikor reggel felébredtem, senkit sem találtam magam körül. Hajnalban felsorakoztatták a társaságot egy tisztáson, nagy nehezen odataláltam. Két csoportra osztva álldogáltak. Először a magyar foglyokba botlottam, egy ismerős őrmesterbe, Némethnek hívták, jutasi őrmester volt, nem mondhatom, hogy sok örömet okozott nekünk. Tőle kérdeztem meg, hogy mi történik itt. Azt mondta, hogy aki haza akar menni, jobbra áll, aki meg partizán akar lenni, balra. Azután felsóhajtott, és azt mondta: „De szívesen állnék közéjük.” Még ma is hallom, ahogy mondta, szomorúnak és őszintének hallatszott.

K.L.: - Te hova álltál?

K.G.Gy.: - Azok közé, akik haza akartak menni. De hát ez teljesen képtelenség volt, amit be is láttam, és később egy Majdanpek nevű, a partizánok által felszabadított városkában én is jelentkeztem a partizánokhoz. Majdanpekben az angol missziótól kaptunk fejenként egy negyed kiló kenyeret. Nagyon nem tetszettünk nekik. Egy nagyon elegáns, fekete kabátos angol úr sétált fel és alá előttünk, és nagyon éreztette, hogy egy kicsit bűdösek vagyunk. Máig is izgat a kérdés, hogy - tudvalevőleg az angolokat ejtőernyővel dobták le - Miként dobták utána a keménykalapot és az elegáns városi bundát. Nem voltam sokáig partizán. Néhány nap múlva leszakadtam a menettől, amellyel útnak indítottak bennünket, és önállóan bolyongtam a hegyekben, hol a pásztoroktól koldultam egy darabka brinzát, hol a partizánoktól egy karéj kenyeret. Végül hosszú kalandozás után visszajutottam Borba, amelyet néhány nappal megérkezésem előtt szabadított fel a Vörös Hadsereg.

K.L.: - Hogyan jutottál el Palesztinába?

K.G.Gy.: - Egyetlen novellámban - Szeretni kell Théophile Gautier-t - megírtam, hogyan kerültem egy szovjet teherautón tévedésből Bulgáriába, holott Temesvárt akartam valahogyan elérni. Rövid bulgáriai tartózkodásom után nyolcadmagammal csatlakoztunk egy gyerekekből álló csoporthoz, ez a csoport legálisan utazott Isztambulon át Palesztinába. De mi csak Isztambulig akartunk eljutni. Később kiderült, hogy ha Törökországban maradunk, internálnak bennünket, így aztán mi is Palesztinát választottuk. De azok az isztambuli napok csodálatosak voltak. A kiégett Európa után egy fényárban úszó nagyváros utcáit jártuk. A menekültügyi szervezet jóvoltából tetőtől talpig felöltöztünk - végre levethettük sárga csillagos rongyainkat -, első osztályú szállodában laktunk. Reggelenként egy csillogó cukrászdában forró csokoládét ittunk tejszínhabbal - Borban visszatérő álmom volt, hogy a városligeti Weingrubernél forró csokoládét iszom -, esténként moziba jártunk. Egyebek közt a *Dankó Pistá*-t néztem meg Isztambulban, meg Bergnerrel a *Nagy Katalin*-t, amit a neonbetűk így hirdettek: Katerina Büyük. Azután tovább utaztunk Bejrutba, és mindenütt csodákkal találkoztunk. Aleppóban

Rejtő Jenő-i emlékek merültek fel bennem, ugyanis idegenlégiosok nézték át a papírjainkat. Egy bejruti kávéházban a szomszéd asztalnál a Szabad Francia Hadsereg tisztjei beszélgettek - magyarul. Az egyik azt mondta: „Nálam a katonák vagy gyakorlatoznak, vagy dolgoznak. Én ingyen enni nem adok senkinek.” Gyönyörű nagy kaland volt ez az egész, beleértve Bort is meg a partizánokkal töltött időt.

K.L.: - És azután még Palesztina.

K.G.Gy.: - Igen pontosan hét év. Ezalatt leginkább katona voltam, gazdaságokban dolgoztam. Minden paraszti munkát megtanultam, szántottam, arattam, fejtem, szőlőt metszettem. Ennek köszönhetem talán Veres Péter elismerő sorait. Első regényem megjelenése után azt írta egy levélben, hogy: „Nagy téma, az igazi irodalom, s még a parasztságok is hitelesek.” Később, amikor személyesen is megismertem, egyszer az ÉS folyosóján belémkarolt, és jeleneteket idézett a könyvből: „Tudod, amikor azt írod, hogy a lány lábára rászáradt a trágyalé, hát az gyönyörű...” Palesztinában kitanultam még a köművességet is, hazatérésem után mint köműves dolgoztam a 42. Építőipari Trösztnél.

K.L.: - Végül visszatérnék a bevezető kérdéshez. Hogyan lett a költőből író?

K.G.Gy.: - A fejlődésnek van még egy közbeeső állomása. Egy időben megpróbáltam héber verseket írni. De akkor még a nyelvet nem is bírtam tökéletesen.

K.L.: - Még mindig költőben és nem prózaíróban gondolkodtál.

K.G.Gy.: - Nem gondolkoztam sem költőben, sem íróban, már rég lemondtam róla, hogy író lehetek. Inkább csak magamat szórakoztattam, amikor katonai konvojokban utazva, éjszaka, történeteket írtam magamban. Ezek a történetek összefüggésben voltak a frissen átélt eseményekkel, de aztán nem írtam le egyetlen sort sem. Megjegyzem, az Avraham Bogatir-történet már ott felötlött az agyamban, persze egészen más formában, sokkal véresebben, romantikusabban.

K.L.: - És mikor kezdted ezt megírni?

K.G.Gy.: - Tíz év is eltelt a hazajöveletem után...

K.L.: - Mikor jöttél haza?

K.G.Gy.: -1951 végén.

K.L.: - Te ott tudtad, hogy itthon mi van?

K.G.Gy.: - Igen. Tudtam, hogy egy emberséges szocialista országba jövök haza, ahol végre a munkásosztály kezébe került a hatalom. Ezt az anyám mindig megírta nekem. Gyerekkorom óta erre vágytam. Tudtam, hogy alattomos összeesküvők - Mindszenty, Rajk - meg akarták dönteni a rendszert, de a kommunisták - köztük a mamámmal - megíúsították aljas tervüket, és azóta fokozatosan kitelepítik Budapestről a gyanús elemeket, nyilasokat és volt csendőrtiszteket. Az ország épül és virul, anyám pedig csasztuskákat ír a vállalati összejöveletekre. Amikor a magyar követség Tel-Avivban egy felhívással lehetővé tette a hazatelepedést, azonnal jelentkeztem.

K.L.: - Szóval ezt ők is forszírozták?

K.G.Gy.: - Igen.

K.L.: - És akik hazajöttek, mi lett velük?

K.G.Gy.: - Úgy tudom, semmi bántódásuk nem esett. Legalábbis azoknak, akiket én ismerek. Dolgoztunk. Ki-ki a maga szakmájában, ha volt neki. Ha nem volt, elkezdett valamit tanulni. Én az építőiparban dolgoztam, és közben beíratkoztam a magasépítőipari technikumba.

K.L.: - És az irodalom?

K.G.Gy.: - Nem volt olyan téma, amit azokban az időkben meg lehetett volna írni. De ebben ne keress politikát, érzelmileg tökéletesen azonosultam a rendszerrel. Azon az estén, amikor megérkeztem Budapestre, a ház falán, ahol laktunk, észrevettem egy táblát: Ezt a házat a lakók szocialista megőrzésre átvették. Ömlöttek a könnyeim. Anyám vállalata azután meghívott üdülni Siófokra. Soha nem éreztem olyan jól magam, mint abban a vállalati üdülőben... Azután elmúltak a mézeshetek, és az értelmem kezdett csődöt mondani. Maradt a régi érzelmek emléke és a megszokás, mint minden szerelmi házasságban. Ezek az érzelmi emlékek nagyon erősek. Volt egy nagynéném, butuska és öreg, egész életében mint cseléd szolgált kevésbé előkelő házaknál. Tizenkilencben nyaralt először és utoljára, a proletárdiktatúra jóvoltából. Ötvenhatban egyszer arra ébredtem, hogy az ágyam szélén ül, és az arca csupa riadalom. Azt kérdezte: „Ugye, ez a kommün nem fog megbukni” „Ne félj - mondtam -, ez a kommün nem fog megbukni.” Nekem lett igazam. Tizenöt évvel ezelőtt Moszkvából tudósítottam, először voltam Moszkvában. Este összejöttünk egy lakosztályban, csupa funkcionárius, csupa nagy ember meg én. A televízió valami ünnepségről adott közvetítést, és a végén felcsendült az *Internacionálé*. Az asztal körül mindenki tovább beszélgetett, nem is figyeltek a képernyőre. De én felálltam, minden porcikám tiltakozott ellene, hogy üljek, amíg az *Internacionálé*-t játszik; közben arra is vigyáznom kellett, nehogy feltűnést keltsek, ki tudja, mit gondoltak volna rólam. Egy hamutartóval szarakodtam egész idő alatt. Felvettem, letettem... Hát ennyit erről...

K.L.: - Hol voltál 56-ban?

K.G.Gy.: - Győrött. Az építőiparból hamarosan a győri színházhoz szerződtem dramaturgnak. De 56-ban már a győri lapnál dolgoztam. 58-ban kerültem vissza Budapestre, a Rádió irodalmi osztályára, majd később a Bábszínház dramaturgja lettem.

K.L.: - És végül hogyan született meg a Bogatir?

K.G.Gy.: - A hatvanas évek közepén kezdtem írni. Írtam 50 oldalt, és abbahagytam. Úgy éreztem, nem megy, minden rossz, amit írok. Előtte tíz évig csak operett-szövegekönyveket, báb-játékokat, újságíró koromban pedig riportokat írtam, a regényt úgy kezdtem, hogy Hemingway *Fiestá*-jából lestem el, hogyan kell kitenni a gondolatjeleket. A Luxor kávéházban azután megmutattam Kormos Pistának, amit addig írtam, és Kormos váratlanul annyira lelkesedett, hogy elhatároztam: folytatom. Még Szigligetre is beutaltattam magam, időm volt, a Bábszínházban, ahol dolgoztam, éppen felbontották a szerződésemet. Szigligeten megtudtam, milyen az, kezdő írónak lenni, meg sem mertem szólalni a sok lángelme között. Most, hogy az Élet és Irodalomnál fiatal írókkal foglalkozom, azon igyekszem, hogy senki ne érezze azt, amit akkor én Szigligeten. Egyedül Réz Ádám és Csurka volt a társaságom. Ott ismertem meg őket. Csurka a hónom alá nyúlt, elvitt esténként kocsonyát enni a kocsmába. Mennél magányosabb voltam, Csurka annál több kocsonyát fizetett. Hogy mennyi kedvesség fér el egy ilyen nagy, kövér emberben! Úgy háromnegyedig kész volt a regény, amikor odaadtam Csurkának. Elolvasta, és azt mondta: „Remekmű.” Nagyon egyszerűen mondta, nem fűzött hozzá semmit, mentünk kocsonyát enni. Én persze nem vettem komolyan, azt hittem, ez is hozzátartozik a jóindulatához, akár a kocsonya. De már nagyon vágytam valami eredményre. Fogtam magam, elvittem a csonka kéziratot a Magvetőbe, és átadtam magának az igazgatónak, Kardos Györgynek. Három hónapig nem kaptam választ - ma már tudom, hogy a becsületsértést

súroló lektori vélemények késleltették a döntést. Elfogyott a türelmem, újból elmentem a kiadóba, hogy visszakérjem a kéziratot. Egész úton a gőgös mondatokon gondolkodtam, amelyekkel majd fenségesen távozom. Lesújtó körülmények között éltem, a regény mellett nem kerestem egy vasat sem, állásom nem volt. Kardos gyanús kedvességgel fogadott. Leültetett, kávéval kínált, és csak annyit kérdezett: milyen segítségre van szükségem, hogy befejezzem a regényt. Mondtam, legegyszerűbb, ha pénzt ad. „Mennyit?” - kérdezte Kardos. Gögből, dachból nem is tudom, miért, számomra akkor elérhetetlen összeget mondtam, tízezer forintot. Kardos arcizma sem rendült. „Semmi akadály - mondta. - Szerdán felveheti a pénzt.” Azután elém tolt egy lektori jelentést, és hozzáfűzte, hogy általában nem szokták megmutatni ezeket a jelentéseket, de ezt azért olvassam el. Elolvastam. Meleghangú, lelkes, elemző írás volt, csupa áradozás a kéziratról. Azután elolvastam az aláírást is: Berkesi András. Kardos nem hitt a lektorainak, a saját ízlésének hitt. De - talán hogy még valaki megerősítse a véleményét - odaadta a kéziratot barátilag Berkesinek is. Néha azt hiszem, hogy az utóbbi évtizedek irodalmához a feltételeket Kardos csökönyössége teremtette meg, tevékenységéről terjedelmesebb tanulmányt lehetne írni, mint magáról a irodalomról. Kardos biztatására a regényt hamarosan befejeztem, nyomdába adták, megjelent.

K.L.: - És akkor még a sikert is el kellett viselni?

K.G.Gy.: - Ez már könnyebb volt, de azért ez sem volt egészen könnyű. Éjjel-nappal csengett a telefon, társaságokba hívtak, meg akartak ismerkedni velem, szerelmes leveleket kaptam. A külföldi érdeklődés is elég hamar elkezdődött. Egy csapásra úgy szárnyára kapott a hír, hogy majdnem idegbajos lettem tőle. Pedig a legelső reagálások még elég bizalmatlanok voltak. Az *Új könyvek* című kiadvány sietett megjelentetni egy közleményt, miszerint a könyvnek nincs semmi irodalmi értéke, csupán dokumentációs anyaga miatt ajánlható az olvasóknak. Elvittem egy példány Nemes Györgynek, az Élet és Irodalom főszerkesztőjének. „Hát írtál egy könyvet” - állapította meg szomorúan. „Igen - feleltem -, írtam egy könyvet” „Borzasztó - mondta. - Mindenki ír. Mostanában mindenki ír.” Bedobta a könyvet az íróasztal alsó fiókjába. Gondoltam, soha nem fogja elolvasni. Néhány nappal később találkoztam Nemessel a Szent István körúton. Beszélni akart velem, behúzódtunk egy kapu alá. „Nagy gondban vagyok - mondta. - A kritikai rovat vezetője elment a laptól, jó volna, ha vállalnád a rovatot.” Minden igyekezetével azon volt, hogy úgy érezzem, én teszek neki szívességet, nem ő nekem. Csurka kocsonyájának ízeit éreztem. A könyvről egy szót sem szólt. Harmadnapra - több év állástalanság után - az ÉS munkatársa voltam, és életemnek egy ritka boldog korszaka kezdődött. Micsoda szerkesztőség! Elég, ha felsorolom, hogy kik dolgoztak egyidejűleg a lapnál: Garai Gábor, Cseres, Faragó, Csák Gyula, Varga Domokos, Nagy László, Pintér Tamás, Lengyel Péter, Katona Éva, Mezei András, Abody Béla, Lázár Ervin, Koroknai Zsuzsa... és persze Nemes, akit mi nagyapónak hívtunk, és aki soha nem mondott mást rólunk, mint amit gondolt, és mi sem mondtunk mást róla, mint amit gondoltunk. Nem kényeztettük el egymást. Ma is, ha néha összejövünk valahol, elejtünk - már csak a szokás kedvéért is - egy-két kellemetlen megjegyzést, azután egész nap jól érzem magam, örülök az életnek, egy igaz emberrel találkoztam... Hát ilyen egyszerű az egész, írónak lenni. Nagyjából elégedett vagyok a sorsommal, és már csak igen ritkán gondolok rá, hogy jobb volt a sivatagban feküdni, egy golyószóró mellett, homokviharban. A hazámban élek, abban az országban, melyen kívül - amint ezt valamikor tanultuk - nincs élet, s egy olyan társadalmi rendszerben, amelyet - ha tetszik, ha nem - én álmodtam magamnak. Van egy csodálatos feleségem és egy kisfiam, aki gombaszakértő akar lenni. Van még - előző házasságomból - egy lányom is, aki szintén gombaszakértő akart lenni, de végül orvos lett. Szedem az értágítókat és a digitálisokat, estére elfáradok, és ha hívó volnék, már elmondhatnám őseim hitével: készen állok, Uram, és várom a hívást. Nincsenek nagy terveim, a világ dolgaiba egyre ritkábban szólok bele.

K.L.: - Az irodalmi közéletben valóban ritkán hallani a hangodat.

K.G.Gy.: - Ne is mondd. A hátamon futkározik a hideg, amikor az írószövetségi ügybuzgókról hallok. Olyanok mind, mint a kiegyezés korabeli magyarok. Szeretnék a császártól egy kitüntetést, de közben azt is szeretnék, ha Kossuth gratulálna hozzá Turinból. Semmi sem hoz ki annyira sodromból, mint az örökös csiki-csuki.

K.L.: - Ezek szerint mégsem vagy annyira közömbös a világ dolgai iránt.

K.G.Gy.: - Martin Buber chászid történeteiben a kobrini rabbi meséli el híveinek a cár és a tábornok példázatát. A cár egyszer a hadgyakorlaton megszólít egy öreg tábornokot. „No, Hovin - mondja a cár -, lángol-e még a véred?” „Nem, felség - feleli a tábornok -, a vér már nem lángol. A szolgálat lángol.”

Mezei András

K.L.: - Mezei András élete szinte állandó sorsfordító pillanatok láncolata. Bármelyik láncszemet ragadjuk is ki életedből, máris újabb döntések és sorsfordító pillanatok láncolatában találod magad, de - és ezt ne vedd tapintatlanságnak, tolakodásnak - az utóbbi időben nem viseled azt a kétsoros, medáliás aranyláncot a nyakadban, amit mintha egy kissé szertartás-szerűen viseltél volna otthonodban is és a közszerepléseid alkalmával is. Most, hogy jó ideje nem viseled már, megkérdezhetem-e: magánügyed?

M.A.: - Nem. Most, hogy nem viselhetem már, valamiképpen másként „viselem”, s nem egészen a magánügyem már. Holott csak annyiban nem az, amennyiben az író önkényes és veszélyes joga közüggé tenni a magánügyeit.

K.L.: - Hogy érted ezt?

M.A.: - Valóban közügy-e vagy csak önmutogatás, az a kérdés, de ami már eleve önmutogatásnak tűnik, s erre utaltál is a kérdésedben, nem válik-e kétszeresen is azzá, ha arról beszélünk, amiről tartalmasan csakis hallgatni lehet? Mert azt, hogy furcsállhattak miatta, eleinte és később is kihallottam a megjegyzésekből. S ha csak önmagáért viseltem volna, azért, mert így tetszettem volna magamnak, azt se szégyellném. Nem is szégyelltem. Más láncot mégsem teszek a nyakamba. Talán csak ennyiben bocsáthatom meg magamnak, ha mégis beszélek róla, holott magánügy. Anyám halálakor vettem fel, s úgy éreztem, hogy elegendő, ha én magam tudom, hogy miért.

K.L.: - Tehát egy sorsfordító pillanatban?

M.A.: - Igen. Valóban. Nem is nyakba való lánc volt, hanem a nógrádmarcali nagyapám óralánca. 1944 nyarán veszett el, mikor is minden elveszett: anyám testvérei, az édesanyja (nagyapám korábban halt meg), a szülői ház és annak minden értéke. Ez az aranylánc pedig mintha nem is lett volna, mi legalábbis nem tudtunk róla Pesten anyámmal, mikor - egy kicsit messziről kezdem, talán az óralánc első eltűnésének pillanatában, mikor a vidéki zsidóságot már maradéktalanul deportálták, s édesanyámmal 1944. október 15-én a Horthy-proklamációt hallgathattuk Budapesten a rádióban. Mi, budapesti zsidók levehetjük a megszégyenítő sárga csillagot. Téptük. Tapostuk. Nem sejthettük, hogy a legtragikusabb sorsfordító pillanataink egyikét éljük, amikor létrán mászunk fel, hogy a „csillagos házról” is leverjük a megkülönböztető foltot 1944. október 15-én. Vasárnap volt, ha jól emlékszem rá. Újra a csapatban, az Izabella tériek közt fociztam a Városligetben, és a srácoknak fel sem tűnt, hogy én nem viselek már csillagot. A szörnyű idők mintha szétnyíltak és végleg bezárultak volna bennük is. Az, hogy közöttük vagyok, újra természetes volt délben, kora délután, s amikor alkonyodott, még mindig boldog lehettem velük, hazafelé jövet a Városligettől egészen az Izabella térig. Vagyis a Szövetség utca 38-ig, mert ott laktunk anyámmal, épp az akkori Magyar Színháznál. A Magyar Színház lépcsőjén álló sisakos, kardos rendőr furcsán figyelmeztetett: „Örüljete csak!” Ma sem tudom, hogy kárörvendő volt-e, vagy figyelmeztető. Nekem máig is megszégyenítő, ahogyan belefeledkeztem abba, hogy szép nap van. És hogy játszottam is, és nem veszem észre magamat. Ma már, ha arra a rendőrré gondolok, mintha hallanám ott az utcán is a vészjósló, furcsa éneket. Mire hazaértem a Szövetség utca 38-ba, újra a „csillagos házba” értem haza, mert már a nyilas induló bömbölt a rádióban. Besötétedett, Szálasi Ferenc átvette a hatalmat. A nyilas érzelműek pedig, akik örültek annak, hogy mégsem vehetjük le a sárga csillagot, nekünk bömböltették rádióikat. A sárga csillagokat összeszedhettük. Visszavarrhattuk. Én pedig ott álltam kiizzadva, porosan. Meg sem mosakodhattam, mikor már kaput

zártak belülről. Nyilasok jöttek. Rendőrök. A mellékudvarból nyöszörgő jajgatást hallottam. A lábát törte valaki, aki menekült volna. Egy pillanat töredék része alatt minden megfordult. Kongattak lent az udvaron. Sorakozó. Visznek bennünket? Hova? A téglagyárba? A két lepedőből varrt hátizsák, amit nem pakoltunk ki örömmünkben, ott állt az ajtó mellett, a fehér hokedlin. Az maradt. Mögöttünk pedig az üres cselédszoba, melyben albérlők voltunk anyámmal. Maradt az üres ház, a „zsidótlanított” ház mindenféle zsidó holmikkal, talán éppen olyan óraláncokkal is, ami a nógrádmarcali házból került el akkor már legalább három hónapja. Vittek bennünket. A Szövetség utcából kifordultunk a Wesselényi utcába. Ma sem tudom, mi az oka, hogy akkor, amikor feltartott kézzel kellett végigmennünk a városon, még akkor is olyan dolgokat vettem észre, amiket soha annak előtte nem láttam meg az utcán. Tornyokat. Ornamentikákat. Gipszangyalokat és olyan szobrokat, amelyeket soha-soha annak előtte észre nem vettem. Az akkori Magyar Színház homlokzatán is új részleteket láttam, pedig korábban mindennap megnézhettem. Különös volt, és mintha minden szebbé vált volna. Az érzékelés? Kivégzőfal előtt nem álltam. A konkrét falat értem ezalatt, de talán még az is szép lehet az élet utolsó pillanatában, mint minden, amit még láthatunk, bármi van körülöttünk. A közhely igazsággá változik: az élet szép. Ezt az esztétikumot hozom onnan, gyerekkoromból, ahogy terelnek, visznek bennünket. Hozzáért hozzám ehhez a mozgó képhez az a tizenkét éves kisfiú is, aki nyilaskeresztes karszalaggal, puskával kísért bennünket. Le-föl szaladgált. A barátom volt az Almássy térről. Ő akkor tudta meg, hogy zsidó vagyok, amikor észrevett anyám mellett a sorban. Én akkor tudtam meg, hogy ő nem zsidó? vagy mit mondjak, hogy nyilas? amikor ott láttam a karszalaggal. De hát tudtam, hogy kicsoda, ismertem őt. Együtt játszottunk. Soha nem volt probléma. Oda is szaladt hozzám az úton többször is. Megfogta a kezemet, kirántott a sorból - ma mondom már: mintha tudta volna, hogy milyen sors vár ránk -, kirántott a sorból, és a sor végére cipelt. Anyám utánam jött a menet végére, és visszarántott tőle. Így ment ez az egész úton - de hadd ne siessem el az út végét, hadd hátráljak vissza az elindulás pillanatához.

K.L.: - Mi lett azzal a tizenkét éves fiúval? Találkoztál vele utána?

M.A.: - Nem találkoztam vele. Pedig kerestem később is. Az Almássy téren sem láttam soha többé. Nem tudom, mi lett vele. Elfelejtettem az arcát. Igen sok lényeges dolgot elfeledtem. Mindig csak attól félek, hogy a legfontosabbakat törölték a kevésbé fontosak. Mit is mondjak például: nem voltunk olyan bőviben akkor az élelemnek, hogy elfelejthessem: anyám az utolsó napokban egy fél kacsát szerzett valamiképpen. Az aprólékból levest készített. A kacsát mellét zsírba tette. A máját is. Két fehér porcelántálkát csúsztatott be anyám a szekrény alá. Meg sem kószolhattuk, olyan gyorsan jött minden. A menetben mintha mögöttem lett volna az a szekrény, csak meg kellett volna fordulnom, s be kellett volna nyúlnom a szekrény alá. Erre gondoltam, meg arra, hogy Deutsch úr jóvoltából életem első férfifélcipőjében lépkedhetek. Deutsch urat a második emeletről ismertem. Fősvény ember volt. De hát mégiscsak tőle kaptam az út előtt életem első férfifélcipőjét. Boldog voltam vele. Nagy volt. Dupla zoknit húztam bele, hogy ne lötyögjön. Az utca két oldalán némán néztek bennünket az emberek, de én úgy éreztem, hogy látják a félcipőmet. Ott jártunk már a Wesselényi utcában, de az is lehet, hogy a Dob utcában, közel a Fészek klubhoz, amiről ma tudom csak, hogy Fészek klub. Állt a menet. „Sorsfordító pillanat?” Igen. Egy jól öltözött, vékony, magas úr ezüstnyelű sétabottal a kezében kilépett az útestre, és mintha a járdán állókhoz beszélt volna, de nem hallottam és nem is értettem a szavát, nem tudtam, miért emeli, miért rázza a botját. Felháborodását, tiltakozását közölte, azt, amit oly sokáig igen-igen elvártam volna (nem akkor fogalmaztam így): elvártam volna a magyaroktól, a nemzettől. Olyasmit láttam, ami vízió maradt: pillanatok töredék része alatt történt, hogy ott termettek a fekete ruhás, nyilaskeresztes, karszalagos fegyveresek. Nem látok arcokat ma sem. Akciót látok. Posztós izomkötegeket. Mintha egy

mozgó kép kimerevedne, úgy látom a szétört botot a férfi feje fölött. Látom őt összecuklani. Rongycsomóvá változni. Abban a pillanatban pedig minden további sorsunk lehetősége is benne volt. Ma mondom így: ami a nemzetet is olyan helyzetbe hozta, amit ma már az egykori áldozatnak is kötelessége objektíven, elfogulatlanul, igazságosan analizálni. Továbbvittek bennünket. Hadd ne mondjam el, mi minden történt a „Ciklop” garázs udvarán. Hadd ne részletezzem, hogyan vittek bennünket végig a Vilmos császár úton. Nincs köze nagyapám óraláncához, csupáncsak annyiban, hogy amikor a mai Ady mozinál befordultunk, egy nénikét látok magam előtt, mintha a nagyanyámat látnám még ma is. Össze van húzva mellén a kötött kendő. Riadt arca van, úgy mintha fázna. Összehúzza mellén a kötött kendőt. De a következő pillanatban már föltépik a kendőjét. A sárga csillag kivillan. Látom a nénit, és már nem látom. Nem tudom él-e még. Túlélte-e? A Vilmos császár úton pedig nem messze tőlünk járnak a villamosok. Jó volna fellépni. Továbbutazni. Arra gondoltam, hogy az utasok úgysem segítenének. Figyeltem az embereket a járdán. Némán álltak. Nem szóltak. Résztvéltlenségnek éreztem. Közönynek. Talán annál is többnek. Ez az érzet maradt meg bennem nagyon sokáig. Ezt az érzetet általánosítottam. Gondolatá vált. Megcsomósodott. Arra is emlékszem, hogyan változott előítéletté, mégpedig - és ezt is ma mondom - igaztalan előítéletté. De hogy miben és mennyire volt igaztalan, azt nem tudtam. Szükségét sem éreztem tudni sokáig. Talán egészen addig, amíg a láncot, amit a beszélgetésünk elején fölemlítettél, föl nem vettem... Most azonban ott folytatnám, a menetben, tovább a Margit hídon át: robbanások. Lövések. Egyesek átvetik magukat a korláton. Eltűnnek. A döntő pillanatok egyszerűek. Nincsenek benne faksznik. Egymásra nézünk anyámmal, és megpusztiljuk egymást. Talán még annyi érzelmesség sincs benne, mint egy megszokott esti pusziban. Elbúcsúztunk. De már torkolattűzek. Füstcsomók. Robbanások.

K.L.: - Hogyan menekültetek meg?

M.A.: - Sokan voltunk. A sor a budai hídfőnél visszakanyarodott a Duna-partra. Bennünket továbbvittek a Vörösvári úton a téglagyárig. Hadd ne mondjam el itt és most, mi történt velünk a téglagyárban. Azt a pillanatot akarom elmondani most, ami ismét megmentette az életünket. Anyámmal ott a téglagyárban töltöttük az éjszakát. Hajnalban útnak indítottak bennünket kísérettel ki a Duna-partra. Nem állítom, hogy tudtam, hova visznek. Lehet, hogy az emlékeimre ráfényképezem a mai tudatomat, a mai gondolataimat, de épp ezt nem akarom tenni. Dolgukat végző nők guggolnak az útszéli sötétben, de nem mernek szökni. Nem merünk szökni. Közel vagyunk a Dunához, talán a megsemmisítéshez is, amikor fényes, fekete luxusautó fordul ki egy nála szűkebbnek látszó óbudai sikátor-utcából. A kocs mellettünk fékez. Különös, fényes autóra emlékszem. A vasküszöbön áll az autó sofőrje, mellette fényes gallérú, fekete télikabátos úr, keménykalapban. Idegen szó, különös idegenség és csend. Olyan csend, amiben mindig megfordul valami. Ott állunk. *Akkor. Ott.* „Parancsot végrehajtani!” - hallom. Milyen parancsot? Ki az az ember, aki a tolmácsával parancsot adott?

K.L.: - Ki volt az? Tudod?

M.A.: - Utólag tudtam meg: aki visszafordította a menetet a Vörösmarty utcai svéd védett házba, Wallenberg volt. Nekem nem mondott semmit a neve. A védett ház pincéjében vészeltük át a veszélyes éjszakát, a hajnalt, amikor különösen sok embert vittek ki Pesten, Budán a Duna-partra. Életem sorsdöntő pillanataihoz tartozik a vasküszöb, Wallenberg mintha azóta is azon állna. Boldogan megyünk haza anyámmal a védett házból a Szövetség utca 38-ba. A péntek esti leégett gyertyák kanócai ott vannak a gyertyatartókban. Ki járt itt? Ki nézett be? Kutatott-e valaki? Anyámmal letérdeltünk a köre, a nagy szekrény alá néztünk be mindjárt azután, hogy hazaértünk a köves cselédszobába. Oda, ahová - azt hittük - soha-soha nem fogunk visszatérni. Mélyen a szekrény alatt mind a két tálka ott van sértetlenül a fél kacsa

májával és a mellével a rózsaszínű, pirosas fagyott zsírban. Ezt az örömet sem - s való igaz, sosem tudom elfelejteni azokat, akik némán álltak a járdákon, amikor a Duna-partra vittek bennünket, és hogy ők utána hazamentek megvacsorázni, holott sejthették volna, hova visznek bennünket. Csakhogy a magam módján, más körülmények között az „ötvenes években” én is a járdán állók közé kerültem. Én is tudhattam volna, hogy „hova visznek embereket.” Mielőtt továbbmentem, megkérdezhettem volna: mi a bűnük? 1944-ben bennünket azért vittek el, mert az volt a „bűnünk”, hogy zsidók vagyunk. Sokan hittek a propagandának. Sokan pedig csak egészen egyszerűen nem figyeltek egészen oda, hogy mi történik a szemük láttára. Elhitték, amit mondtak. Mert mondták: nem bántanak senkit. Apám is elhitte, amikor elvitték: „Ne féljete, a németek rendesek, a németek nem bántanak senkit, csak dolgozni kell. Ha Németországba kerülnétek, csak mondjátok, hogy apátok már itt dolgozik” - mondta. Naiv volt? Kényelmesebb volt elhinnie? „Ajánlatosabb”, mint szembenézni a későbbi valósággal? Azok számára, akiknek nem ment a bőrre a dolog, akik kívülállók voltak, és örülhettek, hogy kívülállók, „ajánlatos” is volt elhinni a legócskább maszlagot is, nehogy úgy járjanak, mint az a tiltakozó úr, akinek a fején törték szét a saját botját. Elhitték: dolgozni viszik őket, munkára. „Igazságos” dolog történik. És később is mindig volt magyarázat, az ötvenes években is, amikor pedig nem engem vittek. Amikor Angyalföldön gyárban dolgoztam, vagyis hogy „járdán álltam”, amikor megjelentek az első kuláktörvények, amikor megtörténtek az első kitelepítések. Lám csak, lám: nem az én bőrömrre ment ki a dolog az ötvenes években: munkásszarmazásának számítottam. Mások összecsomagolva várták a kitelepítést. Álltam a „járdán”, és meg is kérdeztem az üzemből a párttitkártól: mi ez? Azt mondta: „Semmiség, néhány reakciós katonatisztet telepítenek ki vidékre. Nem bántják őket, csak dolgozni kell...” És én elhittem, bizony, mert kényelmesebb volt elhinnem. Mert nem az én bőrömrre ment ki akkor a dolog? Azokhoz tartoztam, akik legbelül is restek voltak firtatni. Kényelmesebbnek érezték nem firtatni, vagy talán el sem jutott a tudatokig - az én tudatomig. Bizony csak később, sokára rendült meg bennem a sommás előítélet a „járdán állókról”, az amit gyerekként éreztem. Mert ha a második, ha az ötvenes évekből szörnyűség nem is mérhető az előzőkhöz: van párhuzam. Nem menthetem föl magamat. Ha más nem is: én tudom, mi a restség, a bennem is meglévő lelki hajlandóság, amely szerencsémre egy, az 1944-eshez képest kevésbé kiélezett szituációban próbáltatott meg. S igazán nem a ruháimat akarom megszaggatni most. Nem azért mondom el, mert úgy érzem, gyónnom kell. Nem a büntudatom mondatja velem, pedig hát okkal lehetne büntudatom is. Azért mondom el, mert a túlélőnek saját magát, a saját sorsát, saját sorsdöntő pillanatait úgy kell tekintenie, mint jóra való tulajdonát, hogy visszaneézzen önmagára. Helyesen ítéljen nem önmaga: mások miatt is. Azokért, akik - ha jól figyelnek rá - tanulhatnak belőle. Felfedezhetik saját jó és rossz hajlandóságaikat, hiszen sokkal jobban hasonlítunk egymásra szellemünk, érzelmeink, lelkünk struktúrája szerint, mintsem gondolnánk. Mások „sorsdöntő pillanatai” így kapcsolódnak bele a sorsfordulók láncolatába.

És most már közel vagyok a láncom történetéhez, a „szövetséghez”: mert, mikor édesanyám meghalt, azért vettem fel a láncot, amit örökségül hagyott rám, mert számomra is - és ezt senkinek nem mondtam - a szövetséget jelentette a magyar néppel. 1944-ben, amikor elvitték a nagyanyámat Nógrádmárcalból Balassagyarmatra, és nem is jött vissza többé, amikor a nagybátyámat is elvitték, üresen maradt a ház. 1945 után sok minden hiányzott belőle, sok mindent nem találtunk meg, részben azért, mert nagyanyám bevitte magával a balassagyarmati gettóba, és ott veszett el, másrészt pedig úgy gondoltuk, hogy a parasztok is szétvitték, azaz-hogy nagyanyám odaadta nekik. Nem kértük. Nem követeltünk, de sok holmit visszakaptunk. A négy és fél hold földet a „vizesberekben” örültünk, hogy az államnak felajánlhattuk az ötvenes években. Örültünk, hogy elfogadták tőlünk. Örültünk, hogy nem kellett tovább „teljesíteni” a teljesíthetetlen beadásokat. A házat - döngölt földje volt, csak a tisztaszobában volt

igazi padló - anyám eladta. Nem jártunk oda. De hetvenhárom éves korában, halála előtt ismét lement Nógrádmarchaliba anyám, vagy ha úgy tetszik: fölment Nógrádmarchaliba. Szomszédolt. Találkozott a lánykori barátnőivel, iskolatársaival. A buszban ült már, amikor idős nénike rohant sírva az autóbusz után, felkapaszkodott rá, mielőtt az elindult volna. Elérte. Zsebkendőbe csomózott csomagocskát nyomott anyám kezébe. Szétsírt arccal nézett rá. Lejutott még az induló buszról. Anyám az úton, útban Balassagyarmat felé csomózta ki a zsebkendőt. Kis dobozkában egy régi-régi kis arany zsebóra volt, vastag láncsal, úgy, azonmód, ahogy nagyanyám rábízhatta anyám gyerekkori barátnőjére, Lukács Örszire: áldassék a neve. Rábízták, őrizze. Tusakodott magában? Harminc évig viselte a láncnak a súlyát? Hiszen: soha senki nem kérte volna számon tőle. Ő tudott róla. 30 év - végül is nem tudta, nem volt képes rá: megtartani. Mintha egy próbát állt volna ki egész életében, de a kísértés végül is nem érthette el. Ő győzött: Lukács Örsze. Anyám emléke. Valami, amit csak úgy tudtam, azzal tudtam csak megfogalmazni, hogy fölvettem azt a láncot...

A barátaim is azt gondolták: mi történik vele, hogy nem éppen fiatal korára aranyat tesz a nyakába, mintha kérkedni akarna vele? Sok aranyat, kétszeres láncban. Róbert László barátom pedig (azért írom ki a nevét, mert sose is haragudtam rá ezért) a mai perzsákat említette, akik az egész vagyonukat magukon szeretik mutatni drágakőben és aranyban. Püspökök viselnek efféle láncot kereszttel. Én pedig úgy viseltem, mintha ez a lánc lett volna nagyapám, nagyanyám, anyám jóvátétele és a magamé is. Nem az anyagi, hanem az erkölcsi. Aminek az az arany óralánc csak az eszköze lehetett. Nélküle nem válhatott volna lehetővé a próbatétel. Az, hogy az elveszettnek hitt, a nem keresett tárgy ördöge 30 éven át kísérthesse a szegény asszonyt: add el, és pucoltasd be a házadat. Add el, és építtess fel a ledőlt kéményedet. Vezettesd be a villanyt. Építtess meg a cserépkályhát... S legutoljára is: ez legyen az unokád hozománya. Ha csak a 14 karátos arany értékét vette volna a lelkére, nem állt volna ellen a kísértésnek, hogy pénzzé tegye. Azok bízták rá, akiknek többé úgysem kellett. Akikhez korábban naponta vitte a tejet. Akiktől naponta vásárolt sót, cukrot, élesztőt. Akiknek szombaton tüzet rakott, és ételt melegített. Akiknél napszámot vállalt. Harminc éven át nézett az üres házra a magáéból.. És harminc éven keresztül csakis ő tudta, amit tudott. Amit rejtett. Ami kísértette, kínoztá. És végül is Lukács Örsének is ez a lánc, ez a próbatétel volt a maga evangéliuma. Az ő szövetsége mindazzal, amit megőrzött, visszaadott a láncsal. Nem szavakkal, hanem sírással. Meneküléssel. Lelki szabadulással. Két öregasszony sírt akkor. Anyám az induló távolsági autóbuszban. Lukács Örsze ott az útszélen. Mindketten sírtak, akik valamikor egymás mellett ültek a nógrádmarchali elemi iskola padjában.

K.L.: - De hát hol van a lánc?

M.A.: - A lánc nincs a nyakamban, talán már nem is lesz soha többé.

K.L.: - Miért nem?

M.A.: - A történet „végső láncszeme” kissé fanyar: egy Tel-Aviv-i éjszakán, 1982 nyarán, éjszaka eltűnt mellőlem némi pénzzel, gyűrűvel és más értékekkel együtt - „kisurran” a nyitott erkélyajtón át nagyapám óralánca. Talán Haifára? Jaffára? Jeruzsálembe ment fel? Talán a nógrádmarchali kis pörge kalapos nagyapám óhaja szerint történt? Nem tudom. De ha a lánc maga elveszett is, a szövetség, vagyis a lánc helye bennem megmaradt.

Páskándi Géza

K.L.: - Páskándi Gézával több, mint másfél évtizede ismerjük egymást. Először a kolozsvári Utunk szerkesztőségében találkoztunk, 1969 augusztusában. Én a segesvári Petőfi-ünnepségre utaztam, de beköszöntem Kolozsvárra is. Személyesen is meg akartam ismerni azokat a költőket, akiket a Napjaink szerkesztőjeként kevéssel azelőtt lapunkban közöltem. Az első, akivel találkozhattam, Páskándi Géza volt. De kezdjük korábról: hogyan lettél költő?

P.G.: - A legelső versemet, ha jól emlékszem, hét-nyolc éves koromban írtam. Nem is vers volt az, hanem egy iskolai ima átköltése. Tulajdonképpen mondhatnám azt is, hogy költői pályám - „realista” módon - egy *átalakítással*, „változatteremtéssel” kezdődött. Aztán kedvet kaptam, és igyekeztem a saját dolgaimat is megfogalmazni. Természetesen jó néhány költő-eszményem volt, igyekeztem kijárni az Ady, majd a József Attila hangjainak iskoláját. Akkoriban szinte minden évben más volt a kedvenc költőm. Ebben, meglehet, Karinthy *Így írtok ti*-je is közrejátszott, vagyis a remek tanító paródiás szelleme. Ez talán annyiból is jó volt, hogy később sosem váltam véglegesen elfogulttá semmilyen stílári irányban, és némileg szélesebben öleltem keblemre a más és más „ízlésnyalábokat”, melyeknek harca mögé általában szokás-, jellem-, tehetségkülönbségek, hiúság, hatalomféltés, sőt kenyérgondok is szeretnek megbújni.

K.L.: - Hol történt ez az első „átalakítás”, és hol gyűjtötte magad köré ezeket a különböző költői hatásokat?

P.G.: - Szatmárhegyen, Szatmárnémeti mellett születtem. Elég nagy és igen szép faluban. De alig kezdtem iskolába járni, szerény foglalatosságú szüleim szükségből Szatmárnémetibe költöztek, úgyhogy gyerekkorom és serdülőkorom jó része a valamikor virágos, tiszta s oly nyugalmas városban telt el. A hídon túli Zsadányi úti elemi iskolába jártam, aztán, a háború után, lévén, hogy ott volt hely, és oda volt pénz vagy kedvezmény, a polgári fiúiskolába íratlak be. Aztán átkerültem a református gimnáziumba, konfirmandus korom utánig, majd a kereskedelmibe. Középiskoláimban emlékezetes tanárain: Gellért Sándor (a kiváló költő). Nagy Béla, Pajzos Bálint, Mlinarecz Lajos, Kovács Kálmán (később egyetemi tanár) és mások. Ez idő tájt jöttek le Bukarestből az Ifjúsunkástól Majtényi Erikék, úgymond „tehetségkutatásra”. Mivel én a középiskolai irodalmi körben meg már a városiban is meglehetősen aktívan szerepeltem, elolvasták néhány versemet, és ennek alapján, ahogy mondani szokás, „fölcsbíítottak” Bukarestbe. A gimnáziumot végül is ott, illetve Kolozsvárott fejeztem be. Néha jó, néha közepes vagy alig-eredményekkel. Ez kísért továbbra is.

K.L.: - Mikortól érezted azt, hogy kifejezetten költő akarsz lenni?

P.G.: - Ehhez tudni kell, hogy volt nekem - most már nem élnek szegények - anyai részről két nyomdász nagybátyám. Ők, túl azon, hogy anyám is nagyon szerette a könyveket, meg apám is, de apám főként úgy, hogy munkaközben felolvastatott anyámmal, tehát túl ezen, bátyáim úgynevezett könyves emberek voltak. Apám ősei állítólag kishemesi értelmiségiek. Ő pedig volt: péksegéd, cipész, alkalmi munkás. Anyám - a vincellérlány - anélkül, hogy tudtam volna, elvitte Tóni meg Jóska bátyámnak írásaimat, ők pedig ugyancsak anélkül, hogy anyám tudott volna róla, megmutatták a szatmári lap - akkor még Dolgozó Nép volt a címe - egy-két munkatársának. Többek között egy pompás öregembernek, Berger Marcell jeles, „ős-szatmári” újságírónak. Ők biztattak legelőször. És akkor már egyre inkább éreztem, hogy nem nagyon tudnék én más pályán boldogulni.

K.L.: - Ez hány éves korod körül volt?

P.G.: - Ez olyan tizennégy-tizenöt éves koromban lehetett, és jó tizenhat évesen már fel is vittek az Ifjómunkáshoz Bukarestbe, ami akkor ott olyasmi volt, mint itt a Magyar Ifjúság. Persze az ötvenes évek „nyelvén” és átszámításában. Ennél a lapnál akkor is, majd kései - második korszakában - sok jó emberem, igazi barátom akadt.

K.L.: - És Bukarestben folytattad iskoláidat is?

P.G.: - Mint pedzettem, még valamikor 1948-49 nyarán, éppen nyomdász bátyáim, valamint a szatmári lap, egy-két hozzáértő, jó szimatú újságírója segítségével vakációkor fölvettek próbaidőre „újságírótanoncnak”. Az Ifjómunkáshoz tehát már a szatmári Dolgozó Néptől kerültem. Abban az időben volt lehetőség arra, hogy aki újságnál dolgozik, amolyan „mezei” módon végezze el vagy fejezze be a középiskoláit. Végülis érettségizni már Kolozsvárra mentem, jóval később. Ugyanis abban az időben voltak politikai iskolák, ezeket hívták káderiskolának. Én Marosvásárhelyen kijártam egy ilyet, és csak azután érettségiztem. Többéves késéssel kerültem tehát a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemre. A filológiára. Késéseim tovább kísérték ezután is.

K.L.: - Végül is mennyi időt töltöttél ekkor Bukarestben?

P.G.: - 1949 őszén kerültem fel Bukarestbe, valamivel az iskolaév megkezdése után, és az 1953-54-es tanévben Kolozsvárra jöttem egyetemre. Durván számítva négy esztendő töl-töttem akkor Bukarestben.

K.L.: - Hogyan jelentél meg az irodalmi életben?

P.G.: - Nem számítva az önképzőköri - iskolai - faliújságot, a szatmári Dolgozó Népet s az Ifjómunkást, úgy emlékszem, az Utunk egyik 1950-es tavaszi számában jelentem meg többekkel együtt, *Rügyek az új hajtáson* gyűjtőcím alatt. Ha emlékezetem nem csal, zöld betűs szám volt, középső dupla oldalán egy csomó induló költő jelentkezett, közöttük voltam én is.

K.L.: - Kik voltakotok együtt?

P.G.: - Szégyen, nem szégyen, az igazság az, hogy nem nagyon emlékszem a nevükre. Illető-leg olyanok is voltak közöttük, akikre emlékszem, de csak azért, mert ők már azelőtt is közöltek néhány verset, ekkor pedig, hogy úgy mondjam, hivatalosan is bemutatták, „szentesítették” őket. Egyedül szegény Pataki Bálintot hadd említsem közülük, aki azóta már meghalt. A Bolyain volt stilisztika-poétika lektor, a sors utóbb úgy hozta, nekem is tanárom lett, holott tulajdonképpen nem sokkal volt idősebb nálam. Egyébként az egyetemen a mi generációinknak olyan kiváló tanárai voltak, mint Jancsó Elemér, Szabédi László, Szabó T. Attila, hogy a fiatalabbakat ne is említsem. A jogfakultáson - mert oda is jártam egy évig - ugyancsak igen illusztris emberek tanítottak. Történezsprofesszoraink nem kevésbé voltak nevezeteseek. Arról nem is beszélve, hogy ennek az egyetemnek a vezetőcégében akkoriban nem kisebb személységeket találni, mint amilyen például Gáli Ernő, a kiváló nemzetiségi szociológus, tudós közíró.

K.L.: - Hogyan jellemeznéd utólag indulásodat?

P.G.: - Ez az idő még egészében zsenge korszak. Éppúgy meglegyintett a „szocreál-proletkult”, mint bárki más akkoriban publikálót. Én ezeket sosem szerettem letagadni. Szerintem minden iskolát jó kijárni, hacsak nem kér emberfelettien kegyetlen áldozatokat. E korszakban - egyszerre ösztönösen vagy tán féltudatosan-tudatosan is, csak az ember be se vallja magának - tudata háttérébe, homályába szorítja vissza eszét és mindazt, amit „széles skálán” olvasott Adytól, József Attilától meg Kosztolányitól, Babitstól. Nem is beszélve azokról, akikkel 45 után még az iskolában állandóan s eleinte még nem új beállításban foglalkoztunk: Balassi, Berzsenyi, Petőfi, Vörösmarty, Arany, Csokonai. (Innen is látszik a nem egyoldalú, nem

egyirányúsított tankönyvek stílus- és ízlésformáló nagy szerepe.) Lélektanilag is érdekes, hogy ha az ember valami új hatással találkozik, ami valamilyen okból megfogja, akkor teljesen háttérbe szorít nagyon erős - változatos! - régebbi élményeket is. Afféle „akarom is hogy feledjek” állapot ez tulajdonképpen. Az új mámor ráterül a régi, tartalmas emlékre. Jön aztán később olyan korszak, és szerintem ez minden költő életében így van, hogy az eképp eltemetett költői olvasmányok, jó hatások sok-sok rétegen - ahogy a víz - átszűrődve a felszínre törnek, és akkor már egészen sajátos, érett vagy szinte érett költészettel van dolgunk.

K.L.: - Mikortól érzed, hogy ezek a régi olvasmányok feltörtek, és ha még nem is érett, de már olyan költészet jelent meg pályádon, ami Páskándi Gézáé?

P.G.: - Kolozsvárra való menetelem első egy-két esztendejében történt meg ez a részleges váltás, bár voltak már előbb is olyan verseim, meg is jelentek, amelyek a „proletkult”-nak, „szocreál”-nak búcsút mondtak. Nincs kizárva, hogy éppen a kolozsvári miliő hatására alakult ki bennem egy olyan mély - elnézést a rút öszvérszótól - „anyanyelv-centrikusság”, amely azután mind a mai napig tart. Nem lehetett véletlen, hogy Bukarest, tehát egy más nyelvi környezet után, olyan városba kerülve, ahol ismét teljes anyanyelvi háttérrel találtam, tört felszínre mohón - és érvényesülni vágyón! - mindaz, ami félig-meddig, okkal-oktalanul, szándékosan-szándék nélkül eltemetődött. Meg aztán ekkor már némiképp más idők is jártak, amelyek szintén hatottak rám.

K.L.: - A váltás, hogy bukaresti újságíróból kolozsvári egyetemista lettél, hogyan következett be?

P.G.: - A bukaresti négy esztendőben a legmaradandóbb hatással Majtényi Erik, azóta már sajnos halott barátom volt rám. Nem is annyira költőileg, bár úgysem volt semleges - de sokkal inkább intellektusom fejlődése szempontjából. Családjában már akkor is, de később még inkább, mindig bensőségesen otthon - családtagként - éreztem magam. S ezzel nem voltam egyedül! Joggal tekinthetem hát éppen őt serdülőkorom szellemi atyjának.

K.L.: - Nagyon örülök, hogy már másodszor előkerül Majtényi Erik neve. Alakját nálunk kevéssé ismerik, én magam se találkoztam vele személyesen, de erdélyi barátaim mindig a hűséges jó barátoknak kijáró szeretettel emlegették előttem.

P.G.: - Majtényi Erik azonkívül, hogy jeles és roppant kulturált költő, sőt formaművész volt, olvasott publicista, nagyszerű ifjúsági regényíró és műfordító, végtelenül változatos, sokarcú, soklelkű, de mindegyik lelkében jó ember volt, ezen túl mint intellektus sem hétköznapi jelenség! A költészetben az ember persze azért mindig igyekszik a maga útján járni, de az ő intellektusa mindenképpen alapvetően hatott rám, mint ahogy később egy másik nagyszerű barátomé, az azóta már szintén halott, kiugró tehetségű esztéta, Földes Lászlóé szintén. És volt még néhány ember, akikkel később ugyan kisebb-nagyobb vitákba, nézeteltérésekbe keveredtem, sőt akikkel szakítottam, de akik akkoriban szintén ahhoz az intellektuális körhöz vonzódtak, amelyet a magam számára én is nagyon gyümölcsözőnek tartottam, s ahol jól éreztem magam. Aztán hadd említsem a neves filozófus Bretter Györgyöt - azóta már halott ő is -, aki Szatmárban ugyanabba a gimnáziumba járt, ahová én, s aki ugyancsak e - ha nem is mindig „egybejáró”, de együvé *érezhető* - körben mozgott. Tehát nem nevezhető ez tisztán se „szatmári”, se „kolozsvári”, „váradi” vagy „vásárhelyi”, „temesvári” és a többi iskolának, hanem valahogy szülő- vagy nevelővárosaink „feje fölött” láthatatlanul is találkozó „fej” (koponya?) volt ez, mely igen sokszor nagyon hasznosnak bizonyult, amikor éppen „fungálhatott”. Persze - különösen később - színészek és mások is vonzódtak e szellemi körhöz. Itt említtem régi intimus barátomat, földimet, Láng Gusztáv kritikust és irodalomtörténészt, akivel az egyetemen évtársak is voltunk. S csak azért nem szólok vélem egygenerációjú vagy

ifjabb nevekről, mert elvem az, hogy az együvé tartozást mindig az a személy vagy kör mondhatja ki, amely erre nemcsak méltó, de kijelentésének konzekvenciáit is viseli. Bizonyos konzekvenciák nélküli helyzetekben valakit hozzám tartozónak nevezni ostobaság, ha tudom, hogy helyzetünk nem analóg. Ostobaság, sőt vétkes dolog is.

K.L.: - Hogyan kerültél Kolozsvárra?

P.G.: - Két oka is volt. A fő oka természetesen az volt, hogy szinte gyötrően éreztem a továbbtanulás szükségességét. Akármennyit is olvastam volna, a napi újságírói robotban sajnos elmélyültebb dolgokra nem volt idő. De az is közrejátszott, hogy közben a „rég” Ifjómunkás - különböző történelmi-politikai okokból - megszűnt, én pedig átkerültem a Magyar Szóhoz, amely ekkor már kötelességszerűen felvette az Előre nevet. Bármennyire volt néhány ember itt is, aki szeretett, és akiket én is vizsontszerethettem, mégsem leltem meg úgy a helyemet, mint az Ifjómunkásnál. A felvételem elég jól sikerült, így kerültem a kolozsvári egyetemre. Nemsokára az Utunknál valamiféle „bedolgozó” állást is kaptam. Nagyon lazán ugyan, de a szerkesztőséghez tartozónak érezhettem magam. Nem voltam státusban, de be-bejártam, és néha cikkeket is rendeltek tőlem.

K.L.: - A köztudat téged összekapcsol a Forrás első nemzedékével, Lászlóffy Aladárral, Szilágyi Domokossal. A Napjainkban is együtt mutattunk be titeket. Ugyanakkor a filológiai tények azt mutatják, hogy megelőzted őket, nemzedéken kívüli, egy kicsit egyedülálló jelenség vagy. Hiszen neked már 1957-ben köteted jelent meg.

P.G.: - A Piros madár című kötetem az Állami Irodalmi Kiadó gondozásában 1957 kora tavaszán jelent meg. Tulajdonképpen néhány előző év verseiből válogattam össze, de - és nemcsak „betyárbecsületből” - beletettem néhány olyan verset, amely még utalt zsenge „szocreálos”, „proletkultos” korszakomra, ne higgye senki, hogy megtagadom. De erre még szükség is volt! Túl ezen, tény az, hogy a legelső időkben például Majakovszkij expresszív erejével nem véletlenül hatott rám. Ne feledjük: én azelőtt „lépcsőzetes sorokat” még sose láttam! Olyan eszmei - poétikai - radikalizmust sugallt, határozott programú költőiséget, ami azokra a nemzedékekre, amelyeknek indulása egybeesik kisebb-nagyobb társadalmi változásokkal vagy tragédiákkal, mindig is befolyással van. Sortördelését könnyű is volt követni. Az ifjúság olyik része némely időkben mindig is rokonszenvezett bizonyos „gyökeres” ideálokkal. Pláne hogy azok a háború befejeződésével és ifjúságunk „mámorával” egy csomagban jelentkeztek. A történelmet ilyen - fizikusnyelven - „hullámcsomagban” éljük meg: néha azt hisszük, a váratlanul kisütő napnak örvendünk, holott az egybeesik azzal is, hogy ifjak vagyunk, van pénzünk, szerelmünk és így tovább. Így természetesen megérintett Majakovszkij és József Attilának a „kassákos” meg „Erdélyi József-es” korszaka is. És hatottak - persze - rám a kortársaim. Nincs ebben semmi kivetnivaló. Ahogy egy vitában a vélemények átsugároznak egymásra, valamilyen formában módosításra, átszínezésre kényszeríthetnek, sőt végül valaki akár el is állhat a véleményétől, vizsakozhat. A hatás a konklúziókban, a „szintézisben” már mindenképpen egész másképp jelentkezik, mint a „téziseknél”. Nagyjából a kortársak is ugyanígy hatnak egymásra.

K.L.: - Akkor mondjál neveket is.

P.G.: - Én nem azt mondom, hogy egész versciklusokat írtam egy-egy kortársam hatására, de nagyon gyakran előfordult, hogy valakinek a módszere, költői látása hozzásegített ahhoz, hogy én is megtaláljam külön a magamét. Nem olyan formában (persze esetleg ez is előfordulhatott), hogy valamelyik kép nekem sugallhatott egy másik képet, ami mondjuk ugyanaz a költői módszeren, stiláris iskolán belül „zajlott le” - de a másik hatása többnyire az önmagunkra ébredés elősegítője. Mondjuk, látván valamelyik kortársam képekben való bőségzavarát, amely mögött a szellem, a filozófia, a tiszta gondolat, hogy így mondjam, eltűnik, mint amikor

ingoványba süllyed valami, mert erő húzza lefelé, egyik kedvenc - régi - fogalmammal, sérül az idézhetőség, a *recitabilitás* - akkor ez úgy hat rám, hogy a szikárabb képi formákat keresem.

K.L.: - Ez az az eset, amikor kortársak ki nem mutathatóan hatnak egymásra.

P.G.: - Persze, hogy erről van szó. Mert hiszen vannak kimutatható hatások is. De ezek az izgalmasabbak, az ilyen negatív, tehát más irányba indító hatások: amikor ráébred a költő arra, hogy egy bizonyos „kiaknázott”, „kizsákmányolt” lírai-stiláris terepmonumén már nincs mit keresnie, éppen az ellenkező irányba kell elindulnia. Ez kicsiny részben már első kötetemre is érvényes, de még inkább a folytatására. 1957-től 1963-ig börtönbüntetésemet töltöttem, és ez természetesen a versvilágomon is, legalábbis úgy érzem, bizonyos mélyüléshez vezetett. A „nyelvcentrikusság” megmaradt, de olyan pszichológiai s talán filozófiai pluszokat is nyertem, amelyeknek nyilván megvoltak a premisszái már az előző verseimben is, de csak csírafokon.

K.L.: - Amikor 1969-ben megismerkedtünk, délutánra az egyetemi étterem kerthelyiségébe beszélünk meg többekkel találkozót. Közben én átautóztam apám diákéveinek városába, Szamosújvárra. Visszatérve te kérdeztél: „Láttad-e a börtönt?” Hogyne láttam volna, sőt Rózsa Sándor sírját is. Hiszen a szájhagyomány szerint dédnagyapám, az akkori városi főorvos vágta le halála után a nagy betyár fejét, úgy küldték el Bécsbe, a császárhoz, bár szerintem inkább valami múzeumba - dicsekedtem. „Mert én is ott raboskodtam évekig” - válaszoltad. Én akkor hallottam erről először. Tulajdonképpen ma is csak a tényt ismerem.

P.G.: - 1957. március 19-én tartóztattak le, egy kis cukrászdából hívtak ki, amelyik Kolozsváron az Állami Irodalmi Könyvkiadó „tövében” volt. Állítólag ekkor és erről az „eseményről” nevezték el barátaim Botrányosnak. A név - „elitebb” körökben - azóta is megmaradt. A letartóztatási hullám, amibe beleestem, az 56-os eseményeknek afféle „mellékhatása” volt. Az egyetemen akkor alakultak meg a diákszövetség szervezetei. A programokba olyan pontokat is belevettek (én magam is javasoltam néhányat írásban, mert a megalakuló gyűlésen személyesen nem tudtam ott lenni, már nem emlékszem, miért), amelyek aztán egy-két versemmel számomra az ominózus hat esztendőzt hozták. A tárgyalás májusban volt, az ítélethirdetés június elején.

K.L.: - És Szamosújváron mennyi ideig voltál?

P.G.: - Körülbelül a fele időt, tehát három évet. Szamosújvárra maga a börtönigazgató vitt másodmagammal. Bár túlerőben voltak a dzsipben, ráadásul a két rab keze erős bilincsben, mégis nagyon vigyázott ránk. A sors ironiája az volt, hogy amikor én a rendőrségen (milicián) kivettem azt a bizonyos „hontalan útlevelet”, amivel 1974-ben kijöttem, akkor ő is ott állt a sorban, ő meg Izraelbe indult. Később hallottam, végül is nem ott kötött ki, „nyugalmasabb tájakat” keresett magának. De az is lehet, a Szentföldön „nem fogadták be.”

K.L.: - A *Vendégség* című drámád sokban emlékeztet börtönhelyzetre. Emlékeid is belejátszottak létrejöttébe?

P.G.: - Magányosan csak vizsgálati fogságban voltam. De aztán mindig betettek hozzám valakit. Bár először voltam börtönben, annyi eszem (olvasmányom?) már akadt, hogy óvakodjak azoktól, akik túl barátságosan érdeklődtek hogylétem felől meg arról, hogy miért hoztak ide. Persze hogy hatottak rám ezek az emlékek is. Csakhogy én a drámáimban - ha szabad ilyen nagy szavakat használnom, és ilyen „divatos” kifejezéseket - létezési modelleket keresek. Illetve a történelmi szituációk modellszerű ismétlődéseit. Modell csak az lehet, ami legalább egyszer-kétszer már megtörtént, és nagy a valószínűsége, hogy még megtörténhet. Az pedig, ami a *Vendégség*-ben van, igazán modell lehet, ugyanis az ember eltartja saját besúgóját. Ő pénzületi tulajdonképpen, közvetett módon, ő tartja azt az apparátust, saját verejtékével,

amely végül is politikai fogolyként börtönbe veti. Logikus! Konkrét fizikai együttlétről is szó van tehát. Többen mondták, ettől jó a darab, hogy nem filozófiai tézis, és mindenféle szikár modellesítést eltüntettem. Bár én attól sem félnék, ha éppen úgy adódik, hogy frappáns és éles legyen a tézisszerű megfogalmazás, és műfajként - volt rá példa - odaírom: „tézisdráma”. Hiszen az ember annyi műfajt használ, amennyire szüksége és kedve, ideje és élménye van. S amennyit tőle az adott emberi korszak, akár némán is, követel.

De visszatérve: tehát nem Szamosújváron töltöttem le mind a hat évet. A másik felét a Dunadeltában. Közben ugyanis jött egy országos rendelkezés, hogy dolgozhatunk. Vonaton, majd egy nagy uszályhajóval vittek. Úgy éreztük magunkat, mint Noé bárkájában az állatsereglet. Annál is inkább, mert itt valóban mindenféle és fajta madár volt. Régi manista politikusoktól vasgárdista költőig, miniszteriális katonáig... református, katolikus, görög katolikus és mőzeshitű papok, románok, magyarok, szászok, szerbek, zsidók, amit akarsz. Kizárólag politikai foglyok.

K.L.: - És mit dolgoztatok?

P.G.: - Zord telek és borzasztó nyári hőség. Barakktábor. És pára a láp miatt, szúnyog, tücsök és bogár. Töltéseket csináltunk az ár ellen, nádat vágtunk, kukoricát kapáltunk, cukorrépat szedtünk, rizst ültettünk térdig vízben. Persze télen voltak szünnapjaink, akkor olvashattunk is, persze „megrostált” irodalmat. Aztán új szelek kezdtek fújni, országos amnesztiával szabadultunk. Mások ezzel jobban jártak, nekem mindössze egy hónap „előnyt” jelentett. 1963 márciusa helyett februárban szabadultam.

K.L.: - És ekkor hova kerültél?

P.G.: - Mivel állandó bejelentőm azelőtt Bukarestben volt, oda kellett visszatérnem. Egy pincében lévő könyvraktárban dolgoztam, előbb mint könyvszállító rakodómunkás, utóbb már tisztviselőként. Gheorghiu Dej halála előtt már álnéven fordíthattam, majd 1965-ben visszakaptam a közlési jogot. 1967-ben rehabilitált a bíróság, mivel kijövedelem óta „értékes irodalmi tevékenységet folytattam”.

K.L.: - Milyen neven fordítottál?

P.G.: - Az egyik Óvári Géza volt. Egy szatmári község neve ez, az Ó betű pedig anyám Oláh Erzsébet nevére utalt. A másik álnevem Bélteki Géza volt, mint tudjuk, szintén szatmári vonatkozású. Ezt talán egyszer használtam, de Óvári Géza néven elég sokáig fordítottam. Amikor már saját nevemen közölhettem, „szabadúszó” lettem, majd hosszas betegségem után betegnyugdíjas. Ekkor már végleg Kolozsvárról telepedtem meg. 1971-ben a Kriterion felvett főlektorának, ekkortól már sorozatszerkesztőként is a nagy öregek meg a legfiatalabbak könyveit szerkesztettem.

K.L.: - 1970-ben pedig megjelent a *Vendégség*. Én ekkor rövid ideig az Eötvös-kollégiumban laktam, és fiatal, tehetséges (azóta neves) kritikusokból, írókból verbuválódott úgynevezett kritikaírási szeminárium körülöttem. Zirkuli Péter akkor adta kezembe a Korunkban megjelent drámát és a körülötte zajló viták folyóirat-beszámolóját. Ővele írtam a Napjainkba kritikát, a szövegéből általam kiemelt címmel: *Európai szintű dráma*. Akkor sokan még megkérdőjelezték ezt. Mára, azt hiszem, minket igazolt az idő. De valahogy ehhez a drámához is kapcsolódik sokunk tudatában újabb sorsfordulatod. 1971-ben a Pesti Színház nagy sikerrel bemutatta, majd 1974-ben te magad is áttelepültél Budapestre. Akkor ez még szokatlan volt.

P.G.: - Akkor ez még esemény volt, itt is, ott is. Barátaim elmesélték, hogy megkérdezték Illyéstől, helyes-e, ha én átjövök. Mire ő, nyilván tudta, mi történt velem, azt mondta: „Miért ne? Hát például Tamási meg Áprily nem átjöttek?” Ez a nagyon szükséges analógia valóságos

mentőöv volt számomra. Ezért is áldom emlékét! Tulajdonképpen nem azt mondom, hogy nekem hamarabb nem fordult meg a fejemben az áttelepülés, de mindaddig, amíg újabb - nyíltabb vagy burkoltabb politikai természetű - sajtóbeli támadásoknak nem lettem kitéve, nem „léptem”. Már a *Vendégség* körül is sok vita volt, majd *A rejtekhely* című darabomat támadták élesen, aztán a *Tű foka* című verseskötetemet. Két másik színművet (*A bosszúálló kapus*, *Tornyot választok*) levették a műsorról, holott „bennük” még sok-sok előadás volt. Ekkoriban mondtam egyik barátomnak - éppen a napokban emlékeztetett rá -, hogy engem a jövőben főbe lőni lehet, de még egyszer bezárni nem. Hogy is tűrhettem volna szó nélkül e támadásokat? Akkor pedig - akár engedik akár nem - „zrinyisen” kirohanok, pengeváltás követ pengeváltást. És kész az új baj.

K.L.: - Pár évtizeddel indulásod után, 1974-től egy újabb, magasabb szintű pályakezdéssel kellett szembenézned Budapesten. Persze már szerencsésebb körülmények között. Hiszen jelentős írói múlt és egy sikeres itteni színházi bemutató volt mögötted.

P.G.: - Ahogy mondani szokás, voltam én már zsákban is, tarisznyában is, második pályakezdésem mégis elég nehéz volt. Bár hangsúlyozom, anyagi és főleg más szempontokból előnyös. Noha én ott is viszonylag jól kerestem, sőt értékes irodalmi díjakat is kaptam. Mint ahogy itt is rengeteget dolgozom, hogy saját, immár nem alacsony igényeimet kielégítsem. Előnyös volt mindenek előtt olyan szempontból, hogy önbizalmamat erősítő új, segítőkész emberekre, fórumokra találtam - itt élő régebbi barátaim nagyon-nagyon megkönnyítették ezt az új pályakezdést. Ennek ellenére sem volt „diadalút”, ma sem az. Többek között, mert negyven esztendő voltam akkor, mögöttem volt minden, amiből verseim, drámáim, novelláim, esszéim, sőt meséim és a publicisztikám táplálkozott. Otthagytam egész élményvilágom forrásvidékét. Ahogy az ember új környezetbe szeretne beilleszkedni, olyan, mint amikor egy szállodai ágyban keresi azokat a „kifeküdt” matracrugókat, amiket otthon megszokott. Keresi a párnán a fejétől kifészkelt helyeket. Ez szellemi vonatkozásban is így van. Meg kellett lelnem a magam szűk társaságát, amelynek hasonlítani kellett arra a társaságra, amit ott kényszerültem hagyni. Arról nem is beszélve, hogy a kezdet kezdetén bizonyos társaságok, irodalmi asztalok, éttermi rekeszek, bárminek nevezzem őket, úgy néztek rám, hogy na, vajon melyikükhöz fogok csatlakozni. Lehet, ki is ábrándítottam sokakat, mert én nem csatlakoztam lényegében sehova - én az egész magyar irodalomhoz, minden jó hagyományhoz, mind az itteni, mind a határon túli magyar irodalmakhoz egyidejűleg csatlakoztam. Mint ahogy a mai napig is nem egy fociklub, de a *válogatott* csapat szurkolója vagyok.

K.L.: - Már itt megjelent első verseskötetedről, *A papírrepülő eltérítéséről* írva éppen azt méltattam, hogy még szinte meg sem települve nálunk, máris itt is érvényes költészetet mutatnál fel. Mintha a vers szavait külön-külön vizsgáltad volna meg a számunkra. És ez a vizsgálat filozófiailag, magatartásban, sőt politikai jellegében is kapcsolódott a hazai valósághoz is.

P.G.: - Nekem hosszú idő után első kötetem a *Holdbumeráng* című, 1966-ban jelent meg a bukaresti Irodalmi Könyvkiadónál. Ez a kötet sajátos átmenetet jelent a *Piros madár*-ban már jelentkező, főként nyelvi - nem lexikológiai, inkább morfológiai - fogantatású szürrealisztikus elemekkel tűzdelt és a később kiteljesedett pszichológiai, filozófiai ihletettséggű versek között. A népi szürrealizmus némely vívmányát vittem bele a városi életérzésbe meg a fogalmiságba, a népi karaktert közelítem a maga szürrealisztikumában meg groteszkségében - abszurdoid voltában - egy fogalmi, elvontabb költői ideálhoz. A *Tű foka* című, még 1972-ben, szűkebb pátriámban megjelent kötetem ezen az úton már egészen új állomást jelentett. Olyan intellektuális utakat nyitottam magamnak, amelyek egyszerre függnek össze az anyanyelv szerkezeti, morfológiai és egyéb immanens lehetőségeivel, tehát semmiféle nyelvi tényről, útról, lappan-

gó energiáról le nem mond, ugyanakkor gondolatilag mégis igyekszik bizonyos absztrakciók felé.

K.L.: - És ezt folytattad a már nálunk, 1976-ban megjelent *A papírrepülő eltérítése* című kötetben.

P.G.: - Igazság szerint még ennek a kötetnek is vagy kilencven százaléka ott jelent meg, az Utunkban, az Igaz Szóban, és csak néhány ciklus itt, a Kortársban, Tiszatájban, Alföldben, Jelenkorban, Napjainkban vagy másutt. Helyi eredet szempontjából tehát még ez a kötetem is vegyes, sőt az 1977-es *A sárikás anyós* kötetnek a címadó darabja, ez a groteszk poéma - legalábbis első változatában - szintén az Utunkban jelent meg, a bővített változatát közölte majd a Kortárs, és csak a másik két groteszk eposz a *Vendégség* drámai köréhez tartozó „föl-jelentőlevél” és a „giccspoéma” született teljes egészében itt, és azóta természetesen minden, ami megjelent.

K.L.: - Tehát életművedben ez a második pályakezdés nem jelentett törést, hanem szerves folytatást.

P.G.: - Az én 1974-es áttelepülésem csak képletesen nevezhető második pályakezdésnek, mert valójában egy olyan szellemi és stiláris jogfolytonosságot hoztam magammal, amelyről nem is tudok, de nem is akarnék soha lemondani. S túl ezen szűkebb pátriámból történelmi hazámba települtem. A jog és nemzetközi jog szerint: visszahonosodtam.

Fodor András

K.L.: - Hogyan indul egy írói, költői pálya, milyen sorsfordító pillanatok, a véletlenek utóbb szükségszerűségként jelentkező varációi kellenek ahhoz, hogy valaki azzá legyen, akinek mi már ismerjük? Fodor Andrással beszélgetve írói pályakezdéséről, ifjúsága éveiről, egyre mélyebbre kerülhetünk vissza az időben, Vissza kell mennünk addig a jelenetig, amikor a gyermekből megszületett a fiatalember: a lázadás egy pillanatát érhetjük itt tetten, és ebben a törésvonalban máris jelentkezik az író. Kisértük figyelemmel pályáját, kibontakozását addig a pillanatig, amikor szinte legjelentősebb kortársai egybehangozóan bölintanak, beérkezettnek nyilvánítva, üdvözölve az új költőt.

F.A.: - Nemrégiben elolvastam fiam kötelező olvasmányaként újra az *Íliász*-t meg az *Odüsszeiá*-t. Ha még az eposzok is valamiféle sértéssel, sértődéssel kezdődnek, mennyire természetes, hogy az emberi önérzetben a nagy pillanatot mindig valamilyen sértés, sérülés okozza. Nálam annyira így van, hogy talán ezért kezdtem igazán írni; egy sérülés, egy sértődés, egy önérzetemen esett csorba miatt. Ahogy visszanyomozok az időben - tulajdonképpen azt is keresve, hogy mióta vagyok azonos magammal -, mindig azt szoktam mondani, hogy tizennégy éves korom óta. Nos, most, hogy tudatosabban gondoltam végig, hol is kezdődött, kiderült, hogy nem tizennégy éves koromban, hanem tizenhárom éves koromban történt a következő: Fonyódról Lengyeltótiába, ahol laktunk, utazom vonaton. Állok az ablak mellett, a lehúzott nyári ablak mellett. Jön a kalauz, átadom a jegyem, kilyukasztja, én pedig utána könnyed mozdulattal a jegyet kidobom az ablakon. Kisvártatva a kalauz újra visszatér, és megint kéri a jegyet.

K.L.: - Bocsáss meg, hogy közbevágok, te vasutasgyerek voltál, tudtad, hogy mit teszel?

F.A.: - Nem tudtam, nem. Az én akkori logikám szerint ha már a kalauz a jegyet kilyukasztotta, akkor én jogosan utazom a vonaton, kiváltképpen, amikor ugyanaz a kalauz tér vissza, és kéri újra a jegyet. Tiltakoztam is, hogy kérem, a jegy az előbb volt a kezében. Az nem számít, a jegyet minden kérésre fel kell mutatni. Eszerint tehát én jegy nélkül utazom. Megbüntetett, és újra meg kellett vennem a jegyet kétszeres áron. Na, ez még önmagában nem volt nagy probléma, de éreztem, hogy itt valami nem stimmel, és otthon apámtól, aki valóban vasutas volt, akkor már nyugdíjban, megkérdeztem, csak úgy elvileg, valóban joga van-e a kalauznak lyukasztás után még egyszer kérni a jegyet. „De még mennyire - mondta -, még az állomás területén is. Miért?...” „Hát mert valaki kidobta a jegyét” - mondtam én. Tehát hazudtam. Tudni kell ehhez azt, hogy apám borzasztó szigorú ember volt, még a nézése is olyan zord, hogy néha rátekinteni is féltem. Nyilván ez okozta a pillanatnyi görcsöt, hogy semmiképpen nem mertem leleplezni: én voltam ez a bűnös, de magamban nagyon rágott a lelkiismeret, hiszen mégiscsak vétkeztem, és az a szólásmondás, hogy a hazug embert előbb utoléri, mint a santa kutyát, nagyon motoszkált az agyamban. Másnap újra utazom, anyám van velem az állomáson, és leszáll ugyanaz a kalauz a lépcsőről, odamegy az anyámhoz, és közben felém int, hogy: „Na, csak dobd ki a jegyet most is, hogyha van sok pénzed!” Lelepleződtem tehát, és apám színe előtt végsőkéig megalázottan kénytelen voltam szembenézni azzal, hogy hazudtam. Ez a megszégyenülés annyira marcangolt, hogy továbbra is valami mentséget próbáltam magamnak találni arra, hogy azért ez a vétség nem lehet olyan rettenetesen nagy. Különb is miért ne tiltakozhatnék az én logikám meg egyáltalán az én személyiségem, ahogy ezt ma mondanák... És egyszer csak elővettem egy füzetet, és elkezdtem a történetet novellisztikusan megírni, legvégül talán oda akarva kilyukadni: bármi keservesen is bűnhődtem, azért én mégis vagyok valaki. Ámde jellemző, kamaszos, melodramatikus

módon, az írás nem azzal zárult, hogy túlteszem magam ezen a bukáson, hanem a csak azért is dac teatralitásával. Valahogy így: ha már mindig csak panaszkodtok rám, hogy rosszul csinálom a dolgaimat, hogy szégyent hozok rátok - mármint a szüleimre -, akkor ez volt az utolsó, mert most öngyilkos leszek. Tulajdonképp ez már a nevetni való ebben a nagy felindulásban. Én magam is leírom, az eredeti fogalmazványban, hogy: mindez egy vasúti jegy miatt!

K.L.: - És mondd, ez az írásod megvan?

F.A.: - Megmaradt, de oly módon, hogy oda volt ragasztva egy füzet belső fedeléhez. Később rájöttem ugyanis, hogy „művem” gyermeketlenül abszurd. Az írás végén kiderül: csak elképzelem ezt az öngyilkossági jelenetet. Egy dörrenés és egy tompa csattanás, ahogy az lenni szokott, eredeti fogalmazványomat idézve, aztán „megrázom a fejem, félíg nyitott szemmel, lassú léptekkel a tükör felé indulok, majd megállok. Sötét van, a tükörben csak a körvonalaimat látom, de azt merően nézem, mintha arckifejezésemmel panaszkodni akarnék a tükörnek, és hirtelen eszembe jut az igazi gyerekkor szépsége és szomorúsága. Hogy is volt csak”... És elkezdem írni életem regényét. Tehát voltaképpen a magamra vállalt nagy bűnhődés helyett egy másik bűnhődést vállaltam, azt, hogy írni kezdek.

K.L.: - Tulajdonképpen a novella végpontja az emlékezésed elindítója?

F.A.: - Úgy van. Igazság szerint ez volt az első átgondolt írásművem, azzal a céllal, hogy tizenhárom éves koromban megírom addigi életem folyását. Tíz hónapig készült ez az önéletrajz. A füzet megvan, és a változó írásképből látszik, hogy az alatt a tíz hónap alatt belül is rengeteget változhattam. Az utolsó fejezet egy nagy-nagy szerelmi áradozásba torkollik, még hozzá egy reménytelen szerelemnek a kivallásába. Tehát újra visszajutok a kezdeti melodramatikus állapotba. A befejezés dátuma: 1943. IV. hónap 26-án... De ez akkor már, úgy látszik, kötelezett arra, hogy a krónikát folytatni kell, mert négy nap múlva előveszek egy másik füzetet, ráírom, hogy 1943. május 1., és naplót kezdek írni.

K.L.: - Tehát hány éves voltál te?

F.A.: - Tizennégy, és attól fogva, azaz több mint 40 év óta én naplót írok. Minden napról elszámolok.

K.L.: - Igen, írókörökben legendás, hogy te vagy az egyik nagy naplóvezető, azt hiszem, Füsi József volt még ilyen. És hát természetesen Szentkuthy Miklós sok ezer oldalas naplója közismert tény ma már.

F.A.: - Hangsúlyozom, hogy ha nincs ez az előtörténet, akkor talán nem érzem kényszerítve magam a folytatásra. Valójában ez a szigorú apa nagyon is segített nekem abban, hogy megtaláljam magamat, egyrészt azzal, hogy a gyengéimre tapintott rá, másrészt azzal, hogy én ennek ellenére meg akartam mutatni, hogy nekem is igazam van. Hozzátartozik még ehhez az 1943-as időszakhoz, hogy ő ebben az évben meghalt, nagyon nagy szenvedések, általános rák következtében. Teljes tönkremenetele a szemünk előtt ment végbe. Halála a család helyzetét, az enyémet is megváltoztatta bizonyos fokig: továbbá idetartozik az is, hogy ebben az évben dőlt el, különféle vonzalmaim közül melyik az igazi. Mert bár eddig csupán „epikus ügyeimről” volt szó, én tízéves korom óta írtam verseket, de ezt a tevékenységet eleinte nem vettem igazán komolyan, csak olyan életkísérő jelenségnek tartottam. Krónikaként írtam megesett diákcínyekről vagy különféle ilyen dolgokról. Ám ebben a korszakban, amiről most szó van, már a vallomásos lírával is próbálkoztam, és egy osztálytársam az akkor odakerült fiatal magyartanárunk előtt leleplezte lírikus hajlamaimat. Valami dolgozatomban vagy egy új feleletem irányította rám a figyelmet. Ez a H. Kovács Zoltán nevű irodalomtanár volt az, aki a verseimet alaposan megnézve őszinte kritikát mondott róluk. Közölte, hogy az írások nem jók, de valami figyelemre méltó van bennük. Ezért tanácsot adott, kiket kell olvasnom. Mindenek

előtt József Attilát ajánlotta, 1943-ban! A termékenyítő hatás gyors eredménye őt is meglepte. Egy év múlva már úgy értékelt, hogy óriásit fejlődtem, most már tulajdonképp tudom, merre kell továbbmennem, nincs is szükségem különösebb segítségre. Ezt 1944 őszén mondta, amikor őt hamarosan elsodorta a háború. Ahogy aztán én öt hónap múlva - nagyon sokáig folytak Somogyban az állóharcok - visszakérültem Kaposvárra, és első utam őhöz vezetett, és nem találtam, kiderült bizony, hogy nagyon is szükségem volna a segítségére. Szerencsére hamarosan megtaláltam új pártfogómat egy másik tanáromban (aki mivel nem magyart tanított, nem elsőként látta verseimet), Takács Gyulában.

K.L.: - Hát akkor most menjünk tovább: Kaposvár és Takács Gyula.

F.A.: - Róla és diákvárosomról sokat vallottam már, ezért ebből az időszakból egy olyan, sorsomat befolyásoló mozzanatot ragadnék ki inkább, amiről még nem szóltam: hogyan lettem Eötvös-kollégista. Életemnek ugyanis ez a döntő mozzanata talán nem következik el, ha nem adódik véletlen szerencsés találkozásom az egy-két évvel előttem érettségizett kaposvári diákkal, aki akkor már Eötvös-kollégista volt. Szász Imréről van szó. Neve ismert, harmincöt éve benne van az irodalomban. Ő, a téli szünidejét töltő egyetemista 1947 februárjában otthon tartózkodik, és nagy kulturális élet folyik közben Kaposváron. Különféle irodalmi mozgolódások során a Berzsényi Társaság is újjáalakul ezen a tavaszon, éppen Szabó Lőrinc az első vendége, úgy ismerem meg őt, mint költőtársat, mert a műsorban tőlem is mondanak verset. De még ennek előtte, februárban, egy Ifjúság fóruma nevezetű vállalkozás irodalmi esteket szervez, és mivel Szász Imre is otthon van, őt is kéri, hogy olvasson fel. Én is szerepelek, és még valaki, aki ismert azóta, Rádics József. Ő velem egy időben a kereskedelmi iskolába járt, úgy emlékszem, *Kossuth és Széchenyi* című tanulmányát hallottuk. Szász Imre után léptem föl, és úgy látszik, tetszettem neki, mert hívott, szeretné közelebbről megnézni verseimet, látogassam meg egyszer. Pár nap múlva a Pécsi utca 6. számú házukban megjelenek. Kinyitja az ajtót, és azt mondja: „Dobd be magad!” Meghallgatja a verseimet, amelyek ekkor még csak kézírással voltak lejegyezve. Tetszenek neki. József Attila-reminiscenciákat lát, de határozottan úgy beszél velem, mint jövődő pályatárssal. (Akkoriban ő is verseket ír.) Kérdi, mi a tervem a jövőre nézve. „Valahova Budapestre szeretnék menni, bölcsésznek, de nem kollégiumba!” „És miért nem kollégiumba?” „Mert féltem a függetlenségemet...” - vagy valami egyéb butaságot mondtam. Illetve talán azt, hogy valószínű mégis rákényszeredek anyagi okokból, hogy népi kollégiumba. „Ne népi kollégiumba menj, hanem gyere az Eötvös-kollégiumba”. „Na jó, de ahhoz jeles érettségi kívánatos, nekem pedig pillanatnyilag elégséges körül van az átlagom.”

K.L.: - Miért nem ment jobban?

F.A.: - Az az igazság, hogy akkor én már olyan intenzíven foglalkoztam irodalommal, hogy tanulásra nem jutott időm. Azaz, nagyon furcsa bizonyítványom volt, mert három tárgyból bukásra álltam, a többiből jelesre.

K.L.: - Akkor már céltudatosan építetted a jövődet.

F.A.: - Igen, így aztán arra egyáltalán nem gondoltam, hogy komoly a Szász Imre ajánlata. Egy másik osztálytársam érdekében, aki valóban mindig kitűnő tanuló volt, tudakozódtam az Eötvös-kollégiumtól, hogy lehet oda bejutni. Viszont Imrével levelezésben maradtam. Van abból az időből, erről a tavaszról 5-6 levelem tőle. Most elővettem őket, és bizony, okulásra méltó, Szász milyen határozottan, azt lehet mondani, elszántan igyekezett meggyőzni engem arról, hogy az Eötvös-kollégiumba kell mennem. Itt van például a következő, április táján írt levél, tehát jóval érettségi előtt.

K.L.: - Hányból?

F.A.: - Ezerkilencszáznegyvenhétből. Ő akkor másodéves volt.

K.L.: - Milyen szakos?

F.A.: - Magyar-angol. Egyébként akkor még én is erre készültem. Tehát levélrészlet: „Szépek és tiszteletreméltóak bizonyára terveid, amikről alig beszéltél, de bocsánat az öregségi komplexumért, attól félek, kissé túl romantikusak. Értem alatta az egyetlen konkrét kapaszkodót, ami számodra adva van, t.i. hogy nem akarsz a kollégiumba jönni. Többféle akadályról beszéltél, a külsők a rossz bizonyítvány, belső pedig a kötetlenség vágya. Ne haragudj, ha azt mondom, hogy ez mind túl romantikus, később magad is revideálni fogod. Eltekintve attól, hogy a kollégium kötöttsége kizárólag munkafegyelme, az individuális lét pedig sértetlenül fennmarad. Nézd, hiába vagy tehetséges, boldogulni, prosperálni csak irodalomból nem fogsz. Azt hiszem, a tanulástól nem félsz, azt a szintbeli emelkedettséget, amit a kollégium ad, szívesen veszed, érzésem szerint megfelelne neked a kollégium, nem is beszélve arról, hogy tekintélyi alapul és ugródeszkául is szolgálhat. Az a hátrány, ami a rossz bizonyítvánnyal rajtad ragad, legyűrhető, még egyengetni is lehet az utat. Ajánlanám, hogy próbáld meg, gondolkozz a dolgon, és ne hagyd magad elkábítani a romantikus, kötetlen költő képétől!” Ezek bizony olyan felelős, komoly mondatok, hogy úgy látszik, mégis elkezdett bennem dolgozni a remény lehetősége, hogy megpróbálkozhatnék az Eötvös-kollégiummal. Így történt, és különféle szerencsés együtthatók folytán Eötvös-kollégista lettem. Ennek ha más következményét, más sorsfordító jelentőségét nem nézem, csak azt, hogy életre szóló szövetségesemül, lelki-szellemi támaszul szolgáltak, akkor már önmagában is óriási dolog, hogy adódott ez a véletlen Szász Imrével, mert nélküle nekem eszembe sem jut, hogy pályázzam.

K.L.: - Kik voltak közvetlen tanáraid?

F.A.: - Például Keresztúry Dezső, aki a kollégium igazgatója is volt akkor. Az utolsó olyan gólyaévfolyamként kerültünk keze alá, amelyiket hagyományos módon vettek fel, 1947-ben, s a kultikus gólyanyúzásban is részesítettek. Ugyanazon az őszön került be az Eötvös-kollégiumba Fülep Lajos, afféle tutornak, mindenesnek, akihez bárki mehet majd a maga gondjával. Mivel én említettem Keresztúrynak, hogy művészettörténettel is szeretnék foglalkozni, ő külön megjegyezte, hogy majd jön Fülep Lajos, tanítványa lehetek. Tehát, ha akarjuk, ha nem, itt is van egy sorsfordító, véletlen pillanat, hogy ezt az igényemet bejelentve, Keresztúry hoz össze Fülep Lajossal.

K.L.: - Említetted évfolyamtársaidat, kikre emlékezel szívesen?

F.A.: - Hogy itt is maradjunk egy kicsit a véletlen-törvényszerű mellett, 90-100 felvételre jelentkező ifjú titán gyűlt össze akkor a kollégiumban, és egy alkalommal az éttermi asztalnál Bodnár György, Tőkés László, Lator László, Fodor András, így ültünk négyen, s mind a négyünket fel is vették. Aztán még egy véletlen törvényszerűség: Colin Mason angol zene-kritikussal való találkozásom, aki annak az évnek a végén, decemberben kerül be az Eötvös-kollégiumba. Akkoriban a humán jellegű külföldi ösztöndíjasokat, így a zenészt is ott helyezték el. Mivel ő eleinte nem nagyon tudott magyarul, én meg elég gyengén beszéltem angolul, hosszú ideig kerülgettük egymást. Itt is volt egy sorsszerű helyzet egy évvel később. Ez hozta meg aztán a lelkes egymásra ismerést, de talán úgy is mondhatnám, hogy halála után is hozzá kötődő szoros szellemi kapcsolatomat.

K.L.: - És mi volt ez a véletlen?

F.A.: - 1948 őszén, tatározás miatt összezavarodott a kollégium éttermi ülésrendje. Mivel mindig meghatározott helyeken ült a tagság, akkor a véletlen úgy hozta, hogy mellém ült Colin. Éppen a Bartók fesztivál előtt voltunk pár nappal, októberben, kezdtem hát kérdezgetni szomszédomat a kortárs zenéről. Amilyen jó érzéssel tapasztaltam az ő feleleteinek kedvező

voltát, ő ugyanolyan váratlan örömmel tapasztalta, hogy én érdeklődöm a modern zene iránt. Kollégiumunkban alig találkozott hasonlóval, így attól fogva mindennapossá váltak a beszélgetéseink, és együtt jártunk hangversenyekre, sőt mindazokban a dolgokban részt vett, amelyek akkor az én baráti körömben történtek, még Fülephez is közel került.

K.L.: - Fölkerültél Pestre, Kaposváron már költőként voltál ismert, itt Pesten hogy indultál költőként?

F.A.: - Sokat ért az, hogy már gimnazista koromban a Sorsunk-ban kétszer is megjelentem, úgyhogy az Eötvös-kollégiumi felvételem napjaiban ott volt kezem ügyében a Sorsunk friss kettős száma, amiben két versem szerepelt. Ezeket meg kézirataimat is Szász Imre buzgón mutogatta akkor az „öreg filozoknak”. Mindenek előtt Fazekas László költőnek, aki a Válasszal szoros nexusban lévén, a verseket tüstént el is vitte a folyóirathoz, és nagy meglepetésemre azzal jött egyszer, hogy tetszenek írásaim, és közölni fognak belőlük. Tehát azt lehet mondani, nagyon sima volt a budapesti irodalmi meggyökerező - sem, mert éppen a Válasz volt az, amelyik vállalt. Közölt aztán a következő évben, 1948-ban, 49 februárjában pedig öt oldal versemet publikálta egyszerre. Szász Imrét kell említenem ismét. Máig előttem van a jelenet, ahogy 1949 februárjában jön haza egyik este Németh Lászlóéktól nagy sebbel-lobbal... Talán ő nem is emlékszik rá, de én nagyon pontosan őrzöm, milyen lelkesen közölte, hogy Németh Lászlónak nagyon tetszenek Válasz-beli verseim, azt mondta rám, hogy „valóságos kis Pilinszky”. Ismervén Németh László Pilinszkyhez való vonzódását, ez igen nagy rangot jelentett.

K.L.: - Ez nagy dicséret volt. Németh Lászlót akkor még nem ismerted? Somogyban nem találkoztatok?

F.A.: - Nem találkozhattunk. Én Pesten voltam már, amikor ő Niklán járt, s a Berzsenyi Társaság ülésén Kaposváron. Ez az üzenet viszont valahogy mégis elindította a vele való kapcsolatot. A személyes kontaktus később létesült, de olyan körülmények közt és olyan erővel, hogy ha a legfontosabb törvényszerű véletleneket keresem az életemben, akkor ezt is oda kell sorolnom. 1952 őszén történt, hogy szemtől szembe is találkozhattunk, és akkor írt verseimet megnézve nyilatkozott róluk, nem akárhogyan. Itt kell megjegyeznem, hogy én öt éven keresztül nem publikáltam. Tehát ez már a hallgatásnak a korszaka, amikor nagy erőfeszítéssel lehetett csak fönntartani magamban annak a tudatát, hogy én azért költő vagyok. Olyan témákról is írtam, amiknek semmi esélye nem volt arra, hogy bármely folyóirat vállalná őket, például Egry József emlékére *A vízrenéző* című verset, akkor, 1952-ben, a halála egyéves évfordulóján; a *Három eskü* ciklusban pedig Fülepről, Illyésről és Kodályról szóltam elszánt hűséggel.

K.L.: - Erre a találkozásra többször utalsz írásaidban, de úgy emlékszem, hogy magát a találkozást még nem írtad meg.

F.A.: - Csakugyan erről bővebben nem vallottam még, nyilván azért, mert a körülmények miatt egy kicsit katakombá jellegű irodalmi találkozásnak is nevezhetnénk. Már maga az, hogy egy másik eltiltott költő is jelen van, nem akáki: Weöres Sándor. És mindez Basch Lóránt házában zajlott, ott, ahol én akkor albérlőként éltem. El tudok menni oda bármikor, megmutatni a családomnak, hogy hol volt ez a hely, mivel ott most a Nyugat Emlékmúzeum található. Az egyik udvari beszögellésben volt az a szoba, ahol én nyitott ablaknál éppen új verseimet gépeltem. Történt ez, itt van a hiteles szöveg, 1952. szeptember 11-én.

K.L.: - Tehát ez a te naplód szövege.

F.A.: - Igen. Ha már azt mondd, hogy erről még soha nem vallottam, akkor íme róla a legnyíltabb vallomás. „Délután nekiülök új verseim gépelésének. Az elsónél tartok még, amikor

nyitott ablakom alatt elvonul a kertből jövő Basch, mögötte Weöres Sándor ágaskodik, szívélyesen üdvözljük egymást, mire gazdám följánlja, nézzek majd be később, Németh László is fog jönni. Látom is később szép agyas fejét. De én még jó ideig gépelek, csak nyolc óra tájban indulok el a múzeumszoba felé. Furcsa ehhez a hanghoz odagondolni Németh Lászlót. Verstani problémákról beszél. Valami váratlan izgalom vesz erőt rajtam, nem érzek magamban elég erőt ahhoz, hogy belépjek. Visszamegyek a szobába, aztán hirtelen elszánással szét húzom a két szoba közti ajtót. Basch Lóránt segít: Jöjjön csak, Bandi jöjjön! Ismered Fodor Andrást - fordul Németh felé, aki igen kedvesen fogad. Emlékszik rám, hogyne, a Válasz utolsó idejéből. Csodálkozik, hogy ilyen fiatal vagyok, kérdezget körülményeim felől, milyen érzés tanítani. (Akkoriban a Népművelési Minisztérium központi iskoláján voltam irodalomtanár.) Megnyugvással veszi tudomásul, hogy nehéz. Ő is azért hagyta abba. És a versek? - fordul felém újra. Most gépeltem le néhány újat. Németh kezébe adom a gépiratokat. Ő Weöreshez továbbítja, aki kissé egyhangú, vontatott, de remekül szuggeszív hangon olvassa föl előszörre a *Kegyetlen tavasz*-t. Veszem észre, hogy nagyon tetszik, Németh külön mondja is, a következőnél pedig úgy kapja felém a fejét, mint aki még egyszer meg akar győződni róla, én vagyok-e én. Hát ezért érdemes volt idejönni! Megvan ennek a kornak a költője. Igen furcsán érzem magam, ennyire talán még soha életemben nem dicsértek. A Kodály-versre is ő reagál először. Ugyanazt mondta nekem legutóbb Veres Péter is, hogy amikor ő hazamegy, és föltesz egy lemezt, külön világban, a zenében élő Magyarországon érzi magát. Az Illyés-vers pozitív visszhangja még meglepőbb. Elküldheti neki a születésnapjára - mondja Németh. Úgy látszik, itt valami benne is rezonáló hangot ütöttem meg, Weöres is tetszését nyilvánítja, a Fülepről szólóra viszont megjegyzi, a portré itt nem annyira sikerült. Neki ennél is nagyobb véleménye van a modellről. (Ezt aztán később, akkor értettem meg, amikor megismerhettem a *Két géniusz* közül a *Borus* címűt, amelyben ő fogalmazta meg, milyennek látja Fülepet.) Basch szerint Fülep és a köztünk, köztem, tanítványai közt lévő kapcsolatot nagyon hüen fejezi ki a vallomás. Az Egry Józsefnek szentelt *A vízrenéző* hallatán egyszerre tör ki a lelkesedés körülöttem, már nem is tudom, hogyan húzódjam össze a magas hátú bőrszéken, ennyi elismerés súlya alatt. Basch azt bizonygatta erősen, mennyire magyar a költészetem. Arany János - mondja átszellemülten. Sanyika akaratos, gyerekes hangján, már csak azért is, hogy ellentmondjon, Petőfire javít, Németh viszont a későbbiekben Vörösmarthy és Vajda tömörségében látja őseimet, no meg Illyésben. És mindamellettt egészen egyéni, kiforrott költészetet érez verseimből. Ami erő van az egyik oldalon Pilinszkyben, a másik oldalon meg ami gazdagság Juhászban, annak van itt egészséges összhangja. Még meghallgatják a *Sárközi lány* című verset is, ettől szinte el vannak ragadtatva, amikor a felolvasó ezekhez a sorokhoz ér: És megy a lány a keskeny földúton, hullámsík telt csípője, válla, karja, önkéntelenül közbeszól: De szép ez! Gyönyörű! - vágja rá Basch, aki mindig egy kicsit rálicitál a dicséretre, nyilván azzal a büszkeséggel, hogy hiába, ilyen ifjú költőt is csak az ő házában lehet találni. Németh még egyre summázza benyomásait: Kívánjuk, hogy halála előtt legalább száz ilyen írjon, de azért hallani kellene ezeket olykor-olykor. Az is tetszik Némethnek, hogy nem átkozódóan ellenzéki a hangom, hanem megtalálom, felmutatom a pozitívumokat is. Újra ismétletgeti, nem is sejtette, mire jön ő ide. De aztán hamarosan fölkerelkedik, köti a napi 14 órás munkaidő, tehát a fordítói gályapad. Valószínűleg még a kapuig is rólam beszélt, mert Basch igen boldogan jön be. Azt mondta Németh, hogy ő még a családjának sem fogja elmondani, miben volt itt része. Weöres gratulál, évek óta nem találkozott ilyen versekkel. Azzal a jó érzéssel fekhettem le, hogy bár a világ nem igen tud róla, mégiscsak költő vagyok.” Visszatekintve rá, abban érzem e találkozás rendkívüli fontosságát, hogy olyan időszakban, amikor nem volt mód a nyilvánosság visszhangját kipróbálnom, bizonyosságot kaphattam arról, hogy érvényes, amit mondok, hogy a bátorító garanciákból a továbbiakban is erőt meríthettem.

Bertók László

K.L.: - Pécs, Kossuth utca. Beszélgetünk a múltról, indulásról. Az otthonról, amely ha tárgyilag meg is maradt, - az időben régen megszűnt a világ, amelyben bármelyikünk is eszmélkedni kezdett. Leáll a magnó. Közeli harang szól.

B.L.: - Itt, a sétáló utcában, majdnem velünk szemben, egy kicsit keletebbre a volt Líceum épülete - most Széchenyi Gimnázium -, mellette a Líceum-templom, annak a harangját hallod. 1981 novembere óta lakom itt, de ezt megelőzőleg tizenkét évig innen körülbelül kétszáz méterre, két utcával arrébb, a Munkácsy Mihály utcában, az utca végén laktam, szintén a belvárosban.

K.L.: - Tehát ugyanazt a harangot hallanánk ott is.

B.L.: - A Tanárképző Főiskola könyvtárába jöttem 1965-ben dolgozni, először a Kertvárosban laktam albérletben a feleségemmel, még a fiam is ott született. Aztán kerültünk a belvárosba, azóta hallom ezt a harangszót, de nemcsak ezt. Például a Városházának az óraütése is idehallatszik, kicsit messzebb van, mint a templom, a másik irányban; éjjel, amikor felébredek, mindig hallom, hányat üt. Megszoktam, nem zavar. Csak azt nem szeretem, ha éjjel fölébredek, mert akkor nem tudok elaludni. Dehát Vésén is volt templom, ott is harangoztak. És nemcsak a harangszó. Reggel elkezdenek a rigók is, hajnali négykor énekelni. Az udvari részen van egy cseresznye, azon vannak a verebek, házi rozsdafarkú, ez egy pici madár, itt szoktak költeni valahol, van balkáni gerle. Ha zuhanyozok reggel a fürdőszobában, rászáll a szellőzőre, elkezd búgni, mert hallja, hogy valami vízcsobogás van itten. És hát a háziga-lambok, s mint mondtam, a rigók... Szinte emberi hangnak hallom. Télre madáretetőm is van. Egy kicsit azért visszavágyom a természetbe még mindig, és legalább a madarak, hála Isten-nek, még itt vannak. Mert hát a gyerekkoromban bizony mindenféle madár volt, mindenféle állat, a lovaktól a sárgarigóig meg a csibéig meg a kígyóig.

K.L.: - *Zöld pajzs alatt* éltél, természetes védetségben és alig értett feszültségek között. Évez-redes rendben, mely méltóságot adott az embernek. Versednek is címe ez és annak a kötetnek is, mellyel félszázados „fennállásodat” köszöntötte szülőfölded. „Lakatos Pista »bújtatott föl«, hogy küldjem el neked ezt a könyvecskét, amellyel somogyi barátaim leptek meg születés-napomon. Kérlek, fogadd szívesen és szeretettel” - írtad a kötet dedikációjaként. Ismeret-ségünk persze régebbi, a költő és kritikus egymásra figyelő kapcsolata ekkortól datálódhat. Valami nagy-nagy biztonság érződik verseidben. És valami érzékenység veszélyekre. A törté-nelem mögött valami biztos pont. Mintha verset hallanék, ha meghatározásodat olvasom:

„Belső-Somogyi szülőfalum a maga zárt világával, kemény de természetes életével, erdőivel, boszorkányaival a gyerek és ifjúkoromban a teljesség élményét adta, mert a fűszáltól a csillagos égig minden a helyén volt benne. A nagyvilágnak kellett felfordulnia, hogy a teljes-ség megszakadjon. S ebben a faluban az első hatalmas orrabukás után úgy lehetett fölállni, mint a föltámadáskor: büntetlenül és méltóságosan.” Ha költészetedet érteni akarom, meg kell ismernem ezt a világot.

B.L.: - Legelőször szülőfalum nevét kell említenem: Vése, ezernéhány száz lakosú falu Belső-Somogyban, a Marcali járásban, a zalai határon; erdős, dombos vidék, az erdők a Drávaig terjednek. Ez a táj gyermekkorom világa, egybeforrt vele eszmélésem története. Ott kezdtem valamikor verset is írni. És motívumokként, jelzéseként, költői képekként mindig is vissza-jönnek ezek a valahai élmények. „De szépek vagytok dunántúli dombok, kik úgy öleltek, hogy nem korlátoztok” írta Illyés, és ebben az értelemben meghatározó ez a táj az én számomra is.

Falumtól nyolc kilométerre van Segesd, a hódoltság idején török helyőrség volt ott. Amikor a török alól háromszáz éve felszabadult az ország, harminc évig nem lakott Vésén senki, míg nem a régi földbirtokosok (akik Kun László ideje óta birtokolták a földet) utóda Wéssey István visszatért Vasból és elkezdte újratelepíteni a községet. Az első Bertók, aki egy 1735-ös összeírásban szerepel: Bertók Péter. A földesúr a reformáció ideje óta evangélikus volt, s főként evangélikus jobbágyokat fogadott Vasból, Zalából, majd az 1760-as években néhány vend családot is betelepített. A katolikus és kálvinista falvak között kis szigetek a luteránus községek ezen a tájon. II. József türelmi rendelete megengedte, hogy templomot építsenek, 1786-ban elkezdték, nyolcvanhétben elkészült, azóta van pap és anyakönyv Vésén. Első bizonyított őszám, aki benne van, az is Bertók Péter, s annak a gyermeke István, aki 1799-ben született, s az én ükapám. A dédapám - mindegyiknek sok gyereke volt - 1837-ben született, az apám pedig 1909-ben. Az anyakönyvekben ott van az egész familia. Nevük úgynevezett apanév, a Bertalan név becézett változata. Valamelyik ősapámat hívhatták Bertalannak.

K.L.: - És a szülőházad?

B.L.: - Az 1866-ban épült, a dédapám építette, aki még jobbágyanak született, s tizenéves gyerek volt a jobbágyfelszabadításkor. A valahai jobbágyporta, amit az apjától örökölt, fél porta, huszonnégy hold föld volt, ehhez szerzett ő újabb földeket. Betyárokkal komázott, s lehet, hogy a vagyonszerzést is segítette ez a kapcsolata. Nagyanyám szokta mesélni: „megjelentek a betyárok öregapádnál: hoztunk egy nagy tarisznya zúzáat, csinálj ebből pörköltet. Megcsinálta nekik. Hozz a legjobb borodból, hozta nekik. És akkor azt mondták, amikor jóllaktak, meg ittak: most főnek megyünk, de ha valaki kérdezi, hogy merre mentünk, akkor mondd azt, hogy alának mentünk.”

K.L.: - Ez a családi legendárium a költészetedbe is beleépült, a *Dédapám, március* című öneszmélésed, ma úgy mondanánk identitás-keresésed tárgyi alapja. Dédapád az a családi hős, aki még bátran lehetett *önmaga*. Méghozzá sikeresen az.

B.L.: - Meg a kóci csárdás, aki a keresztkomája volt. Betyárok csárdása. Őcsém, Viktor neve emlékeztet őrá a családban meg a versemben. De ő valójában Madarász Ferenc volt, a festőnek talán távoli rokona, vagy az sem. Ez volt családunk fénykora.

K.L.: - Sokan voltak, bomlott a birtok.

B.L.: - Tizenhárom gyereke volt, hét fel is nőtt. Öt lányát kifizette, hogy a birtok szét ne menjen. Dédapám 1901-ben meghalt, halálra rúgta a lova. 1909-ben azután nagyapám meg az öccse, Péter bátyánk úgy elosztottak a birtokon, hogy összevesztek örökre. Dédanyám döntött, hogy melyik fiával marad, nagyapámat választotta, egyébként is ő volt az idősebb. S ugyanakkora telken, ugyanakkora házat, istállót, pajtát egyebet építettek a falu másik végén, oda ment el Péter bátyám. Máig megvan a pajtában a *magrosta*, többek között rajta veszteks össze. Állítólag papír is készült, amely szerint a bíróság kötelezte nagyapámat, hogy azt oda kell adni az öccsének is, amikor vetés ideje van. Apámék aztán megint hárman voltak testvérek, igaz, rajta kívül a másik kettő lány. Dehát a birtok itt már szétment, egyik felét kapta apám, másik felét elosztották, úgyhogy tíz hold körüli lett édesapám földje, amire mi is hárman lettünk. Három fiú. Az ötvenes években már csak a nyomorúság volt meg a régi dicsőségből. Nagyapámnak ismertem még az egyik nőtestvérét, legendás dédapám lányát. Eljárogatott hozzánk, nyolcvan év körüli volt az ötvenes évek legelején. Ő mondta egyszer nekem: „az én apám volt a gazdag Peti Csicsa, a te apád meg a szegény Peti Pista.” Végül gyerekkoromban ott volt még a nagy ház, udvar, és mindig volt nekünk egy pár lovunk, tehenünk, s ha megdöglött valamelyik, vett apám másikat, voltak disznók, egyebek, - csakhát az a mód, ami ott a dédapám

idejében lehetett, az nem volt meg. Juli néném ezt a különbözést érzékelte, és mondta ki szemléletesen.

K.L.: - Mit jelent a Peti Csicsa meg a Peti Pista? Verseidben is szerepel.

B.L.: - Rengeteg Bertók van a faluban, az én gyerekkoromban, egyszer megszámloltam, ötven ilyen nevű család volt, ma is van harmincegynéhány. Éppen ezért mindenkinek valamilyen ragadványneve, megkülönböztető neve is volt. Azon szóltattuk egymást, így lehetett megkülönböztetni egyik Bertókot a másiktól. Minket Petinek hívtak. Engem otthon mindenki Peti Lacinak ismert. Valószínű, hogy a már említett ükapám beceneve maradt rajta a családon. Amikor elsős elemista lettem 1942-ben Vésén, hárman jártunk az evangélikus iskolában ebbe az osztályba, az Ádán (Ádám) Jenő, a Vörös Zoli, meg én, a Peti Laci, akik hivatalosan mindhárman Bertókok voltunk, s az esetleges valahai rokonságunkról senki sem tudott. S ezzel már el is értem énhozzám, magamig. Az hogy én vagyok, s hogy ki vagyok, hát ebbe azért sokkal szűkebb és közelebbi dolgok játszottak közre. Feszültséggel teliek. Bárha én nagyon szép gyerekkorra emlékszem vissza, apám, anyám a gyermekeiért éltek, mindenben mi voltunk a középpont, - valahol mégis éreztem a feszültséget. Nem tudom, miért is lettem én például jó tanuló. Az biztos, hogy odafigyeltek rám, de valami nem volt természetes körülöttem.

K.L.: - Ma sem érted?

B.L.: - Dehogynem. Eddig apám történetét mondtam. Hadd beszéljek anyámról. Ő szőkedencsi. Ez egy kis falu Vésétől északra, tizenhat kilométerre. Édesapám elment valamelyik rokonával a dencsi búcsúba, ott mutatták neki a lányt, akit kinéztek a számára. Aztán egymásba szerettek. Apám hét évvel volt idősebb édesanyámnál, akkor már félárva, a nagyapám kilenc évvel korábban meghalt, Oroszországban, a hadifogságban szedett össze valami bajt. 1927-ben apám ott maradt az édesanyjával kettesben, tizennyolc éves volt akkor. Nagyanyám nagyon zárkózott, kemény valaki volt, büszke a családi hagyományokra, a valahai jómódra, 1900-ban került a házhoz. Édesanyám tizenkilenc éves se volt, szegényebb családból jött Szőkedencsről. Nagyanyám kódisnak tartotta, ha összevesztek kódisbasztának nevezte a menyét. Képzelheted: huszonhárom évet éltek együtt, egy fedél alatt, egy családban. Nagyanyám ráadásul korán megbetegedett, lábszárfekélye volt, meggömbült, nem tudott dolgozni, sütni-főzni-mosni kellett rá. A háborúban apámat az utolsó időben, karácsony körül vitték el katonának, pontosabban lövészárkot ásni valahová Vasba, sohasem volt katona, de aztán ott elfogták az oroszok, elvitték fogságba, Novoroszijszkba, negyvenhét nyarán került csak haza. És ezalatt az anyám meg a nagyanyám ott a két gyerekkel, Viktor öcsémmel, meg velem. (Pista öcsém 1950-ben született.) Hát nem lehetett nekik könnyű.

K.L.: - Te mikor születtél?

B.L.: - 1935. december 6-án. A harminchatosakkal jártam iskolába, mert hát decemberi vagyok. Rá két évre született Viktor öcsém, vele együtt nevelkedtünk. Februárban volt 1935-ben a szüleim esküvője, édesanyám nemrég azt mondta, hogy az első együttlétükből születtem. Azt hiszem, hogy az anyám és a nagyanyám közötti feszültség valahol itt kezdődött. Vésén is egykéztek ugyanis, nem lett volna szabad, hogy két-három éven belül, pláne, hogy az első esztendőben gyerek szülessen. A menyecskének tudnia kellett, hogyan lehet megoldani, hogy ne legyen gyereke. Megjelentek anyámnál is a rokonok, hogy nem szabad megszülni engem. „Szólok a Bagó Böskének, egy zsák búzáért elteszi” - mondta neki a nagynénje. Apám azt mondta, hogy szó sem lehet róla. Így maradtam meg.

K.L.: - Édesanyád milyen vallású?

B.L.: - Ő reformátusnak született. Szőkedencs is Wéssey birtok volt, ott is jobbra evangélikusok éltek, de a szőkedencsi nagyanyám galamboki lány és református volt, s akkor is

megmaradt reformátusnak, amikor férjhez ment. Galambok egyébként már Zalában van, Szökedenctől néhány kilométerre északnyugatra, a két falu között van a Határárok, ami Zalát elválasztja Somogytól. Akkoriban úgy volt, hogy ha nem adtak reverzálist, akkor a fiúgyerekek az apjuk, a lányok az anyjuk vallását követték. Anyámat úgy vette el apám, mint reformátust, és amikor engem megszült, még az is volt. Mivel én fiú lettem, apám után eleve evangélikusnak kereszteltek. Viszont a második gyereket lánynak szerették volna, és hogy ne legyen református, hogy a gyerekek ugyanazon vallásban nevelkedjenek, anyám már elment már terhesen és „kigyónt” (így mondta) reformátusból evangélikusnak. A szomszéd faluban, Nemesdédén, az ottani református papnál. Valami vizsgát is kellett tennie, pedig túl sok különbség nincs a két protestáns vallás között. Úgyhogy amikor Viktor öcsémet megszülte, akkor már evangélikus volt. De amíg ez meg nem történt, valószínű ebből is keletkeztek feszültségek.

K.L.: - Aztán úgy döntöttek a szüleid, hogy te tanulj tovább, öcsédé pedig maradjon a föld?

B.L.: - Amikor kiderült, hogy jól tanulok, a tanítóm elkezdte rábeszélni a szüleimet. Talán nem is nagyon kellett, mert már édesanyámat is el akarta küldeni tanítóképzőbe a szökedenctől tanító s mert a föld két gyereknek bizony kevés lett volna. Tehát még jóval István öcsém születése előtt eldöntetett, hogy taníttatnak. Még a háború alatt. Amikor 47-ben édesapám megjött a hadifogságból, elutazott Csurgóra és beíratott a gimnáziumba. Én akkor már elvégeztem Vésén az ötödik általánost, de csak úgy vettek föl, hogy ott is levizsgáztattak, így aztán két bizonyítványom is van az ötödik általánosról, az egyik a vései evangélikus népiskolától, a másik meg a Csurgói Református Kollégium Általános Iskolájától. Pedig csak „magántanuló” lettem.

Volt Vésén egy paralízises evangélikus lelkész, Süle Zoltán, aki tolókocsiban élt már akkor, őhöz jártam, ő tanította nekem a hatodik osztály anyagát, csak vizsgázni mentem Csurgóra félélvkor. Nem tudom, hány zsák búzát, tűzifát, mennyit kapott a Süle pap, hogy énvelem foglalkozott. Természetben fizették a szüeim. Aztán negyvennyolc februárjában amikor elmentem vizsgázni, hát bizony gyengén szerepeltem. Megvan az a bizonyítvány is, elégséges meg közepes. Ekkor született az újabb családi döntés, megkérték apámék Kati nénémet, apám nővérét, aki Somogyszobon lakott a családjával, hogy vegyenek magukhoz, hogy onnan Somogyszobról járjak be Csurgóra vonattal. Rendes tanuló, bejáró lettem. Sokan voltunk bejárók, nemcsak Szobról, hanem Bolhásról, Szentáról, sőt, távolabbról is. Külön vasúti kocsink volt. Év végére kitűnő lettem Csurgón.

Aztán negyvennyolc nyarán államosították a csurgói gimnáziumot is, a vései iskolákat is. Azt a kis katolikus iskolát is, amit a harmincas évek végén építettek a katolikusok, akik többnyire az uradalmi cselédek meg a környező puszták lakói voltak, ami egyúttal imaházul is szolgált. A katedra mögött volt az oltár, a tanítás alatt kulcsra volt zárva. Nemesdédéről járt át a katolikus pap misézni. Akkor ezt a kis katolikus iskolát, meg az evangélikus iskolát, amelyben két tanterem volt, összevonták, belőlük lett az államosított vései általános iskola. Engem is visszavittek oda Csurgóról. A régebbi tanítóim lettek a tanárok, valamelyik még németet is tanított, mert az is benne volt a tantervben. Hárman voltak összesen. Közben az osztálytársaim, akikkel elkezdtuk az elemi, valahol lemaradtak, úgyhogy *egyedül* voltam nyolcadik osztályos Vésén. A leghátsó padban ültem, és amikor az én órám következett, akkor a hetedikeseknek valami írásbeli feladatot adtak. Úgy emlékszem, ez a „két osztály” volt egy tanteremben. Mindent meg kellett tanulnom, mert minden órán én voltam a nyolcadik osztály. Innen nézve visszafelé talán nem is volt ez olyan nagy szerencsétlenség.

K.L.: - És hogyan kerültél végül gimnáziumba?

B.L.: - Szegény anyám máig meséli, hogy akkor - 1950 őszén! - nagyon féltek, hogy a tanítástom anyagi terheit nem tudják viselni. Az udvaron mosta a ruhákat, én odamentem hozzá és elkezdtem sírva könyörögni, hogy engedjenek vissza Csurgóra, mert én majd úgy fogok tanulni, hogy nem kell utánam fizetni semmit. Végül is elengedtek, és tényleg nem kellett fizetni utánam, vagy csak nagyon keveset, kitűnő tanuló voltam. Sőt az a fura helyzet is előállt, hogy nekünk a kollégiumban azért mindig volt ennivalónk, de ha hazamentem a szüleimhez, nekik nem mindig volt. Amikor ötvenháromban mellhártyagyulladászt kaptam, „tüdőbajos” lettem és hosszabb ideig otthon kellett feküdnöm, sokszor a szomszédok hoztak ezt-azt, egy-két tojást, befőttet, valamit, amit aztán édesanyám nekem adott. Nagy nyomorúság volt, mindent elvittek a beszolgáltatásba.

K.L.: - Mikor kezdte verseket írni?

B.L.: - Verset először ötödikes elemista koromban írtam, Vésén, negyvenhétben. Tizenegy éves voltam. Volt egy barátom, Németh Lajos, aki két évvel idősebb volt nálam, velünk szemben laktak. Ő írt egy verset. Nem tudom, miért írta. Lehet, hogy azért, mert volt ott a faluban két paraszt-költő, akikről akkor én még nem tudtam, de mind a kettőt Némethnek hívták, egyik a Németh Feri bácsi volt, a másik meg a Németh József. Meg is jelentek a harmincas években a verseik a Fekete barázdák közül című somogyi antológiában. A Jóska bácsi egyszer Pesten is szerepelt, a Vígadóban, divat volt akkor az östehetségek felkarolása. Utólag elképzelhetőnek tartom, hogy Lajos azért írt verset, mert ezek közül az egyik talán a rokona volt neki. Arról a patakról írt, ami ott a kertjükben folyik. Én meg arról, hogy „Iskolába járok, mert még gyerek vagyok, nem tudok még annyit, mint a felnőtt nagyok. Mindennap forgatom a könyvem lapjait, és tanulok, hogy a leckét föl tudjam mondani...” Így kezdődik az én legelső versikém. A dolog érdekessége, hogy Lajos többet nem írt, én meg folytattam. Egyébként Lajos is nagyot rugaszkodott, egyetemet végzett, a keszthelyi agrártudományi egyetemen tanít.

Csurgón aztán rajtam kívül még két fiú jött ugyanabba az osztályba, olyan, aki már általános iskolás korában is verselt, az egyik Iharosberényből, a másik Barcsról. Zsóvár Jóska és Varga Gyula. Ez talán a sors keze. Hamarosan összebarátkoztunk és másodikos korunkban, ötvenkettő tavaszán, akkor már hatan, megalakítottuk az Arany János Irodalmi Kört és „folyóiratot adtunk ki.” Az volt a címe: *Vadvirágok*. Géppel írtuk, három száma jelent meg, öt-hat példányban. Én írtam a beköszöntő verset *Vadvirágok* címmel, Petőfi *Az utánpótlás* című versét írtuk a borítóra, hangsúlyozva, hogy mi nem akarunk utánozni senkit, saját úton akarunk járni. Itt nekem tizenöt-husz versem jelent meg.

K.L.: - Csak te lettél író közületek?

B.L.: - Igen. Ötvenkettő őszén öreg magyartanárunk Dr. Écsy Ödön István mindenkitől elkért két-két verset, és elküldte Pécsre, a Dunántúl szerkesztőségébe. Ez a Szántó Tibor-féle Dunántúl éppen ötvenkettőben indult. A beküldött tizenkét vers közül választották ki Szántó Tiborék az én két versemet, amit aztán a negyedik számban, ötvenhárom elején közöltek is. S mivel a tanárunk küldte el a verseket, Szántó Tibor, aki egyúttal a Pécsi írócsoporth titkára is volt, igazgatóknak válaszolt, neki küldte el „felfedező” levelét. Én csak néhány évvel ezelőtt láttam:

„Kedves Elvtárs! A közeljövőben - gondolom úgy lenne jó, még az iskola idején - szeretnék Csurgóra látogatni. Amennyire a távolból lehetséges, figyelemmel kísérjük az irodalmi kör munkáját és látunk biztató, valamint óvatosságra intő jelenségeket. Csak azért előzőm meg személyes látogatásomat ezzel a levéllel, hogy külön is felhívjam Igazgató Elvtárs figyelmét Bertók Lászlóra. Őt nagyon ígéretes tehetségnek tartjuk és fejlődését mindenben szeretnénk segíteni.

Kérjük, hogy esetleges észrevételeit Bertók László helyzetéről, anyagi, vagy családi gondjairól közölje velünk. Nagyon szeretnénk, ha figyelemzettetné Bertók Lászlót, hogy leveleivel, verseivel forduljon közvetlenül hozzánk, mert jelen pillanatban még a címét sem tudjuk. Szívességét előre is köszönöm. Pécs, 1953. május 30.

Eltvársi üdvözlettel:

Szántó Tibor titkár.”

A két versem közül, ami először megjelent, az egyik, a *Csokonai él*, *A Reményhez* formájában íródott, akkor ünnepeltük Csokonai Vitéz Mihály születésének a száznyolcvanadik évfordulóját. A másik, a *Kenyér* című egészen más hangú, ilyen sorok vannak benne: „Reá gondol vágyón, kinek még Nem juthat, mert nem engedik, Akik vagonszám gyűjtik össze, Hogy nagy felár jusson nekik.” A gabonáról van szó meg a beszolgáltatásról, arról, hogy lesöprik a padlást. És ez megjelent a *Dunántúlban*. Akkor. Talán ezért írta Szántó Tibor az igazgatónak, hogy „óvatosságra intő jelenséget” látnak az irodalmi körünk munkájában. Dehát Szántó nem jött el Csurgóra, sohasem találkoztam vele.

K.L.: - És aztán?

B.L.: - Megjelent még egy versem ötvenháromban a *Dunántúlban*, ötvennégyben jelesen leérettségiztem, de az egyetemre „férőhely hiányában” nem vettek fel. Összedőlt bennem minden. Először az *Átok* című versemet írtam meg az egyetemi elutasítások után, amiben megátkoztam Rákosit is, aztán ötvennégy őszén, amikor megint lesöpörték a padlást, a *Csendélet* címűt. A többivel együtt azután ezek is bűnjelként hangzottak el azon a tárgyaláson, ahol 1955 októberében a Kaposvári megyei bíróság államellenes izgatásért nyolchavi börtönre ítelt.

K.L.: - Ez volt „a hatalmas orrabukás”. Történetét, dokumentumokkal magad rakod össze, ma már közölhető mindez tanulságul. Hogy a költő tájékozódik, talpraáll és elindul *az életbe* az ember...

Orbán Ottó

K.L.: - Mennyiben lehet egy utazás a mai világban sorsfordító esemény? Ezen tűnődtem, amikor Orbán Ottó 1968-as hosszabb (minden utazás rövid, de a rövid utazásokhoz viszonyítva talán nevezhetjük ezt hosszabbnak) indiai útját nevezte meg beszélgetésünk témájaként. Hogyan szólhat bele egy költői pályába egy ilyen út?

O.O.: - Azzal kezdem, nem éppen a legelegánsabban, hogy rögtön helyreigazítalak. Az én utazásom még rövid utazásnak sem volt hosszú, az én utazásom egy lepke élete volt: három hét alatt egy olyan földrésznyi országot, mint India, nemhogy megismerni nem lehet, hanem jószerivel még szemrevételezni sem. Nekem India csak igen kis részét sikerült bejárnom és azt is mintegy átsuhanva rajta; tapasztalataim nem a megfontolt kutatóé, hanem a költő tapasztalatai.

K.L.: - Akkor pedig szerencséd volt, hogy ilyen rövid idő alatt ilyen sűrítetten sok mindent láthattál, átélhettél - mint erről hazatérésed után írott, *Ablak a földre* című könyvedben be is számoltál.

O.O.: - Szerencsés kétféleképp lehet az ember, alkatában és körülményeiben. Ha e kétféle szerencse egymás kezére játszik, három hét, ez a semmi idő, hihetetlen tömény is tud lenni. Nekem szerencsém volt, kétszeresen, százszorosán, az én időm borzasztóan tömény idő volt, és három hét alatt nem három hétre valót láttam, hanem annyit, hogy közel egy évig írtam az utazásomról szóló könyvet. Mindazonáltal pusztán ezért sorsfordítónak ezt az utamat nem érezném. Sokat és sokfelé utaztam, tapasztalatból mondom hát: egy utazás, bármennyire izgalmas is, a hasznosítható élményeknek bármekkora tömegét kínálja is, nem feltétlenül kell, hogy sorsfordító legyen. Az Egyesült Államokban például hosszú hónapokat töltöttem, fuldokoltam a rám zuhogó jóban és rosszban, utamról egy félkötetnyi verset írtam, az az út tehát ritka jól sikerült út volt, fontos is, hasznos is, sorsfordítónak azonban, amilyennek az indiai utamat, ezt nem érzem. Mármost, hogy miért? Nehéz kérdésre nehéz válasz. Kezdjük magával a pillanattal. Tele van az életem sorsfordító pillanattal... Amikor nem robban föl a házunkra esett bomba, amikor nem talál el az ekkor-akkor felém repülő golyó, amikor nem gázol el a teherautó, hogy csak kapásból soroljam föl az elsöre eszembe jutókat... És hát a háború utáni nagy pillanat, amikor az intézetben találkoztam azzal a tanárral, mellesleg az unokatestvéremmel, aki pedagógiai szorultságában rávezet a versírára; biztos, hogy enélkül is írtam volna, de nem így, öngyógyításképp, amitől már csak egy lépés az a fölismerés, hogy a költészet közbajok gyógyítására is szolgálhat... Mondom, sorsfordító pillanat sok van, talán egy kicsit túl sok is ahhoz, hogy olyan igazán komolyan vegyem azt az egy pillanatot; korábban kezdődik, később zárul, folyamatos változás ez inkább, a magunké, a világé... Igaz viszont, hogy ennek a változásnak egy-egy apró mozzanatát villanófény is megvilágíthatja; ilyenkor minden élesebb, emlékezetesebb; úgy tetszik, egy pillanat műve az, ami hetek, hónapok, évek óta érlelődik. Így, ahogy a váratlan fölismerés villanófényében hunyorgok a bombayi repülőtérén, ezzel a sok zárójellel és fenntartással, hogy valójában nem is egy pillanatról van szó, így teljes szívvel vallhatom sorsfordítónak a megdöbbenés első pillanatát, majd a többi, ami rákövetkezett, az egész indiai utazást. A pillanat különben most sem egy pillanat. A pillanat meg én már órák óta készülünk a találkozásra. A könyvemben is leírom ezt, csak ott egy kissé más összefüggésben: a repülőgép Bombay felé tart, nem bízom még az angoltudásomban, valamiféle bemutatkozó szöveget fogalmazok fejemben, Magyarország Európa egyik szegény országa, nekem ez a háttér és így tovább, és már ereszkedünk is, majd földet érünk, és nekem eláll a szavam. Eláll a szavam attól, hogy milyen világrengető marha vagyok én, aki Indiában azt akartam

mondani, hogy én egy szegény magyar vagyok. Szédelegve a hőségtől és a megszegyenüléstől imbolygok a repülőtéri főépület felé, majd föl s alá a gőzfürdő hőmérsékletű épületben, és ekkor egyszerre megtörténik, föl villan bennem a vakító fény. Meglátok egy asszonyt... vagy férfit... egy semleges nemű emberi lényt, valami zsákvászonyszerű anyagba öltözve... Semmi különös, a tranzitváró követ mossa. Még nem tudom, hogy egyike az érinthetetleneknek, még nem tudok semmit. Csak azt, hogy évezredek mozdulatokkal dolgozik, hogy álmosító mozdulatai mögött egy roppant szakadék ásít... az idő?... a történelem?... Helyben vagyunk. Ettől fogva velem valami életre szólóan fontos történik Indiában. Az utazás ennek a történésnek mintegy csak díszlete. India nekem a nagy marxizmusélményem. Így mondom, mert nem tudom másképpen mondani. De itt álljunk meg egy percre. Ez egy sokféleképpen félreérthető mondat. A rögeszmés gyanakvás netán még azzal is meggyanúsíthat, hogy keveslem a nekem jutott hivatalos sikert, és most megpróbálok egy kicsit besegíteni. Arra is van esélyem, hogy a gondolkodást szakmányban űző filozófus értsen félre, s megdicsérjen vagy megrójon olyasmiért, amit mondani nem volt szándékom. Miről van tehát szó? Én szakfilozófiailag még félműveltnek sem igen állíthatom magamat, nem vagyok viszont egészen tájékozatlan a gondolkodásnak egy különleges terepén, a költészet és filozófia határterületén, azon a bizonytalan határsávon, ahol az eszmének is az érzéki élmény erejével kell hatnia, vagy épp annak alakját kell felöltenie, másképp az egész nem ér semmit. Én tehát, ha marxizmusról beszélek, nem Marx Károly vagy Engels Frigyes klasszikus, egyetemeinken oktatott munkáiról, még kevésbé Lukács Györgynek a maga műfajában kimagasló életművéről beszélek, hanem arról, amit ebből az eszmekörből József Attila közvetített hozzám. A gondolatnak és az érzékinek arról a maga sejtelmes mivoltában is ragyogó és áttekinthető egységéről, amellyel például az *Óda* kápráztatja el a szemünket, ahol a világmagyarázat és a szerelem, a mindenség és a női test, a materializmus és az áhítat egymásba játszva, egymás képét felöltve, majd levetve, egymást beragyogva közvetítenek egy prózára csak nehezen vagy sehogy sem fordítható jelentést, melynek háttere azonban világosan huszadik századi, és rétegezettsége gondolatilag is, ha nem is tökéletesen, leírható. Nem a szoros értelemben vett költői módszerről beszélek tehát, ami különben is személyre szabott, hanem arról a folyamatról, ahogy eszme és anyag átjárják egymást. Az én nagy problémám az volt, hogy engem erre nemcsak József Attila oktatott, hanem az ötvenes évek is. Ha jól meggondolom, én a magyar közoktatás történetének legsilányabb középiskolájába jártam, nem a valóságos gimnáziumot, hanem az oktatás egészének módszertani válságát értve ezen. A régi már szétverve, az új még nem működik. Emlékszem történelem-tanárnőnk, szemre afféle álcázott budai úriasszony, ijedten csiripel: „a termelőerők szétfeszítik a termelési kereteket...” Nem értettem sokat a magyarázatból, de azt halálos pontossággal értettem, hogy nincs valódi köze a szöveghez, amit lead nekünk. És kigyulladt bennem a piros lámpa, mint valami stúdióban: EZ CSAK DUMA! Magyarán: József Attila bizalomra oktatott, a hétköznapiak viszont gyanakvásra. Nem utolsósorban magammal szemben, hogy mit engedek be a versbe, másképp szólva, hogy milyen módszerrel gondolkozom. És most ugorjunk vagy tizenöt évet. Ott állok a bombayi repülőtéren, a pillanat kápráztató fényességében hunyorogva olvasom magamban a kigyulladó föliratot: VAN KIZSÁKMÁNYOLÁS! Nem szeretném magamat ostobábbnak feltüntetni a valóságosnál. Én nem hülye voltam azelőtt, nem a melegvizet fedeztem föl egy erre különben kiváló alkalmat kínáló repülőtéri váróteremben; tudtam én sok mindent Indiáról, az életkörülményekről, a társadalmi szerkezetről meg effélékről. Az eszemmel tudtam, mint afféle könyv- és újságolvasó ember. Most azonban valahogy másképp értettem meg azt, amit eddig is értettem, épp csak nem így, a zsigereimmel. Valami olyasmi történt velem, mint Kolombusszal, amikor meglátta a szárazföldet, azaz érzéki valóságként élhettem át azt, amit addig csak a képzelet körvonalazott; megérthettem azt, hogy bármit és bárhogy tanítottak is nekem az iskolában, az a lényegen nem sokat változtat. És a lényeg ott mosta előttem a követ. Nem tudva arról, hogy mi minden épül

óra, a sorsára, arra a tényre, hogy neki a világból csak az jut, ami. Átéltettem azt, ami a József Attila közvetítette eszmekörből nem silányult bebíflázható iskolai szöveggé, szemináriumi szavallattá, hanem eleven, nyomorúságtól izzó, megrendítő élet maradt. Ott álltam, és láttam, hogy a százados szerkezet, fűtülve arra, hogy mi hiszünk-e a létezésében, működik.

K.L.: - Milyen előzmények után került sor erre az utazásra? Hogy helyezed el pályádon a bombayi fordulatot?

O.O.: - Ez a bombayi pillanat hosszú árnyékot vetett. Először is megnyugodhattam, hogy nem vagyok átverve. Az életemmel, úgy értem. Négy évvel az indiai út előtt bejártam Nyugat-Európát. Sokféle emberrel sok mindenről beszéltem, és a beszélgetések keserű ízt hagytak a számban. Többször kimondatlanul, de néha kimondva is, beszélgetőtársaim azt közölték velem, hogy az én magyar tapasztalataim vidéki tapasztalatok, azaz tanulságaim becsülettel levont tanulságok ugyan, de abban az áramvonalasan síkló és zajtalanul fogyasztó világban egy kicsit ódivatúak, hogy ne mondják, nevetséges módon használhatatlanok. Most ott álltam, és láthattam, hogy a világ olyan, mint Matrjoska, az orosz babában baba: Párizsból nézve mi látszunk vidékieknek, de Indiából nézve az én fölényes beszélgetőtársaim, akik azt hiszik, hogy automata szerkentűik sokasága maga a világ. A háború, a pince, az intézet, minden visszakapta a maga elemi fontosságát. Másfelől viszont épp magyar értelmiségiként kaptam egy üdvösen kijózanító pofont. Idehaza bennünket, szabadgondolkodó fiatalokat feszített a büszkeség, hogy tragikus közelmúltunk olyan tanulságok birtokába juttatott, melyek egyedülállóak világviszonylatban is, így tehát üzeneteinket egyenesen a kornak címeztük, a kor szellemének. Most ez az egész a maga helyére került. A tragédia semmivel sem lett kevésbé tragikus, tanulságai semmivel sem kevésbé fontosak, épp csak rákerült arra a mázsálóra, melyen a sok százmillió kérdéseket méri. Nekem a lét sötét kalandja, rendkívüli és megrendítő volt az, ami a tőlem karnyújtásnyira, álomi lassúsággal mozgó emberi lénynek mindennapi életvitel, hétköznapijainak sora. Mértéktartásra is intett ez a pillanat, arra, hogy nagyotmondás még nem nagy irodalom. Legfőképpen azonban, ha csavaros módon is, hűségre tanított, őrizni a magam nyomorult hányattatásainak emlékeit és tanulságait és persze őrizni az ő képét is titkos mértékül, hogy vele és hozzá mérjük lenyűgöző utópiáinkat. Költőként én már a gyerekfejjel írt, rossz verseimben is valamiféle nagy összefoglalásra, a képzőművészetből vett hasonlattal freskófestésre törekedtem; most láttam, hogy az a freskó, melyre ő nincs ráfestve, az a vers, melynek világképéből ő kimarad, nem festmény, nem vers, hanem szemét.

K.L.: - Most milyennek látod azt az Orbán Ottót, aki elindult Indiába?

O.O.: - Irigylésre méltóan és nevetségesen fiatalnak. Rettenetesen büszke arra, hogy ő milyen felnőtt. Teljes méltósággal viseli háborús hányattatásait, mint egy frakkot. Ugyanakkor a szónak egy korlátozottabb értelmében csakugyan felnőtt. Felületes ránézésre kész költő, technikailag mindenképpen az, és jó pillanataiban nemcsak úgy. Valami mégis hiányzik belőle. Említettem az előbb a freskófestést. Ez nem valamiféle nagyzási mánia volt. Nem tudok szabadulni a gondolattól, hogy én voltaképpen a pincefalra akartam festeni, mármint a képzeletbeli képeimet. Azért gyanakszom erre, mert a pince mindig úgy jelenik meg előttem, mint egy nagy sötét felület, a falé, melyhez hozzátapasztva kísérteties fénnel lobog egy gyertya. Fölrobbantják a Lánchidat, a gyertya leesik. A földmélyi dörgés, a sikoltozás, a sötét, mindez csak utána jön. Lehet, hogy én ezt a falat akartam évek múlva is vad színekkel telefesteni? Nem tudom, első kötetem ordító színei ezt is jelenthetik. Akárhogy is, én azt szinte természetfölötti kényszer hatására kíséreltem meg újból és újból, és valahogy mindig félresiklottam. Jól mutatja ezt fiatal költő korom nagy vállalkozása, a *Megérkezés egy égitestre* című verskompozíció. Ez tulajdonképpen hat óda egy emelkedett utóhanggal, afféle világköltmény. Részleteiben nem is mindig rossz, második darabjának zárórészéből például szinte Shelley-re

emlékeztető végletességgel kiált a kétségbeesés, de az egész vers, mint ahogy az egész ciklus is, szétesik csillogó részletekre. Hiányzik a ragasztóanyag. Nem mondom persze, hogy ezt én Indiában szereztem be, de hogy onnan is hoztam egy komponensét, az biztos.

K.L.: - Verset írni a háború után egy iskola-intézetben, félárvaként tanultál. Onnan kezdve Orbán Ottó költői fellépéséig milyen út vezetett?

O.O.: - A csodagyerek tündöklésére jött a kamaszkor sötétje. A gyerekkori versírást elfelejtettem, mérnök akartam lenni, évekig mintha csak álmodtam volna az intézetet meg mindent ami ott történt, és ha már sorfordító pillanatokról beszélünk, egy közülük: tizenhat éves vagyok, van egy üres dolgozatfüzetem, félig-meddig transzban beleírok egy verset, aztán bambán bámulok. Telnek a napok, újabb és újabb vers, a füzet megtelik. A betelt füzetet elviszem Keresztúry Dezsőhöz, aki még csodagyerek-szerkesztő korából ismer, és mint hajótörött ifjút jó szóval gyámolít. Kritikája atyai szeretetteljes, de szakszerűen pontos, épp ezért megsemmisítő. Fölállok, megköszönöm, és ki akarok menni az ajtóval szemben álló földig érő nagy tükrön. Hiába, már késő. Hónapokon át repülök, mint az üstökös az űrben, a rossz versek csóvját húzva magam után. Aztán egyszerre megtörténik a csoda. Ugyanúgy fogok neki a dolognak, az eredmény mégsem ugyanaz, az eredmény vers, a címe: *Újkori elégia*, ott található válogatott verseim élén. A jól halló fül persze kihallja mögüle Rimbaud *Részeg hajó*-ját, annak tengerén hajózik ez a vers is, a tenger fölött úszó füstöt azonban kétségkívül a háború szele fújja. Még nem vagyok költő, de már egy megszabott pályán zúdulok... le? föl?... mindenestre előre.

K.L.: - Ragyogó formaművészettel, szinte ösztönös formakészséggel rendelkezél az indulásod pillanatában is. Ez nem nehezítette az önmagadra találást?

O.O.: - Erről még beszélni is utálok. Ez a formaművészet az én Nessus-ingem. Fényes dicséretnek hangzik, de azt jelenti: ügyesnek ügyes, de költőnek túró. Kétségkívül tudtam valamit, kétségkívül másképp tudtam, mint mások, de ezzel kész. Én éppúgy az ihletnek vagy minek kiszolgáltatottan írtam, mint ösztönösnek tartott pályatársam, legföljebb ő a földszinten küzdött, míg én az emeleten, de ez csak a fogalmazás okozta kínban jelent különbséget, és még csak nem is a kín mértékében, hanem csupán a természetében, az eredményre nézve pedig semmi biztosíték. Káprázatos formakészséggel is lehet gyalázatos verset írni: üres vackot. Azt hiszem, mindenkinek a saját szintjén és a saját természete szerint kell kockáztatnia. Én a formáról - mindegy, nevezzük így - tudtam valamit, nekem azt kockára kellett tennem, ki kellett próbálnom, kétségbe kellett vonnom, szóval sokat kellett vacakolnom vele, és ez nálam láthatóbban zajlik, mint kollégáim többségénél, de a lényeg nem ez volt, illetve ez csak a látható formája volt a mélyben zajló, gyötrelmes, magamnak magam tartotta önismereti tanfolyamnak.

K.L.: - Nem egy nagy kortársad hatása megérződött költészetedben. Weöres, Pilinszky, Ginsberg, Nagy László - hogy csak a legfontosabbakat említsem. Egy időben a kritika hol dicsérőleg, hol megrovólag emlegette ezt.

O.O.: - Erről én már annyit írtam és beszéltem, hogy újat e tárgyról aligha tudok mondani. Ezt a kérdést bőven tárgyalja *Az ádáz szemtanú* című önéletrajzi esszém és *A mesterségről* című versgyűjteményem, mely élő és halott költőkről, tágabb értelemben a költészet mibenlétéről, még tágabb értelemben az én mérhetetlen szemtelenségemről szól, mellyel bekalandoztam a világköltészetet, és elemeltem azt, amire szükségem volt. Szarkatermesztet, rablólovag, - ki minek hívja. Szerintem itt ugyanarról van szó, mint az előbb tárgyalt formakészség esetében. Ott a hegy, lássuk: meg bírom-e mászni? A fogékonyság kihívása. Mit kihívása, leküzdhetetlen kényszere. Próba próba után, és közben, mintegy észrevétlenül, egyre inkább tisztába

jövök magammal. Arcátlanságomért különben nagy árat kellett fizetnem. Ez az egész kérdés-kör, a látható vagy éppen látványos formaproblémák, a más költők stafírunkjából elemelt ezüstnemű csillogása elfedte a versek élményanyagát, ami azért eléggé jellegzetes volt. A háború, az intézet, majd később az ideggyógyintézet, ahová összeroppanva kerültem, a kórházi hónapok, a tétova kísérlet, hogy a saját hajamnál fogva kiemeljem magamat a sötét mocsárból, mintha csak díszletül szolgált volna ahhoz a cirkuszi produkcióhoz, hogy költőnk egy magasban kifeszített kötélén biciklizik, és közben a költészet fényes kellékeivel labdázik.

K.L.: - A kritika éppen csak ezekkel a formai elemekkel foglalkozott sokáig.

O.O.: - Lázongtam és dühöngtem emiatt. „Elvont” versektől hemzsegő első kötetemben Kínáról közlök verset, mellette egy vádirat Theodor Heussnak, a Német Szövetségi Köztársaság akkori elnökének címezve, hogy csak két jellegzetes, a szónak még újságírói értelmében is társadalmi ihletésű verset említsek. Borzasztóan igazságtalannak éreztem, hogy ezt nem veszik észre.

K.L.: - Szerinted miért nem vették észre?

O.O.: - Nem tudom. Talán csakugyan nagyon csillogott a fölszín. Csakhogy a fölszín alatt is volt azért valami. Volt ám: a vad modernkedés meg a fekete pesszimizmus. Komolyan mondom, ezt szájítva hallgattam. Nekem akkoriban annyi bajom volt, hogy ha ahhoz még pesszimizma is vagyok, egyszerűen beledöglöm. Ha egy versemben arra lyukadtam ki, hogy a helyzetem reménytelen, a következőben azt ordítottam a magam fülébe, hogy TÚL LEHET ÉLNI, már csak babonából is. Egyszerűen hinnem kellett valami kibontakozásban, különben föl-
adom, vége. De ez, hogy úgy mondjam, az én titkom maradt. Voltam én minden, csak az a helyét, hangját és bajainak gyógyszerét kereső fiatal, majd mind kevésbé fiatal költő nem, aki valójában voltam. Még a beatköltészet hazai szálláscsinálója is, feltehetőleg azért, mert lefordítottam Ginsberg *Üvöltés*-ét; erről csak ennyit, a replikával jellemezve a minősítés komolyságát, hogy szakállam sohasem volt: lett volna, de nagyon viszketett. Indiába utaznom tehát azért is sorsfordító volt, mert mindez itthon maradt. Ott én egy felnőtt újszülött voltam, a szemtelenség határát súroló érdeklődésemmel. És persze vizsgáznom is kellett, hogy az vagyok-e, akinek én tartom magamat, vagy az, akinek mások tartanak. Valószínűleg ez az örült belső feszültség is belejátszik abba, hogy az a pillanat a bombayi repülőtéren annyira megrázott. És aztán a szerencse, ahogy már mondtam, besegített. Mert, hogy el ne felejtjük, a könyvem azért mégis Indiáról szól, erről a hihetetlenül izgalmas, rejtvényfejtésre csábító, földrésnyi országról. A tekintet, mellyel nézem, az indulat, mellyel megérteni próbálom, a lényem, amit megmártok benne, mint egy fürdőben, mélyen magyar, de a bizonyítás anyaga India, a fölfedező kíváncsiságnak mindig is kedvelt terepe.

K.L.: - Nem tudom jól olvastam-e India-könyvedet, de ez valahogy inkább antiútirajz. Ha hazánk fia általunk kevésbé ismert vidékeket jár be, rendszerint rácsodálkozik az új ismeretekre. A te könyved, hogy úgy mondjam, egy kicsit tenyérbemászó. Látod a Tádzs Mahalt, a Vörös Várat, és egyszerre csak valami émelygés fog el, nyugtalanság. Érezteted: nem érzem itt jól magam, valamit nem találok.

O.O.: - India-könyvem igazából nem útirajz, hanem álcázott világesszé. Épp azt magyaráztam idáig, hogy miért. Társadalmi kérdésekre, a lét kérdéseire keresi a választ, így aztán távol áll tőle a turistákra nézve szinte kötelező várakozás, hogy hűha, itt fakírok meg elefántok lesznek. Nagyobb a tétje: emberi, költői létem. A könyv egyik zárófejezete, a *Hajts on a Marine Drive-on* című már-már prózavers; nem egy turistaútról szól, hanem mindannyiunk közös jövőjéről. Itt azonban valami fontosat kívánok megjegyezni. Az a megállapítás, hogy a könyvem nem útirajz, úgy értendő, hogy a lényegét tekintve nem az. A belefoglalt ismeretanyagot tekintve

viszont becsületes útikönyv. Nagy írói büszkeségem, hogy könyvem megjelenése óta nem egy kollégám járta be Indiát keze ügyében ezzel a könyvvel, és mind azzal jöttek vissza, hogy igazat írtam: a helyszínrajz pontos, az adataim megbízhatók, ha valaki a könyvem alapján tájékozódik, nem téved el. Ennek nemcsak műkedvelő prózaíróként tulajdonítok jelentőséget. Egy éven át írva a könyvet, téglánként emelve az épületét, rájöhöttem, hogy mi az a kötőanyag, amelyet annyit kerestem eddig. A részletek kétségbevonhatatlan hitelessége. A *Hajtson a Marine Drive-on* prózája azért tudott versként repülni, mert a mondott helyen, nem messze a világvárosi szállodáktól, csakugyan láttam egy meztelen mellű koldusasszonyt. Azaz nem a föltételezett olvasó iránti előzékenység kívánja tőlem a részletekbe menő megbízhatóságot, nekem magamnak van múlhatatlanul szükségem erre. Földhöz ragadt alak vagyok, dobantás nélkül nem tudok elrugaszkodni. Más szóval arra is India kapcsán jöttem rá, hogy a látomásos költő maszkjában egy gyógyíthatatlan realista fészkelődik.

K.L.: - Azért faggattalak az utazás előtti Orbán Ottóról, arról a képről, ami ma benned él a hatvanas évek ifjú költőjéről és arról, ahogy a korabeli kritikákat fogadtad, mert azt szeretném megtudni, miért nem értettük meg, miért ismertük félre (én magam is kritikusként) akkori világodat.

O.O.: - Nem tudom a választ. Illetve csak túl sok választ tudok. Engem értetlenségből nemcsak megróttak, dicsértek is. És az értetlenséget is mi minden motiválhatta: meggyőződés, valami iránt elfogult ízlés, botfűl. Csak találgathatok. A kérdés megválaszolására ugyanis mélységesen illetéktelen vagyok. Szándék és megvalósulás közé nem húzhatok biztos határvonalat. Benyomásaim mindazonáltal vannak, ha utólagosak is. Azt hiszem, nem lehettem valami fényes káder, mármint művelődéspolitikailag. Fiatal költőnek sem voltam igazán fiatal; már az intézetben írt versezeteimben is egy öregember keveredik egy gyerekkel. Az ostrom árnyéka? Alkati dolog? Feltehetőleg mindkettő. Akárhogy is, olyan tükör voltam, mint hófehérke meséjében a gonosz mostoháé: a korszak folyton a maga fiatal, szép arcát kívánta volna látni bennem, én meg mutattam a szebbnél szebb dolgokat: a pincét, a hullákat, az ideggyógyintézetet. Aztán ami nálunk olyan fontos: a besorolásom! Én Csoórral, Tornaival, Hernádival indultam egy csapatban, csak hogy mindannyiuknál fiatalabban. Ezért-e vagy azért, mert nem mutatok elég jól egy csoportképen, egyszerre csak Tandorival találtam magam párban, mint modern világfi, majd miután ő elállt klasszikus medve- és madárköltőnek, és hihetetlen mennyiségű publikációja okán egymagában is megtölt egy önálló fejezetet, újabban Ágh és Bella társaságában pompázom, mint a hatvanas évek beteljesült ígérete, holott épp Ágh írja le rólam egy emlékezetes kritikájában, hogy alig eltérő életkorunk ellenére más eresztésből valók vagyunk, nem nézeteinket illetően, hanem éppen hogy generációsan. Hanghordozásom sejteti, hogy ezt az egészet nem tragédiaként adom elő, hanem jellemzésül. Ennyi bizonytalanságnak kell, hogy legyen valamilyen oka. Én magam, természetesen. Fölmerül egy kép: régi barátom, az irodalmi befutók hüvös szakértője, egy pillanatra (annyit ér a dolog) fölnéz a kéziratból, amit éppen olvas, és azt mondja nekem, aki a munkásságomat övező értetlenség miatt lázongok a társadalomtudományokban cserződött szerkesztőség tagjainak: „Rólad legkorábban negyvenéves korodra fogják tudni, hogy milyen költő vagy!” Igaztalanul válaszolok, mondván, hogy róla máris látszik, mekkora nagy marha. Most, annyi év távolából megkövetem. Helyzetértékelése pontos volt, jóslata nagyjából bejött. Annak a sokféle anyagnak, amit én élményeimnek természete és a magam költői alkata miatt kénytelen voltam összevegyíteni, ennyi időre volt szüksége, hogy összeérjen.

K.L.: - És ezzel körüljártuk azt a kérdéskört, amit úgy sűrítetnénk egyetlen - József Attilától kölcsönzött - címbe: „Költőnk és Kora.”

O.O.: - Körüljárjuk, de még mennyire. Annyira, hogy még Indiába is teszünk egy kitérőt. Nekem ugyanis odáig kellett repülnöm, hogy leghazaibb kérdéseink egyikére választ kapjak. Mondtam már, hogy kezdő költőként, a csak-a-fejét-meg-ne-sántuljon pedagógia divatja idején egy bandába szorultam Csoórral meg Tornaival. Ők vidékiek voltak, én pesti. Szent fogadalmunk volt, hogy az urbánus-népies ellentétnek nevezett, gyilkos számárságot nem fogadjuk el hagyománynak. A háttérükben, szokásainkban meglévő különbségeket persze érzékeltük, de ez nem volt többre ok, mint ugratásra; Tornait például, aki kezdetben még Dunaharaszti-ról járt be Pestre, azzal húztuk, hogy HÉV-vel jár vissza a népbe. Azaz tréfába rejtettük, barátságunkban próbáltuk föloldani azt a rettenetet, amit magunkra maradva mindannyian éreztünk. Szakadékot nem lehet fogadalmakkal betemetni. A szakadék ott sötétlett a szemünk előtt. Fogadalmunk csak annyit jelentett, hogy nem fogjuk egymást beletaszítani. Láttam az első generációsok szívfacsaró, gerinctördelő, nemegyszer öngyilkossággal végződő küzdelmét azért, hogy beleszokjanak az értelmiségi létbe. Másfelől viszont láthattam magamat is, ahogy ott állok az öreg, vakolatát hullató, bombatámadások és államformákat túlélő lakóketrec előtt, és azon morfondírozom: „Mondjam erre, hogy szülőházam? Mondjam erre, hogy szülőházam?” Őket húzza a súly, én meg röptömben valami nehezék után kapkodok. Hihettem ezt a Tádzs Mahal kertjéig. Nem India volt az első tükör, melybe belepillantva egy földön álló ember arca nézett vissza rám, de ez volt a legfényesebb. Abban, hogy nekem Tádzs Mahalról az jutott eszembe, ami, benne volt Illyés, *A kacsalábon forgó vár*, az, hogy én ezt a verset kamaszkoromban olvastam, és úgy olvastam, ahogy: háborús romokkal hitelesített okfejtésként. Magyarország a Tádzs tövéből nézve fogható egészen látszott; az is volt: sajátos gondolkodású és viselkedésű, kis közösség. Egy falu, a szülőfalum. Örület, hogy főutcáján a félmeztelen koldusokat száriba öltözött hölgyek kerülgetik, és hogy a fák ágai közül majmok bámulnak az elfüstölgő motoros riksák után, de hát ez már egy ilyen világ. Nekidőlök a márványkorlátnak, mert elfog a szédülés - ugyanúgy, ahogy majd néhány évvel később, a világ túlsó felén, Amerikában is -, hogy a világ tükrébe nézve - és csak ott, mert ott egyedül hitelesen - milyen mélyen, mennyire gyógyíthatatlanul, mert a csontjaim velejéig, a gondolataim legaljáig magyar vagyok.

Ágh István

K.L.: - Előfordult már a történelemben, sőt a művészetek történetében is, hogy testvérek ugyanazon a pályán tűntek ki, és az is, hogy szinte egymás kezéből vették át a stafétabotot. Ágh István esetében, ha a sorsfordító pillanatait szeretnénk felidézni, természetesen egésszül ki az alapkérdés (hogyan lettél költő?) valahogy így: milyen jelentősége volt pályaválasztásodban annak a ténynek, hogy bátyád, Nagy László már ismert költő volt akkor, amikor te eszmélkedni kezdtél; és milyen hatással volt pályád alakulására, hogy költészetünk egyik nagy alkotója volt bátyád?

Á.I.: - Mindig rejtély marad számomra, mert sosem fogom megtudni, hogy bátyám nélkül versebe kezdtem volna-e. Talán nem is érdekes, mert az van, ami van. Az biztos, hogy az ő hatására kezdtem verset írni tízéves koromban. Bátyám versei akörül jelentek meg, és a család is elismerte, mint költőt. Az akkori Valóságban hozták reprezentatív módon költeményeit rajzaival és önéletrajzával. Addig csak sejthették a hazaiak, hogy verseket ír rejtegetett irkáiba, míg festegetése, rajzolása nyilvánvaló volt. Zugban művelni nem lehetett, híre is kelt valamilyen képpen, és 1946-tól művészeti főiskolákra is járt. Nekem mutatott valamit verseiből, de inkább tanított arra a költészetre, amit szeretett. Hároméves koromban kívülről tudtam József Attila *Tiszta szívvel* című versét, mint ha a kisebbet káromkodásra tanítja a nagyobbik. Máig sem felejttem, ahogy nevettek rajtam a felnőttek, mert úgy mondtam az egyik sort: elfognak és felketnek - azt hihettem, a „fölkötnek” tájszólásos. Tudtam Sinka egyik kis balladáját a halott kisgyerekről, akinek fillér penészik a szemén, és nagyon elszomorodtam. Nem emlékszem már arra a Heine-versre, amit maga fordított le, s magyarul is németül is megtanultatta velem. Mondhatom, három-négy éves koromtól a költészet felé irányított. Azt is megkérdézhetné: miért nem próbálkoztam a festéssel, rajzolással? Mert teljesen tehetségtelen voltam ehhez a művészeti ághoz. Tehát biztosan valami volt bennem és van bennem, ami a költészet felé húzott. Ha viszont ő nem lett volna költő, akkor lehet hogy, éppen így költő lennék. Ezek csak feltételezések, és magamban régen lezártam. Az azonban érdekes lehet, hogy nem az ő módorában kezdtem, hanem inkább Petőfiében és Adyében, ahogy otthon megvoltak könyveik. Ő abban az időben József Attila-, Sinka-, Erdélyi-hatású vagy inkább rokon verseket írt. Tizenhárom évvel idősebb nálam - ez a legfontosabb. Mindig más érettségi fokon éltük meg a világot, a történelmet. Én mindig lekésve, mert fiatalabban, és ez úgy lett a szerencsém, amennyiben mást éltem át, mint ő ugyanabban. Hétéves voltam a háború végén, ő húsz. Nekem a háború valami gyerekjátékkal összekevert szörnyűség, öneki már abban nem volt semmi gyerekjáték. 46-tól 49-ig a Nékosz tagja, parasztpárti agitátor, én marhákat legeltettem, s a mezei nyárfákra is folszögeztem a sarlós választási plakátokat, meg hogy „Egy mázsa búza egy pár csizma.” Általa többet megtudtam, mint a többi falusi gyerek. Komoly kis úttörő voltam ugyanakkor, amikor aztán apámat teljesen megnyomorították az ötvenes évek elején. Egy évre kulákká tették, mert nem volt nála gazdagabb a faluban. Az apám középparaszként lett kulák, én, hívő úttörő, az ellenség fia, egy vörös nyakkendős gyerek sürgött ott, amikor éppen lesöpörték a padlást. Ezt képletesen mondom, mert nem raktam akkor fel vörös nyakkendőt természetesen. A bátyám éppen Bulgáriában, csak akkor tud meg mindent hirtelen, mikor hazajön, és viszik az egyetlen tehenet adóba. Ez a tehén állandóan le volt foglalva, és jött-ment a tanács udvara és az istállónk között. Mindig elvitték, mert sokszor nem tudtunk adót fizetni, s mikor visszafelé jött az apám, valahogy összeadták a pénzt a falusiak, és visszaválthatta a tehenet. Szinte rendszeres ingajaratban volt a tehén hazulról a tanácsig. Megdöbbenve tapasztalta a bátyám, hiszen másfél év bolgár ösztöndíja miatt kiesett abból az időből. De aztán ezt úgy végigszenvedte, ahogy a *Gyöngyszoknya*-ban a viharból kilábaló ember. Ezt

a párhuzamot tarthatjuk egészen 56-ig, amit én tizennyolc éves koromban éltem át mint Pestre éppen akkor került elsős egyetemista. Ez érettségben és tapasztalatban késés volt az idősebbekhez képest, de nagyon sokat jelentett, hogy a bátyám szemével is nézzem és kontrolláljam azt az időt.

Végül is tízéves koromban kezdtem verset írni, s koromhoz képest nem is rosszakat.

K.L.: - Megvannak még ezek a verseid?

Á.I.: - Romló szülőházunk lomjai között ráakadtam az egyik tíz-tizenkét éves koromban írt füzetemre. Néhány optimista, úttörős versike meg tájleírás a tavaszi viharról, a gabonákról, madárfészkekről. 1975-ben *Tűnő világosságom* címmel hosszabb versbe foglaltam ezeket a zsenyéket, mert igazi feszültséget éreztem akkori állapotomból visszafelé, a harminchét éves ember tapasztalata és a gyerekkor hit között. Elolvasható.

K.L.: - Ezt én is ismerem, de a többi versed, amit a kezdetektől írtál, azok is megvannak?

Á.I.: - Nincsenek meg. Mikor a házat fölszámoltuk, előakadt egy-egy egérrágta irkalap, strófa a számtanpéldák között. De a legelső, amikbe a „Dózsa György unokája vagyok én”-féle adys zsenyéket írtam, elvesztek. Nálunk nem jutott idő az efféle relikviák őrzésére, ha annak mondhatók egyáltalán. Szüleim mindig a jelenben éltek, szántottak, vetettek, kapáltak, arattak, adót fizettek, beszolgáltattak. A történelem belepte, szétsodorta még a birtokleveleket is. Az egész gazdaságról, a vagyronról sem lehet pontos adatokra támaszkodni. Az okiratokat apám betette a Hitelszövetkezet páncélszekrényébe 1945-ben, s fölrobbantották, elégték a testvéri perek végzései, kinek hogyan ítélték a földet, rétet, szőlőt. Nem tudom pontosan, mennyi vagyona volt a szüleimnek. Sok minden elkallódott. A bátyám levelei is csak az utolsó korszakból maradtak meg, amikor már az anyám a jövőre is gondolva megőrizte őket. Pedig nagyon érdekesek lehetnének, mint az a bulgáriai lap, amelyben azt írja a bátyám, ösztöndíjából hatvankét szamarat tudna venni abban az időben, mikor mindent elvittek tőlünk.

K.L.: - És ti a bátyáddal leveleztetek?

Á.I.: - Nem nagyon leveleztünk, mert tizennyolc éves korom óta Pesten vagyok. Mikor Tapolcán gimnazista voltam, néha írt egy-egy intő sort.

K.L.: - Említet a tapolcai gimnáziumot - te hova jártál még iskolába?

Á.I.: - A falumban kezdtem 44-ben, katolikus elemi népiskolába jártam ott 48-ig, az iskolák államosításáig. Otthon, Iszkázon végeztem el a nyolc osztályt. 52-től 56-ig Tapolcán jártam gimnáziumba.

K.L.: - Volt-e tanáraid között, aki a vers felé irányította érdeklődésedet?

Á.I.: - Nem, de azt hiszem, ha lett volna, akkor sem adhatott volna többet a bátyámnál. Senki nem volt mesterem rajta kívül a költészetben. Magas fokon tanított. Nem szólt bele az írás tárgyába, de beleszólt, hogyan kell megteremteni a formát, hogyan kell használni a nyelvet. A nyelv lelkét próbálta megéreztetni velem. Ettől függetlenül másban nagyon sokat köszönhetek tanítóimnak, tanárainknak meg a falumbelieknek is. A parasztok számára a költészet fölösleges időtöltés, könnyen a nevetség tárgya. Falumban régről a költészetnek elég komolytalan emléke pislog. Élt a századforduló táján egy Tomor Mihály nevezetű suszterlegény, láttam kiadott verseskönyvét gyerekkoromban, de valahova elkallódott, őt Marha Miskának csúfolták. A bátyámat a közszeretet mentette meg az értetlenségtől, engem meg, azt hiszem, a bátyám. Szóval más, jövőmre irányító eszményképem nem volt. Az első érettségizettek idősebb testvéreim, a két nővérem, a bátyám, a bátyám barátja meg a tanító fia Felsőiszkázon. Nem tudok másokról előttünk.

K.L.: - Testvéreid Pápán jártak gimnáziumba, te hogyan kerültél Tapolcára?

Á.I.: - Az ötvenes évek butaságai miatt. Pápa kertjei alól, húsz kilométerről engem Tapolcára helyeztek, amit átszállásokkal lehetett megközelíteni. Új gimnázium volt, a jó hagyományú sümegit megszüntették, mert oda építőipari technikum kellett, akkor legyen Tapolcán, akár a távoli vidékek gyerekeivel. Most már nem bánom, mert beleszerettem a balatoni tájba, nagy élményeim lehettek az ottani emberek, tanított néhány kiváló tanár. Nem hiszem, hogy többre vittem volna, ha Pápán járok. De az megint afféle „mi lett volna, ha?” Mi lett volna, ha Pestre kerülök tízéves koromban? Mert fölvettek az akkori Apáczai Csere mintagimnázium diákjának és népi kollégistának. Mi lennék most? Ha két életet lehetne élni, elcsodálkozhathnék. De nem engedtek el hazulról, mert ha otthon is lett olyan képesítést adó iskola, a nyolc általános, ahonnan egyenes az út a gimnáziumba, akkor mért menjen ez a kisgyerek, mert háború lehet. Szóval féltettek Pesttől.

K.L.: - Pesten még a régi iskolatípus szerint lehettél volna első gimnazista?

Á.I.: - Igen, ez még az államosítás előtt volt. Elsős gimnazista lettem volna a régi állapotok szerint.

K.L.: - Ami a mai ötödik általánosnak felel meg.

Á.I.: - Igen. Nem bánom, hogy nem engedtek el, bár néha arra gondolok, most nyelveket tudnék, nagyon szégyellem, hogy nem tudok igazán nyelvet - a műfordítás miatt. Csak azért említettem, mert ez a választás döntőnek tűnik.

K.L.: - Azzal, hogy te Tapolcára kerültél, más városban jártál gimnáziumba, mint a bátyád, azzal esetleg élményeidben is jelentkezik valamilyen különbözőség? Talán ez is segített szétválni az emlékanyagotokban?

Á.I.: - Természetesen. Bár nem biztos, hogy az élményanyag úgy meghatározó, amennyire ugyanazok a szülők, ugyanarra a tájra, ugyanazon ablakon nézek ki. A terület mélyén egészen más van, egy ember egyénisége. Ugyanazok a szülők, de a testvérek különbözőképpen érzik át őket. A bátyám fiatalabb házaspárnak volt a gyereke, ez nagyon fontos. Az apám nekem egy öregember, a bátyámnak erős, szilaj természetű férfi, aki a *Rege a tűzről és jácintról* mitikus hőse. Nekem egy istállófalhoz döntött száraz kukoricaszár, ahogy a versben kifejeztem. Nekem úgy tűnt, mint a történelem végső vesztese, jövőtlen, aki a bátyámnak jövőreményű, egyenlő erejű társ. Nekem az ötvenes évek nyomorúságából, a téesszervezés csatavesztéséből a 260 forintos nyugdíjas paraszt. Testvérségünk különbözősége szerint a bátyámban apám virtusával több volt a rokonság átélésben és megírásban, mint bennem. Ez alkat dolga. A művek már véglegesítették, kihez, mi illett jobban. De ha a művek fordítva történnek meg, vagy talán egy időben, akkor biztosan nem beszélhetnénk ennyire egyértelműen.

K.L.: - Bátyád hogyan kísérte figyelemmel pályád alakulását?

Á.I.: - Nagyon figyelte. Láttam összes versem frissiben. S mindegyikre volt szava. Röviden fogalmazott, fél szóból sok mindent megértettem, nem voltunk mi olyan nagyon egymásnak beszélők. Halála mögül visszagondolva van egy nehéz, szomorú emlékem. Mikor 1977-ben a *Jól vagy?* című könyvem megjelent, feltűnően megdicsérte, olyasmit mondott, hogy ha ő meghal, akkor én legalább csinálom tovább. Akkor inkább dicséretnek fogtam föl, mint végrendeletnek. Sohasem gondoltam a halálára. Hiszem, hogy bízott bennem, és szeretett, nemcsak mint testvért, mint költőt is.

K.L.: - Említetted, hogy az ötvenes évek közepén érkeztél Pestre mint fiatal egyetemista. Én harmadéves voltam, amikor te elsős. Akkor még Nagy István, és tudni lehetett, hogy Nagy Lászlónak, a költőnek az öccse. Ekkortól még csak ilyen homályos emlékeim vannak rólad.

Igazi megismerkedésünk későbbi, akkor te már ismert költő voltál, én pedig szerkesztő. A hatvanas évek közepéről szól *Egy álom következményei* című prózai köteted emlékező írása, az *Albérleteim története*. Hogy is volt az, amikor a Rózsadombon laktál?

Á.I.: - Több albérletem volt, ez a rózsadombi közülük az egyik, de nagyon meghatározó. Az az 1966-os év mindent megváltoztatott körülöttem, válás következtében jutottam a rózsadombi albérletbe. Egy vikendházba, ahol nem lehetett rendesen bezárni az ajtót, alul olyan rés volt, hogy befújta a szél a diófalevelet. Augusztus huszadiki névnapomtól december elejéig laktam ott, és nagyon boldog voltam, mert valami befejeződött, a kibírhatatlan után újat lehetett kezdeni. De nekem minden albérletem jó volt valahogy, a sors kegyelme így adta. Mikor az *Albérleteim történeté*-t írtam, nem egy nyomasztó szociográfiát írtam, ami inkább általános, mert nyomasztók az albérletek. Szerencsém volt, mert nem azt kellett írni, hogy milyen ronda az a főbérlő, hanem milyen szépek a nők, akik engem szeretnek, mert esendőnek tartanak, mert egyedül vagyok kilökve a prére. Ez az albérleti vikendház a Baba utcában volt, a Törökvész útról nyíló parlagos táj, Németh László valahai házának szomszédságában, szemben kukoricaföld, gazos telkek, még nyulak is betévedtek az udvarra, láthattam szabad fácánt Budapesten. Nagyon jól éreztem magam, mint falusi gyerek a város tetején. Lementem a 11-es busszal a tömegbe, kávéztam, ittam az Európa presszóban és a Rózsadomb kocsmaiban. Persze nem úgy mondhatom kellemes állapotnak, mint a nyaralást, szörnyű volt végül is, de a sorsom változtatott olyanná, hogy muszáj volt a legjobbat fölfedezni, hogy ne essek össze, hogy bírjam magamat. A keserű szépséget fogalmaztam meg ebben az írásban.

K.L.: - Ez a korszak egybeesik egyik főműved, a *Harangszó a tengerészért* születésével?

Á.I.: - Ahogy ezt a verset írtam, úgy mentem el a házasságomból. Írtam és mentem. Sokszor tapasztaltam már, hogy a vers után élem az életemet, bár egyetlen gondolatom sem irányul arra, hogy úgy viselkedjek, mint a vers. Itt mégis így jött. Több versemnél észrevettem, s már sokszor nem merek dolgokat leírni, hátha ugyanaz lesz az életemben.

K.L.: - Ez az az időszak, amikor tulajdonképpen találkoztunk. Első köteted megjelenése után, a második a *Rézerdő* alakulása idején. Ekkor szinte kirajzott egy új költői csoport. Az Új írásban és a Napjainkban igyekeztünk bemutatni, közölni titeket, akiket Heteknek neveztünk el. Jelentett-e a számotokra valamit ez, hogy otthont próbáltunk teremteni nektek ebben a két folyóiratban?

Á.I.: - Hogy szinte tudtunk nélkül összehoztál bennünket, nagyon sokat jelentett, mert bármennyire szerettük egymást, éreztük, hogy testvéri kapcsolatunk van egymással, együvé tartozásunk így tudatosodott. Nagyon fontos az életünkben ezért, de azért is, mert újra bebizonyosodott, akik rajban indulhatnak, sokkal könnyebb az indulásuk, szinte jövőjüket jóban-rosszban meghatározó. Korosztályomban vannak olyan jó költők, akik valami miatt kimaradtak a rajból, nehezebben kezdték, sokan még mindig magányosak. Milyen nehezen indulhatott Tandori! Egyidősek vagyunk, 58 táján megjelent három-négy verse, és utána tíz év múlva hozta vissza az irodalomba a Napjaink. Most már tudjuk, micsoda nagy kaliberű költő, s micsoda méltatlanság volt akkor majdnem tíz évig nem közölni.

K.L.: - *Vissza az égbe* című hosszú versét éppen a te ajánlatodra közzétük, éppúgy bemutató elemzés kíséretében, mint a te *Harangszó a tengerészért* című művedet. És ha már a Hetekről beszélünk, hadd említsem két barátodat, Serfőző Simont és Kalász Lászlót, akik személyükben is képviselték a szerkesztőségben a csoportot. De leginkább Feledy Gyulát, aki például éppen a Tandori és a te műveidet is emlékezetes illusztrációkkal kísérte.

Á.I.: - Nagyon jól esik az embernek, ha szép oldalon jelenik meg. Nagyon bántó, ha elnyomják a verset valami híranyag mellé. Feledy grafikakoszorúja a *Harangszó a tengerészért*

soraihoz igazán jólesett. Örömmel nyitottam ki a Napjainkat, és szépnek éreztem az együttélést. Az a régi nagy formátum alkalmas volt a grafikákra és a tipográfiára, a mostani teljesen alkalmatlan.

K.L.: - És ha már közösségekről, barátokról beszélgetünk, amelyek pályád alakulását segítették, feltétlenül említenünk kell macedón kapcsolataidat.

Á.I.: - 1967-ben több ösztöndíjra volt lehetőség az írószövetség által. Én Jugoszláviába akartam menni. Macedóniáról beszéltek azok a költők, akik már jártak ott a strugai költőtálalkozók alkalmából, s megtetszett, amit mondtak. Vonzott valami egzotikum is, a Balkán közepe, az a kis föld Görögország, Bulgária és Albánia közé szorítva. Gyönyörű hat hónapot töltöttem ott: 67-ben és 68-ban hármát-hármát. Megismertem egy érdekes világot, ami teljesen más volt, mint a miénk. Mi hozzájuk képest hűvös északiak vagyunk. Ott minden összegyűlik, ami a Balkánra jellemző a külsőségekben és etnikumban is; macedónok, törökök, albánok, szerbek, görögök. Például a prilepi piac. Ennek a közepes nagyságú városnak a piaca olyan, hogy nem is kellene máshova menni, mert minden együtt van. Az ószláv, pravoszláv kultúra monostorai, melyeknek freskói Giottóéihoz hasonlatosak, a helyi falvak évszázados hangulata, a skopjei földrengés nyoma és a nagyra törő épületek, az élő népművészet s a nyugatra batyuzó vándormunkások a repülőtéren. Egy teljesen új irodalom frissességét éreztem, a magyarhoz viszonyítva aztán feltétlenül. Valami olyan történt, mint a reformkorban nálunk. Akkor alapították meg a tudományos akadémiát, s ki lett a főtitkár? A legjobb költő. Az írók cselekvő részesei a közügyeknek. Ott vannak a jó írók mindenhol, és nagyon nagy tekintélyük van. Meghatott a strugai költőtálalkozó népünnepélye, a költők felvonulása, a kilométeres tömeg a folyóparton, mikor a hídról szavalnak. Eléggé látványos; nem éppen ezt kell keresni, de azért mégiscsak érződött, hogy ott a költészetnek van hatalma. És akkor éreztem Magyarországot is nagyon, a „nem tudnék máshol élni, csak itthon” elrendeltetését, ebben a feszültségben időztem, és nagy élményem volt. A verseimben, ha egyszer utánanéznék, kimutathatnám, hogy nemcsak az élmény, de a macedon költők is mennyire hatottak rám. Ők nem a népköltészet jegyében írnak, ami nagyon elképzelhető lenne, mert a népköltészetük még ma is élő, hanem a népköltészettel úgy teremtenek rokonságot, hogy szürreális elemeit teljesen modern formába dobják át. Ez hasonló az én gondolkozásomhoz is. Ott kezdtem el fordítani. Lehet, ha nem megyek oda, máig sem merek fordítani. Így lett bátyámmal közös könyvünk. Mile Nedelkoszki magyar kiadása. Mateja Metevszki kötetéhez ötszáz sort fordítottam, dolgoztam *A szó születése* című versantológiához, ha tehetem, kritikát írok irodalmukról. Teszem hálából és szeretetből. Mondtam már, verseimben az az idő fölfedezhető, de nem írtam semmi olyat, amire én azt szoktam mondani, turistavers; elmegyek valahová, megírom - felszínesnek tartanám. De az egész élmény uralja harmadik verseskönyvemet, *A tündér megkötözését* s két hosszabb prózamat is. Amit az *Albérleteim történeté*-ben megfogalmaztam, abból egy döntő rész hozzátartozik ehhez az időhöz. S a *Kövön ülök, hazalátok* egésze, ami a Kortársban és a *Körkép* antológiában jelent meg.

K.L.: - Ezekben az írásaidban éppen az érződik, hogy ott, Macedóniában fedezted fel a hazai sajátosságokat, és ott érzékelted és értékelted az itthont.

Á.I.: - Ahogy az előbb mondtam, erről van szó. A második prózának, a *Kövön ülök, hazalátok*-nak a formája levél. Levél kétféle lehet. Lehet élménybeszámoló. De én nem élménybeszámolót írtam, inkább hazagondolást, persze, úgy, hogy onnan gondolok haza, és azok az elemek azért körülvesznek.

K.L.: - Eddig tulajdonképpen ifjúságról beszéltünk. És eljutottunk az ötvenes-hatvanas évekig. Utána - és ez nemcsak teveled történt - mintha elszakadt volna pályád a történelemtől. Ez szerencse is részben, mert a nagy történelmi sorsfordulók után életünk zökkenőmentesebb

lett. Hogyan érzed pályád alakulását az utóbbi másfél-két évtizedben? Hiszen ezek az évek konkrét történelmi eseményekhez nem kapcsolhatók ugyan, mégis költészeted beérését jelentik.

Á.I.: - Sokszor hiányolom, hogy nem vagyok cselekvő részese a történelemnek. Nemcsak én mondhatom el, hanem nagyon sokan. Kapcsolatom vele tizennyolc évesen megszakadt. A háborút gyerekként éltem át, bőrömön érzem az ötvenes éveket. 56 után csak magánéletem van. Nagyon nehéz lehet azoknak, akik még ezt se kapták meg, azokra a fiatal írókra gondolok, akik most már harmincévesek is elmúltak, s alig érznek a világból magánélményeiken kívül valamit. Ha Petőfinek nem nyit teret a sors, nincs Petőfi Sándorunk. Nem azt akarom, hogy a költő szörnyű élményeket éljen át, és belehaljon, a résztvevést hiányolom. Az ember magának teremti meg a magánsorsfordulókat. Szinte az ember kitalálja magának, ha nem is annyira tudatosan, de valahogy a körülményeket úgy teremti, hogy valami legyen, valami úgy fölizgassa, hogy kihozza az emberből azt az energiát, ami szükséges egy műre. Ez a cselekvési válság nem az írókon múlik, hanem a társadalmi szerkezeten, azt szokták mondani mostanában, a költészet eddig mindent magára vállalt, most már visszatérhet eredeti mivoltához, elvégzik mások helyette a többit. Ez csak annyira igaz, amennyire a líra dolga nem a megoldás. De lehet a lélek fölkészítése és figyelmeztetés. Ellentmondás, hogy az a társadalmi szerkezet, amely elítéli a művészet magánakvalóságát, végül is tehetetlenségre kárhoztatja, mellékessé tereli. Ha körein kívül érdektelen, akkor pedig nincs társadalmi kontroll. Így szaporodnak a költők. Szokásból rengeteg verseskönyv jelenik meg. A szerep kényszerű megváltoztatása miatt formális az alkotószabadság, mert a formákra vonatkozik. De valamennyi, történelmünket reprezentáló költőnk nagy stílusújító is volt. Most csupán a stílus változását tapasztaljuk, szinte már annyira, mintha minden előzmény konzervatívvá mosódna össze. Mintha annak az embernek a ruhája készülne, aki még meg sem született. Reménykedjünk, hátha újnak találja, testre szabottnak. Vagy éppen ez a káosz, személytelenség, dadogás lesz mégis valami dokumentum, s hűen kifejezi tehetetlenségünket a világ ügyében?

Kiss Anna

K.L.: - Ha jól tudom eredetileg orvosnak készültél, hogyan lettél mégis költő?

K.A.: - Az ember tizenéves korában nemigen tudja, hogy ki is ő. Rendszerint valamilyen becsületos polgári pályát választ. Én mindennek előtt hasznos szerettem volna lenni. Amikor orvostanhallgató lettem, akkor voltunk túl 1956-on. Ami addigi az életemben itt Magyarországon történt, az olyan volt, amiket a filmekben tizenhét évvel ezelőnek szólnak. Vagyis öregem lettem fiatal. S úgy döntöttem, ha a világra nincs politikai megoldás bizonylatok nélkül, akkor teszem, amit a régiek: gyógyítok.

Igen ám, de a természetem engem másfelé húzott, a megemészthetetlen sok élmény kikíváncozott belőlem, ami két kollokvium közt önmagában is botrány. Ilyen helyzetekben az ember vagy megbolondul, vagy író lesz. Én a százszor szent szorgalmi időben elkezdtem újra Adyt olvasni, meg Poe-fordításokat, *A holló*-ét, és azzal bíbelődtem, hogy lehetne a kilencből egy tizedik legjobbat csinálni. Rá is jöttem, hogy nem lehet. Addig Kodály-műveken nőttem fel, azt hittem magamról, hogy Bartókot nem szeretem. Egy alkalommal potyajegyet kaptunk egy hangversenyre. Bartók hegedűversenyével kezdték, és az történt velem, ami zenehallgatás közben még soha: elkezdett potyogni a könnyem, s el sem állt a hangverseny végéig. A Bartók-zene a kétségbeesést és a kétségbeesést egyensúlyozni képes erőt egyszerre szabaddította fel bennem. Valahogy ráismerttettem magamra. De össze is zavart. Vizsgáztattam, még sikerrel is, és végleg nem tudtam, mit tegyek. Nyilvánvaló lett, hogy nem a helyemen vagyok. Aztán a véletlenek sorozata: a Hortobágyra kerültem nevelőnek. Aztán a nagy pusztaságban, a fülsiketítő tücsöklármában, a gyerekek közelségében elkezdtem naplót írni. Arról, miként gyógyul a lélek. S újabb botrányt okoztam.

Odaadtam ugyanis ezt az írást az ideggyógyász barátnémnak ajándékba, akinél jobban azóta sem becsültem senkit, és akiről tudtam, hogy csak a kudarcai jönnek vissza hozzá mesélni, a sikerei nem, mert aki végre felépült, új életet kezd, és eltűnik a köreiből. Pedig nemcsak a bolondjai, a szellem emberei is szívesen időztek nála. Csapatban is. Épp akkor panaszkodott neki Pákozdi Ferenc, hogy milyen kevés a jó kézirat az Alföldnél. Vásárhelyi Pákozdi Ferenc Debrecen polihisztora volt, furcsa ember, túlságosan tiszta a folyton szutykos világban, de talán épp ezért alkalmas a költőket a tojásból felnevelni. Hát neki adta oda az írásomat a barátném. Kelletlenül olvasni kezdte, egyszer csak olvasás közben a fejéhez kapott, elhadart néhány lelkendező mondatot, s elrohant a paksamétával a főszerkesztőhöz Mocsár Gáborhoz. Akit már az ágyból vert fel. Én pedig a következő hónapban ott virítottam az Alföldben. Akkor jött a botrány: rám sütötték, hogy nyugatimádó vagyok. Nyilván úgy tűnt az akkori olvasat szerint, többek között Veres Péter is megvédett. No de hogy? Ahogy Veres Péter megvéd valakit, akinek az írását nem kedveli olyan nagyon. Vagyis mire észbe kaptam, felfedeztek, s rám szakadt az írók minden bizonytalansága és felelőssége, Debrecenben pedig szeretettel mondogatták rólam, hogy: ördög tudja, mit művel ez a nő, de biztos, hogy költészetet. Nagy hálával tartozom én ezekért, azóta is kellő öntudattal vállalom a másságomat. Ismerem a műformákat persze, de bennük éppolyan rosszul érzem magam, mint néha a világban.

K.L.: - Orvostanhallgató Debrecenben voltál, a hely, ahol tanítottál, merre volt?

K.A.: - A Hortobágyon. Nagyhegyeshez közel, de nem annyira közel, hogy az orvos csak úgy át tudjon jönni, gyakran hívtuk a mentőket helyette a gyerekekhez. Ez a hely egy falujellegű tanyaközpont. Kissé elkülönülve tőle - az ötvenes évek kitelepítettjeinek felhúzott épület-sorban - a félig bentlakásos tanyai kollégium. A gyerekeket hét végén hazavitték szekéren, hét

elején meghozták. Ott voltam képesítés nélküli nevelő. Viszont én gyógyszereltem őket, sikerült lefűlelnem egy tüdőgyulladást és egy vakbélgyulladást is. Furcsa módon semmi nem kallódott el abból, amit az orvosegyetemen tanultam. Még most is hasznát veszem. És legálább nem nézek vallásos tisztelettel - én, a bölcse - a természettudósra.

Két évig éltem ott. Akkor férjhez mentem, és a férjemmel - aki azóta már nem az - jönnöm kellett a fővárosba. Itt kerestem pedagógus állást. Találtam. Szerencsém volt. Elvégeztem a főiskola orosz-magyar szakát, igazgatók jöttek-mentek, én maradtam. Voltak konfliktusaim bőven, de már kellő humorral vértezett fel a „jámbor pálya”. Tizennyolc évet tanítottam, a hortobágyi kettőt is beleértve.

K.L.: - Ennyit a külső életrajzról. De ez még nem magyarázza különös világodat.

K.A.: - Eddigi kérdéseid közül erre a legnehezebb válaszolnom. Mert olyan valamit kell elmondanom, ami számomra túlságosan is egyszerű. Nekem ugyanis vannak kedves műformáim, de a szóbeli hagyományból valók. Volt szerencsém kiváló pletykafészekkel együtt nyúni a helybéli híreket. A beszédnek az az élvezete, az ember magavallálása, ahogy a pletykafészek művészi gyakorlatában az mindig is szokásos, vagy ahogy a siratók szabadulnak meg a kínjaiktól, amilyen tirádákat képesek a sértettek kivágni az igazságukért - netán egy Isten és ember előtt jó házasságnak számító, de gyilkossággal is felérő kapcsolatban -, ezek az előképek az én írói működésemmel. Mindent kimondok, de csak azt, amit nem lehet visszatartanom. Ha van tehetségem, elemi erejű kell, hogy legyen, amit csinállok. Biztos, hogy az embert nem a származása határozza meg, hanem a kultúrközege, amiben felnő. És akikkel én a munkáimmal közösséget vállalok, azokkal kulturális értelemben egy közösségbe tartozom, éltek és éljenek bárhol. Talán azért tűnik olyan egyedülállónak az én világom, mert nem egy életműhöz kötődöm, nem kettőhöz, hanem számtalanhoz.

K.L.: - Kezdő költő menthetetlenül példákhoz kötődik, sémákhoz ragaszkodik, fokozatosan törli át a burkot. A te eseted fordított: első megszólalásban máris ez a sajátos világ volt.

K.A.: - Ebben is a szerencse lánya vagyok. Bármilyen sáros kis falu volt, ahol felnőttem, azért első osztálytól kezdve olyan tanítóim voltak, akik más-másféle módon, más-másféle indítástól, de rendkívül nagy tisztességgel bántak a gyerekekkel. Aztán jött az új generáció, az első főiskolán végzetek. Szabó Mihályt névszerint is meg kell említenem, mert ő volt, aki az irodalmi igényt kialakította bennem. Nekem, a hetedikes embernek kezembe adta azt a bizonyos piros fedelű Arany-kötetet, azt a vászonkötésűt. Nem is a *Toldi*-t, hanem az Aranyballadákat. Kifaggatott, elolvastam-é, úgy, ahogy verseket kell, megkérdezte, ki is az a Vörös Rébék, s miről mit gondolok. József Attilát olvastatott velem. Belevitt a szellemi kalandokba, ezek fontos beszélgetések voltak. Közben azért mi, gyerekek táncot, játékokat tanultunk el egymástól, s az énekarban népdalt énekeltünk.

Effajta nyitottság aztán elvezet más népek kultúrájához is, s ha már sem származási, sem politikai közösséget nem tudok vállalni másokkal, mert iszonyodom ilyentől, vállalom bárkivel a kulturális közösséget, akinek kultúrája van. Az utóbbi időben a népek meséit olvasom legszívesebben, máig szedem össze az ismereteket, amit az érettséggel kellett volna megkapnom, de a mi korosztályunknak ez nem adatott meg. Nagyobb baj, hogy sokan azt hiszik, az érettséggel, a diplomával értelmiségiek lettek. Sajnos nem.

Hosszúra nyúló kikupálódásomhoz immár lakásom is van. Nagy dolog, mert majd negyvenéves koromig albérletben éltem. Mígnem a Művészeti Alap segített rajtam, meg jó néhány barátom kétezer, húsezer, negyvenezer forint kölcsönökkel, hogy megvehessem a négy falat, ahol már lennem is lehet, nemcsak meghúzódnom. Az adósságokat lassan visszafizettem, elkezdtem járni a régiségboltokat, az antikváriumokat, és berendezkedtem. A könyvtáram

kézikönyvtárszerű, nincs benne semmi fölösleges, de van csillagászat, fizika, orvostudomány, filozófia is. Néprajz, kultúrhistoria nagyon sok, és művészeti albumok.

Veszélyesen elszaporodtak a hanglemezeim. Egyszer csak a zene kezdett el úgy érdekelni, ahogy azokat, akiket arra neveltek, a képzőművészet ugyanúgy, a tánc, a színház, a film. És minden népé. A teljes világot akarom! Hódító vagyok hatalom nélkül. Remélem, ebben legalább a jövő embere. Lassan kijárom a magam egyetemét, meglesz a magam bölcsellete is. De a tanulás jó dolog, nem fogom abbahagyni. A szellem épp úgy igényli a mozgást, mint a test.

K.L.: - Azt mondd, egy kis falu volt, ahonnan indultál...

K.A.: - Gyulán születtem, ott voltam apró gyerek, de iskolás időm Zsadányban telt. Ilyen néven már az első térképeken megtalálható, népe a tatár, a török elől a nádasba meg vissza. Egy falu a helyén, egy meg a zsombékon, mindkét helyen templom. Hosszú hódoltságra kellett berendezkedniük. Ez a Sárrét világa, a fekete földé, a nádat járóké, a rideg pásztoroké. Mi magunk kunok vagyunk. Mindmáig fel-feléled a gyanú, hogy X. Y. boszorkány, tartanak is tőle - miközben mindenki tudja, hogy boszorkányok nincsenek. Költészet az egész! Ezekből az időkből megőrződtek bizonyos normák. Tartásom onnan való. Ám ha ott maradok, könnyen fekete bárány lesz belőlem. Kívül a nyájon, kívül a közösségen. A közösség azt mondja: ezt meg azt kell tenned. Evidens. Számomra pedig nincsenek evidenciák.

K.L.: - Boszorkány lennél?

K.A.: - Jobb esetben. Lehet, hogy csak békétlen. Viszont kitűnően megélek a magam természetével itt, a fővárosban, nekem nem Párizs, Budapest a Bakonyom. Nádasom! Nagyon szeretem ezt a várost. Igaz, néha elegendem van belőle, és akkor hazamegyek Zsadányba, de ott is hamar elegendem lesz, és visszajövök. A lehetőségeiért, az utcáiért. Az emberekért.

K.L.: - A kérdés első felénél ragadtunk, mert kérdeztem én a faludról is, de műveidben ugyanakkor van egy kisváros is: a mesterek városa. Középkori? Krúdy öröksége? Magam is csak találgatom.

K.A.: - Biztos, hogy ott él Krúdy is, de ott él Till Eulenspiegel, Hans Sachs, Breughel, az egész északi reneszánsz, az általam nagyon szeretett Dürer, Rembrandt nagyapó, Vivaldi, Telemann, Homérosz, Vu Cseng-en majomkirálya, Muraszaki Sikibu úrnő, Pu Szung-Ling, a részeges szent, Szei Sónagon vén csont korában, Lorca, Avicenna és Gabriel Garcia Márquez, tombol benne Balassi, és bolyong Csokonai Vitéz. Az én városom város is, falu is, olyan totális valami, amilyen külön-külön egyik sem képes lenni. A hely. Nagyon jól tudod, hisz ismered, mennyire nem a tökéletes boldogság városa. Olyan, mint az igaziak, csak emberre szabott, ahol magától értetődő az igény, a tolerancia és a szabadság. Aki meghal, felkel, hogy tovább éljen. Mert a valóságban is sokszori és sokféle a halálunk. De az ember, aki ad magára, homályosan vagy világosan sejt valami célt, összeszedi magát, és nem siránkozik. Lehetetlen dolog, hogy mindenkiért más feleljen! Nem vagyunk képesek felelni másért. Önmagunkért viszont igen. Lehetetlen dolog, hogy mindenkit felmentünk a felelősség alól, azzal, hogy a körülmények lehetetlenítik el az életét, a kapcsolatait. A körülmények nem szentek, és legalább annyira függenek tőlünk, mint mi azoktól. Minden azon múlik, képes-e az ember elbánni a maga bajaival - s erre mindenkit meg is kellene tanítanunk. Máskülönben ki sem alakul képessége a szabadságra!

Azt hiszem, a világ boldogtalan, és jó lenne, ha módját lelné, hogy segítsen magán. Ne a politikától várja, hogy majd üdvözíti, mert nem fogja. A boldogság nem tartozik a politika hatáskörébe, noha képes éltetni vagy árnyékot vetni rá. Teljes sötétet is.

K.L.: - Verseidnek hősei kétkezi emberek. Mesteremberek, akik tudják, hogy mit kell tenni.

K.A.: - Így van. És a tehetséget is munkálni kell. Bár én a csodára is hagyok valamit. Az életemben is. Gondolom, nagy átoknak számítana, ha valakinek azt kívánnám: csak az történjen vele, amit ő akar. Csoda többé ne érje, se jó, se rossz! Belepusztulna. Az a boldog, aki felkészült a csodákra is.

K.L.: - Nemcsak felnőtteknek szánt irodalmat írsz, hanem meséket, ifjúságnak szánt verseket is. Számomra ezek is egységes világod részei?

K.A.: - Ars poeticám nincs is, csak ars eticám. Ugyanazt írom a gyerekeknek, mint a felnőtteknek, de óvatosabban. A gyereknek épp annyi esze van, mint a felnőttnek, mégis van köztük egy nagy különbség: az élettapasztalat, ami megedz. Ezt tartom szem előtt, és az igazán nagy kétségbeeséseimet nem írom meg nekik. Nem azért, mintha ők nem élnének meg nagy kétségbeeséseket, de hát szabad-e egy gyereket azzal keseríteni, hogy az ember jóra törekvése lehet reménytelen?! Aki közülük kíváncsi lesz arra, amit a felnőtteknek írok, és megfejti magának, az érett rá. S talán szüksége van rá.

K.L.: - Egyik pályatársad, amikor említettem neki, hogy sorsfordító pillanataidról beszélénk, megjegyezte: ti már olyan történelem nélkül felnőtt fiatalok vagytok, hogy legfeljebb az lehet sorsfordító számotokra, hogy nem ütött el a villamos.

K.A.: - Szélárnyék sosem volt, talán nem is lesz soha a történelemben, ahhoz az ostobaságnak, az akarnokságnak és nemtörődömségnek kéne kivesznie, amik hátramenetben működtetik az elmét, az élet elé sorolják az igazságot, az igazság elé az érdeket, s háborúba küldik értük a mások gyerekeit. Ehhez képest minden aranyidő.

De szélárnyék az nincsen, mindig kerül valaki, aki örül annak, hogy ő fújhatja a szelet, s óriások zuhannak el mellőlünk, mint a szálfák. Holtig visszhangzik bennem mindegyik. De rég kinőttem ártatlan időmet, nem interpellálok, állom a szelet, és nem becsülök senkit, aki fújja.

- & -